

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η Πολιτική Συμπεριφορά των Ανέργων

Η εμπειρική μελέτη των εκλογικών αναμετρήσεων από
το 2000 μέχρι σήμερα

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΦΕ

Τριμελής Επιτροπή: Βασιλική Γεωργιάδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Γιάννης Βούλγαρης, Καθηγητής

Ηλίας Νικολακόπουλος, Ομότιμος Καθηγητής

Αθήνα

Ιούνιος 2016

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Käthe Kollwitz, Arbeitslosigkeit, 1909

Käthe Kollwitz Museum Köln

«Η έγκριση Διδακτορικής Διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλοί αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα. Ν.5343, αρ.202, παρ.2.»

Περιεχόμενα

Πίνακες.....	7
Γραφήματα.....	8
Εισαγωγή.....	13
Κεφάλαιο 1 Ανεργία. Θεωρητικές και μεθοδολογικές διαστάσεις	24
1.1 Η έννοια της ανεργίας και πώς αυτή καταγράφεται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.....	25
1.1.1 Οικονομικές θεωρίες της ανεργίας.....	33
1.2 Είδη ανεργίας	39
1.3 Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα	45
1.4 Οι διαφορετικοί τρόποι μέτρησης της ανεργίας.....	63
1.5 Σύνοψη.....	67
Κεφάλαιο 2 Θεωρίες και μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς.....	70
2.1 Το κοινωνιολογικό-ψυχολογικό πλαίσιο.....	71
2.1.1 Μικρο-κοινωνιολογικό μοντέλο.....	74
2.1.2 Κοινωνικό-ψυχολογικό μοντέλο	82
2.1.3 Μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο	89
2.2 Το ορθολογικό πλαίσιο	113
2.2.1 Η προσέγγιση για τον πολιτικό-οικονομικό κύκλο	115
2.2.2 Οικονομική ψήφος.....	126
2.3 Πρόσωπα και διακυβεύματα	149
2.4 Σύνοψη.....	157
Κεφάλαιο 3 Ανεργία και πολιτική συμπεριφορά	160
3.1 Εξτρεμισμός, ριζοσπαστισμός και απάθεια των ανέργων στη διεθνή βιβλιογραφία	162
3.2 Έρευνες στο μικρο-επίπεδο.....	171
3.3 Ανεργία και πολιτικό σύστημα.....	175
3.4 Μελέτες της ελληνικής περίπτωσης	183

3.5	Σύνοψη	185
Κεφάλαιο 4	Εκλογές, ανεργία και άνεργοι.....	188
4.1	Οι εκλογές του 2000.....	190
4.2	Οι εκλογές του 2004.....	195
4.3	Οι εκλογές του 2007.....	196
4.4	Οι εκλογές του 2009.....	199
4.5	Οι διπλές εκλογές του 2012.....	204
4.6	Σύνοψη	213
Κεφάλαιο 5	Μεθοδολογικές όψεις της ποιοτικής έρευνας.....	215
5.1	Μέθοδοι ποιοτικής έρευνας	216
5.1.1	Μελέτες περίπτωσης	216
5.1.2	Εθνογραφία.....	218
5.1.3	Φαινομενολογία	221
5.1.4	Βιογραφική/Αφηγηματική έρευνα.....	223
5.1.5	Θεμελιωμένη θεωρία.....	226
5.2	Δειγματοληψία.....	230
5.2.1	Σκόπιμη/στοχευμένη δειγματοληψία.....	232
5.2.2	Θεωρητική δειγματοληψία.....	235
5.2.3	Ευκαιριακή δειγματοληψία και δειγματοληψία ευκολίας/ευχέρειας ..	237
5.3	Μέθοδοι συλλογής δεδομένων.....	239
5.3.1	Συνεντεύξεις στην ποιοτική έρευνα.....	239
5.3.2	Παρατήρηση.....	242
5.3.3	Αρχειακό υλικό και έγγραφα	243
5.4	Κωδικοποίηση και ανάλυση δεδομένων.....	243
5.4.1	Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου	244
5.4.2	Θεμελιωμένη θεωρία και ανάλυση	247
5.5	Αξιολόγηση της έρευνας	253
5.6	Ηθική και δεοντολογία στην έρευνα	257
5.7	Σύνοψη	260
Κεφάλαιο 6	Η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων	262
6.1	Μεθοδολογία της έρευνας.....	263

6.1.1	Επιλογή μεθόδου	265
6.1.2	Δείγμα	266
6.1.3	Συλλογή υλικού	271
6.2	Κωδικοποίηση και ανάλυση των ευρημάτων – Παράγοντες διαφοροποίησης.....	272
6.2.1	Τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και το κοινωνικό κεφάλαιο ως παράγοντες διαφοροποίησης.....	275
6.2.2	Ο τρόπος απώλειας της εργασίας και η απόδοση ευθύνης	286
6.2.3	Η χρονική διάρκεια της ανεργίας.....	293
6.2.4	Η σημασία της κρίσης	299
6.3	Πολιτική συμπεριφορά, στάσεις και αντιλήψεις.....	304
6.3.1	Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις.....	306
6.3.2	Πολιτική κινητοποίηση	318
6.3.3	Πολιτική συμμετοχή.....	332
6.3.4	Εκλογική συμπεριφορά.....	339
6.4	Σύνοψη.....	349
	Επίλογος – Συμπεράσματα	352
	Βιβλιογραφία	371
	Παράρτημα.....	417

Πίνακες

Πίνακας 1. Η ανεργία στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου	47
Πίνακας 2. Εργατικό δυναμικό και ανεργία 1959-2005	50
Πίνακας 3. Χαρακτηριστικά ανεργίας – ΕΕΔ Α' τρίμηνο κάθε έτους.....	56
Πίνακας 4. Περιθωριοποιημένοι εργάτες ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα	58
Πίνακας 5. Αποθαρρυσμένοι εργάτες ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα	58
Πίνακας 6. Μοντέλα πολιτικό-οικονομικού κύκλου	123
Πίνακας 7. Πολιτική συμμετοχή εργαζομένων και ανέργων	181
Πίνακας 8. Ριζοσπαστισμός εργαζομένων και ανέργων	182
Πίνακας 9. Ενδιαφέρον για την πολιτική	192
Πίνακας 10. Ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας.....	200
Πίνακας 11. «Εγωκεντρικές» και «κοινωνικότροπες» αντιλήψεις για την οικονομία*	201
Πίνακας 12. Ψήφος ανά επαγγελματική κατηγορία	203
Πίνακας 13. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση	205
Πίνακας 14. Πιθανότητα ψήφου προς τη Χρυσή Αυγή	206
Πίνακας 15. Πρόθεση ψήφου στις εκλογές Μαΐου 2012.....	207
Πίνακας 16. Αναδρομικές και προοπτικές κρίσεις για την προσωπική και εθνική οικονομική κατάσταση.....	210
Πίνακας 17. Αποφάσεις δειγματοληψία κατά την ερευνητική διαδικασία.....	232
Πίνακας 18. Κοινωνικό δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.....	267

Γραφήματα

Γράφημα 1. Η καμπύλη Beveridge	36
Γράφημα 2. Διαχρονικά ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα και την ευρωζώνη	52
Γράφημα 3. Διάρκεια του χρόνου ανεργίας στην Ελλάδα	59
Γράφημα 4. Μακροχρόνια ανεργία ανά ηλικία στην Ελλάδα	61
Γράφημα 5. Καθαρές ροές απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, 2001-2012*	62
Γράφημα 6. Χοάνη αιτιότητας της εκλογικής συμπεριφοράς.....	73
Γράφημα 7. Ψήφος ανά θρήσκευμα και κοινωνικό-οικονομική κατάσταση.....	76
Γράφημα 8. Πολιτική προδιάθεση βάσει του Δείκτη Πολιτικών Προδιαθέσεων	77
Γράφημα 9. Τυπολογία μετακινούμενων ψηφοφόρων	81
Γράφημα 10. Διαιρετικές τομές σύμφωνα με το agil σχήμα του Parsons.....	92
Γράφημα 11. Η διάταξη των κομμάτων στον άξονα Α-Δ σύμφωνα με την αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων τους	108
Γράφημα 12. Άξονες πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα σύμφωνα με το HelpMeVote 2015	113
Γράφημα 13. Η απλή εκδοχή της θεωρίας του «εκμαυλισμού».....	119
Γράφημα 14. Εξέλιξη ποσοστών ανεργίας και πληθωρισμού στην Ελλάδα, 1981-2013	124
Γράφημα 15. Μοντέλα οικονομικής ψήφου	132
Γράφημα 16. Το χωροθετικό μοντέλο του Downs	151

Γράφημα 17. Μεταβλητές έρευνας.....	161
Γράφημα 18. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2000*	191
Γράφημα 19. Ενδιαφέρον για την πολιτική των ανέργων στην Ελλάδα	192
Γράφημα 20. Άνεργοι μέλη ή μη σωματείων	193
Γράφημα 21. Εμπιστοσύνη ανέργων στους συνδικαλιστικούς φορείς.....	194
Γράφημα 22. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2004.....	196
Γράφημα 23. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2007	198
Γράφημα 24. Ψήφος των ανέργων στις εκλογές του 2000, 2004 και 2007	199
Γράφημα 25. Ικανότητα κομμάτων να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της ανεργίας	202
Γράφημα 26. Σημασία της διακυβέρνησης από συγκεκριμένο κόμμα	202
Γράφημα 27. Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α-Δ ανέργων και εργαζομένων	208
Γράφημα 28. Αυτοτοποθέτηση των ανέργων στην κλίμακα Α-Δ*	209
Γράφημα 29. Απόδοση ευθύνης για την κρίση	211
Γράφημα 30. Παραγωγή θεωρίας σύμφωνα με το μοντέλο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας.....	248
Γράφημα 31. Η διάρθρωση της ερευνητικής διαδικασίας σύμφωνα με την ΘΘ	249
Γράφημα 32. Οι βασικές κατηγορίες της ανοιχτής κωδικοποίησης	273
Γράφημα 33. Η διαδικασία της πολιτικής κινητοποίησης	321
Γράφημα 34. Αιτήματα του Δικτύου Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων	325
Γράφημα 35. Στάδια ριζοσπαστικοποίησης.....	327
Γράφημα 36. Όψεις της πολιτικής συμμετοχής	334

Γράφημα 37. Όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς	348
Γράφημα 38. Χοάνη της αιτιότητας της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων	363
Γράφημα 39. Κωδικοποίηση πολιτικής συμπεριφοράς και αντιλήψεων	368

Οφειλές – ευχαριστίες

Όταν ξεκίνησα την παρούσα έρευνα η θεματική της ανεργίας δεν ήταν τόσο διαδεδομένη κι εγώ δεν ήμουν εξοικειωμένη με το γνωστικό αντικείμενο. Ξεκινώντας, λοιπόν, σε ένα αχαρτογράφητο πεδίο έρχεται αντιμέτωπος κανείς με δυσκολίες που δεν μπορεί να φανταστεί, αλλά και προκλήσεις που κάνουν την έρευνα πιο ελκυστική. Επίσης, στα πρώτα βήματα της ερευνητικής του πορείας δε γνωρίζει κανείς, παρά μόνο από τις αφηγήσεις άλλων, πόσο επίπονη, μοναχική και δύσκολη είναι αυτή η διαδικασία. Παρόλα αυτά υπάρχουν άτομα τα οποία έχουν συμβάλλει ώστε για μένα να είναι όσο το δυνατό λιγότερο επίπονη, μοναχική και δύσκολη η διαδικασία εκπόνησης διδακτορικής διατριβής.

Πρώτη από όλους, η επιβλέπουσα της διατριβής μου, Βασιλική Γεωργιάδου, η οποία με μύησε στο αντικείμενο της πολιτικής κοινωνιολογίας από τα πρώτα φοιτητικά μου χρόνια. Είναι η μέντοράς μου, ο άνθρωπος στον οποίο με ασφάλεια απευθύνομαι όταν έρχομαι αντιμέτωπη με κάθε ακαδημαϊκή-ερευνητική πρόκληση, με συμβουλεύει, με καθοδηγεί και με βοηθά πάντα. Η ανά χείρας έρευνα δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τη στήριξη και τις συμβουλές της. Διάβασε προσεχτικά προηγούμενες εκδοχές του κειμένου, διόρθωσε λάθη και με καθοδήγησε στη βελτίωσή του. Της οφείλω πολλά, την ευγνωμονώ για την υπομονή της και την ευχαριστώ που με τιμά με τη συνεργασία της. Η συμβολή του Γιάννη Βούλγαρη υπήρξε επίσης καθοριστική για την ολοκλήρωση της διατριβής. Πάντοτε παραινετικός και διαθέσιμος να συζητήσει, να εντοπίσει αδυναμίες, να προτείνει λύσεις και με το αφοπλιστικό «άντε τελειώνε!» κάθε φορά που συναντιόμαστε να με παροτρύνει για νέες ερευνητικές περιπέτειες. Εξίσου σημαντική ήταν και η συμβολή του Ηλία Νικολακόπουλου, καθηγητή μου στο μεταπτυχιακό, ο οποίος μου δίδαξε αρκετά για την εκλογική κοινωνιολογία και με τις εύστοχες παρατηρήσεις του με βοήθησε ώστε να κάνω καλύτερη την έρευνά μου.

Σε κάθε έρευνα είναι απαραίτητη και η χρηματοδότηση ώστε να μπορέσει ο ερευνητής να ανταποκριθεί επαρκώς στις απαιτήσεις της. Αυτή την ευκαιρία μου την έδωσε το ερευνητικό πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ - Σχεδιασμός και Διαχείριση Συστήματος Καταγραφής Πολιτικού και Κοινωνικού Ριζοσπαστισμού στην Ελλάδα και ο επιστημονικά υπεύθυνος του έργου Γιάννης Κωνσταντινίδης, ο οποίος παρακολούθησε την έρευνά μου σε διαφορετικά στάδια και μου έδωσε χρήσιμες συμβουλές. Επίσης, με τη χρηματοδότηση που προσέφερε το έργο μπόρεσα να παρακολουθήσω συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό και να κάνω μια σύντομη επιστημονική επίσκεψη στο WZB στο Βερολίνο όπου συνέγραψα ένα μέρος της παρούσας έρευνας. Είμαι πραγματικά ευγνώμων για αυτή την ενίσχυση. Ευχαριστίες οφείλω και στον Ανδρέα Κόλλια, ο οποίος μου προσέφερε πολύτιμη καθοδήγηση στο εμπειρικό κομμάτι της έρευνας. Με παρότρυνε να συνεχίσω με τη διαδικασία των συνεντεύξεων, άκουσε με προσοχή τους προβληματισμούς μου και μου έδωσε χρήσιμες συμβουλές. Με τον Γιάννη Τσίρμπα συζήτησα εκτενώς το

ερευνητικό μου σχέδιο και τα πρώτα συμπεράσματα, συνεργαστήκαμε για την αρχική κωδικοποίηση των δεδομένων και παρουσιάσαμε ορισμένες πτυχές της έρευνας σε επιστημονικό συνέδριο για τη βιογραφική αφήγηση στο Βόλο τον Μάιο του 2012. Τον ευχαριστώ για τη βοήθειά του και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε. Σημαντική ήταν για εμένα και η συμβολή της Margrit Schreier, η οποία στα πλαίσια του μαθήματος Mixed Methods (1st GESIS Summer School in Survey Methodology, Cologne), με έφερε σε επαφή με μεθοδολογικές έννοιες, σημαντικές για την εξειδίκευση της έρευνάς μου.

Η Τζένη Λιαλιούτη και ο Γιώργος Μπιθυμήτρης διάβασαν ορισμένα κεφάλαια και μου έδωσαν πολύτιμες συμβουλές για τη βελτίωσή τους, υπέμειναν τις ιδιοτροπίες μου και πάνω απ' όλα με στήριξαν με τη φιλία τους, τους είμαι πραγματικά ευγνώμων. Με την Ρούλα Νέζη συζητήσαμε εκτενώς τις μεθοδολογικές πτυχές της έρευνας, μου προσέφερε συμβουλές και στήριξη όλο αυτό το διάστημα. Η Ελένη Σταθοπούλου και η Μεταξία Τριανταφύλλου με τίμησαν με τη φιλία τους και έκαναν όσο το δυνατό πιο ευχάριστη και λιγότερο μοναχική αυτή τη διαδικασία.

Η οικογένειά μου, μου προσέφερε αγάπη και στήριξη χωρίς την οποία δεν θα μπορούσα να συνεχίσω. Ελπίζω να μπορέσω να τους τα ανταποδώσω. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω όλες και όλους όσοι συμμετείχαν στην έρευνα, δέχτηκαν να μου αφηγηθούν τις προσωπικές τους ιστορίες, να μοιραστούν προσωπικές τους στιγμές και να μου προσφέρουν με αυτόν τον τρόπο πολύτιμο υλικό για την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Χωρίς αυτούς δεν θα υπήρχε αυτή η έρευνα, τους οφείλω πολλά και τους εύχομαι ακόμη περισσότερα.

Εισαγωγή

Η ανεργία είναι ένα πρόβλημα που απασχολεί πολίτες και πολιτικούς διαχρονικά. Σχεδόν σε όλες τις έρευνες κοινής γνώμης η ανεργία εμφανίζεται ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχολούν τους πολίτες, ενώ ως διακύβευμα απασχολεί σχεδόν πάντα τον προεκλογικό και προγραμματικό λόγο των κομμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανεργία θεωρείται σημαντικό πρόβλημα όχι μόνο από τους ανέργους αλλά από το σύνολο των πολιτών, καθώς ο κίνδυνος της ανεργίας απειλεί τον καθένα. Γι' αυτό το λόγο η ανεργία αποτελεί σημαντικό μακροοικονομικό δείκτη τον οποίο λαμβάνουν πάντοτε υπόψη τα κόμματα και οι πολιτικοί στον προγραμματικό τους λόγο προκειμένου να αναδείξουν τις επιδόσεις της κυβέρνησης στη διαχείριση της οικονομίας. Συνήθως το χαμηλό ποσοστό ανεργίας χαρακτηρίζει μια επιτυχημένη κυβερνητική πολιτική στην οικονομία ή, τουλάχιστον μια οικονομική πολιτική που προσλαμβάνεται και αξιολογείται θετικά από τους εκλογείς. Γι' αυτό το λόγο, ιδιαίτερα στις προεκλογικές περιόδους, η αναφορά από τα κόμματα στα ποσοστά ανεργίας είναι διαρκής, ενώ και η αντιμετώπιση της ανεργίας αποτελεί τη μόνιμη επωδό της πολιτικής τους ρητορικής. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών όπου η ανεργία αποτέλεσε σημαντικό προεκλογικό διακύβευμα στις εκλογές του 2012, ενώ και στην πρόσφατη προεκλογική περίοδο για τις προεδρικές εκλογές του Νοεμβρίου 2016 κατέχει σημαίνοντα ρόλο. Κατά την προεκλογική περίοδο του 2012 οι αντίπαλοι του Ομπάμα τον κατηγορήσαν για αθέμιτες παρεμβάσεις, ώστε το εθνικό ποσοστό ανεργίας να εμφανίζεται αρκετά χαμηλότερο από ό,τι ήταν πραγματικά, ενώ και εν όψει των επικείμενων εκλογών ο Τραμπ κατηγορεί τον Ομπάμα για αλλοίωση του ποσοστού ανεργίας.¹ Οι παραπάνω αναφορές υποδηλώνουν ότι τουλάχιστον σε επικοινωνιακό επίπεδο οι πολιτικοί διαισθάνονται να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ του ποσοστού ανεργίας και της εκλογικής συμπεριφοράς. Η επιστημονική

¹ Βλ. ενδεικτικά <http://nypost.com/2013/11/18/census-faked-2012-election-jobs-report/> και <http://www.forbes.com/sites/mikepatton/2012/10/30/unemployment-and-the-presidential-election-an-historical-perspective/#58c88f775eb3> και <http://www.usatoday.com/story/news/politics/elections/2016/02/10/fact-check-trump-wildly-inflates-unemployment/80202318/> (ημερομηνία πρόσβασης 04/04/2016)

κοινότητα έχει ασχοληθεί με το συγκεκριμένο ζήτημα και η σχέση της ανεργίας με την πολιτική έχει μελετηθεί τόσο στο μακροεπίπεδο όσο και στο μικροεπίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, στη διεθνή βιβλιογραφία η ανεργία καταρχάς αντιμετωπίζεται ως ένας δείκτης για την κατάσταση της οικονομίας, ο οποίος σε συνδυασμό με άλλους δείκτες (όπως το ΑΕΠ, ο πληθωρισμός, ο δείκτης ανάπτυξης κ.λπ.) μπορούν να δώσουν σαφή εικόνα για την οικονομική κατάσταση της χώρας. Γι' αυτό το λόγο η ανεργία έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά σε μελέτες για τη συσχέτιση της οικονομίας με την ψήφο. Σε αυτό το είδος των μελετών εξετάζεται το λεγόμενο τιμωρητικό μοντέλο ψήφου, κατά το οποίο οι εκλογείς αποδοκιμάζουν το κυβερνών κόμμα για την κακοδιαχείριση της οικονομίας και το επιβραβεύουν όταν η οικονομία ευημερεί. Παρόλα αυτά, αυτού του είδους οι μελέτες που στηρίζονται ως επί το πλείστον στη χρήση συγκεντρωτικών δεδομένων δεν εξηγούν τι συμβαίνει σχετικά με την επίδραση του βιώματος της ανεργίας στην πολιτική συμπεριφορά, δηλαδή για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων. Επομένως, οι μελέτες που χρησιμοποιούν το ποσοστό της ανεργίας ως ένα μακροοικονομικό δείκτη στην ουσία μετρούν την αντίδραση του κοινωνικού συνόλου απέναντι στο φαινόμενο της ανεργίας και όχι τις άμεσες πολιτικές και εκλογικές επιπτώσεις της σε εκείνους που την έχουν βιώσει ή την βιώνουν σε παρόντα χρόνο και πλήττονται από αυτήν.

Προκειμένου να εξετάσει κανείς τις άμεσες επιπτώσεις της ανεργίας θα πρέπει να μελετήσει τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά των ίδιων των ανέργων, δηλαδή να επεξεργαστεί δεδομένα στο ατομικό επίπεδο. Στη βιβλιογραφία οι επιπτώσεις της ανεργίας σχετίζονται με την οικονομική υστέρηση και τις ψυχολογικές της συνέπειες, ενώ για τις πολιτικές επιπτώσεις έχουν γίνει αρκετές έρευνες με επίκεντρο την άνοδο του ναζισμού στη Γερμανία κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης. Η υπόθεση εργασίας είναι ότι η ανεργία αντιμετωπίζεται από τους εκλογείς ως κοινωνικό ζήτημα, ως εν δυνάμει κίνδυνος και εν τέλει ως προσωπική εμπειρία που επηρεάζει τις πολιτικές αντιλήψεις και την πολιτική συμπεριφορά (Rattinger 1991: 50). Ωστόσο, δεν έχουν προκύψει σαφή και ομοιογενή συμπεράσματα όχι μόνο για τη φορά αυτής της σχέσης αλλά και για την ίδια την ύπαρξή της. Ο Rattinger υποστηρίζει ότι η έλλειψη σαφούς θεωρητικού πλαισίου όσον αφορά τη διασύνδεση της ανεργίας και της πολιτικής συμπεριφοράς μπορεί να αντιμετωπιστεί καταρχάς με μία περιγραφική ανάλυση των δεδομένων που είναι

διαθέσιμα, η οποία ωστόσο μπορεί να παραγάγει επαρκή στοιχεία που να εξηγούν τη σχέση της ανεργίας με την πολιτική συμπεριφορά. Παράλληλα, θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι έρευνες σε ατομικό επίπεδο για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων δεν είναι αρκετές σε αριθμό ώστε να δημιουργούν μια ασφαλή βάση για συγκρίσιμα αποτελέσματα. Εκτός από την μεγάλη έρευνα των Schlozman & Verba για τους ανέργους στην Αμερική κατά τη διάρκεια της πετρελαϊκής κρίσης της δεκαετίας του 1970, δεν υπάρχουν αρκετές έρευνες που να μελετούν τη συμπεριφορά των ίδιων των ανέργων, εκτός από αυτές που αφορούν τη Γερμανία και την άνοδο του Χίτλερ.

Αυτή η ένδεια δεδομένων και αναλύσεων για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων σε ατομικό επίπεδο μπορεί να αναχθεί σε δύο παράγοντες. Πρώτον, από τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί μέχρι στιγμής (βλ. ενδεικτικά Anderson 2001· Baxandall 2001· Krieger 1985· Schlozman & Verba 1979) δεν προκύπτει η ύπαρξη μιας σταθερής σχέσης μεταξύ ανεργίας και πολιτικής συμπεριφοράς ούτε διαχρονικά ούτε ανά εθνικό πλαίσιο και εκλογική αναμέτρηση. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Rattinger (ό.π.: 54) «η αναζήτηση σταθερών όσον αφορά τη συσχέτιση μεταξύ ανεργίας και εκλογικού αποτελέσματος θυμίζει την παροιμία με το ποτήρι νερού. Άλλοτε είναι μισοάδειο και άλλοτε μισογεμάτο». Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η συσχέτιση εμφανίζεται αρκετά ισχυρή και σταθερή στο χρόνο ενώ σε άλλες περιπτώσεις τελείως τυχαία· επομένως, γίνεται κατανοητό ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε και άλλους παράγοντες που επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά σε συνθήκες κρίσης στην αγορά εργασίας. Δεύτερον, στη σύγχρονη πολιτική επιστήμη έχουν επικρατήσει συγκεκριμένα μοντέλα μελέτης της πολιτικής συμπεριφοράς, τα οποία λόγω της συνθετότητας των μεθόδων που χρησιμοποιούν μπορούν να συνδυάζουν πολλαπλές μεταβλητές στην ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς. Για αυτό το λόγο οι περισσότερες μελέτες σήμερα δεν επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες ομάδες ή κατηγορίες του πληθυσμού αλλά προσπαθούν να διερευνήσουν το φαινόμενο της ψήφου συνολικά. Ειδικότερα, η ανεργία έχει ενταχθεί στις μελέτες οικονομικής ψήφου και εξετάζεται ως μακροοικονομικός δείκτης ενδεικτικός της κατάστασης της οικονομίας. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και έναν τρίτο παράγοντα που αφορά το είδος των συσχετίσεων που αναζητούνται στις επιστημονικές μελέτες· συνήθως η αναζήτηση

και διερεύνηση γίνεται προκειμένου να επαληθευτούν υποθέσεις εργασίας και να διακριβωθούν οι παράγοντες που επηρεάζουν και έχουν μια αιτιώδη συνάφεια με την πολιτική συμπεριφορά. Στην περίπτωση των ανέργων δεν επαληθεύεται πάντα αυτή η συσχέτιση ή τουλάχιστον δεν παρουσιάζει ομοιογενή φορά. Επιπλέον, στην εκλογική έρευνα οι μεταβλητές των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων συνηθίζεται να χρησιμοποιούνται και να θεωρούνται ομοιογενείς και αδιαφοροποίητες, αγνοώντας τις μεγάλες εσωτερικές διακρίσεις, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε επισφαλή συμπεράσματα για τη φορά και τη δύναμη της σχέσης που έχουν με την πολιτική συμπεριφορά (Barrault-Stella & Berjaud 2015).

Στην παρούσα εργασία το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη διερεύνηση της ύπαρξης μιας τέτοιας συσχέτισης μεταξύ ανεργίας και πολιτικής συμπεριφοράς, καθώς και στο περιεχόμενο αυτής της σχέσης όπως εμφανίζεται στην Ελλάδα κατά την τελευταία 15ετία. Πρόκειται για μία θεματική η οποία αντιμετωπίζεται από την πολιτική επιστήμη από διαφορετικές οπτικές και με ελλιπή δεδομένα· αφενός, η στις μελέτες οικονομικής ψήφου, η ανεργία χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη μεταβλητή ενώ στις περιπτώσεις που διερευνώνται συμπεριφορές σε ατομικό επίπεδο, οι άνεργοι θεωρούνται ενιαία και αδιαφοροποίητη κατηγορία. Αφετέρου, στις ποσοτικές μελέτες το δείγμα των ανέργων είναι αρκετά μικρό, δεν είναι αντιπροσωπευτικό του πραγματικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυση ή κατάτμηση της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας. Αυτοί οι μεθοδολογικοί περιορισμοί μας ώθησαν στην κατασκευή ενός ερευνητικού σχεδίου βάσει του οποίου θα γίνει η εις βάθος μελέτη πολιτικής συμπεριφοράς μιας κοινωνικής-επαγγελματικής ομάδας και η οποία θεωρείται δεδομένη. Ο ερευνητικός μας στόχος δεν καθορίζεται από την επαλήθευση ή μη των συσχετίσεων που παρουσιάζει η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων αλλά η επεξήγηση και κατανόηση της ύπαρξης ή μη συνδέσεων μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών. Επομένως, η επιλογή διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος συμπληρώνει μεθοδολογικά την έρευνα της πολιτικής συμπεριφοράς, εστιάζοντας κυρίως στην ανάλυση και τις επιμέρους πτυχές της ενώ επιχειρεί και μια θεωρητική συμβολή στο πεδίο μελέτης του πολιτικού ριζοσπαστισμού και στην

αναζήτηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην άνοδο ριζοσπαστικών αντιλήψεων και συμπεριφορών.

Πιο αναλυτικά, θα επιχειρήσουμε –ακολουθώντας και άλλους που κινήθηκαν στο ίδιο θεματικό πεδίο– μια περιγραφική προσέγγιση της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων. Επομένως, αφενός θα καλύψουμε το κενό που υπάρχει στις εμπειρικές μελέτες πολιτικής συμπεριφοράς και αφετέρου θα εξετάσουμε όχι μόνο τις εκφάνσεις αυτής της συμπεριφοράς αλλά και τους παράγοντες που τη διαμορφώνουν, τη διαφοροποιούν ή την αποκρυσταλλώνουν. Συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε με ποιον τρόπο εκφράζονται πολιτικά οι άνεργοι στις διαφορετικές εκλογικές αναμετρήσεις από το 2000 μέχρι το 2015. Αυτό που μας ενδιαφέρει από αυτή την ανάλυση είναι η πολιτική σημασία που έχει η ανεργία στη χώρα μας, δηλαδή πόσο διακριτή γίνεται η συμπεριφορά των ανέργων από αυτή των εργαζομένων, καθώς και οι παράγοντες που διαμορφώνουν αυτή τη συμπεριφορά, το κατά πόσο δηλαδή αυτοί διαφέρουν από τους παράγοντες που επηρεάζουν το υπόλοιπο εκλογικό σώμα και αν η πολιτική συμπεριφορά ενός ανέργου αποκλίνει από τον τρόπο που αυτός αναμένεται ότι θα συμπεριφερθεί. Τέλος, θα μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το βίωμα της ανεργίας συνδέεται με την πολιτική συμπεριφορά και θα διερευνήσουμε αν είναι αυτό που καθορίζει τις πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων και όχι κάποιες άλλες ιδιότητές τους, όπως για παράδειγμα η προηγούμενη εργασία τους, η προϋπάρχουσα κομματική τους ταύτιση ή ο συνδυασμός των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών τους. Επιπλέον, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε εκείνους τους παράγοντες που διαφοροποιούν την πολιτική συμπεριφορά των ίδιων των ανέργων στα διαφορετικά στάδια της ζωής τους ή συμβάλλουν στην απομείωση της πολιτικής σημασίας της ανεργίας, δηλαδή της εξομοίωσης της συμπεριφοράς ανέργων και εργαζομένων. Για αυτούς τους λόγους κρίθηκε σκόπιμη η διενέργεια συνεντεύξεων, κυρίως αφηγηματικού τύπου, με άνεργους, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια πολύπλευρη εικόνα για τις διαστάσεις του χαρακτήρα του πληροφορητή και του τρόπου με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συμπλέκεται με αυτές τις διαστάσεις και διαμορφώνει πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Μεθοδολογικά ή έρευνα κατανέμεται σε δύο σκέλη, τα οποία μπορούν να αναλυθούν συνδυαστικά. Τα τελευταία χρόνια επιχειρείται η μίξη ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων στις κοινωνικές επιστήμες με στόχο την όσο το δυνατό πιο ικανοποιητική και σε βάθος επεξήγηση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων. Η μίξη μπορεί να πραγματοποιηθεί σε διαφορετικά στάδια της έρευνας, δηλαδή, είτε κατά το σχεδιασμό της έρευνας, είτε κατά τη συλλογή των δεδομένων, είτε κατά την ανάλυσή τους ή και σε όλα αυτά (αναλυτικές πληροφορίες για τη μίξη μεθόδων βλ. Bryman 2006· Creswell & Clark 2007· Creswell 2013· Teddlie & Tashakkori 2009· Twycross 2004). Επιπλέον, η μίξη των μεθόδων γίνεται είτε διαδοχικά είτε παράλληλα, ανάλογα με το είδος της έρευνας και των δεδομένων που χρησιμοποιούνται. Το ερευνητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης μας οδήγησε σε ένα διαδοχικό σχεδιασμό, ο οποίος προέκυψε από τη γνώση που είχαμε – λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία πάνω στη θεματική– για τα χαρακτηριστικά της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων και του τρόπου με τον οποίο η ανεργία συσχετίζεται με τις αλλαγές του πολιτικού σκηνικού. Αυτό που ήταν γνωστό από προηγούμενες μελέτες ήταν ότι οι άνεργοι δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στην πολιτική τους συμπεριφορά συγκριτικά προς τους εργαζόμενους, ενώ το να είναι κανείς άνεργος δεν έχει σημαντική συσχέτιση με την ψήφο. Αρχικά, στο πρώτο σκέλος της έρευνας θα εξετάσουμε σε ποιο βαθμό επιβεβαιώνονται αυτές οι υποθέσεις, δηλαδή θα εξετάσουμε σε ατομικό επίπεδο την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων σε σύγκριση με τους εργαζόμενους προκειμένου να εντοπίσουμε αν υπάρχουν μεταξύ τους επιμέρους διαφοροποιήσεις. Με την επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων από έρευνες κοινής γνώμης και των exit polls των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 μέχρι το 2015 θα διερευνήσουμε την επίδραση της ανεργίας στην ψήφο και θα εξετάσουμε την πολιτική σημασία της ανεργίας. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στην ιδεολογική διαφοροποίηση μεταξύ ανέργων και εργαζομένων στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, στην επιλογή ψήφου και ιδιαίτερα την επιλογή ακροδεξιών κομμάτων, όπως η Χρυσή Αυγή και τη συμμετοχή στις εκλογές.

Στο δεύτερο σκέλος και προκειμένου να μελετήσουμε σε βάθος τις διάφορες πτυχές του βιώματος της ανεργίας και τις ενδεχόμενες συνδέσεις του με την πολιτική

συμπεριφορά θα διερευνήσουμε τις αντιλήψεις και συμπεριφορές των ανέργων στο μικροεπίπεδο. Το γεγονός, λοιπόν, ότι δεν επιβεβαιώνεται ούτε από τη μελέτη των δεδομένων που εμείς λάβαμε υπόψη η υπόθεση της συσχέτισης πολιτικής συμπεριφοράς και ανεργίας σε ποσοτικό επίπεδο μας οδηγεί στη διερεύνηση εκείνων των παραγόντων που αποτρέπουν διαφοροποιήσεις μεταξύ κοινωνικό-επαγγελματικών ομάδων, όπως οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι. Ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους η ανεργία δεν αποτελεί διακριτό χαρακτηριστικό και δεν προκαλεί διαφοροποιήσεις στην πολιτική συμπεριφορά των ανέργων; Και όταν εντοπίζονται διαφοροποιήσεις υπό ποιες συνθήκες συμβαίνουν και γιατί; Η σχέση ανεργίας και πολιτικής συμπεριφοράς παραμένει θολή. Το γεγονός ότι δεν έχουν αναδειχθεί συναρτήσεις όσον αφορά προπάντων τις επιδράσεις από τη διακύμανση της ανεργίας και τη μεταβολή της προς μια ανοδική ή πτωτική κατεύθυνση στην πολιτική συμπεριφορά ενδεχομένως να οφείλεται και στον τρόπο ελέγχου μιας τέτοιας διασύνδεσης, ο οποίος στηρίζεται στην εφαρμογή μοντέλων της ποσοτικής εμπειρικής έρευνας. Για το λόγο αυτό αποφασίσαμε να αναζητήσουμε πιθανές διασυνδέσεις ακολουθώντας ένα διαφορετικό ερευνητικό σχέδιο, η βάση του οποίου στηρίζεται στην εφαρμογή ποιοτικών μεθόδους ανάλυσης της πολιτικής συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα επιλέχθηκε η αφηγηματική μορφή συνεντεύξεων, όπου αυτό ήταν εφικτό και η επεξεργασία τους μέσω της θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory), η οποία θα συμπληρώσει το κενό που μας αφήνει η ποσοτική επεξεργασία δεδομένων για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων. Η θεμελιωμένη θεωρία, στην οποία αναφερόμαστε διεξοδικά (βλ. κεφάλαιο 5), ακολουθεί μια επαγωγική λογική: και δίνει έμφαση στην παραγωγή θεωρίας από την ανάλυση των δεδομένων δίνοντας έμφαση στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη κάλυψη των δυνητικών περιπτώσεων του υπό μελέτη φαινομένου έτσι ώστε να είναι δυνατή και η γενίκευση των συμπερασμάτων και η παραγωγή θεωρίας. Οι αφηγηματικές συνεντεύξεις θα μας επιτρέψουν να εξετάσουμε ολόκληρη την ιστορία ζωής ενός άνεργου, συγκρίνοντας τη συμπεριφορά του μεταξύ διαφορετικών χρονικών περιόδων κατά τις οποίες ο σημερινός άνεργος δεν διέθετε την ιδιότητα του άνεργου. Επομένως, με αυτόν τον τρόπο καθίσταται δυνατή η σύγκριση όχι μόνο μεταξύ δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (εργαζομένων-ανέργων) αλλά και δύο ή περισσότερων και πάντως διαφορετικών καταστάσεων

ζωής. Τέλος, επειδή στόχος της έρευνας δεν είναι η μελέτη συγκεκριμένης περίπτωσης ανέργων, επιλέξαμε να μην περιοριστούμε σε μία γεωγραφική περιοχή αλλά να υπάρξει διάχυση του δείγματος σε διαφορετικές περιοχές στην Ελλάδα, ώστε να εντοπιστούν και οι διαφορετικές πτυχές τόσο του βιώματος της ανεργίας όσο και της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων.

Προκειμένου να απαντήσουμε σε όλα αυτά τα ερωτήματα δομήσαμε την εργασία σε έξι διαφορετικά κεφάλαια. Στα πρώτα δύο κεφάλαια γίνεται η εννοιολόγηση του πεδίου μελέτης της ανά χειράς διδακτορικής διατριβής, η πλαισίωση του οποίου ορίζεται από τη διασύνδεση της ανεργίας και της πολιτικής συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται η εννοιολόγηση της ανεργίας: εξετάζουμε την εμφάνιση του όρου σε ένα ιστορικό βάθος προκειμένου να κατανοήσουμε την έννοια της ανεργίας με τον τρόπο που χρησιμοποιείται στο σύγχρονο μεταβιομηχανικό κόσμο. Επιπλέον, παρουσιάζονται οι βασικές οικονομικές θεωρίες που μελετούν το φαινόμενο της ανεργίας, καθώς και οι διαφορετικοί τύποι της ανεργίας. Στη βιβλιογραφία εντοπίζονται διαφορετικά είδη ανεργίας τα οποία ταξινομούνται ανάλογα με τις αιτίες που την προκαλούν, τη χρονική διάρκειά της, ανάλογα με τις πολιτικές αντιμετώπισής της, τις ομάδες που πλήττει αλλά και την επιλογή κάποιου να παραμείνει άνεργος. Τέλος, εξετάζουμε την εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα, τη διακύμανσή της ανάλογα με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των ανέργων, την εξέλιξή της διαχρονικά και τους τρόπους μέτρησης της ανεργίας. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τις διαφορετικές πτυχές της ανεργίας καθώς με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να διαμορφώσουμε και το δείγμα της έρευνας, ενώ οι διαφορετικοί τρόποι μέτρησης μπορούν να μας κατευθύνουν μεθοδολογικά στον καθορισμό του δείγματος και στην αναγκαιότητα ή μη διεύρυνσης του ορισμού της ανεργίας για τη συμπερίληψη περιπτώσεων ώστε να δοθούν απαντήσεις στα ερευνητικά μας ερωτήματα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται η εννοιολόγηση του δεύτερου πεδίου μελέτης, αυτό της πολιτικής συμπεριφοράς. Παρουσιάζονται όλες οι βασικές θεωρίες του συγκεκριμένου πεδίου ενώ εστιάζουμε και στη μελέτη της οικονομικής ψήφου, στο οποίο η μεταβλητή της ανεργίας -είτε σε συγκεντρωτικό είτε σε ατομικό επίπεδο- έχει σημαντική θέση. Ειδικότερα, μας ενδιαφέρουν οι τρεις βασικές προσεγγίσεις,

το κοινωνιολογικό-ψυχολογικό μοντέλο, το μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο και τα μοντέλα ορθολογικής επιλογής. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις ποιος ψηφίζει, τι και γιατί απασχόλησαν όλες αυτές τις σχολές σκέψης που μελέτησαν την εκλογική συμπεριφορά, διευρύνοντας τις κατευθύνσεις της πολιτικής κοινωνιολογίας τόσο στο θεωρητικό-αναλυτικό όσο και στο εμπειρικό-μεθοδολογικό επίπεδο. Από τις αναπτύξεις του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται η πολιτική συμπεριφορά στην παρούσα έρευνα αλλά και να κατηγοριοποιήσουμε τις αναλυτικές κατηγορίες που θα προκύψουν στο εμπειρικό κομμάτι της δικής μας έρευνας.

Όπως, προαναφέρθηκε, η θεωρία για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων είναι ελλιπής καθώς δεν έχει γίνει δυνατόν να εντοπιστεί παγιωμένη συμπεριφορά. Παρόλα αυτά έχει αποτελέσει ερευνητικό αντικείμενο τόσο της πολιτικής επιστήμης όσο και συναφών επιστημονικών πειθαρχιών. Στην πολιτική επιστήμη η ανεργία συνδέεται με φαινόμενα ριζοσπαστισμού και εξτρεμισμού ενώ διερευνάται και η στάση της πολιτικής απάθειας των ανέργων. Αυτές οι στάσεις έχουν απασχολήσει και τις συναφείς επιστήμες, όπως την κοινωνιολογία και την ψυχολογία. Η μελέτη των επιπτώσεων της ανεργίας χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα, η οποία αναδεικνύεται στο τρίτο κεφάλαιο όπου γίνεται αναλυτική αναφορά των ερευνών για τη συγκεκριμένη θεματική και παρατίθενται οι θεωρητικές, μεθοδολογικές και αναλυτικές προσεγγίσεις του υπό μελέτη φαινομένου.

Τα υπόλοιπα τρία κεφάλαια αποτελούν το εμπειρικό μέρος της έρευνας. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 μέχρι το 2015. Για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα υπάρχουν διάφορες έρευνες που είναι διαθέσιμες, ωστόσο δεν είναι δυνατή η δημιουργία μιας χρονοσειράς που θα μας επιτρέψει την καλύτερη δυνατή σύγκριση μέσα στο χρόνο. Επιπλέον, το μειονέκτημα των ερευνών που είναι διαθέσιμες είναι το μικρό δείγμα ανέργων που υπάρχει σε αυτές, πράγμα που εκ των πραγμάτων καθιστά δύσκολη την εξαγωγή συμπερασμάτων και τη γενίκευση. Παρόλες τις αδυναμίες θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο ένα τέτοιο κεφάλαιο στο οποίο θα γίνει μια περιγραφική ανάλυση για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων σε διαφορετικά κοινωνικό-πολιτικά πλαίσια και θα αναδείξει την αναγκαιότητα για περαιτέρω διερεύνηση των επιμέρους

όψεων της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων και μάλιστα κατά τη διάρκεια κρίσιμων εκλογικών αναμετρήσεων, όπως αυτές της χρονικής περιόδου 2012-2015. Μεγάλες μετακινήσεις του εκλογικού σώματος συνέβαλαν στην αναδόμηση του κομματικού συστήματος. Ποια ήταν η στάση των ανέργων σε αυτές τις αλλαγές; Και τι ήταν αυτό που διαφοροποίησε τη συμπεριφορά τους;

Το πέμπτο κεφάλαιο μας εισάγει στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας· σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται αναλυτική περιγραφή των διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων και των επιμέρους χαρακτηριστικών τους. Στόχος του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι η περιγραφή των διαφόρων μεθόδων συγκέντρωσης δεδομένων και ανάλυσής τους ώστε να γίνει κατανοητή η επιλογή της μεθόδου της παρούσας έρευνας. Εκτός από τις θεωρητικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρατίθενται οι διαφορετικές τεχνικές δειγματοληψίας, συλλογής υλικού και ανάλυσης των δεδομένων. Η μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας δεν έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά από την πολιτική επιστήμη και γι' αυτό δεν είναι γνωστές όλες οι πτυχές της. Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρούμε μια περιεκτική ανάλυση των σημαντικότερων εκφάνσεων της ποιοτικής έρευνας και αναδεικνύουμε την αναγκαιότητα της χρήσης τους στην παρούσα έρευνα. Επίσης, γίνεται αναφορά σε δύο σημαντικά στοιχεία της ποιοτικής έρευνας που έχουν αποτελέσει στόχο κριτικής· η αξιολόγηση της έρευνας και η τήρηση των κανόνων ηθικής και δεοντολογίας. Το πρώτο σημείο κριτικής ασκείται λόγω της φύσης των δεδομένων που επεξεργάζονται στα πλαίσια μιας ποιοτικής έρευνας (υλικό συνεντεύξεων, αρχεία, τύπος και κείμενα κ.λπ.) καθώς είναι δύσκολο να γίνει επαρκής έλεγχος και αναπαραγωγή της επεξεργασίας και των αποτελεσμάτων. Ωστόσο, η ποιοτική έρευνα έχει αναπτύξει εργαλεία ώστε να ξεπεράσει αυτού του είδους τις αδυναμίες μέσω της αξιολόγησης της διαδικασίας που ακολουθείται και της πιστής τήρησης των κανόνων. Επιπλέον, για τους κώδικες ηθικής και δεοντολογίας έχει πλέον αναπτυχθεί νομοθετικό πλαίσιο, η τήρηση του οποίου διασφαλίζει την προστασία των συμμετεχόντων σε μία ποιοτική έρευνα.

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο γίνεται η αναλυτική παρουσίαση της ποιοτικής έρευνας, η οποία σχεδιάστηκε βάσει των ερωτημάτων που προέκυψαν από την ποσοτική επεξεργασία δεδομένων. Καθώς η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων δε διαφέρει

από αυτή των εργαζομένων και οι υποθέσεις περί ριζοσπαστικοποίησης ή εξτρεμισμού, τουλάχιστον στο επίπεδο της εκλογικής συμπεριφοράς, δεν είναι γενικεύσιμες, αναρωτηθήκαμε για τους παράγοντες εκείνους που συντελούν στη μειωμένη σημασία της ανεργίας αλλά και για τις προϋποθέσεις εκείνες που συντελούν στη διαφοροποίηση της συμπεριφοράς του ανέργου σε σχέση με προηγούμενα στάδια της ζωής του. Επιχειρώντας να δώσουμε απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα αποφασίσαμε να απευθυνθούμε στους ίδιους τους άνεργους. Σχεδιάσαμε έναν συνοπτικό «οδηγό συζήτησης» ώστε να πάρουμε πληροφορίες από τα άτομα που βιώνουν την ανεργία. Διεξήχθησαν 30 συνεντεύξεις αφηγηματικού τύπου σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Νάουσα και Λαύριο. Η επιλογή των συγκεκριμένων πόλεων ήταν τυχαία και έγινε βάσει της ευκολίας πρόσβασης σε αυτές τις περιοχές, γεγονός ωστόσο που δεν έρχεται σε σύγκρουση με την μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Καθώς πρόκειται για ατομική έρευνα δεν υπήρξε η δυνατότητα μεγαλύτερης γεωγραφικής διεύρυνσης, ωστόσο θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη γεωγραφική διασπορά είναι επαρκής ώστε να εντοπιστούν διαφορετικές περιπτώσεις ανέργων και να ενημερωθεί κατάλληλα το δείγμα της έρευνας. Από τις συγκεκριμένες συνεντεύξεις προέκυψε ένα πλαίσιο κωδικοποίησης, το οποίο προσαρμόσαμε στο ειδικό ερευνητικό αντικείμενο, την πολιτική συμπεριφορά. Λαμβάνοντας υπόψη τα βασικά θεωρητικά μοντέλα μελέτης της πολιτικής συμπεριφοράς κατασκευάσαμε ένα θεωρητικό σχήμα που αναδεικνύει περισσότερο τη διαδικασία διαμόρφωσης παρά τις αιτιώδεις σχέσεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων.

Η εργασία ολοκληρώνεται με ένα καταληκτικό κεφάλαιο, στο οποίο συνοψίζονται τα πορίσματα της έρευνας και διατυπώνονται συμπερασματικές προτάσεις της ανάλυσης.

Κεφάλαιο 1 Ανεργία. Θεωρητικές και μεθοδολογικές διαστάσεις

Η ανεργία έχει καταστεί το σημαντικότερο πρόβλημα, που απασχολεί τους πολίτες στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης και Αμερικής. Η κρίση χρέους που αντιμετώπισαν οι χώρες αυτές έχει οδηγήσει στη λήψη μέτρων δημοσιονομικής πειθαρχίας («λιτότητας»), τα οποία με τη σειρά τους συνέτειναν στην αύξηση του ποσοστού ανεργίας, καθώς και στη μεγιστοποίηση της πιθανότητας ανεργίας για ολοένα και περισσότερους εργαζόμενους. Αρκετοί άνθρωποι βιώνουν την ανεργία ή την είχαν βιώσει κάποια στιγμή στο παρελθόν ή γνωρίζουν άτομα του περιβάλλοντός τους που έχουν χάσει την εργασία τους, οπότε το –άμεσο ή έμμεσο– βίωμα της ανεργίας είναι αρκετά έντονο και διαδεδομένο. Παρόλα αυτά λίγα γνωρίζουμε όσον αφορά τις ακριβείς αιτίες για την εμφάνιση της ανεργίας, ενώ επιπλέον ο ίδιος ο ορισμός της έννοιας και κυρίως τα ιστορικο-κοινωνικά της συμφραζόμενα γνωρίζουν ποικίλες αναλυτικές και θεωρητικές πλαισιώσεις. . Καταρχάς, η πρωτόλεια αντίληψη περί ανεργίας έχει μια κοινωνική διάσταση· αν όμως παραλείψουμε τελείως την χρήση του όρου, θα διαπιστώσουμε ότι η κατάσταση κατά την οποία κάποιος δεν εργάζεται μοιάζει περισσότερο με προσωπικό του πρόβλημα παρά με ένα κοινωνικό διακύβευμα. Μια τέτοια πλαισίωση της ανεργίας αντανακλάται στις απόψεις των περισσότερων οικονομολόγων του 19^{ου} αιώνα, του Marx περιλαμβανομένου, οι οποίοι κάνουν λόγο για *μη εθελοντική αεργία*, η οποία ήταν απόρροια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως παρουσιάζεται αναλυτικότερα παρακάτω.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η κατανόηση της έννοιας της ανεργίας μέσα από την ιστορική της πορεία, η διευκρίνιση των διαφορετικών ειδών ανεργίας, η εξέλιξή της στο εγχώριο κοινωνικό πλαίσιο και οι διαφορετικοί τρόποι μέτρησής της. Εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι οργανωμένες κοινωνικές δομές, από την αρχαιότητα ακόμη, αντιμετώπιζαν την εργασία, θα καταλάβουμε πώς ακριβώς εμφανίστηκε η ανεργία και ποια στάδια ακολούθησε μέχρι να φτάσει στη σημερινή της μορφή. Επιπλέον, η μακροοικονομική θεωρία διακρίνει εν τω μεταξύ και διαφορετικά ήδη ανεργίας, τα οποία ταξινομούνται με διαφορετικά κριτήρια. Για τις

ανάγκες της παρούσας εργασίας είναι χρήσιμο να εξετάσουμε τις ποικίλες αυτές μορφές ανεργίας και τις διαφορετικές πτυχές της, έτσι ώστε να εξετάσουμε αν αυτές έχουν διεισδύσει στα χαρακτηριστικά της ανεργίας όπως αυτά αναγνωρίζονται από εκείνους που στο διάστημα που διαρκεί η δική μας έρευνα έχουν βιώσει μια τέτοια κατάσταση. Όπως θα δούμε, προπάντων στο τελευταίο κεφάλαιο, αυτές οι διαφορετικές πτυχές αποτελούν σημαντικούς παράγοντες διαφοροποίησης της πολιτικής συμπεριφοράς ή, έστω, συμβάλλουν σε έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης και πράξης τουλάχιστον εκείνων των ανέργων με τους οποίους συνομιλήσαμε στο πλαίσιο του ερευνητικού μας σχεδίου. Επιπλέον, είναι σημαντικό να εξετάσουμε την πορεία της εγχώριας διακύμανσης του ποσοστού της ανεργίας διαχρονικά, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή η ανεργία ως πραγματική κατάσταση εντός της ελληνικής κοινωνίας και ο βαθμός επίδρασής της στο κοινωνικό σύνολο. Τέλος, οι διαφορετικοί ορισμοί και τρόποι μέτρησης της ανεργίας, συμβάλλουν στην ευκρινέστερη ανάγνωση των ποσοτικών δεδομένων που υπάρχουν για την ανεργία, είτε σε μακροοικονομικό επίπεδο είτε σε επίπεδο ατομικής συμπεριφοράς. Στην παρούσα εργασία δεν επιχειρείται μία ενδελεχής ιστορική και οικονομική ανάλυση του φαινομένου της ανεργίας, καθώς κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από την ερευνητική μας προοπτική, αλλά αυτό που θα επιδιώξουμε είναι μια συνοπτική περιγραφή των ιστορικών φάσεων της ανεργίας στον δυτικό κόσμο, ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι ιστορικές περίοδοι καθόρισαν την οικονομική ανάλυση της ανεργίας και οι λύσεις που προτάθηκαν για την αντιμετώπισή της.

1.1 Η έννοια της ανεργίας και πώς αυτή καταγράφεται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους

Η λέξη «ανεργία» σήμερα χρησιμοποιείται ευρέως και είναι κατανοητή σε όλους η σημασία της, παρόλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν στον ορισμό που χρησιμοποιείται για την καταμέτρησή της. Ωστόσο, παραμένει θολή η διαδρομή της μέσα στην ιστορία και ο τρόπος εμφάνισής της. Αυτό ακριβώς το κενό θέλησε να καλύψει ο John Garraty με το έργο του *Unemployment in History*

(1978), στο οποίο επιχειρεί τη σκιαγράφηση της διαδρομής της έννοιας της ανεργίας μέσα στην ιστορία, θέλοντας να τονίσει τις διαφορετικές εκφάνσεις της έννοιας ανάλογα με την χρονική περίοδο μελέτης. Έτσι, σύμφωνα με τον Garraty (1978: 4-5) η έννοια της ανεργίας ήταν άμεσα συνυφασμένη με τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνικής δομής και των παραγωγικών σχέσεων εντός αυτής. Επομένως, εκκινώντας την περιοδολόγησή του από την αρχαιότητα ακόμη, τονίζει ότι η ανεργία ή η έλλειψη εργασίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις έννοιες της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας. Κατά συνέπεια οι σκλάβοι δεν μπορούσαν να θεωρηθούν άνεργοι, παρά μόνο άεργοι, όταν οι ιδιοκτήτες τους τούς επέτρεπαν περιόδους ξεκούρασης (Cartledge, Cohen & Foxhall 2005).

Επιπλέον, όλα τα παραπάνω γίνονται κατανοητά, σύμφωνα με τον Garraty, αν εξετάσει κανείς τη ρίζα της λέξης ανεργία σε διάφορες γλώσσες. Καταρχήν στα ελληνικά, η λέξη ανεργία, προέρχεται από τη σύνθεση της λέξης «έργον» και του στερητικού «άνευ», και σημαίνει επομένως «χωρίς εργασία», όπως επίσης, η αγγλική «unemployment» ή η γερμανική «Arbeitslosigkeit», οι οποίες έχουν ακριβώς την έννοια της στέρησης της εργασίας. Η γαλλική λέξη «chômage» έχει τη ρίζα της στην ελληνική λέξη καύμα (kauma) η οποία προέρχεται από τη λατινική «caumare» που σημαίνει το σημείο της ημέρας που έχει πολύ ζέστη και σταματούν οι εργασίες (Garraty 1978). Επομένως, η αρχική σημασία της έννοιας της ανεργίας είχε σκοπό να υποδείξει την κατάσταση εκτός εργασίας, οποιαδήποτε μορφή και να είχε αυτή, είτε εκούσια είτε ακούσια. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό ότι η λέξη ανεργία (ως ουσιαστικό) στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά, άρχισε να χρησιμοποιείται συστηματικά και να καταγράφεται στα ετυμολογικά λεξικά, μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Perry 2000). Η βιομηχανική επανάσταση, όπως θα δούμε στη συνέχεια και η αλλαγή που επέφερε στον τρόπο με τον οποίο η εργασία γινόταν αντιληπτή, άλλαξε την έννοια της ανεργίας ούτως ώστε από μια ηθελημένη κατάσταση αεργίας να θεωρείται πλέον ένα αντικειμενικό πρόβλημα έλλειψης εργασίας, από ανθρώπους ικανούς να εργαστούν (Donkin 2010· Keyssar 1986· Layard, Nickell, and Jackman 2005· Summers 1992).

Αν κανείς πάει πίσω στο χρόνο, στην εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι μόνοι εργάτες ήταν οι σκλάβοι που είχαν πάντοτε μία απασχόληση, ενώ οι μόνες στιγμές

εκτός εργασίας ήταν αυτές για την ανάπαυσή τους και πάντοτε μετά από την άδεια του ιδιοκτήτη τους. Παρόλα αυτά, ο Garraty υποστηρίζει ότι σε υποθετικό βαθμό, τα μεγάλα μνημεία όπως οι Πυραμίδες ή ο ναός του Καρνάκ στην Αίγυπτο χτίστηκαν ως μέρος σχεδίου των αυτοκρατόρων για την απασχόληση των εργατών (Garraty 1978: 12). Ο Πλούταρχος περιγράφει στο έργο του (Βίοι Παράλληλοι) την προσπάθεια του Περικλή να δώσει απασχόληση σε ανθρώπους που δεν είχαν δουλειά οργανώνοντας ναυτικές αποστολές κάθε χρόνο², αλλά και σε ανθρώπους που ζούσαν σε περιοχές χωρίς ιδιαίτερη ανάπτυξη, όπως η Νάξος και η Θράκη, δίνοντας εντολή για την κατασκευή μεγάλων κτιρίων πολλές φορές υπό την επίβλεψη του γλύπτη Φειδία (Πλούταρχος 50-120 μ.Χ.)³.

Επιπλέον, ο Garraty επισημαίνει ότι και στη Ρώμη, η δημαρχία του Τιβέριου αποτελεί σταθμό στη ρωμαϊκή ιστορία, διότι κατά τη διάρκειά της προστατεύθηκαν οι άποροι με παροχή σ' αυτούς των μέσων για άνετο βιοπορισμό και διανομή στους ακτήμονες εδαφών, τα οποία κατείχαν καθ' ολοκληρίαν λίγες πλούσιες οικογένειες (Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια «Γνώσις»). Επίσης, υπήρχαν πολλοί άστεγοι επαίτες που κατάφερναν να κερδίζουν ένα μικρό εισόδημα δουλεύοντας κατά καιρούς είτε στα λιμάνια είτε στις καλλιέργειες κατά την περίοδο του θερισμού· αυτό είναι μια ένδειξη της ανεργίας από την οποία υπέφεραν. Μάλιστα, σύμφωνα με τον ιστορικό P. A. Brunt, «είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν αρκετά υψηλά ποσοστά ανεργίας και υποαπασχόλησης» (Brunt 1971), αφού κατά τη διάρκεια της τελευταίας δημοκρατίας διανεμόταν δωρεάν σιτάρι στον ρωμαϊκό πληθυσμό, μια πράξη που τον επόμενο αιώνα ενέπνευσε τον ποιητή Γιουβενάλη, ο οποίος έκανε το περίφημο σχόλιο: «τον λαό της Ρώμης τον ενδιαφέρουν δύο πράγματα: άρτος και θεάματα», θέλοντας να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο το πολιτικό κατεστημένο προσπαθούσε να διασκεδάσει την εξαθλίωση του λαού προσφέροντας λίγη τροφή και θεάματα είτε καλλιτεχνικά είτε αθλητικά (Garraty 1978: 13).

² «Γι' αυτό τότε ο Περικλής άφησε περισσότερο από άλλοτε αχαλίνωτο το λαό και πολιτευόταν έτσι που να γίνεται αρεστός [...] εξαποστέλλοντας κάθε χρόνο εξήντα τριήρεις, με τις οποίες ταξίδευαν πολλοί από τους πολίτες επί οκτώ μήνες παίρνοντας μισθό· αυτοί συγχρόνως γυμνάζονταν και αποκτούσαν ναυτική πείρα», Βίοι Παράλληλοι σελ. 27.

³ «Επί πλέον έστειλε χίλιους κληρούχους στη Χερσόνησο (του Ελλησπόντου), πεντακόσιους στη Νάξο, διακόσιους πενήντα στην Άνδρο, χίλιους στη Θράκη [...]. Αυτό το έκανε αφ' ενός για την ανακούφιση της Αθήνας από τον άεργο όχλο, ο οποίος από έλλειψη ασχολίας προκαλούσε ταραχές, αφ' ετέρου δε για να θεραπεύσει τη φτώχεια του λαού», Βίοι Παράλληλοι σελ. 27 & 29.

Από την αρχαιότητα έως το Μεσαίωνα η κατάσταση δεν άλλαξε δραματικά ως προς την εννοιολόγηση της ανεργίας. Οι μέθοδοι παραγωγής στο Μεσαίωνα παρέμειναν, σύμφωνα με σημερινούς όρους, τεχνολογικά πρωτόγονοι. Η καλλιέργεια της γης ήταν η κύρια απασχόληση ενώ είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και μικρής κλίμακας εμπόριο με καθαρά τοπικό χαρακτήρα. Η οργάνωση της φεουδαρχικής κοινωνίας ήταν τέτοια, που έδινε στον κάθε πολίτη τη δυνατότητα στην εργασία, σύμφωνα με τον Colyer, αφού παράλληλα με την υποχρέωση να αποδίδουν στον φεουδάρχη το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους, μπορούσαν να καλλιεργούν ένας τμήμα της έκτασης που τους αντιστοιχούσε για ίδιον όφελος (Colyer 1936: 5). Επειδή, όμως, αυτές οι δραστηριότητες γίνονταν στο πλαίσιο της οικογενειακής καθημερινότητας και εκτός από μέσα προσπορισμού αποτελούσαν και τον τρόπο διαβίωσης των οικογενειών, ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς τον επαγγελματία και τις περιόδους κατά τις οποίες δεν υπήρχε δουλειά, είτε αυτή αφορούσε την καλλιέργεια γης είτε το εμπόριο (Perry 2000: 12). Με άλλα λόγια, ακόμη και όταν οι καιρικές συνθήκες δεν το επέτρεπαν, οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι με τον προσωπικό τους μόχθο να αναζητήσουν τροφή, καύσιμα ή ρούχα, οπότε υπήρχε πάντοτε μία απασχόληση και η όποια περίοδος ή στιγμές μη απασχόλησης δεν μπορούν να θεωρηθούν αεργία αλλά κυρίως ελεύθερος χρόνος προς ανάπαυση (Colyer ό.π.).

Επομένως, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσε η μεσαιωνική κοινωνία, δεν άφηνε περιθώρια για ανεργία. Παρόλα αυτά, όπως τονίζουν οι μελετητές της έννοιας, κατά τον Μεσαίωνα καλλιεργήθηκαν εκείνες οι συνθήκες που κατέστησαν αρκετούς ανθρώπους ανήμπορους για εργασία και άρα κατά μία έννοια ανέργους. Πόλεμοι, πλημμύρες και άλλες φυσικές καταστροφές, αλλά και η επιδημία του Μαύρου Θανάτου κατά τα έτη 1348-1349, επέφεραν σημαντικές δημογραφικές αλλαγές και δημιούργησαν στρατιές φτωχών και ανίκανων για εργασία (Colyer 1936: 6-7· Garraty 1978: 16-17). Αυτήν την περίοδο και κάτω από την πίεση των αναγκών που δημιουργήθηκαν, άρχισαν να συγκροτούνται και τα πρώτα κοινωνικά δίκτυα που προσέφεραν βοήθεια σε αυτούς τους ανθρώπους. Σε αυτό το κίνημα πρωτοστάτησε η Εκκλησία με την οργάνωση φιλανθρωπικών εκδηλώσεων για την παροχή τροφής σε αυτούς που τη δικαιούντο, θέτοντας, έτσι, κανόνες για τους δικαιούχους της φιλανθρωπίας, οι οποίοι θα έπρεπε να αποδείξουν ότι ήταν ανήμποροι για εργασία

και όχι απλά εκμεταλλευτές της καλοσύνης των υπολοίπων που τους παρείχαν τα αγαθά. Αυτό που χαρακτηρίζει δε τη συγκεκριμένη περίοδο, σύμφωνα με τον Garraty (ό.π.: 18), είναι αντίφαση μεταξύ της αναγκαιότητας της εργασίας για τον βιοπορισμό του ανθρώπου και της νοοτροπίας των ανώτερων τάξεων να υποτιμούν τη χειρωνακτική εργασία.⁴

Τα χρόνια που ακολουθούν, αλλάζουν τη δομή των κοινωνικών σχέσεων καθώς αυξάνεται ο πληθυσμός, δημιουργούνται πόλεις και κατά συνέπεια και η ανάγκη για περισσότερα επαγγέλματα. Η άνθιση του εμπορίου οδήγησε στη μεγέθυνση της κατασκευαστικής διαδικασίας και στην αναζήτηση εργατικών χεριών. Η νέα δομή της εργασίας και της διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, δημιούργησε μεγάλες ανισότητες που με τη σειρά τους επέφεραν κοινωνική δυσαρέσκεια και συγκρούσεις (Garraty ό.π.: 19). Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάδυση της πρώτης «διαιρετικής τομής» (social cleavage), μιας σχάσης δηλαδή μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας που θα αποκτήσει πολιτικό περιεχόμενο μερικούς αιώνες στη διάρκεια της ανάδειξης των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων (γίνεται λεπτομερής αναφορά στις διαιρετικές τομές στο επόμενο κεφάλαιο). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις κλιματικές αλλαγές που προκάλεσαν τρομακτικές καταστροφές στις καλλιέργειες αλλά και την εξάπλωση της πανούκλας, δημιούργησαν νέες στρατιές πεινασμένων, ανέργων και φτωχών ανθρώπων. Η κοινωνική εξαθλίωση οδήγησε αρκετούς προς τις πόλεις, ωστόσο, συνετέλεσε και στη δημιουργία κοινωνικών δικτύων μεταξύ των φτωχών, με σκοπό την αλληλοβοήθεια. Οι βασιλείς στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο, περιόρισαν με νόμο τις μετακινήσεις προς τις πόλεις, απαγόρευσαν την παροχή οικονομικής ενίσχυσης στους ζητιάνους και εφάρμοσαν ένα ανώτατο όριο μισθού, αποτρέποντας με αυτόν τον τρόπο την αναζήτηση εργασίας με μεγαλύτερη αμοιβή από εκείνους που ήδη εργάζονταν (Garraty ό.π.: 19). Από όλα αυτά τα μέτρα έχει μείνει στην ιστορία η θέσπιση του Νόμου των Φτωχών, που εφάρμοσε η βασίλισσα Ελισάβετ στην Αγγλία το 1601 (Webb & Webb 1929· Ψαλιδόπουλος 1997· Trattner 2007). Ο νόμος είχε μοναδικό στόχο την ανακούφιση των ανέργων και φτωχών στρωμάτων και όχι την τιμωρία τους, πρακτική που ακολουθούνταν

⁴ Για μια ενδελεχή παρουσίαση της αντίληψης περί εργασίας στον Μεσαίωνα βλ. (Thomas 1964)

μέχρι τότε (Colyer 1936: 14-15).⁵ μέσω της φορολόγησης των ανώτερων οικονομικά στρωμάτων έγινε η ανεύρεση των πόρων για την παροχή βοήθειας στους ανίκανους να εργαστούν. Σε αυτούς που μπορούσαν να εργαστούν αλλά δεν έβρισκαν απασχόληση, δηλαδή στους ανέργους, τους παρείχαν τη δυνατότητα να εργαστούν δίνοντάς τους κλωστές και υφάσματα που μπορούσαν να επεξεργαστούν και να τα πουλήσουν (Trattner 2007: 11-13).⁶

Ο Νόμος των Φτωχών και οι άλλοι αυτού του είδους που εφαρμόστηκαν σε όλες τις χώρες μέχρι τον 18^ο αιώνα, ανακούφισαν σε έναν βαθμό τους φτωχούς αλλά δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το φαινόμενο. Σε αυτό συνέτειναν, σύμφωνα με τον Garraty, δύο φαινόμενα, η μεγάλη καταστροφή καλλιεργειών και η Γαλλική Επανάσταση, που εξαθλίωσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ηπειρωτικής Ευρώπης (Garraty 1978: 56). Ο 19^{ος} αιώνας και η βιομηχανική επανάσταση άλλαξαν τη δομή του εργαζόμενου πληθυσμού και η εισαγωγή της έννοιας του μισθού έρχεται να αλλάξει την έννοια της εργασίας, συμβάλλοντας καθοριστικά στον διαχωρισμό της μισθωτής εργασίας από την αεργία και την ανεργία. Και στην ουσία στο σαφή διαχωρισμό της ανεργίας από την υποαπασχόληση και τη φτώχεια.

Αξίζει δε να σημειωθεί ότι καθοριστικός παράγοντας σε αυτή την εξέλιξη υπήρξε η εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία, που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής, την απομείωση σε έναν βαθμό της αξίας των εργατικών χεριών αλλά και την παράλληλη αναβάθμισή τους. Επιπλέον, λόγω ακριβώς της αλλαγής της φύσης της εργασίας, εισήλθαν στο εργατικό δυναμικό οι γυναίκες και τα παιδιά, που μπορούσαν πλέον να κάνουν τις δουλειές που παλιότερα διεκπεραιώνονταν από τους ανήμπορους άντρες (Burnett, 1994· Perry, 2000). Άλλο ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η σημαντική αύξηση του πληθυσμού των πόλεων, στις οποίες –ως επί το πλείστον- συγκεντρώθηκαν και οι

⁵ Όπως παραθέτει ο Ψαλιδόπουλος (1997: 35) «μεταξύ 1536-1547 προβλεπόταν η θανατική ποινή για όποιον συλλαμβανόταν για τρίτη φορά να ζητιανεύει». Βλ. επίσης, και στο (Ribton-Turner 1972).

⁶ Σύμφωνα με τον Trattner, τρεις ήταν οι κατηγορίες των δικαιούχων βοήθειας βάσει του Νόμου των Φτωχών, «τα παιδιά, οι αρτιμελείς και οι ανίκανοι. Στα παιδιά διδάσκονταν κάποιες δεξιότητες, στους αρτιμελείς προσφέροντας εργασία και στους ανήμπορους βοήθεια είτε στο σπίτι είτε θεσμικά» (Trattner 2007: 11).

μεγάλες βιομηχανίες. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα «την επικράτηση της μισθωτής εργασίας ως κύριας μορφής εργασίας», έναντι της καλλιέργειας γης και της αυτοαπασχόλησης και διαχώρισαν το εργατικό δυναμικό σε τρεις κατηγορίες, που παρέμειναν σταθερές μέσα στο χρόνο: «τους ανενεργούς, τους εργαζόμενους και τους ανέργους» (Perry 2000: 11). Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι σύμφωνα με τους Salais, Baveze & Reynaud (1986), η σημαντική καινοτομία που επιφέρει η βιομηχανική επανάσταση στον τρόπο ορισμού της μισθωτής εργασίας, συνίσταται στο διαχωρισμό των εννοιών του χώρου και του χρόνου. Με άλλα λόγια, πλέον υπάρχει ο σαφής διαχωρισμός του τόπου εργασίας που είναι το εργοστάσιο σε αντιδιαστολή με το σπίτι και τις οικιακές εργασίες ή καλλιέργειες και του χρόνου εργασίας που διαχωρίζεται από τον χρόνο ξεκούρασης και τις στιγμές διασκέδασης με την οικογένεια (Piore 1987: 1836)⁷.

Επιπλέον, αξίζει να επισημάνουμε και τον ρόλο της πολιτικής σημασίας της ανεργίας. Όπως τονίζει και ο Thompson, η ανεργία εισήχθη στην πολιτική ατζέντα ως αίτημα των εργατικών συνδικάτων και των σοσιαλιστικών κομμάτων ήδη από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα (Thompson 1991: 711-714). Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο Owen και οι υποστηρικτές του, μέσω των συνδικάτων, διεκδικούσαν περισσότερα προνόμια για τους ανέργους, αντιτιθέμενοι στη μεταρρύθμιση του Νόμου των Φτωχών του 1834 (Thompson ό.π.: 775-779· Ψαλιδόπουλος 1997: 29-34). Οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των συνδικάτων και το αίτημά τους για το «δικαίωμα στην εργασία» συνέβαλαν στην καταγραφή της ανεργίας. Μέχρι εκείνη την περίοδο η ανεργία δεν καταγραφόταν πουθενά και οι έρευνες του πληθυσμού απέγραφαν όσους ήταν εκτός εργασίας βάσει του προηγούμενου επαγγέλματός του. Η καταγραφή των ανέργων ξεκίνησε από τα συνδικάτα, τα οποία κατέγραφαν τους ανθρώπους στους οποίους έδιναν ένα βοήθημα λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασης που βρίσκονταν λόγω της ανεργίας (Garraty 1978: 167-168). Γι' αυτό το λόγο, δεν είναι τυχαίο, όπως υποστηρίζει και ο Perry (2000: 20) ότι η «ανεργία αναγνωρίστηκε ως κοινωνικό πρόβλημα την περίοδο της ανάδυσης των μαζικών

⁷ Στο άρθρο του Piore (1987) γίνεται αναλυτική παρουσίαση δύο βιβλίων σχετικά με την εξέλιξη της ανεργίας σε Γαλλία και Μασαχουσέτη. Το πρώτο βιβλίο είναι των Salais, Baveze & Reynaud (1986) και το δεύτερο του Keyssar (1986). Στο άρθρο αναπτύσσεται και μία συζήτηση για τις διαφορετικές πτυχές της ανεργίας που απασχολούν και την κλασική οικονομική σκέψη.

σοσιαλιστικών κομμάτων στην Ευρώπη και της πολιτικής απειλής που τα συγκεκριμένα κόμματα αναπαριστούσαν».

Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε τον ρόλο της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 στην καθιέρωση της μαζικής ανεργίας (mass unemployment) και των προβλημάτων που προέκυψαν από αυτή. Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα και ενώ η βιομηχανική παραγωγή ήταν πλέον τόσο διαδεδομένη ώστε να δημιουργούνται ολόκληρες πόλεις γύρω από μεγάλες εργοστασιακές μονάδες, η μεγάλη οικονομική κρίση επέφερε το κλείσιμο αυτών των μονάδων και διόγκωσε εξαιρετικά τον αριθμό των ανέργων. Αρκετές από αυτές τις πόλεις αυτές είτε ερημώθηκαν είτε μετατράπηκαν σε παραγκουπόλεις με την πλειονότητα των κατοίκων να βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας εξαιτίας της ανεργίας. Δημιουργήθηκε, επομένως, ένα έντονο κοινωνικό πρόβλημα το οποίο έδωσε αφορμή για αρκετές έρευνες αλλά και αποτέλεσε βασικό αίτημα της εργατικής τάξης. Οργανώθηκαν μαζικές διαμαρτυρίες οι οποίες είχαν και ένα μακροπρόθεσμο αντίκτυπο, την αναβάθμιση του κοινωνικού κράτους και των δομών πρόνοιας (βλ. την ενδιαφέρουσα συζήτηση που αναπτύσσει ο Perry 2000: 25-28).

Ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της ανεργίας, σύμφωνα με τα νέα δεδομένα που δημιουργούνται την περίοδο της μεγάλης ύφεσης στις εργασιακές σχέσεις, καθίσταται αναγκαίος. Ωστόσο, η ανεργία αποδεικνύεται αμφιλεγόμενη έννοια και διαπερνά κάθετα τα διαφορετικά ρεύματα οικονομικής σκέψης. Σε ένα πρώιμο στάδιο, η ανεργία ορίζεται από τον Colyer ως «η κατάσταση κατά την οποία όσοι είναι ικανοί και επιθυμούν να κερδίσουν τα προς το ζην πουλώντας την εργατική τους δύναμη σε έναν εργοδότη, δεν μπορούν να το κάνουν γιατί δεν τους επιτρέπει η κοινωνία να ικανοποιήσουν αυτήν την επιθυμία τους», θέλοντας να αναδείξει τις εγγενείς αδυναμίες του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας που οδηγούν στην ανεργία, διαχωρίζοντάς την από την αεργία αλλά και από τα προηγούμενα κοινωνικά συστήματα της «υπόδουλης σκλαβιάς και της φεουδαρχικής υποχρέωσης» (Colyer 1936: 4-5). Αντίστοιχα, ο Burnett, στον ορισμό της ανεργίας προσθέτει αυτούς που «πωλούν την εργασία τους έναντι μισθού» και φυσικά είναι ελεύθεροι οποιαδήποτε στιγμή να την εγκαταλείψουν (Burnett 1994: 3). Σε μεταγενέστερες αναλύσεις, όπως αυτή των Salais, Baverez & Reynaud (1986),

η ανεργία προκύπτει από την αλληλεπίδραση της κοινωνίας με την οικονομία, που μέχρι τότε (τέλη 19^{ου} και αρχές 20^{ού} αιώνα) θεωρούνταν ανεξάρτητες. Έτσι, σύμφωνα με τους συγγραφείς, όταν το κράτος παρεμβαίνει προκειμένου να δημιουργήσει ένα νέο μοντέλο παραγωγής, που στηρίζεται στη βιομηχανία μεγάλης εντάσεως, άθελά του συμβάλλει και στην παραγωγή μαζικής ανεργίας όταν αυτό το μοντέλο καταρρέει, όπως αυτό συνέβη στη Μεγάλη Ύφεση (Piore 1987: 1838). Αυτοί οι απλοϊκοί με μια πρώτη ματιά ορισμοί της ανεργίας, οριοθετούν και το πεδίο μάχης μεταξύ των οικονομολόγων για τα βασικά συστατικά της ανεργίας, τις αιτίες δημιουργίας της και τους τρόπου αντιμετώπισής της.

1.1.1 Οικονομικές θεωρίες της ανεργίας

Όλη αυτή η διαμάχη για την έννοια και το περιεχόμενο της ανεργίας καταγράφηκε και στα βασικά ρεύματα της οικονομικής σκέψης, με βασικό κορμό ανάλυσης την κρατική παρεμβατικότητα, την ατομική ευθύνη και την ελευθερία δράσης αντίστοιχα. Έτσι, στη διαμόρφωση των διαφορετικών ρευμάτων της οικονομικής επιστήμης, διακρίνουμε τις προκλασικές, τις κλασικές και τις νεοκλασικές αντιλήψεις, με σημείο αναφοράς τη θεωρία του Keynes (Schumpeter 1934/2009· Hicks 1937; Blaug 1997). Κάθε σχολή σκέψης αναλύει με διαφορετικό τρόπο το πρόβλημα της ανεργίας ως αποτέλεσμα των διαφορετικών κοινωνικών πλαισιώσεων της χρονικής περιόδου που τοποθετείται η ανάλυση. Επομένως, οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν και το ισχύων μοντέλο παραγωγής στις διαφορετικές ιστορικές περιόδους διαμόρφωσαν και την οικονομική σκέψη γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η εμφάνιση της ανεργίας συμπίπτει χρονικά με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας και μάλιστα ήδη από τον 15^ο αιώνα. Εδώ η ανεργία εμφανίζεται κυρίως ως έλλειψη εργασίας και συνδυάζεται με τη φτώχεια και την εξαθλίωση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων και η βιομηχανική επανάσταση σηματοδοτούν την απαρχή της μισθωτής εργασίας και άρα την εμφάνιση της ανεργίας με τη σύγχρονη μορφή της. Σε αυτή τη χρονική στιγμή αναπτύσσονται και προκλασικές αντιλήψεις πολιτικής οικονομίας με βασικούς εκφραστές τους W. Petty, D. North, John Locke, N.

Barbon, D. Hume, J. Stuart F. Quesnay, J. Turgot (Schumpeter, 2009/1954· Nelson and Winter 2009). Στις προκλασικές αντιλήψεις, λόγω ακριβώς αυτής της μετάβασης από το προνεωτερικό παραγωγικό μοντέλο στο νεωτερικό με την τεχνολογική εξέλιξη, επικρατούν δύο τάσεις. Αρχικά, ο πλεονάζων πληθυσμός που συσσωρεύτηκε στις πόλεις και η αδυναμία εύρεσης εργασίας θεωρήθηκε ατομική ευθύνη, οπότε επικράτησε η άποψη ότι οι φτωχοί και οι άνεργοι είναι υπεύθυνοι για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται επειδή δεν θέλουν να δουλέψουν. Επιπλέον, η μορφή του υποτυπώδους κοινωνικού κράτους της περιόδου με τις παραλλαγές του Νόμου των Φτωχών θεωρήθηκε ότι ενίσχυε την αδράνεια και την οκνηρία (Edsall 1971). Εδώ εισάγεται και ο όρος ακούσια ανεργία (voluntary unemployment). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη λήψη μέτρων ή τουλάχιστον το αίτημα για πιο ενεργητικές παροχές με την έννοια ότι οποιαδήποτε παροχή θα έπρεπε παράλληλα να προωθεί και την απασχόληση (Hughes & Perlman 1984).

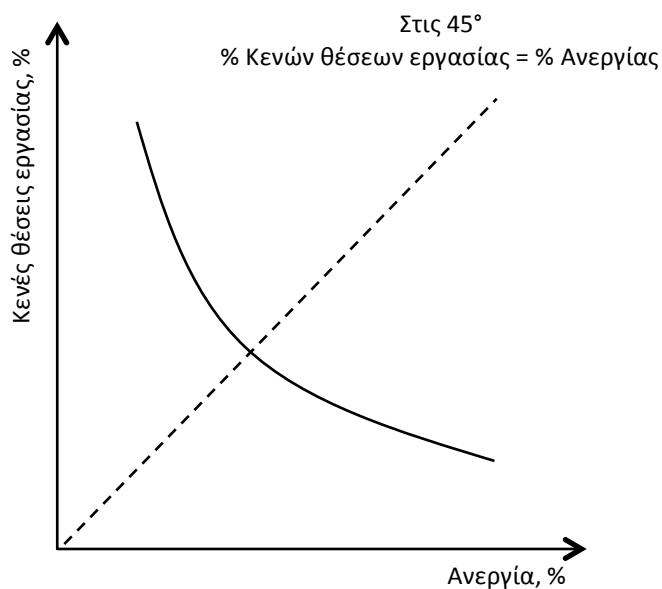
Είναι επίσης, χρήσιμο να τονιστεί ότι μία μερίδα των οικονομολόγων που μελέτησαν τη συγκεκριμένη περίοδο, κατέληξαν σε μια πιο δομική ανάλυση του οικονομικού μοντέλου. Η επικράτηση των εμποροκρατών ή μερκαντιλιστών, όπως έγιναν γνωστοί στη διεθνή βιβλιογραφία, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι του έθνους κράτους, πίστευαν ότι τα συστατικά για την επιτυχία του είναι η αύξηση των εσόδων του κράτους και η αντίστοιχη ευημερία των πολιτών του. Γι' αυτό το λόγο, θεωρούσαν σημαντική την κρατική παρεμβατικότητα που θα διασφάλιζε τη διατήρηση του ενεργητικού εμπορικού ισοζυγίου με την αύξηση των εξαγωγών και τη μείωση των εισαγωγών. Από τους μερκαντιλιστές προέκυψε και η μεγαλύτερη αντίδραση στην τεχνολογική εξέλιξη και τη «μηχανοποίηση» της παραγωγής. Και αυτό γιατί εξέφραζαν την αγωνία των επαγγελματιών τεχνητών και των μικροεμπόρων, οι οποίοι με την άνοδο της βιομηχανίας έχασαν το μερίδιό τους στην αγορά αγαθών. Γι' αυτό το λόγο, το αντεπιχείρημά τους στην ωφέλεια της κοινωνίας από την τεχνολογική εξέλιξη ήταν η απώλεια θέσεων εργασίας και η αντικατάστασή τους από τις μηχανές (Johnson 1932). Άλλωστε, όπως τονίζει και ο Schumpeter (2009), η τεχνολογική εξέλιξη και ο βιομηχανοποιημένος τρόπος παραγωγής μπορεί «μακροπρόθεσμα να απορρόφησαν την ανεργία», όμως, μεσοπρόθεσμα η τεχνολογική ανεργία συμπαρέσυρε τις όποιες θετικές εξελίξεις και

η απειλή της ανεργίας στάθηκε ικανή στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και κανονισμών που είχαν θεσπιστεί εκείνη την περίοδο (Anderson, 2007· Solow 1980/1954: 258).

Σύντομα, όμως, οι αντιλήψεις περί κρατικής παρεμβατικότητας άλλαξαν ριζικά και «το συμφέρον της κοινωνίας άρχισε να ορίζεται ως το άθροισμα ατομικών συμφερόντων» (Ψαλιδόπουλος 1997: 27). Αυτή την αντίληψη εισάγει στον *Πλούτο των Εθνών* ο Adam Smith, ο οποίος θεωρεί ότι αυτό που απασχολεί τον σύγχρονο άνθρωπο είναι η παραγωγή υλικού πλούτου και αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την εκμετάλλευση της φύσης. Προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβαση αυτού του στόχου είναι «η αύξηση της προσφοράς εργασίας και η άνοδος της παραγωγικότητας» (Blaug 1991· Ψαλιδόπουλος 1997: 61-67· Δεδουσόπουλος 2000: 152-162· Perry 2000: 17-18). Στην κλασική οικονομική σκέψη που εισάγει ο Smith, όπως αναφέρουν ο Pigou (1933) και ο Solow (1981), οι δύο έννοιες που καθορίζουν την ανεργία είναι η προσφορά και η ζήτηση εργασίας (Mouhammed 2011: 100). Η ζήτηση εργασίας καθορίζεται από την κατανάλωση των αγαθών που παράγονται. Όσο μεγαλύτερη είναι η κατανάλωση τόσο θα αυξάνεται η παραγωγή και άρα η ζήτηση εργατικών χεριών. Η προσφορά της εργασίας εξαρτάται από την επιθυμία των ατόμων να εργαστούν ή όχι. Η αύξηση των μισθών, όμως, μπορεί να ανακόψει τη ζήτηση εργασίας δημιουργώντας θετική συσχέτιση μεταξύ μισθού και ανεργίας. Δηλαδή, όσο αυξάνονται οι μισθοί θα αυξάνεται η προσφορά εργασίας, ανατρέποντας την ισορροπία στην αγορά μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Το αποτέλεσμα της διατάραξης αυτής της σχέσης είναι υπερπληθώρα εργατικών χεριών και άρα ανεργία (Mouhammed 2011: ό.π.). Εδώ η αντίληψη περί εθελοντικής ανεργίας αλλάζει διότι αλλάζει και η μορφή εργασίας. Παράλληλα όμως, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και η εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας μετέβαλαν τη σύνθεση της απασχόλησης. Η βαριά χειρωνακτική εργασία – που απασχολούσε κυρίως ανδρικό εργατικό δυναμικό – αντικαταστάθηκε από μηχανές με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού να χάσει την εργασία του και αρκετές θέσεις εργασίας να καταληφθούν από γυναίκες που μπορούσαν πλέον να συναγωνιστούν τα προσόντα των ανδρών.

Η Μεγάλη Ύφεση του '30 είναι αυτή που αποτελεί σημείο τομής για την εδραίωση της ανεργίας με τη σύγχρονη μορφή της, δηλαδή απώλεια της εργασίας, συνήθως από μεγάλο μέρος του πληθυσμού και για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω της αδυναμίας εύρεσης εργασίας. Όμως, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ανεργία είχε αρχίσει να απασχολεί σοβαρά τους οικονομολόγους της περιόδου εκείνης. Τα καθοριστικά έργα των Beveridge (1909) και Pigou (1936), για την ανεργία, θα προσδώσουν στην περίοδο μία νέα οπτική για τις αιτίες της ανεργίας αλλά και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Ειδικότερα, ο Beveridge γράφει για την ανεργία σε μια περίοδο που η ανεργία θεωρείται πρόβλημα των ίδιων των ανέργων, οπότε η ανάλυση του Beveridge έρχεται να διαχωρίσει το φαινόμενο της ανεργίας ως μία παρενέργεια του οικονομικού κύκλου από αυτό των ανέργων και των κοινωνικών χαρακτηριστικών τους (Norris 1978· Walters 1994). Σύμφωνα με τον Beveridge, η κυκλική ανεργία είναι αναπόφευκτη, οπότε η προσοχή των οικονομικών αντίμετρων πρέπει να στραφεί στις πολιτικές επούλωσης και ανακούφισης των ανέργων. Οι επιπτώσεις της ανεργίας και ιδιαίτερα η ευκαιριακή απασχόληση και η αναζήτηση εργασίας, ήταν για τον Beveridge η πηγή σκέψης που οδήγησαν στην κατασκευή της ομώνυμης καμπύλης (Beveridge 1944). Σύμφωνα με αυτή την καμπύλη (Γράφημα 1), το ποσοστό ανεργίας και οι διαθέσιμες θέσεις εργασίας θα πρέπει να είναι άμεσα συνδεδεμένες, τουλάχιστον στον σχεδιασμό οποιασδήποτε πολιτικής αντιμετώπισης της ανεργίας. Έτσι, όταν αυτή η αντιστοίχιση δεν υπάρχει, αυτό σημαίνει ότι η αγορά εργασίας δεν είναι προσαρμοσμένη στις ανάγκες και κατά συνέπεια στη ζήτηση του εργατικού δυναμικού. Με άλλα λόγια, όταν η προσφορά εργασίας είναι μεγάλη και το ποσοστό ανεργίας εξίσου μεγάλο, αυτό σημαίνει ότι η παραγωγική δομή της χώρας από την οποία προκύπτει και η προσφορά εργασίας βρίσκεται σε πλήρη αναντιστοιχία με την ζήτηση για εργασία (Pissarides 2013). Επομένως, για τον Beveridge η ανεργία είναι ένα πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η ίδια η αγορά εργασίας σε συνάρτηση με την παραγωγή και όχι ένα πρόβλημα των ίδιων των ανέργων και των κοινωνικό-οικονομικών χαρακτηριστικών τους που τους ωθούν προς την ευκαιριακή απασχόληση ή την ανεργία.

Γράφημα 1. Η καμπύλη Beveridge

Πηγή: Beveridge 1944

Για τον Pigou η ανεργία αποτελεί ένα πρόβλημα της προσαρμογής του χρηματικού μισθού στην άνοδο των τιμών και κατά συνέπεια στην προσφορά εργασίας. Επομένως, η αύξηση του μισθού οδηγεί στη μείωση της απασχόλησης, ενώ αντίστροφα, η μείωση του μισθού οδηγεί στην αύξησή της (Pigou 1968). Επομένως, υπάρχει ένα σημείο ισορροπίας κατά το οποίο συγκεκριμένος μισθός μπορεί να εξασφαλίσει την πλήρη απασχόληση. Ωστόσο, για τον Pigou ο καθορισμός του μισθού και η λειτουργία της αγοράς εργασίας επηρεάζονται από διάφορους θεσμικούς παράγοντες, όπως ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας, τα συνδικάτα και ο ρόλος τους στην διαπραγμάτευση των μισθών, οι παροχές προς τους άνεργους και ο τρόπος με τον οποίο η κοινή γνώμη καθορίζει το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης και τον αντίστοιχο μισθό για αυτό, που δεν επιτρέπουν την επίτευξη της ισορροπίας (Solow 1980: 4-5). Αυτή η σχέση μισθού και ανεργίας θα αποτελέσει και την προτεινόμενη πολιτική αντιμετώπισης της ανεργίας, αφού η μείωση των μισθών θα προκαλέσει αύξηση της προσφοράς εργασίας (Knight 2014· Feldstein 1976).

Αυτή η συνθήκη που περιγράφει ο Pigou, αποτέλεσε και το έναυσμα της θεωρητικής κατάρτισης του υποδείγματος που σύστησε ο Keynes. Μάλιστα, στη Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος ο Keynes ασκεί

κριτική στην επιχειρηματολογία του Ρίγου, για την οποία θεωρεί ότι εστιάζει στο ζήτημα της σχέσης της απασχόλησης με τον μισθό και όχι ειδικά στην ανεργία, αφού στόχος της οικονομίας κατά τον Ρίγου είναι η επίτευξη της πλήρους ισορροπίας (βλ. αναλυτικά στο Keynes 2001: 281-293). Για τον Keynes σημαντικό συστατικό της οικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με τον Ψαλιδόπουλο, είναι ότι «η ενεργός ζήτηση καθορίζει τον όγκο παραγωγής. Από αυτήν εξαρτάται η απασχόληση και το εισόδημα. Η ανεργία ισούται με την προσφορά εργασίας μείον την απασχόληση. Η αύξηση της ενεργούς ζήτησης αυξάνει την απασχόληση και το εισόδημα, έως του σημείου πλήρους αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού της χώρας» (Ψαλιδόπουλος 1990: 30). Ωστόσο η ζήτηση για εργασία συνήθως υπερβαίνει την προσφορά και γι' αυτό ένα μέρος του εργατικού δυναμικού παραμένει σε κατάσταση μη ηθελημένης ανεργίας. Ο ακριβής ορισμός από τον Keynes για την ακούσια ανεργία έχει ως εξής: «οι άνθρωποι θεωρούνται ακούσια άνεργοι αν, σε περίπτωση μιας μικρής αύξησης της τιμής των αγαθών που είναι απαραίτητα για τη συντήρησή τους σε σχέση με τον ονομαστικό μισθό, τόσο η συνολική προσφορά εργατικού δυναμικού που θα ήθελε να εργαστεί με τον ισχύοντα ονομαστικό μισθό όσο και η συνολική ζήτηση εργασίας, στον μισθό αυτό, θα ήταν μεγαλύτερες από τον υφιστάμενο όγκο απασχόλησης» (Keynes 2001: 51-52).

Επομένως, αυτή η περιοδολόγηση για τον τρόπο με τον οποίο το πολιτικό σύστημα και η οικονομική σκέψη αντιλαμβάνοντουσαν την ανεργία, αποτελεί και έναν χρήσιμο δείκτη για την κατανόηση των διαφορετικών προτεινόμενων πολιτικών αντιμετώπισης της ανεργίας. Από την ηθελημένη ανεργία και την ενεργοποίηση του κοινωνικού κράτους μέσω παροχών αλλά και κινήτρων για την αναζήτηση και εύρεση εργασίας, περνάμε στην αντίληψη της νεοκλασικής οικονομικής σκέψης περί εκούσιας ανεργίας, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της άρνησης των εργαζομένων να εργασθούν με μισθούς μικρότερους από τους μέχρι τότε ισχύοντες. Και από τη νεοκλασική σκέψη μεταβαίνουμε στις αντιλήψεις του Keynes περί ακούσιας ανεργίας και τις προτάσεις του για αύξηση της ζήτησης των αγαθών προκειμένου να αυξηθεί η προσφορά εργασίας. Οι κεϋνσιανές αντιλήψεις για την ανεργία εισάγουν με emphaticό τόνο την αντίληψη ότι η ανεργία μπορεί να

καταπολεμηθεί μόνο με τόνωση της ζήτησης μέσω της αύξησης των επενδύσεων στον ιδιωτικό τομέα και όταν αυτό δεν είναι δυνατό μέσω των δημόσιων επενδύσεων.⁸

1.2 Είδη ανεργίας

Όπως είδαμε και στα παραπάνω, η ανεργία είναι ένα φαινόμενο που έχει αναλυθεί ποικιλοτρόπως είτε θεωρητικά είτε εμπειρικά. Διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης ταξινομούν διαφορετικά την ανεργία και γι' αυτό το λόγο υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι ανάλυσης τόσο για τα αίτια που την προκαλούν όσο και για τις πολιτικές αντιμετώπισής της, τον χρόνο διάρκειας ή την ομάδα στην οποία ανήκει ο κάθε άνεργος. Λόγω αυτών των διαφοροποιήσεων, έχουν εντοπιστεί και διαφορετικές μορφές ανεργίας, οι οποίες ταξινομούνται με διαφορετικά κριτήρια. Σε αυτήν την ενότητα θα γίνει μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών μορφών ανεργίας που συναντώνται ιστορικά και οι οποίες κατανέμονται ανάλογα με τη θέληση για εργασία, τις αιτίες που την προκαλούν και τους τρόπους αντιμετώπισης που προκρίνονται.

Η βασικότερη και παλαιότερη διάκριση μεταξύ των ειδών της ανεργίας είναι αυτή της ακούσιας (involuntary) και εκούσιας (voluntary) ανεργίας (Hughes & Perlman 1984: 34). Η εκούσια ανεργία είναι η ηθελημένη μορφή ανεργίας, δηλαδή αναφέρεται στις περιπτώσεις ανθρώπων που ενώ είναι άνεργοι, είτε δεν ψάχνουν ενεργά για εργασία είτε απορρίπτουν την εργασία που τους προσφέρεται, επειδή δεν είναι ικανοποιημένοι με τον μισθό. Η ακούσια ανεργία οφείλεται στην αδυναμία να βρεθεί εργασία παρά την επιθυμία του ανέργου να εργαστεί. Αυτή η πολύ συνοπτική διάκριση μεταξύ εκούσιας και ακούσιας ανεργίας οφείλεται κυρίως στον Keynes και στο έργο του «Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος». Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως το έργο του Keynes είναι

⁸ Είναι γνωστή η άποψη του Keynes για τον ρόλο του κράτους στην αντιμετώπιση κρίσεων και η κριτική που άσκησε στον Roosevelt πριν την εφαρμογή του New Deal. Ο Keynes είχε επισημάνει στον πρόεδρο Roosevelt την ανάγκη αύξησης των δημοσίων επενδύσεων προκειμένου να τονωθεί η ζήτηση και να αυξηθεί η προσφορά εργασίας (βλ. το γράμμα του Keynes προς τον Roosevelt τον Δεκέμβριο του 1933 <http://newdeal.feri.org/misc/keynes2.htm> ημερ. πρόσβασης 21/4/2013).

καθοριστικό για τη μελέτη του φαινομένου της ανεργίας και κυρίαρχο των νεο-κλασικών αντιλήψεων για το φαινόμενο.

Η ακούσια ανεργία έχει αποτελέσει, όπως είναι αναμενόμενο, το αντικείμενο πολλών μελετών, κυρίως με την εδραίωση της μαζικής ανεργίας από τη δεκαετία του 1930 και μετά, ενώ υπάρχουν και διαφοροποιήσεις στον ίδιο τον ορισμό της ακούσιας ανεργίας. Ο De Vroey (2004: 13-20) διακρίνει τους ορισμούς της ακούσιας ανεργίας σε δύο κύριες κατηγορίες βάσει της «παραβίασης της αρχής του μισθού διατήρησης» και της αρχής της «υποαπασχόλησης». Η αρχή του μισθού διατήρησης αναφέρεται στην αξία του μισθού που προσφέρεται και στην αξία του μισθού ικανή για κάποιον να παραιτηθεί από τον ελεύθερο χρόνο του και να εργαστεί. Όταν η αξία του προσφερόμενου από την αγορά μισθού υπερβαίνει την αξία του μισθού διατήρησης τότε δημιουργείται η ακούσια ανεργία. Για τον De Vroey αυτός ο ορισμός αποτελεί ένα είδος ατομική ανισορροπίας, αφού ο καθορισμός του μισθού διατήρησης είναι ατομική υπόθεση. Επιπλέον, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η προσφερόμενη απασχόληση δεν αγγίζει το μέγιστο σημείο (της πλήρους απασχόλησης), δηλαδή περίοδοι υποαπασχόλησης, κατά τις οποίες ακόμη και αν παραβιαστεί η αρχή του μισθού διατήρησης εξακολουθεί να υπάρχει ανεργία. Επομένως, η ακούσια ανεργία μπορεί να είναι αποτέλεσμα εξωγενών παραγόντων διαμόρφωσης της προσφερόμενης εργασίας και όχι μόνο ατομική ορθολογική επιλογή.

Ωστόσο, επειδή ακριβώς ο ορισμός της ανεργίας είναι αρκετά πολύπλοκος και εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως τις αιτίες που την προκαλούν, την χρονική διάρκειά της, τις πολιτικές αντιμετώπισής της, τις κοινωνικές ομάδες τις οποίες πλήττει αλλά και την ατομική επιλογή κάποιου να παραμείνει άνεργος, στην οικονομική θεωρία έχουν εντοπισθεί διαφορετικοί τύποι ανεργίας (Thirlwall 1969· Gilpatrick 1966· Gleave & Palmer 1980· Gallie & Paugam 2000· Hughes and Perlman 1984). Η βασική ταξινόμηση προκύπτει βάσει των κριτηρίων που προαναφέρθηκαν· οι αιτίες που προκαλούν την ανεργία διαχωρίζουν πέντε διαφορετικούς τύπους ανεργίας, την ανεργία τριβής (frictional unemployment), τη διαρθρωτική (structural unemployment), την εποχική (seasonal unemployment), την ανεργία ελλειπούς ζήτησης (demand deficient unemployment), την ανεργία ως αποτέλεσμα μικρών

ρυθμών μεγέθυνσης (low growth rate unemployment) και την τεχνολογική ανεργία (technological unemployment).

Αναλυτικότερα, η ανεργία τριβής προέρχεται από την εκούσια μετακίνηση των ατόμων μεταξύ διαφόρων επαγγελμάτων και αφορά το χρονικό διάστημα που απαιτείται για τη μετακίνηση του εργαζόμενου από τη μία δουλειά στην άλλη. Σύμφωνα με τον Malinvaud (1984: 11) υπάρχουν άνεργοι που ψάχνουν ενεργά για δουλειά αλλά δεν πιέζονται οικονομικά οπότε έχουν την άνεση να αναζητήσουν την εργασία που τους ταιριάζει. Το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι να βρεθεί η κατάλληλη εργασία και κατά το οποίο παραμένει κάποιος άνεργος ονομάζεται ανεργία τριβής. Η ανεργία τριβής, επομένως, θεωρείται αναπόφευκτη καθώς ακόμη και σε ιδεατές καταστάσεις πλήρους απασχόλησης θα υπάρχει μετακίνηση εργαζομένων για διάφορους λόγους. Για αυτόν το λόγο η ανεργία τριβής θεωρείται ότι αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό και του φυσικού ποσοστού ανεργίας (Reder 1969· Gronau 1971· Mattila 1974· Diamond 1981· Simon 1988).

Η διαρθρωτική ανεργία έχει να κάνει με την προσφορά και ζήτηση εργασίας (Fröbel et al. 1980· Jackman & Roper 1987· Leonard 1988· Richardson et al. 2000). Όταν σε μια οικονομία υπάρχουν άνεργοι και κενές θέσεις εργασίας, αλλά οι άνεργοι δεν μπορούν να απασχοληθούν στις υπάρχουσες κενές θέσεις, επειδή υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στα προσόντα και την εξειδίκευση των ανέργων και σε αυτά που απαιτούνται για την κάλυψη των κενών θέσεων, η ανεργία αυτή ονομάζεται διαρθρωτική. Οφείλεται σε τεχνολογικές μεταβολές, οι οποίες δημιουργούν νέα επαγγέλματα και αχρηστεύουν άλλα, και σε αλλαγές στη διάρθρωση της ζήτησης, οι οποίες αυξάνουν τη ζήτηση ορισμένων προϊόντων και ταυτόχρονα μειώνουν τη ζήτηση άλλων. Όπως είναι φανερό, η διαρθρωτική ανεργία δημιουργείται από την δυσαναλογία που υπάρχει μεταξύ προσφοράς και ζήτησης των διαφόρων ειδικεύσεων. Η μείωσή της απαιτεί επανεκπαίδευση των ανέργων, ώστε να αποκτήσουν τις ειδικεύσεις στις οποίες υπάρχει έλλειψη. Διαφορετικά, η διαρθρωτική ανεργία μπορεί να είναι μεγάλης διάρκειας. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ της προσφοράς που υπάρχει από την αγορά εργασίας και της ζήτησης από το εργατικό δυναμικό ήταν και ο στόχος της μελέτης του Beveridge, που περιγράφηκε πιο πάνω και η οποία θα πρέπει να αποτελεί τον βασικό στόχο

οποιασδήποτε δημόσιας πολιτικής για την αντιμετώπιση της ανεργίας (Mortensen et al. 2011· Pissarides 2013).

Η εποχική ανεργία, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως υποκατηγορία της διαρθρωτικής ανεργίας, οφείλεται στη φύση ορισμένων επαγγελμάτων όπως για παράδειγμα τα τουριστικά, που απασχολούν εργαζόμενους ορισμένους μήνες το χρόνο (O'Connor 1962). Έτσι για το διάστημα που οι εποχικές επιχειρήσεις δεν λειτουργούν ή που οι καιρικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν (π.χ. για τους οικοδόμους) τότε όλοι αυτοί οι εποχιακά εργαζόμενοι θα υποφέρουν από ανεργία μέχρι να επαναλειτουργήσει η επιχείρηση ή να το επιτρέψουν οι καιρικές συνθήκες να εργαστεί. Μάλιστα, για τους εποχικά απασχολούμενους υπάρχει ειδική πρόβλεψη και από το κράτος, θεσπίζοντας ειδικά επιδόματα για το διάστημα που παραμένουν άνεργοι. Στην Ελλάδα ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού έχει θεσπίσει τη χορήγηση εποχιακού επιδόματος σε μια σειρά από επαγγελματικές κατηγορίες τις οποίες ορίζει ως εποχιακές⁹.

Η κυκλική ανεργία ή αλλιώς η ανεργία ανεπαρκούς ζήτησης, οφείλεται στην μειωμένη ζήτηση προϊόντων και υπηρεσιών με αποτέλεσμα να δημιουργείται διαταραχή στο σύστημα εισροών – εκροών της αγοράς εργασίας (Elsby, Michaels, & Solon 2007). Αυτή η μορφή ανεργίας προκύπτει ως αποτέλεσμα της επιβράδυνσης της ανάπτυξης σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, η οποία έχει ως επακόλουθο την αδυναμία απορρόφησης του εργατικού δυναμικού και στηρίζεται στην κεϋνσιανή θεωρία περί ακούσιας ανεργίας. Συνήθως, η κυκλική ανεργία αντιμετωπίζεται ως διακύμανση του φυσικού ποσοστού ανεργίας, η οποία προέρχεται είτε από κάποια εξωτερικά σοκ της οικονομίας (Abraham & Katz 1987) είτε από τις μεταβολές των κλάδων εργασίας λόγω, για παράδειγμα, της τεχνολογικής εξέλιξης (Lilien 1982)

Εκτός από την ανωτέρω ταξινόμηση της ανεργίας, οι πολιτικές που έχουν εφαρμοστεί για την αντιμετώπισή της μπορούν να δημιουργήσουν ακόμη μία τυπολογία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Thirlwall (1969), οι πολιτικές αντιμετώπισης είναι θέμα της εκάστοτε πολιτικής αντίληψης σχετικά με τις αιτίες που την δημιουργούν, γι' αυτό το λόγο και η ταξινόμηση των τύπων ανεργίας ανάλογα με τις

⁹ Βλ. αναλυτικά στο <http://www.oaed.gr/>

πολιτικές αντιμετώπισης δεν διαφέρει από την ταξινόμηση των αιτιών δημιουργίας της. Έτσι, η κυκλική ανεργία ή ανεργία ανεπαρκούς ζήτησης, πιστή στις επιταγές του κεϋνσιανού μοντέλου, μπορεί να αντιμετωπιστεί με την τόνωση της ζήτησης αγαθών. Αναπτυξιακά μοντέλα που αυξάνουν τους μισθούς και τις προσφερόμενες θέσεις εργασίας, στοχεύουν στην αντιμετώπιση της κυκλικής ανεργίας. Η διαρθρωτική ανεργία, επειδή ακριβώς έχει ως στόχο συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, δεν επικεντρώνεται στην μείωση του κόστους των μέτρων αντιμετώπισης αλλά στην εφαρμογή διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων με στόχο την εξομάλυνση διαφορών στην απασχόληση των κοινωνικών ομάδων που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία (Δεδουσόπουλος 2000: 75). Αυτή είναι και η βασική διαφορά μεταξύ των πολιτικών που επιλέγονται για την αντιμετώπιση της ανεργίας, δηλαδή, το κόστος που αυτά τα μέτρα μπορεί να επιφέρουν στον προϋπολογισμό, καθώς η τόνωση της ζήτησης είναι κατά βάση ένα ζήτημα δημοσιονομικής πολιτικής που δεν μπορεί να εφαρμοστεί χωρίς τη σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Ακόμη μία ταξινόμηση που έχει καταστεί αναγκαία από τις μετρήσεις της ανεργίας και σχετίζεται με τις προαναφερθείσες τις πολιτικές αντιμετώπισης, είναι αυτή ανάλογα με τα χρονικά διαστήματα ανεργίας. Η μεταβλητή του χρόνου χρησιμοποιείται πλέον ευρέως στις μετρήσεις της ανεργίας με δύο κυρίως συνιστώσες, τη χρονική διάρκεια της ανεργίας και τη συχνότητα εμφάνισής της. Αυτές οι δύο συνιστώσες προέκυψαν από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της ανεργίας μέσα στο χρόνο. Έτσι, με την άνοδο του φυσικού ποσοστού ανεργίας άρχισε να αυξάνεται και η διάρκεια της ανεργίας ενώ η συχνότητα εμφάνισής της μειώθηκε κυρίως επειδή αυτοί που έμεναν άνεργοι ανά συχνά χρονικά διαστήματα, με την άνοδο των ποσοστών ανεργίας κατέστησαν μακροχρόνια άνεργοι (Leaper 1985· Jackman & Layard 1991· Pissarides 2013). Οι περισσότεροι διεθνείς οργανισμοί, όπως η Eurostat και ο ΟΟΣΑ, υιοθετούν τις οδηγίες του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO) για τον ορισμό και τη μέτρηση της ανεργίας. Σύμφωνα με αυτές τις οδηγίες, η μακροχρόνια ανεργία ορίζεται η διάρκεια αναζήτησης εργασίας από 12

μήνες και πάνω και η μέτρησή της γίνεται ανά μήνα, δηλαδή οι ερωτώμενοι καλούνται να απαντήσουν πόσους μήνες αναζητούν εργασία.¹⁰

Εκτός από αυτές τις κατηγορίες της ανεργίας, που εκτός από αυτήν της διάρκειας της ανεργίας που περιγράφηκε προηγουμένως, οι υπόλοιπες είναι δύσκολα μετρήσιμες, καθώς απαιτούν ένα σύνολο μεταβλητών που πρέπει να ληφθούν υπόψη, καθιστώντας αδύνατη τη συγκέντρωσή τους σε ποσοστά. Από την άλλη, οι εύκολα μετρήσιμες περιπτώσεις είναι αυτές βάσει των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών, όπως το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, που συμπεριλαμβάνονται πλέον σε όλες τις μετρήσεις για την ανεργία και αποτελούν μια συνολική πληροφόρηση για το πρόβλημα της ανεργίας. Στην επόμενη ενότητα θα γίνει σαφής αναφορά στα χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη όλους τους παραπάνω μετρήσιμους δείκτες.

Συνοπτικά, λοιπόν, βλέπουμε ότι η ιστορία της οικονομικής σκέψης και η εξέλιξη των παραγωγικών και εργασιακών σχέσεων έχουν διαμορφώσει ένα πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας που διέπεται από βασικούς κανόνες διαχρονικά και το οποίο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το εργατικό δυναμικό. Έτσι, προκύπτουν και οι διαφορετικές μορφές της ανεργίας. Οι διαφορές συνίστανται στις αιτίες που την προκαλούν και κατά συνέπεια και στις προτεινόμενες λύσεις, αλλά λόγω της πλειάδας των χαρακτηριστικών τους, ποιοτικών και ποσοτικών, είναι δύσκολα μετρήσιμες. Παρόλα αυτά, τα χαρακτηριστικά της ανεργίας και των ίδιων των ανέργων είναι εύκολα μετρήσιμα και αποτελούν χρήσιμους δείκτες για την καταγραφή και καταπολέμηση του προβλήματος.

¹⁰ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/EU_labour_force_survey_-_methodology#Unemployment και <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2013-en/07/02/02/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2013-58-en>

1.3 Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα

Η μελέτη της ιστορίας της ανεργίας, κυρίως σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο όπως έγινε παραπάνω, καθιστά απαραίτητη την περιοδολόγηση του φαινομένου της ανεργίας στον ελληνικό χώρο, αφού στην Ελλάδα επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη. Όπως είναι αναμενόμενο, η οικονομική ιστορία της Ελλάδος ξεκινά με την ίδρυση του ελληνικού κράτους στα 1830, ωστόσο, «το νεοσύστατο κράτος διευρυνόταν σταδιακά, πράγμα που καθιστά τις διαχρονικές συγκρίσεις αν όχι αδύνατες, πάντως εξαιρετικά επισφαλείς, ενώ κάθε επέκταση της επικράτειας εισάγει νέες, εξωγενείς παραμέτρους στα οικονομικά πράγματα της χώρας και δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο το έργο της περιοδολόγησης των φάσεων της ελληνικής οικονομίας. Από αυτή την άποψη θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μόνο μετά το 1922 η εθνική οικονομία διαμορφώνει μια ενότητα επαρκώς ομοιογενή, συνεκτική και με δική της, αυτοτελή δυναμική» (Αγριαντώνη 1999: 146· Δερτιλής 1984). Φυσικά άλλος ένας λόγος για τον οποίο η περιοδολόγηση ξεκινά από τον Μεσοπόλεμο είναι ότι από τότε υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες, μεταξύ αυτών και η ανεργία, με την ίδρυση της Στατιστικής Υπηρεσίας, χωρίς ωστόσο να υπάρχει συστηματική καταγραφή όλων των αναγκών μακροοικονομικών μεγεθών που είναι απαραίτητα για τη συνολική αποτίμηση της οικονομικής κατάστασης της χώρας εκείνης της περιόδου (Σακελλαρόπουλος 2003: 18· Τσουκαλάς 1987· Τσουκαλάς 1999· Mazower 2002· Αρανίτου & Λοΐζος 2014).¹¹

Η περίοδος του Μεσοπολέμου υπήρξε σημείο τομής για την ελληνική οικονομία. Η διεθνής οικονομική κρίση εκείνης της περιόδου και ο ερχομός προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή είναι οι δύο σημαντικότεροι παράγοντες που επηρέασαν την οικονομική κατάσταση της χώρας. Κύριο χαρακτηριστικό της άφιξης των προσφύγων ήταν η δημογραφική ανατροπή που προκλήθηκε. Ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 20% και κατά συνέπεια αντιστοίχως αυξήθηκε και ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός, το εργατικό δυναμικό (Σακελλαρόπουλος 1991: 14-

¹¹ Για τα στοιχεία της αγροτικής παραγωγής κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αλλά και γενικότερα για τα δημοσιονομικά της χώρας εκείνης της περιόδου βλ. αναλυτικά στο Ψαλιδόπουλος (1989: 44-51), όπου παρατίθενται αναλυτικά τα μεγέθη, οι πηγές τους και ο τρόπος μέτρησής τους, καθώς εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε συστηματική καταγραφή αυτών μεγεθών. Επίσης, για το ίδιο θέμα βλ. αναλυτικά (Βεργόπουλος 1992)

15). Ο ερχομός των προσφύγων συνέβαλε καθοριστικά στην οικονομική ζωή ωστόσο υπάρχει διαφοροποίηση από την πλευρά των ερευνητών ως προς το πρόσημο (αρνητικό ή θετικό) αυτής της συμβολής. Ο Σακελλαρόπουλος (1991: 16) συμπυκνώνει την αποτίμηση της συμβολής αυτής ως εξής: «πρώτον, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν φθηνή εργατική δύναμη που ευνόησε την επέκταση της βιομηχανικής δραστηριότητας και της παραγωγής, δεύτερον, η αύξηση του πληθυσμού κατά 20% οδήγησε σε μια διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς η οποία λειτούργησε επίσης προωθητικά για τη βιομηχανική ανάπτυξη και τρίτον, οι ανάγκες αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων, συνέβαλαν στην πραγματοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης (...) ωστόσο νεότεροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η βιομηχανία ελάχιστα ωφελήθηκε και εντοπίζουν τη συμβολή τους αποκλειστικά στον γεωργικό τομέα».

Η διεθνής κρίση και η ύφεση του 1929 δεν εμφανίστηκαν άμεσα και στην Ελλάδα, κυρίως λόγω της αγροτικής δομής της ελληνικής οικονομίας, που γνώριζε ιδιαίτερη άνθιση εκείνη την περίοδο. Οι παράγοντες που συνέτειναν σε αυτό είναι η ενσωμάτωση νέων εδαφών και των καλλιεργειών τους (Μακεδονία, Θράκη, Κρήτη) αλλά και η επαναδραστηριοποίηση των αγροτικών χεριών που απουσίαζαν λόγω των πολέμων (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή, Βαλκανικοί Πόλεμοι). Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής των αγροτικών προϊόντων και την αντίστοιχη αύξηση των εξαγωγών τους, γεγονός που αποτυπώθηκε και στα κέρδη από τις αγροτικές καλλιέργειες (Σακελλαρόπουλος 2003: 130-131· Ιορδάνογλου 2008).

Ειδικότερα για την ανεργία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι αρκετά ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες που δίνει ο Λιάκος (1993: 397-417) στη μελέτη του για την Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τον Λιάκο, τα χαρακτηριστικά της ανεργίας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα έχουν άμεση συσχέτιση με τη βιομηχανική επανάσταση που έχει ήδη πάρει μεγάλες διαστάσεις στην Βόρεια Ευρώπη. Στην Ελλάδα πολλά επαγγέλματα καταργούνται λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης και της εισόδου των μηχανών, ενώ άλλα επαγγέλματα γίνονται 'κλειστά' προκειμένου να

αντιμετωπίσουν την απειλή των άνεργων προσφύγων και των απόστρατων.¹² Γενικότερα, για την ανεργία ο Λιάκος υποστηρίζει ότι η εποχικότητα των επαγγελματιών και ο προσωρινός χαρακτήρας τους για μια πληθώρα εργατών, καθιστά δύσκολο τον ακριβή προσδιορισμό της ανεργίας. Αφενός, οι αγροτικές εργασίες και αφετέρου οι οικογενειακές επιχειρήσεις στα αστικά κέντρα ήταν ο λόγος που δεν ήταν δυνατό να προσδοθεί στην Ελλάδα η τυπική έννοια της ανεργίας, δηλαδή απολυμένων εργατών από τις βιομηχανικές μονάδες που έκλειναν (όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη που ήταν αρκετά εκβιομηχανισμένη σε σχέση με τις υποτυπώδεις υποδομές της Ελλάδας) και αδυνατούσαν να βρουν επαγγελματική διέξοδο. Επιπλέον, ήταν δύσκολο να διερευνηθεί και ο ρόλος των γυναικών στην αγορά εργασίας, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις αναγκάστηκαν να αναλάβουν το βάρος της συντήρησης του νοικοκυριού, λόγω της απουσίας του συζύγου στον πόλεμο, με δουλειές οικιακού αλλά και ευκαιριακού χαρακτήρα, που δεν ήταν δυνατόν να καταγραφούν (Λιάκος, ό.π.).

Παρόλες τις δυσχέρειες στην καταγραφή των ανέργων, το πρόβλημα έγινε έντονο με την προσθήκη των προσφύγων και των αντρών που υπηρέτησαν στον στρατό και απουσίαζαν εξαιτίας των πολέμων (βλ. Πίνακας 1) και γι' αυτόν τον λόγο υπήρξε και νομοθετική πρόνοια για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Ιδρύθηκαν τα πρώτα Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας και καθιερώθηκε η ασφαλιστική κάλυψη των ανέργων, είτε με τη μορφή κάποιου επιδόματος είτε με παροχές υγείας.

Πίνακας 1. Η ανεργία στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου

Αριθμός ανέργων 1928-1935

¹² Είναι ενδεικτικό ότι επαγγέλματα όπως «οι λεμβούχοι που μετέφεραν τους επιβάτες από τα πλοία στην ακτή... οι ηνίοχοι, οι αγωγιάτες, οι σαγματοποιοί και οι πεταλωτές εξαιτίας των αυτοκινήτων, οι υδροδότες, οι υδροπωλητές και οι φρεατορύκτες εξαιτίας της επέκτασης του δικτύου υδροδότησης...» και πληθώρα άλλων, απώλεσαν το αντικείμενο εργασίας τους λόγω της εφεύρεσης σύγχρονων τρόπων για τη διεκπεραίωση αυτών των εργασιών (Λιάκος 1993: 400). Επιπλέον, «οι καπνεργάτες, οι μυλεργάτες, οι αρτεργάτες, οι τυπογράφοι, οι ξενοδοχόυπάλληλοι, οι φορτοεκφορτωτές αλλά και οι ηθοποιοί, οι συντάκτες εφημερίδων και οι φοροτεχνικοί υπάλληλοι» ήταν μερικές από τις κατηγορίες των κλειστών επαγγελματιών, ως ένα μέτρο καταπολέμησης της ανεργίας καθώς «θα αποθάρρυνε την εσωτερική μετανάστευση και τη δημιουργία νέων εργατών που έτειναν να συγκεντρωθούν σε επαγγέλματα με ελάχιστο χρόνο εξειδίκευσης» (Λιάκος ό.π.: 401).

	σε χιλιάδες	Δείκτης
1928	75	100
1929	127	170
1930	165	220
1931	218	290
1932	237	316
1933	156	208
1934	162	216
1935	150	200

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Ψαλιδόπουλος 1989: 498 [αρχική αναφορά στο βιβλίο από Α. Αγγελόπουλος (1937) *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, σ. 137]

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος αφήνουν την Ελλάδα βαριά πληγωμένη πολιτικά και οικονομικά κατεστραμμένη. Οποιαδήποτε προσπάθεια είχε ξεκινήσει κατά τον Μεσοπόλεμο για την εκβιομηχάνιση της χώρας θυσιάστηκε στο βωμό του πολέμου. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η βιομηχανική παραγωγή της χώρας παραδόθηκε στους κατακτητές ενώ η γεωργική παραγωγή παραδιδόταν στους συμμάχους του Άξονα. Η μεταπολεμική περίοδος βρίσκει την χώρα κατεστραμμένη σε επίπεδο υποδομών, κυρίως λόγω του Εμφυλίου αλλά και πολιτικά καθώς τίθεται εκτός νόμου το ΚΚΕ και ο δημόσιος τομέας γίνεται το πεδίο αντιπαράθεσης και διωγμών. Η οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό (Αγγλία και ΗΠΑ) δίνει έμφαση στη δημοσιονομική σταθερότητα με αποτέλεσμα να παραμεληθεί ο τομέας των μεταρρυθμίσεων και της παραγωγικής ανασυγκρότησης της χώρας (Ψαλιδόπουλος 1990). Στην παραγωγική δομή εξακολουθεί να είναι κυρίαρχος ο αγροτικός τομέας, χωρίς ουσιαστικές μεταβολές σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, καθώς και οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. Η δεκαετία του 1950 ήταν η περίοδος κατά την οποία ακολουθήθηκε ένα μικτό οικονομικό μοντέλο κρατισμού και φιλελευθερισμού, αφού αρκετά κομμάτια του παραγωγικού και ενεργειακού ιστού έγιναν κρατικά (ΔΕΗ, ΑΤΕ, ΕΤΕ, Σιδηροδρόμοι, Ταχυδρομεία), απορροφώντας έτσι και ένα κομμάτι του εργατικού δυναμικού που βρισκόταν εκτός αγοράς εργασίας (Καζάκος 2010). Επιπλέον, η στήριξη των υποδομών της χώρας, όπως οι μεταφορές,

η ενέργεια και η επικοινωνία, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις και για την άνοδο της βιομηχανικής παραγωγής (Ιορδάνογλου 2008: 476-477). Καταγραφή της ανεργίας δεν υπάρχει αλλά η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία συγκεντρώνει στοιχεία προσλήψεων και απολύσεων από τα Γραφεία Εργασίας που υπήρχαν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος.¹³

Τα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα από το 1959 μέχρι το 1990 ήταν μονοψήφια (βλ. Πίνακας 2)· ειδικότερα, καθ' όλη τη διάρκεια της ανοδικής περιόδου της οικονομίας από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, τα ποσοστά της ανεργίας παρέμειναν χαμηλά παρόλο που η μείωση της απασχόλησης ήταν έντονη. Η εισροή εργατικών χεριών από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις και η αδυναμία απορρόφησής τους από τον ατελή βιομηχανικό παραγωγικό ιστό των αστικών κέντρων, δημιούργησε πλεόνασμα εργατικών χεριών. Ωστόσο, αυτή η μείωση της απασχόλησης δεν ήταν ικανή για να αυξήσει το ποσοστό ανεργίας καθώς αρκετοί από τους άνεργους νέους της εποχής έβρισκαν διέξοδο στο εξωτερικό, ακολουθώντας μάλιστα και την επίσημη πολιτική εργασίας του ελληνικού κράτους (Ιορδάνογλου 2008: 115-116· Καζάκος 2010: 225-227).

Η περίοδος της Δικτατορίας αποτελεί ιδιαίτερη στιγμή για την πορεία της ελληνικής οικονομίας γενικότερα, αφού θα αποβεί μοιραία και για την εξέλιξή της τα επόμενα χρόνια. Το ποσοστό ανεργίας μπορεί να χαρακτηριστεί αμελητέο. Η επικέντρωση στις δημόσιες επενδύσεις, το μεγάλο κύμα μετανάστευσης από την Ελλάδα στο εξωτερικό κυρίως τη δεκαετία του 1960 αλλά και η ανοδική πορεία της οικονομίας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, είναι παράγοντες που συνέβαλλαν σε αυτή τη μείωση των ποσοστών της ανεργίας (Καζάκος 2010: 283-285).¹⁴ Ωστόσο, αυτή η τάση ενίσχυσης των δημοσίων επενδύσεων έγινε εις βάρος της ενθάρρυνσης και χρηματοδότησης των παραγωγικών δομών, όπως η αγροτική οικονομία και η

¹³ Βλ. αναλυτικά την Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος που διατηρεί η ΕΛΣΤΑΤ στο http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007369&p_topic=10007369

¹⁴ Αναλυτική παρουσίαση των πεπραγμένων της στρατιωτικής δικτατορίας στην οικονομία στο Παπασπηλιόπουλος (1978), μέρος πρώτο: «Τα προβλήματα που κληρονόμησε η στρατιωτική δικτατορία στην ελληνική οικονομία», όπου παρατίθενται επιλεγμένα άρθρα από τον τύπο της περιόδου.

βιομηχανία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία κάλυψης της πλεονάζουσας ζήτησης αγαθών από την ολοένα και μειούμενη παραγωγή, η οποία αναπληρώθηκε με την εισαγωγή αγαθών και κατά συνέπεια την αύξηση του εξωτερικού δανεισμού. Επομένως, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας δημιουργήθηκε μια «επίπλαστη ευημερία», τα αποτελέσματα της οποίας συναντούμε μέχρι και σήμερα (Καράγιωργας 1978: 24-25).

Πίνακας 2. Εργατικό δυναμικό και ανεργία 1959-2005

	Εργατικό δυναμικό (σε χιλιάδες)	Άνεργοι (σε χιλιάδες)	Ποσοστό ανεργίας (%)
1959	3.591,00	220	6,1
1960	3.606,00	220	6,1
1961	3.639,00	215	5,9
1962	3.537,00	180	5,1
1963	3.494,00	174	5,0
1964	3.438,00	160	4,7
1965	3.420,00	170	5,0
1966	3.395,00	170	5,0
1967	3.368,00	182	5,4
1968	3.335,00	186	5,6
1969	3.312,00	174	5,3
1970	3.270,00	136	4,2
1971	3.245,00	102	3,1
1972	3.227,00	68	2,1
1973	3.255,00	64	2,0
1974	3.262,00	67	2,1
1975	3.273,00	75	2,3
1976	3.298,00	63	1,9
1977	3.318,00	56	1,7

1978	3.337,00	61	1,8
1979	3.375,00	64	1,9
1980	3.451,00	95	2,8
1981	3.677,80	148,5	4,0
1982	3.717,70	215,9	5,8
1983	3.841,80	301,8	7,9
1984	3.867,90	314,9	8,1
1985	3.892,40	303,9	7,8
1986	3.887,80	286,9	7,4
1987	3.883,60	286,2	7,4
1988	3.960,80	303,5	7,7
1989	3.966,90	296	7,5
1990	3.999,90	280,8	7,0
1991	3.933,50	301,1	7,7
1992	4.034,30	349,8	8,7
1993	4.118,40	398,2	9,7
1994	4.193,40	403,8	9,6
1995	4.248,50	424,7	10,0
1996	4.318,30	446,4	10,3
1997	4.294,40	440,3	10,3

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Ιορδάνογλου 2008 (αρχική αναφορά στην ΕΣΥΕ)

Από τη μεταπολίτευση και μετά η δομή του εργατικού δυναμικού της χώρας αλλάζει και γι' αυτό παρατηρείται διαφοροποίηση και στα ποσοστά ανεργίας. Η εκροή εργατικών χεριών προς τις βιομηχανικές χώρες σταματά και σταδιακά ξεκινά η παλιννόστηση όσων είχαν φύγει τα προηγούμενα χρόνια, το ρεύμα της αστικοποίησης μεγεθύνεται ενώ αυξάνεται και η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας. Στο οικονομικό επίπεδο η χώρα προσπαθεί να συνέλθει από την πετρελαϊκή κρίση του 1970, την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods¹⁵ και

¹⁵ Το σύστημα Bretton Woods είναι το σύστημα σταθερών ισοτιμιών και η κατάρρευσή του συμπάρευσε τη σταθερή μέχρι τότε ισοτιμία της δραχμής έναντι του δολαρίου. Αυτό είχε ως

την πτώση της δικτατορίας, γεγονός που έστρεψε την πορεία της ελληνικής οικονομίας προς την Ευρώπη και άλλαξε το αυστηρό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων (Ιορδάνογλου 2008: 488-489). Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας, που αποτυπωνόταν με τη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης, την άνοδο του πληθωρισμού και τη σταδιακή άνοδο της ανεργίας, που οφειλόταν στην αύξηση του εργατικού δυναμικού αλλά και της απασχόλησης, αν και η τελευταία λάμβανε χώρα με βραδύτερους ρυθμούς.

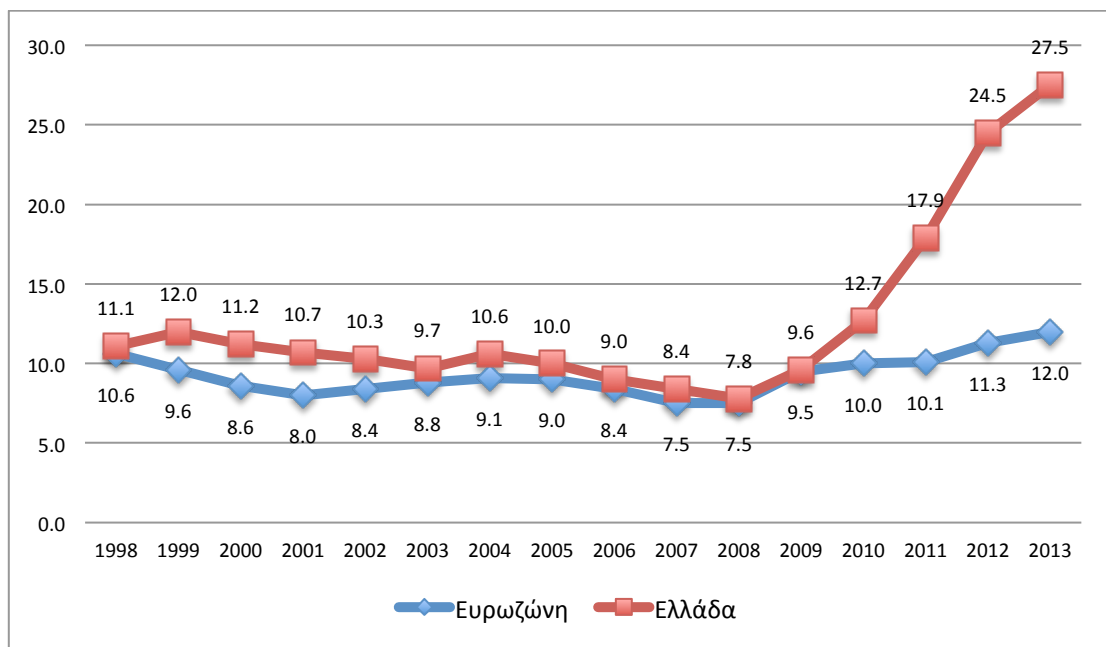
Από το 1990 και μετά άρχισε να αυξάνεται ραγδαία το ποσοστό της ανεργίας, με εξαίρεση μια περίοδο κάμψης μεταξύ 2000 και 2009, για να φτάσει ωστόσο σε διψήφια ποσοστά από το 2010 και μετά, αγγίζοντας σήμερα το 27,8% (βλ. Γράφημα 2). Παρόλα αυτά, οι αιτίες της διακύμανσης των ποσοστών ανεργίας δεν είναι ίδιες σε κάθε περίοδο. Όπως αναφέρει ο Ιορδάνογλου (2008: 117-118) «η εξέλιξη της ανεργίας εξαρτάται από δύο παράγοντες: την εξέλιξη του εργατικού δυναμικού¹⁶ και την εξέλιξη της απασχόλησης. Αυτό σημαίνει ότι η ανεργία δεν ανεβαίνει μόνο όταν χάνονται θέσεις εργασίας. Ανεβαίνει και όταν οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται είναι λιγότερες από την αύξηση του εργατικού δυναμικού». Η αύξηση της ανεργίας από τη δεκαετία του 1980 και μετά οφείλεται, σύμφωνα με τον Ιορδάνογλου, στην άνιση αύξηση εργατικού δυναμικού και απασχόλησης, στο γεγονός δηλαδή ότι «το εργατικό δυναμικό αυξάνει περισσότερο από την απασχόληση» (ό.π.: 256). Από τη δεκαετία του 1990 και μετά, η ανεργία στην Ελλάδα φτάνει στο φυσικό ποσοστό της, το 10% περίπου, δηλαδή στο ποσοστό εκείνο κάτω από το οποίο επιταχύνεται ο πληθωρισμός.¹⁷

Γράφημα 2. Διαχρονικά ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα και την ευρωζώνη

αποτέλεσμα τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής και την άνοδο του πληθωρισμού που επιδεινώθηκε με την αύξηση της τιμής του πετρελαίου το 1973 (Ιορδάνογλου 2008: 488).

¹⁶ Οι ορισμοί που δίνει ο Ιορδάνογλου (2008) για το εργατικό δυναμικό και την ανεργία είναι οι εξής: «ως εργατικό δυναμικό ορίζεται το άθροισμα του αριθμού των απασχολούμενων συν τον αριθμό εκείνων που αναζητούν εργασία. Είναι το μέγεθος που απεικονίζει τον όγκο της προσφοράς εργασίας. Κατά συνέπεια η ανεργία είναι η διαφορά που προκύπτει όταν από το σύνολο του εργατικού δυναμικού αφαιρέσουμε τον αριθμό των απασχολούμενων».

¹⁷ Στα αγγλικά ο όρος αποδίδεται ως Non-accelerating inflation rate of unemployment, βλ. <http://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=3135> και ο ορισμός του είναι «το ποσοστό που αντιστοιχεί σε εκείνο το μισθό ο οποίος εξισώνει την προσφορά με τη ζήτηση εργασίας».

Πηγή: Eurostat 2014

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3, η ανεργία στην Ελλάδα από το 2010 και μετά ξεκινά μια ταχέως ανοδική πορεία, που όμοιά της δεν έχει ξανασυναντήσει η χώρα, πλησιάζοντας το 30%. Ως προς τα βασικά κοινωνικο-δημογραφικά συστατικά της, η ανεργία από τη σκοπιά του φύλου είναι ένα πρόβλημα κυρίως των γυναικών, ωστόσο η αύξηση των άνεργων ανδρών τα τελευταία χρόνια της κρίσης είναι ενδεικτική του προβλήματος, καθώς κατέρρευσε ο κατασκευαστικός κλάδος, τομέας στον οποίο απασχολούνταν κυρίως άνδρες (Karamesini 2012· Karamesini 2014). Επιπλέον, η άνοδος της ανεργίας των ανδρών είναι ενδεικτική και του τρόπου με τον οποίο η κρίση έχει πλήξει τους διαφορετικούς τομείς της αγοράς εργασίας, διαγράφοντας μια οριζόντια πορεία σε πολλούς κλάδους απασχόλησης και όχι μόνο στον τομέα των υπηρεσιών, στον οποίο απασχολούνται κατά βάση γυναίκες (Pissarides 2013: 3). Γενικότερα, οι διαφορές που υπήρχαν παλιότερα στην απασχόληση ανδρών και γυναικών σε ένα βαθμό έχουν εξομαλυνθεί, ενώ και διάφορα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας που εμποδίζουν την απασχόληση των γυναικών, όπως το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η έλλειψη πρόνοιας για την φροντίδα των παιδιών, η υποανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών στην ελληνική αγορά εργασίας, έχουν πλέον αντιμετωπιστεί. Το εκπαιδευτικό

επίπεδο των γυναικών είναι πλέον αρκετά υψηλό, το μισθολογικό κενό μεταξύ ανδρών και γυναικών έχει μειωθεί και η εργασία της γυναίκας θεωρείται απαραίτητη για την οικονομική βιωσιμότητα ενός νοικοκυριού. Ο τομέας των υπηρεσιών στην Ελλάδα έχει γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση, με τη βοήθεια και του δημοσίου τομέα ενώ επιπλέον ένα μεγάλο μέρος της πρόνοιας για τη φροντίδα των παιδιών έχει αναλάβει το κράτος· με την ευρεία λειτουργία δημοτικών παιδικών σταθμών και συνεπικουρικά με την είσοδο γυναικών μεταναστριών που εργάζονται στον τομέα αυτό η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης έχει ενισχυθεί σε σημαντικό βαθμό (Lyberaki 2011· Karamesini 2012).

Ως προς τα ηλικιακά χαρακτηριστικά, η ανεργία έπληττε ιδιαίτερα τις νεώτερες ηλικιακές ομάδες· οι αναζητούντες εργασία στην ηλικία 15-29 ετών είναι πολλοί περισσότεροι από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα και ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, το νεαρό της ηλικίας των περισσότερων ανέργων φανερώνει και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Ελλάδα, καθώς πρόκειται για ανθρώπους που συνήθως δεν έχουν εργαστεί καθόλου και αναζητούν για πρώτη φορά εργασία (Tubadji 2012). Επιπλέον, αναδεικνύει την αναντιστοιχία που υπάρχει μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, δηλαδή του ζητούμενου εργατικού δυναμικού και του προσφερόμενου, καθώς αρκετοί από τους νέους ανθρώπους που αναζητούν σήμερα εργασία, δεν αναζητούν μια οποιαδήποτε θέση εργασίας αλλά κάποια ανάλογη των προσόντων τους, τα οποία όμως δεν έχουν απήχηση στην αγορά εργασίας (Mitrakos, Tsakloglou & Cholezas 2010). Το πρόβλημα της αναντιστοιχίας στην αγορά εργασίας είναι πολύ σημαντικό σήμερα και αρκετοί εντοπίζουν σε αυτό το στοιχείο την οποιαδήποτε προσπάθεια για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Για παράδειγμα ο Πισσαρίδης (2013) μετρώντας αυτήν την αντιστοιχία μεταξύ προσφερόμενων και ζητούμενων θέσεων εργασίας σε ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία και Γερμανία (ουσιαστικά μετρά την πορεία της καμπύλης Beveridge) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας

και η θεσμική πίεση που ασκήθηκε σε αυτές τις χώρες για την αναζήτηση εργασίας από τους ανέργους, βελτίωσαν αρκετά τα ποσοστά ανεργίας.¹⁸

Επιπλέον, το εκπαιδευτικό επίπεδο ήταν πάντοτε ένας παράγοντας καθοριστικός για την ανεργία σε μια χώρα αλλά και για την αντιστοιχία θέσεων εργασίας και ανέργων. Συνήθως, οι εργάτες χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου πλήττονταν από την ανεργία, λόγω της έλλειψης προσόντων και γνώσεων που ήταν απαιτητές από την αγορά εργασίας. Στην Ελλάδα αυτή ήταν η βασική αιτία της παρατηρούμενης αναντιστοιχίας στην αγορά εργασίας, τουλάχιστον τις περασμένες δεκαετίες, καθώς ο δευτερογενής και ο τριτογενής τομέας είναι κυρίαρχοι στη χώρα μας και είναι και οι τομείς που απαιτούν περισσότερο εξειδικευμένο προσωπικό. Τα τελευταία χρόνια, η προσφορά εργασίας στην Ελλάδα έχει αλλάξει, καθώς το εργατικό δυναμικό της είναι πολύ περισσότερο εξειδικευμένο, ίσως περισσότερο από ό,τι χρειάζεται και αντέχει η Ελληνική αγορά εργασίας. Παρόλα αυτά, βλέπουμε ότι και σήμερα τα χαμηλό μορφωτικό επίπεδο είναι άμεσα συσχετισμένο με την ανεργία και είναι οι άνθρωποι χωρίς γνώσεις και εξειδίκευση που δυσκολεύονται περισσότερο να βρουν εργασία, ενώ τα εργατικά στρώματα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο έχουν μικρότερα ποσοστά ανεργίας, είτε γιατί υπάρχουν περισσότερες διαθέσιμες θέσεις ανάλογες των προσόντων τους είτε γιατί μεταναστεύουν στο εξωτερικό προκειμένου να εργαστούν (Καβουνίδη 2014). Επιπλέον, το μορφωτικό επίπεδο είναι σημαντικός παράγοντας διαφοροποίησης της ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών και ιδιαίτερα στις νεώτερες ηλικίες. Σύμφωνα με τους Mitrako, Tsakloglou & Cholezas (ό.π.: 46) η συσχέτιση της ανεργίας με το εκπαιδευτικό επίπεδο έχεις τρεις σημαντικές προεκτάσεις· βασικός παράγοντας για το επίπεδο της ανεργίας σε άτομα με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο,

¹⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα στη Γερμανία είναι η επιβολή της νομοθεσίας για τους ανέργους, με την ονομασία Hartz, με την οποία έγινε γνωστή από το όνομα του αξιωματούχου Peter Hartz που το 2002 τέθηκε επικεφαλής της «Επιτροπής για σύγχρονες υπηρεσίες στην αγορά εργασίας». Η σχετική νομοθεσία εφαρμόστηκε σε 4 στάδια (Hartz I, II, III και IV) στο διάστημα από το 2003 έως το 2005 και αποσκοπούσε στον δραστικό περιορισμό της ανεργίας μέσω της πίεσης από την πλευρά του κράτους προκειμένου να ενταθεί η αναζήτηση εργασίας. Η πίεση αυτή ασκήθηκε με την μείωση του επιδόματος ανεργίας σε εκείνους τους ανέργους που δεν ήταν συνεπείς στα ραντεβού για εργασία που τους έκλειναν τα αρμόδια Γραφεία Εργασίας, βλ. λεπτομέρειες <http://www.hartziv.org/>. Επίσης, βλ. (Biendarra 2012· Vogler-Ludwig 2010· Drechsler 2005) Σχετικά με τις πολιτικές-εκλογικές επιπτώσεις των νόμων Hartz στη Γερμανία εδώ <http://www.economist.com/node/3522141> και εδώ <http://www.economist.com/node/3522141>.

είναι η χρονική διάρκεια της μετάβασης στην αγορά εργασίας από την απόκτηση του πτυχίου, η οποία μειώνεται σημαντικά για τους κατόχους ανώτερου τίτλου σπουδών, αλλά και μεταξύ των κατόχων ανώτερων τίτλων σπουδών υπάρχουν διαφοροποιήσεις, καθώς υπάρχουν σχολές των οποίων οι απόφοιτοι απορροφούνται από την αγορά εργασίας πολύ γρηγορότερα σε σχέση με άλλες. Αυτό είναι ένα δομικό πρόβλημα του εκπαιδευτικού συστήματος και της συσχέτισής του με την αγορά εργασίας και φυσικά περιγράφει λεπτομερώς το πρόβλημα της αναντιστοιχίας που εντόπισε από τα μέσα περίπου του 20^{ού} αιώνα ο Beveridge (βλ. επίσης στις αντίστοιχες έρευνες: Καραμεσίνη 2006· Nicolitsas 2007· Κικίλιας 2008· Scarpetta, Sonnet & Manfredi 2010).

Πίνακας 3. Χαρακτηριστικά ανεργίας – ΕΕΔ Α' τρίμηνο κάθε έτους

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Συνολικό ποσοστό Ανεργίας (%)	9.7	9.1	8.3	9.3	11.7	15.9	22.6	27.4	27.8
Φύλο									
ΑΡΡΕΝΕΣ	6.3	5.7	5.5	6.8	9.0	13.3	19.7	24.7	25.0
ΘΗΛΕΙΣ	14.6	13.9	12.3	13.0	15.5	19.5	26.5	31.0	31.4
Ηλικία									
15-19	31.4	30.8	27.8	33.2	33.8	56.2	63.6	73.4	71.6
20-24	24.3	24.0	22.7	24.3	30.4	37.5	50.9	57.9	54.6
25-29	14.6	14.4	14.1	14.7	17.7	26.3	35.7	41.2	42.4
30-44	8.7	8.3	7.4	8.5	10.9	15.0	21.3	26.1	26.7
45-64	5.3	4.8	4.4	5.5	7.4	9.9	15.1	19.7	20.3
65 +	2.1	1.1	0.8	0.9	1.1	2.1	3.2	7.5	12.6
Μορφωτικό επίπεδο									
Διδακτορικό ή Μεταπτυχιακός τίτλος	5.3	6.4	5.5	5.8	7.7	10.2	12.2	15.6	15.3
Πτυχίο Ανωτάτων Σχολών	6.6	6.1	5.5	6.0	7.3	10.8	16.0	17.8	18.7
Πτυχίο Ανώτερης Τεχν.Επαγ. Εκπαίδευσης	12.3	11.7	10.6	11.1	13.5	18.2	25.3	30.0	29.2
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	11.3	10.4	9.3	10.7	13.4	17.9	25.0	30.1	31.1
Απολυτήριο 3-ταξ Μέσης Εκπαίδευσης	11.1	9.5	9.3	11.1	14.3	18.5	25.4	33.7	33.1
Απολυτήριο Δημοτικού	8.1	7.9	7.1	8.5	10.7	14.8	22.6	27.9	27.6
Μερικές τάξεις Δημοτικού	3.4	5.6	7.2	7.5	12.0	19.1	32.6	32.2	45.0

Δέν πηγέ καθόλου σχολείο	9.4	16.9	12.7	14.8	18.4	23.5	34.8	43.1	38.4
-----------------------------	-----	------	------	------	------	------	------	------	------

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2014

Εκτός από τις τυπικές δημογραφικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση της ανεργίας, υπάρχει άλλη μία ενδιαφέρουσα μέτρηση του ΟΟΣΑ, η οποία αποκαλύπτει την «συγκεκριμενοποιημένη ανεργία» (ILO-KILM 2014: 67). Σύμφωνα με αυτή την μέτρηση, υπάρχουν δύο κατηγορίες ατόμων που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας αλλά δεν προσμετρώνται στο ποσοστό της ανεργίας· είναι οι ‘αποθαρρυσμένοι’ και οι ‘περιθωριοποιημένοι’ εργάτες. Περιθωριοποιημένοι (marginally attached workers) ορίζονται «τα άτομα που δεν είναι ενταγμένα στο εργατικό δυναμικό, που θέλουν να εργαστούν και είναι διαθέσιμα για εργασία και έχουν αναζητήσει εργασία τους τελευταίους 12 μήνες (ή από την ημέρα που έμειναν χωρίς δουλειά, αν ήταν εργαζόμενοι, τους τελευταίους 12 μήνες), αλλά δεν καταμετρούνται ως άνεργοι επειδή δεν αναζήτησαν εργασία τις 4 εβδομάδες που προηγήθηκαν της έρευνας”. Εκτός από τους περιθωριοποιημένους εργάτες, υπάρχουν και οι αποθαρρυσμένοι (discouraged workers) οι οποίοι ορίζονται ως «άτομα τα οποία επιθυμούν να δουλέψουν, αλλά δεν ανήκουν στο εργατικό δυναμικό επειδή πιστεύουν ότι δεν υπάρχει διαθέσιμη εργασία για αυτούς για διάφορους λόγους».¹⁹ Και οι δύο αυτές κατηγορίες αρχικά κατεγράφησαν από το Αμερικανικό Υπουργείο Εργασίας και τον τρόπο που καταμετρά την ανεργία, αλλά έχουν ενσωματωθεί και στους ευρωπαϊκούς δείκτες καταμέτρησης της ανεργίας και του εργατικού δυναμικού τα τελευταία χρόνια.²⁰ Μάλιστα, στις ΗΠΑ οι αποθαρρυσμένοι αντιμετωπίζονται και μετρώνται ως υποκατηγορία των περιθωριοποιημένων εργατών, ωστόσο στις μετρήσεις του ΟΟΣΑ αντιμετωπίζονται ως διακριτές κατηγορίες.

Στους Πίνακες 4 & 5 απεικονίζονται τα ποσοστά των περιθωριοποιημένων και αποθαρρυσμένων εργατών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Όπως είναι αναμενόμενο, οι γυναίκες είναι πολύ πιο περιθωριοποιημένες και αποθαρρυσμένες από τους άντρες και ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο. Αυτή η τάση απλώς

¹⁹ Λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα του ΟΟΣΑ

<http://www.oecd.org/els/emp/onlineoecdemploymentdatabase.htm#unr>

²⁰ http://www.bls.gov/bls/glossary.htm#discouraged_workers

επιβεβαιώνει την ανισομέρεια που υπάρχει στην αγορά εργασία μεταξύ των δύο φύλων, που αποτυπώνεται και στα ποσοστά ανεργίας. Ωστόσο, αυτό που κάνει εντύπωση είναι οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των ηλικιακών ομάδων· οι νέοι ηλικίας 15-24 ετών δεν διαφέρουν πολύ από τους μεγαλύτερους ηλικίας 65 ετών και άνω. Η εξήγηση μπορεί να δοθεί είτε λόγω των ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών ανεργίας στους νέους είτε των ειδικών προγραμμάτων κατάρτισης που συνήθως παρακολουθούν οι νεώτερες ηλικιακές ομάδες, με αποτέλεσμα να μην αναζητούν εργασία για κάποιο χρονικό διάστημα. Οι μεγαλύτερες ηλικίες είναι αναμενόμενο να αποθαρρύνονται και να απογοητεύονται από την αναζήτηση εργασίας, καθώς τα φυσικά μειονεκτήματα που απορρέουν από την ηλικία τους ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες ανεύρεσης εργασίας. Το θετικό είναι ότι το συνολικό ποσοστό των περιθωριοποιημένων και αποθαρρυσμένων εργατών είναι πολύ μικρό σε σχέση με το σύνολο του εργατικού δυναμικού, γεγονός που σημαίνει ότι το ποσοστό των ανθρώπων που παραμένει εκτός αγοράς εργασίας λόγω της ελλιπούς ζήτησης για ανθρώπους με τα δικά του προσόντα είναι μικρό παρά την κρίση. Παρόλα αυτά χαρακτηρίζεται από μια αυξητική τάση.

Πίνακας 4. Περιθωριοποιημένοι εργάτες ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα

	2009	2010	2011	2012
Σύνολο	1.1	1.1	1.2	1.8
Φύλο				
Άνδρες	0.4	0.3	0.5	0.9
Γυναίκες	2.1	2.1	2.3	3.1
Ηλικία				
15-24	2.6	2.6	4	5.7
25-54	0.9	0.9	1	1.3
55-64	1.2	1	1.2	2.7
65+	2.3	2.4	1.9	6.5

Πηγή: ΟΟΣΑ 2014

Πίνακας 5. Αποθαρρυσμένοι εργάτες ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα

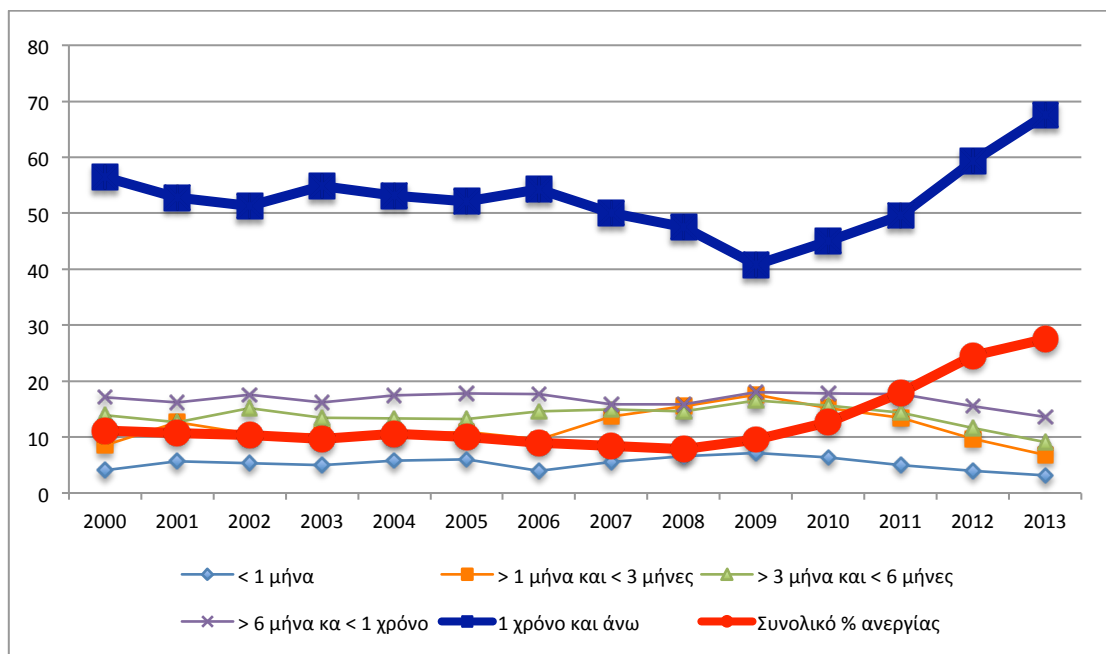
	2009	2010	2011	2012
Σύνολο	0.18	0.19	0.21	0.30
Φύλο				
Άνδρες	0.10	0.00	0.00	0.10

Γυναίκες	0.40	0.40	0.50	0.60
Ηλικία				
15-24	0.20	0.10	0.20	0.20
25-54	0.10	0.20	0.20	0.30
55-64	0.40	0.30	0.30	0.50
65+	0.30	0.70	0.20	0.90

Πηγή: ΟΟΣΑ 2014

Επιπλέον, άλλη μία διάκριση για τα χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Ελλάδα, είναι αυτή μεταξύ της αύξησης των ανέργων και της διάρκειας της ανεργίας. Με άλλα λόγια, ειδικότερα σε περιόδους ύφεσης, η ανεργία μπορεί να επηρεαστεί ποσοτικά, δηλαδή ολοένα και περισσότεροι εργαζόμενοι να χάσουν τη δουλειά τους και να γίνουν άνεργοι ή και ποιοτικά, δηλαδή να αυξηθεί η διάρκεια της ανεργίας για αυτούς που είναι ήδη άνεργοι. Σύμφωνα με τον Πισσαρίδη, το ένα φαινόμενο επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου: «τον πρώτο καιρό της ύφεσης αυξάνεται ο αριθμός των ανέργων αλλά φαινομενικά μειώνεται το χρονικό διάστημα της ανεργίας, ως αποτέλεσμα, της εισόδου νέων ανέργων στην μέτρηση. Με τον καιρό, όμως, ο αριθμός των νέων ανέργων μειώνεται και αυξάνεται η παραμονή σε κατάσταση ανεργίας εξαιτίας του μεγάλου αριθμού ανέργων και της περιορισμένης δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας» (Pissarides 2013: 5). Στην Ελλάδα, όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, το συνολικό ποσοστό ανεργίας έχει αυξητική τάση από το 2008, ενώ για το ίδιο χρονικό διάστημα το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων βαίνει μειούμενο, τουλάχιστον μέχρι και το 2009. Από το 2009 και έπειτα και τα δύο αυτά νούμερα αυξάνονται, με τον ρυθμό αύξησης της μακροχρόνιας ανεργίας να αυξάνεται με μεγαλύτερο ρυθμό, επιβεβαιώνοντας τη συσχέτιση των δύο μεγεθών.

Γράφημα 3. Διάρκεια του χρόνου ανεργίας στην Ελλάδα

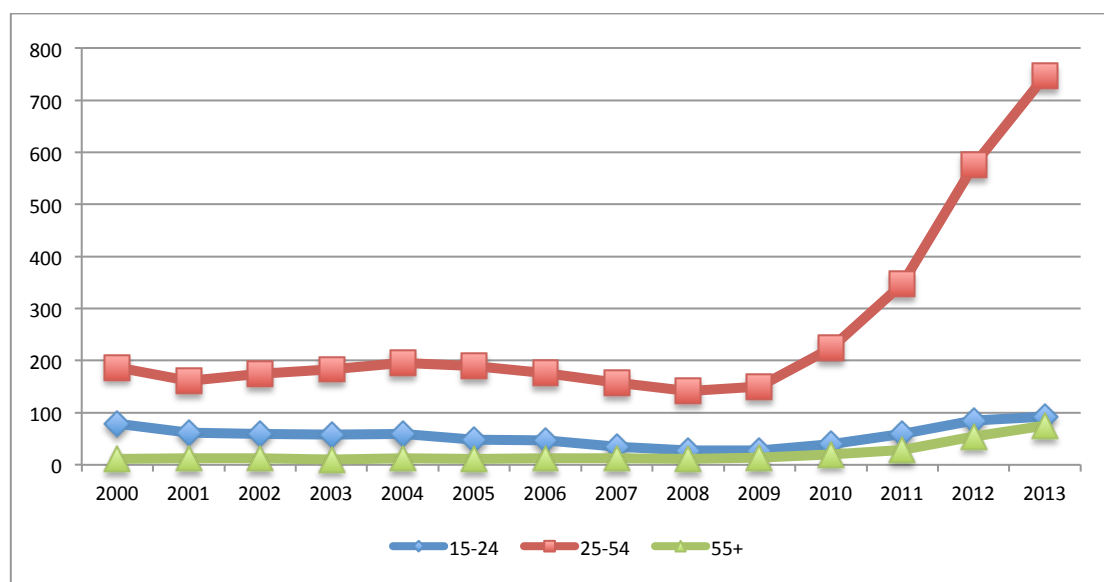

Πηγή: ΟΟΣΑ 2014 & Eurostat 2014

* τα μεγέθη για τη διάρκεια της ανεργίας απεικονίζονται σε χιλιάδες ανθρώπων, ενώ η συνολική ανεργία ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού

Τέλος, ενδιαφέρον στοιχείο αποτελούν και τα ηλικιακά χαρακτηριστικά της μακροχρόνιας ανεργίας στην Ελλάδα. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 4, η ηλικιακή ομάδα των 24-55, είναι αυτή που έχει πληγεί περισσότερο από την μακροχρόνια ανεργία. Οι πολύ νέοι (<24) και οι μεγαλύτερης ηλικίας (>55) εμφανίζουν σαφώς μικρότερη διάρκεια ανεργίας. Βέβαια, επειδή τα μεγέθη αφορούν αριθμό ανθρώπων και όχι ποσοστό επί του συνόλου των ανέργων, αυτή η αριθμητική εξέλιξη των μακροχρόνια ανέργων ανά ηλικία στην ουσία αποτυπώνει το συνολικό πρόβλημα ανεργίας για τις παραγωγικές ηλικίες. Παρόλα αυτά, για την ηλικιακή ομάδα των 15-24 το πολύ μικρό μέγεθος μακροχρόνιας ανεργίας οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: πρώτον, στο νομοθετικό πλαίσιο εργασίας το οποίο ορίζει χαμηλότερους μισθούς για αυτές τις ηλικίες, άρα αποτελούν πιο φθηνά εργατικά χέρια και δεύτερον στο είδος της εργασίας στην οποία απασχολούνται άτομα αυτής της ηλικιακής ομάδας, καθώς πρόκειται κυρίως για προσωρινή εργασία, μερικής απασχόλησης, ενώ αρκετοί από αυτούς που διεκδικούν τις εργασίες αυτές βρίσκονται ακόμη εντός του εκπαιδευτικού συστήματος και δεν αναζητούν εργασία με την κυριολεκτική έννοια του όρου.

Γράφημα 4. Μακροχρόνια ανεργία ανά ηλικία στην Ελλάδα

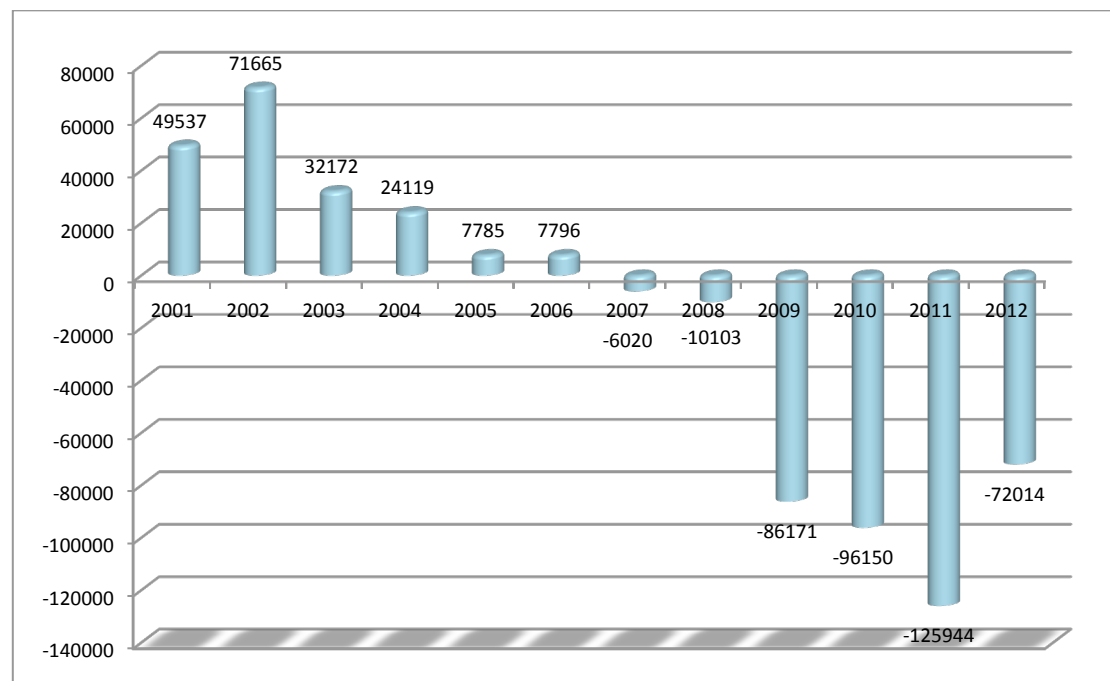
Πηγή: ΟΟΣΑ 2014 (μακροχρόνια άνεργοι = διάρκεια ανεργίας > 1 χρόνο)

* τα μεγέθη απεικονίζονται σε χιλιάδες ανθρώπων

Άλλος ένας σημαντικός παράγοντας της αγοράς εργασίας, που επηρεάζει την εξέλιξη της ανεργίας σε μια χώρα είναι οι εισροές και εκροές εργασίας, δηλαδή, το σύνολο των προσλήψεων και απολύσεων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Οι Ernst & Rani (2011: 269-270), εντοπίζουν τέσσερις παράγοντες που καθιστούν το συγκεκριμένο μέγεθος χρήσιμο δείκτη για την κατάσταση της αγοράς εργασίας αλλά και για την αντιμετώπιση της ανεργίας· πρώτον, ο υψηλός ρυθμός εναλλαγής από την ανεργία στην εργασία, σημαίνει ότι υπάρχουν κενές θέσεις εργασίας και η πιθανότητα να παραμείνει κάποιος άνεργος για μεγάλο χρονικό διάστημα μειώνεται. Ωστόσο, μπορεί να υποδηλώνει και την αυξημένη πιθανότητα κάποιος εργαζόμενος να χάσει τη δουλειά του, δημιουργώντας έτσι το αίσθημα της εργασιακής ανασφάλειας. Δεύτερον, αυτός ο ρυθμός εισροών και εκροών, αποτελεί βασικό δείκτη για το είδος της ανεργίας που αντιμετωπίζει μια χώρα, αν δηλαδή πρόκειται για κυκλική ή για διαρθρωτική ανεργία, επομένως, ο αυξημένος ρυθμός προδίδει και την ικανότητα μιας οικονομίας να ξεπεράσει ευκολότερα την ύφεση και να μειώσει γρήγορα τα ποσοστά ανεργίας. Οι δύο τελευταίοι παράγοντες αφορούν τον τρόπο με τον οποίο η αγορά εργασίας αντιδρά σε αυτές τις εναλλαγές. Ο χαμηλός ρυθμός μεταξύ εκροών και εισροών έχει αρνητικό αντίκτυπο στην αγορά εργασίας, καθώς αποθαρρύνει τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και νέων

επιχειρήσεων. Στην Ελλάδα, όπως φαίνεται στο Γράφημα 5, οι καθαρές ροές απασχόλησης είχαν θετικό πρόσημο από τις αρχές του 2000, χωρίς ωστόσο και πάλι αυτό το μέγεθος να είναι αρκετά ικανοποιητικό, ιδιαιτέρως αν λάβει κανείς υπόψη και την αύξηση της προσφοράς εργασίας την περίοδο πριν από το 2004 κυρίως λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Επιπλέον, από το 2005 και έπειτα, το μέγεθος των θετικών καθαρών ροών μειώνεται στο ελάχιστο και από το 2007 αποκτά αρνητικό πρόσημο για να κορυφωθεί το 2011. Το 2012 το αρνητικό ισοζύγιο εισροών εκροών μειώνεται σημαντικά, ωστόσο αυτό μπορεί να οφείλεται στα προσωρινά μέτρα ανακούφισης των ανέργων, δηλαδή στα προγράμματα επιδοτούμενης απασχόλησης μέσω ΟΑΕΔ και στην αύξηση της απορροφητικότητας των κονδυλίων ΕΣΠΑ που συνέβαλε στη δημιουργία ορισμένων νέων θέσεων απασχόλησης.

Γράφημα 5. Καθαρές ροές απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, 2001-2012*

Πηγή: ΟΑΕΔ 2014

* Οι καθαρές ροές προκύπτουν από τη διαφορά μεταξύ των αναγγελιών πρόσληψης και των αποχωρήσεων (καταγγελίες και λήξεις συμβάσεων + οικειοθελείς αποχωρήσεις). Τα ετήσια αποτελέσματα του συγκεκριμένου γραφήματος αποτελούν το μηνιαίο άθροισμα των καθαρών ροών.

Στην ενότητα αυτή επιχειρήθηκε η συνολική αποτύπωση της εξέλιξης της ανεργίας στην Ελλάδα, από τον Μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα. Εκτός από την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας, έγινε και μια συνολική αποτύπωση των δομικών χαρακτηριστικών της ανεργίας στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, παρουσιάζοντας και τις διαφορές που προκλήθηκαν εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης. Στην επόμενη ενότητα θα ασχοληθούμε με τους διαφορετικούς τρόπους μέτρησης της ανεργίας από διαφορετικούς οργανισμούς καθώς και την επεξήγηση των βασικών μεγεθών που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο.

1.4 Οι διαφορετικοί τρόποι μέτρησης της ανεργίας

Όπως έγινε κατανοητό και από τις προηγούμενες ενότητες, ο ορισμός της ανεργίας έχει αρκετές δυσκολίες, κυρίως εξαιτίας των διαφορετικών παραγόντων που θεωρείται ότι την προκαλούν. Είναι χαρακτηριστική η φράση ενός Βρετανού αξιωματούχου σχετικά με την ανεργία: «η ανεργία είναι σαν τον ελέφαντα, ευκολότερα την εντοπίζεις και δυσκολότερα την ορίζεις» (όπως παρατίθεται στο Burnett 1994: 3, αρχική αναφορά στο Mitchell & Deane 1962: 60). Είδαμε την ιστορική εξέλιξη της ανεργίας και τους βασικούς τύπους της ανεργίας που εντοπίζονται στην οικονομική σκέψη. Αυτό που θα δούμε σε αυτό το κεφάλαιο είναι οι λειτουργικοί ορισμοί της ανεργίας από τους διεθνείς οργανισμούς μέτρησής της και οι διαφοροποιήσεις τους.

Καταρχήν, ο μαθηματικός υπολογισμός της ανεργίας προκύπτει από την διαίρεση του συνολικού αριθμού των ανέργων με το σύνολο του εργατικού δυναμικού. Για τον υπολογισμό του εργατικού δυναμικού λαμβάνονται υπόψη οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι μιας χώρας, γι' αυτό και το σύνολο αυτό ονομάζεται «οικονομικά ενεργός πληθυσμός» (ILO-KILM 2014: 67). Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός διαφέρει από τον συνολικό πληθυσμό μιας χώρας, καθώς στους οικονομικά ενεργούς πολίτες εντάσσονται μόνο όσοι εργάζονται ή είναι διαθέσιμοι να εργαστούν (εν δυνάμει εργαζόμενοι). Ωστόσο, για τον ίδιο τον ορισμό της ανεργίας, υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις, κυρίως με αντικείμενο τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί το άτομο που δεν έχει εργασία.

Τα τελευταία χρόνια, μετά και από τη σύσταση της Eurostat, οι μετρήσεις για την ανεργία γίνονται με τον ίδιο τρόπο για όλες τις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με τις ίδιες προδιαγραφές. Η διαφοροποίηση που υπάρχει έγκειται στον διαφορετικό τρόπο μέτρησης της ανεργίας από τους εθνικούς οργανισμούς καταγραφής των εγγεγραμμένων στα μητρώα του ανέργων. Στην Ελλάδα υπάρχει διαφοροποίηση στον ορισμό της ανεργίας από τους δύο οργανισμούς που δίνουν τα στατιστικά στοιχεία της ανεργίας και υλοποιούν τις πολιτικές απασχόλησης (Πετρινιώτη 1989). Η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) διενεργεί κάθε τρίμηνο την «Έρευνα Εργατικού Δυναμικού», η οποία είναι δειγματοληπτική έρευνα και πραγματοποιείται σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Eurostat. Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιούνται ορισμοί οι οποίοι έχουν συμφωνηθεί σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, για την ΕΛΣΤΑΤ «άνεργοι ορίζονται άτομα ηλικίας 14 ετών και άνω που δεν εργάστηκαν κατά την εβδομάδα αναφοράς, ούτε είχαν μία εργασία και τα οποία ζητούσαν εργασία ως μισθωτοί ή για να αρχίσουν δική τους δουλειά και αν την έβρισκαν μπορούσαν να την αναλάβουν αμέσως και τέλος είχαν κάνει συγκεκριμένες ενέργειες να βρουν δουλειά». Ο προσδιορισμός του αριθμού των ανέργων σύμφωνα με τον επίσημο ορισμό προκύπτει από τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε μία σειρά ερωτημάτων και όχι από τον αυτό-χαρακτηρισμό των ίδιων των ερωτώμενων.

Ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) – μεταξύ άλλων - καταγράφει στα μητρώα του όσους προσέρχονται στα γραφεία του και ζητούν να εγγραφούν σε αυτά, λαμβάνοντας και την αντίστοιχη κάρτα ανεργίας. Η καταγραφή αυτή πραγματοποιείται με τη δήλωση του ενδιαφερόμενου και χωρίς να διερευνάται διεξοδικά η ακριβής θέση του ατόμου στην αγορά εργασίας. Ο ΟΑΕΔ ορίζει τους άνεργους ως «πρόσωπα ηλικίας 15 ετών και άνω, ικανά για εργασία, εγγεγραμμένα στα Γραφεία Απασχόλησης του ΟΑΕΔ, επιδοτούμενα και μη και διαθέσιμα προς άμεση ανάληψη εργασίας». Τα ανωτέρω σχόλια επισημαίνονται ώστε να διαφανεί ότι η σύγκριση μεταξύ των στοιχείων της ανεργίας της ΕΛΣΤΑΤ και του ΟΑΕΔ θα πρέπει να αποφεύγεται καθότι μετρούν την ανεργία με διαφορετικούς ορισμούς και διαδικασίες.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εργασίας (ILO), ο οποίος δίνει και τις κατευθυντήριες γραμμές για τον κοινό ορισμό της ανεργίας σε κάθε χώρα μέλος του ΟΟΣΑ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ορίζει τις απαραίτητες προϋποθέσεις ανεργίας ως εξής²¹: «Άνεργοι θεωρούνται όλα τα άτομα πάνω από μια συγκεκριμένη ηλικία που κατά το διάστημα αναφοράς ήταν (α) χωρίς δουλειά, είτε με εξαρτημένη σχέση εργασίας είτε αυτοαπασχολούμενοι, (β) ήταν διαθέσιμοι για δουλειά και (γ) έψαχναν ενεργά για δουλειά κατά την περίοδο αναφοράς. Οι ενέργειες που ανταποκρίνονται στο σημείο γ είναι είτε η εγγραφή στα μητρώα των αντίστοιχων οργανισμών ανεύρεσης εργασίας, είτε η αποστολή βιογραφικών σε εργοδότες και αναζήτηση μέσω αγγελιών σε εφημερίδες ή ιστοσελίδες, αλλά μπορεί να αφορούν και αναζήτηση τρόπων αυτοαπασχόλησης, όπως η προσπάθεια να ιδρύσουν μια επιχείρηση». Παρόλα αυτά, στην επισκόπηση των βασικών μεγεθών που μετρά ο ILO, τονίζεται ότι το ποσοστό ανεργίας επουδενί δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως δείκτης ευημερίας ή, αντιστρόφως, ανέχειας μιας κοινωνίας, καθώς δεν μετρά την προσωπική κατάσταση των ανέργων αλλά μόνο την ταυτοποίησή τους με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά. Επομένως, το ποσοστό ανεργίας είναι «μία απλή μέτρηση της χρηστικότητας της εργασίας και μία ένδειξη της αποτυχίας εύρεσης εργασίας» (ILO-KILM 2014: 65).

Η ενεργή αναζήτηση εργασίας αποτελεί έναν αμφισβητούμενο όρο ή προϋπόθεση, μεταξύ άλλων, προκειμένου να ταυτοποιηθεί κάποιος ως άνεργος. Γι' αυτό το λόγο απασχολεί και τη διεθνή συζήτηση για την κατάρτιση των λειτουργικών ορισμών διαφόρων εννοιών στις έρευνες εργατικού δυναμικού. Στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας, ετησίως συντάσσεται μία αναφορά σχετικά με τις παρατηρήσεις των εθνικών αντιπροσωπειών σχετικά με τον τρόπο μέτρησης διαφόρων μεγεθών στις έρευνες εργατικού δυναμικού. Στην έκθεση του 2013 αναφέρονται οι εξής επιφυλάξεις: (i) Χαλάρωση του ορισμού για την ενεργή αναζήτηση εργασία, καθώς σε κάποιες χώρες δεν υπάρχει οργανωμένο θεσμικό πλαίσιο που να το προβλέπει αυτό (βλ. Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας). ωστόσο, υπήρχε το αντεπιχείρημα για μια πιο εξαντλητική λίστα με τις δραστηριότητες αναζήτησης εργασίας, έτσι ώστε για παράδειγμα να αποκλείονται όσοι εγγράφονται σε κάποιο δημόσιο οργανισμό

²¹ Βλ. αναλυτικά στην ιστοσελίδα του ILO <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c3e.html>

καταγραφής της ανεργίας με μοναδικό σκοπό να επωφεληθούν κάποιων προνομίων, όπως φθηνότερο εισιτήριο στα μέσα μεταφοράς ή είσοδος σε προγράμματα κατάρτισης. (ii) Η περίοδος αναφοράς για την αναζήτηση και διαθεσιμότητα ανάληψης εργασίας θα πρέπει να είναι η ίδια σε όλες τις χώρες, ενώ θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη και οι περιπτώσεις ανθρώπων που χρειάζονται ένα εύλογο χρονικό διάστημα που είναι μεγαλύτερο από το προβλεπόμενο για την ενεργή αναζήτηση εργασίας προκειμένου να τακτοποιήσουν διάφορες οικογενειακές υποχρεώσεις, όπως η φροντίδα των παιδιών ή κάποιου ηλικιωμένου ατόμου. (iii) Η κατηγορία των ανέργων είναι χρήσιμο να υποδιαιρεθεί σε δύο υποκατηγορίες, αυτούς που είχαν εργασία αλλά την έχασαν και σε αυτούς που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία, (iv) το 'εν δυνάμει εργατικό δυναμικό': πρόκειται δηλαδή για τους ανθρώπους που επιθυμούν να εργαστούν αλλά δεν αναζητούν ενεργά εργασία για διάφορους λόγους (περιθωριοποιημένοι και αποθαρρυσμένοι εργάτες)· αυτοί αποτελούν σημαντικό στόχο της σχεδιαζόμενης κοινωνικής πολιτικής και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει η συγκεκριμένη κατηγορία να είναι απολύτως διακριτή, καθώς και οι όποιες υποκατηγορίες μπορεί να προκύψουν. Η επιθυμία για εργασία είναι ένας υποκειμενικός δείκτης, οπότε θα πρέπει να βρεθεί κάποιος άλλος αντικειμενικός δείκτης που να διασαφηνίζει τη διαθεσιμότητα για εργασία (Report and proposed resolution of the committee on work statistics 2013: 9-11).

Στην Ελλάδα, η αναντιστοιχία που υπάρχει στην καταμέτρηση της ανεργίας από τον ΟΑΕΔ και την ΕΛΣΤΑΤ, αναδεικνύει κάποιες αδυναμίες των μετρήσεων και των δύο οργανισμών, που είναι χρήσιμες για την κατανόηση του προβλήματος της ανεργίας. Στη σύγκριση των ποσοστών ανεργίας ΟΑΕΔ και ΕΛΣΤΑΤ για τη χρονική περίοδο 2010-2011 που αναλύει ο Καραντινός (2012: 95-96) αναφέρονται οι εξής αιτίες διαφοροποίησης των αριθμών: στην καταγραφή του ΟΑΕΔ υπεραντιπροσωπεύονται οι μεγαλύτερες ηλικίες ανέργων σε σχέση με τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας, καθώς οι νεοεισερχόμενοι δεν δικαιούνται επίδομα ανεργίας και γι' αυτό τον λόγο δεν εγγράφονται στα μητρώα του ΟΑΕΔ. Επιπλέον, επειδή οι μικρότεροι σε ηλικία αναζητούντες για πρώτη φορά εργασία έχουν και κάποιο πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης, δεν έχουν το κίνητρο της εγγραφής στον ΟΑΕΔ προκειμένου

να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης. Οι υπήκοοι τρίτων χωρών είναι άλλη μια κατηγορία που διαφοροποιεί τις δύο μετρήσεις, καθώς η ΕΛΣΤΑΤ διενεργεί δειγματοληπτική έρευνα και δεν απαιτείται για τη συμμετοχή στο δείγμα αυτής η κατοχή άδειας παραμονής στη χώρα ενώ για την εγγραφή στον ΟΑΕΔ είναι απαραίτητο. Επομένως, οι υπήκοοι των τρίτων χωρών που δεν έχουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για την παραμονή στη χώρα υπεραντιπροσωπεύονται στο δείγμα της ΕΛΣΤΑΤ.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ορισμός της ανεργίας πρέπει να είναι εξαντλητικός και σαφής, έτσι ώστε να περιλαμβάνει όλες τις δυνατές ομάδες ανθρώπων που δεν έχουν εργασία και που αναζητούν εργασία. Ο καθορισμός της κοινωνικής πολιτικής, από την επεξεργασία των δεδομένων βάσει αυτών των λειτουργικών ορισμών που αποδίδονται τελικά στην ανεργία, καθιστά το συγκεκριμένο ζήτημα ακόμη πιο σημαντικό. Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ο πληθυσμός από τον οποίο μπορεί να αντληθεί το δείγμα που έχει ως ερευνητικό υποκείμενο τους ανέργους και γι' αυτός θεωρήθηκε κρίσιμη και η αναλυτική παρουσίασή του.

1.5 Σύνοψη

Στις αναπτύξεις αυτού του κεφαλαίου έγινε μια συνοπτική επισκόπηση της έννοιας της ανεργίας, τόσο χρονικά όσο και χωρικά, που ως στόχο είχε με επίκεντρο την Ελληνική περίπτωση, να διευκρινίσει τις χρήσεις της έννοιας που κατέχει κεντρική θέση στην εργασία αυτή. Η αλλαγή του τρόπου κατανομής της εργασίας σε συνδυασμό με τη Μεγάλη Ύφεση του '30 αποτέλεσαν σημείο τομής για την εδραίωση της ανεργίας με τη σύγχρονη μορφή της, δηλαδή απώλεια της εργασίας, συνήθως από μεγάλο μέρος του πληθυσμού και για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω της αδυναμίας εύρεσης εργασίας. Η αναγνώριση της ανεργίας ως πρόβλημα των σύγχρονων κοινωνιών, κυρίως λόγω της μαζικότητας του αριθμού των ανέργων που προέκυψε από τη Μεγάλη Ύφεση, έδωσε την αφορμή για αρκετές μελέτες σχετικά με τα αίτια που προκαλούν την ανεργία, τις διαφορετικές μορφές της και τις πιθανές λύσεις. Η διαρθρωτική ανεργία και η κυκλική ή ανεργία ελλειπούς ζήτησης

είναι οι βασικότερες και πιο δύσκολα αντιμετωπίσιμες μορφές ανεργίας· δομικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας αφενός και πολιτικές τόνωσης της ζήτησης αφετέρου, έχουν βρεθεί στο επίκεντρο των μελετών που απασχόλησαν την οικονομική θεωρία για αρκετές δεκαετίες.

Σύμφωνα με αρκετές μελέτες, η Ελλάδα διαχρονικά υποφέρει από διαρθρωτική ανεργία, η οποία σε συνδυασμό με την πτώση της ζήτησης σε περιόδους κρίσης, αυξάνει επικίνδυνα το ποσοστό της ακούσιας ανεργίας. Στους διαρθρωτικούς παράγοντες που επηρεάζουν το ποσοστό ανεργίας συγκαταλέγονται θεσμικές ρυθμίσεις των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα, όπως ο περιορισμός των απολύσεων, τα επιδόματα ανεργίας και η αναντιστοιχία μεταξύ των προσόντων των εργαζομένων και της ζήτησης που υπάρχει από την αγορά εργασίας. Η διεθνής οικονομική κρίση του 2008 που συμπαρέσυρε την Ελλάδα σε μια δεινή κρίση χρέους, άλλαξε τα δεδομένα και της ανεργίας στη χώρα μας. Τα βασικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά παραμένουν στα ίδια περίπου επίπεδα· η διαφορά στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών εξακολουθεί να είναι μεγάλη και οι γυναίκες να εμφανίζουν σχεδόν διπλάσια ποσοστά ανεργίας, αλλά η κρίση που έπληξε επαγγελματικές κατηγορίες και κλάδους στους οποίους εργάζονται κυρίως άνδρες, μείωσε αυτή τη διαφορά. Επιπλέον, οι ηλικιακές ομάδες που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση και κατά συνέπεια εμφάνισαν υψηλά ποσοστά ανεργίας ήταν οι μικρότερες ηλικίες που δεν είχαν καμία εξειδίκευση και εργασιακή εμπειρία αλλά και οι μεγαλύτερες ηλικίες, που βρίσκονταν κοντά στη σύνταξη και αποτελούσαν ακριβή επιλογή για τους εργοδότες τους. Το εκπαιδευτικό επίπεδο εξακολουθεί να αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης, με τους ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο να έχουν χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας, γεγονός που σημαίνει ότι η αναντιστοιχία προσόντων των εργαζομένων και αυτών που ζητούσε η αγορά εργασίας, τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα δεν ήταν πρόβλημα έλλειψης προσόντων αλλά ασυμβατότητας της ειδίκευσης των εργαζομένων και των επαγγελματικών κλάδων που γνώρισαν άνθιση στην Ελλάδα. Επιπλέον, η κρίση επιδείνωσε και την προσφορά εργασίας καθώς αρκετές επιχειρήσεις έκλεισαν και οι θέσεις εργασίας που χάθηκαν δεν μπόρεσαν να αντικατασταθούν από νέες. Ακόμη και σήμερα, το ισοζύγιο εισροών-εκροών

θέσεων εργασίας είναι αρνητικό, δηλαδή χάνονται περισσότερες θέσεις εργασίας από αυτές που δημιουργούνται.

Η ανωτέρω ανάλυση των χαρακτηριστικών και των διαφορετικών τύπων της ανεργίας που εμφανίζονται στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αποτελεί χρήσιμο συστατικό στοιχείο της παρούσας έρευνας· ο πληθυσμός της έρευνας πρέπει να εξειδικευθεί ούτως ώστε να είναι εφικτή η όσο το δυνατόν καλύτερη προσέγγιση ενδεικτικών περιπτώσεων ανέργων που θα προσδώσουν στην έρευνα την απαραίτητη αξιοπιστία.

Κεφάλαιο 2 Θεωρίες και μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς

Ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες διαμορφώνουν τις πολιτικές τους απόψεις και την πολιτική τους συμπεριφορά είναι αρκετά δημοφιλή τουλάχιστον τα τελευταία 80 χρόνια στις ΗΠΑ και καθ' όλη τη μεταπολεμική εποχή στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Επιπλέον, ο πλούτος των δεδομένων που παράγονται τις τελευταίες δεκαετίες έχει οδηγήσει τις κοινωνικές επιστήμες στην ανάπτυξη ερμηνευτικών μοντέλων πολιτικής συμπεριφοράς, στη διατύπωση και επιβεβαίωση αιτιωδών σχέσεων, ακόμη και στην κατάρτιση μοντέλων πρόβλεψη της πολιτικής και της εκλογικής συμπεριφοράς.

Στην πολιτική επιστήμη και, ειδικότερα στην πολιτική κοινωνιολογία, έχουν επικρατήσει δύο θεωρητικά παραδείγματα όσον αφορά τη συγκεκριμένη θεματική, το κοινωνιολογικό και το οικονομικό παράδειγμα. Το κοινωνιολογικό παράδειγμα σύμφωνα με τη μελέτη των Butler και Stokes (1969) για το πολιτικό σύστημα της Μ. Βρετανίας αναπτύσσεται σε τρεις βασικές διαστάσεις: σε μια πρώτη διάσταση που αφορά το ρόλο που παίζουν τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, σε μια δεύτερη που αναφέρεται στο κοινωνικό περιβάλλον και σε μια τρίτη που περιλαμβάνει τους ψυχολογικούς παράγοντες στο σχηματισμό της πολιτικής προδιάθεσης των εκλογέων. Έτσι, το φύλο, η ηλικία, το θρήσκευμα ή η ταξική τοποθέτηση σε συνδυασμό με το επάγγελμα ή τον τόπο κατοικίας αλλά και τους συναισθηματικούς δεσμούς που μπορεί να έχει αναπτύξει ο εκλογέας για συγκεκριμένα κόμματα (Campbell et al. 1960), αποτελούν βασικές μεταβλητές που συμβάλλουν στη δόμηση της πολιτικής συμπεριφοράς των ψηφοφόρων.

Στις παραπάνω διαστάσεις έρχεται να προστεθεί και μια ακόμη: ο συνδυασμός των οικονομικών με την πολιτική επιστήμη οδήγησε από τη δεκαετία του 1950 στη διαμόρφωση του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής. Πρόκειται για μια οικονομική προσέγγιση, που εισήχθη στην πολιτική επιστήμη από τον Downs (1997/1957). Στην *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, ο Downs υποστηρίζει ότι η ψήφος είναι το αποτέλεσμα ενός υπολογισμού κόστους-οφέλους από τους εκλογείς· αυτοί θα

ψηφίσουν το κόμμα που βρίσκεται πιο κοντά στην εκπλήρωση των δικών τους προτιμήσεων, με αποτέλεσμα τα κόμματα να προσπαθούν να διαμορφώσουν τα προγράμματά τους έτσι ώστε να μεγιστοποιήσουν την πιθανότητα ψήφου προς αυτά.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μια παρουσίαση των μοντέλων πολιτικής συμπεριφοράς. Αρχικά θα αναφερθούμε στο κοινωνιολογικό-ψυχολογικό μοντέλο το οποίο περιλαμβάνει δύο εσωτερικές τάσεις, το μακρο-κοινωνικό και το μικρο-κοινωνικό μοντέλο, με αναφορά σε όλες τις μελέτες που έχουν καθιερώσει τις δύο ανωτέρω τάσεις. Έπειτα, παρουσίαση θα γίνει του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής και τις διάφορες κατευθύνσεις του. Σε αυτό το κεφάλαιο εντοπίζονται τρεις τέτοιες κατευθύνσεις, που είναι η θεωρία του πολιτικό-οικονομικού κύκλου, η θεωρία της οικονομικής ψήφου και η θεωρία των διακυβευμάτων, οι οποίες θα παρουσιαστούν αναλυτικά.

2.1 Το κοινωνιολογικό-ψυχολογικό πλαίσιο

«Ποιος ψηφίζει, τι και γιατί»; Με αυτό το ερώτημα θα αναπτυχθεί ένα ολόκληρο πλαίσιο έρευνας, που ξεκινά από τις ΗΠΑ, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και πιο συστηματικά στα μέσα/τέλη της δεκαετίας του 1930. Οι πρώτες έρευνες κοινής γνώμης που έλαβαν χώρα στην Αμερική του '30, έθεσαν τα θεμέλια της εκλογικής έρευνας που θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση μετά και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μέχρι εκείνη την περίοδο ο μόνος τρόπος για να μελετήσει κανείς τις εκλογές ήταν μέσω των εκλογικών αποτελεσμάτων και της γεωγραφικής αντιστοίχισής τους. Πρωτοπόρος υπήρξε ο André Siegfried, ο οποίος στο έργο του *Tableau politique de la France de l' Ouest*, ακολούθησε μια ανθρωπογεωγραφική προσέγγιση για την ερμηνεία των παγιωμένων πολιτικών προτιμήσεων (Νικολακόπουλος 2000). Το παράδειγμα της εκλογικής γεωγραφίας του Siegfried ακολούθησαν αρκετοί ερευνητές σε ΗΠΑ και Ευρώπη (Tingsten 1937· Key & Heard 1949· Heberle 1945), οι οποίοι χρησιμοποιώντας τα αρχεία των εκλογικών αποτελεσμάτων έκαναν ενδιαφέρουσες συσχετίσεις με βασικές κοινωνικό-δημογραφικές μεταβλητές, όπως το θρήσκευμα, η εθνικότητα και η οικονομική κατάσταση για να εξηγήσουν την

εκλογική συμπεριφορά. Αυτός ο τρόπος ανάλυσης έμεινε γνωστός ως πολιτική οικολογία²² (Mayer et al. 2005: 27-37· Wildenmann 1998: 55-59).

Επίσης, σημαντική είναι και η συνεισφορά του Rice (1928· 1924) ο οποίος, πιστός στο μοντέλο της πολιτικής οικολογίας, χρησιμοποίησε εκλογικά αποτελέσματα για να αναδείξει τις διαφορές ανάμεσα στα αποτελέσματα αγροτικών περιοχών με αυτά των αστικών και τη διαφοροποίηση της ψήφου της εργατικής τάξης στην Αμερική (Rossi 1959: 309). Παρόλα αυτά, η έρευνά του χρησιμοποιεί συγκεντρωτικά δεδομένα και, συνεπώς, δεν είναι δυνατό να γίνουν αναγωγές στο ατομικό επίπεδο. Ο Rice συνοψίζει σε τρία βασικά σημεία τις παραμέτρους που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς. Το πρώτο σημείο αναδεικνύει την υποκειμενικότητα με την οποία οι εκλογείς αντιλαμβάνονται τον κόσμο, άρα ο καθένας συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις δικές του αξιολογήσεις και υποκειμενικές κρίσεις. Δεύτερον, από τη μέτρηση της πολιτικής συμπεριφοράς δεν προκύπτει κανονική κατανομή και αυτό γιατί υπάρχουν παράγοντες που παρεμβαίνουν, όπως η «προπαγάνδα», σε μια προεκλογική περίοδο και τρίτον, τα κόμματα και οι εκλογείς παίρνουν θέση σε μία κλίμακα «ριζοσπαστισμού – φιλελευθερισμού – συντηρητισμού» (radicalism-liberalism-conservatism) και στόχος των κομμάτων είναι η τοποθέτηση στο σημείο της κλίμακας που θα τους αποφέρει περισσότερες ψήφους. Όπως γίνεται κατανοητό η μελέτη του Rice υπήρξε πρωτοπόρα και παρόλο που δεν είναι ευρύτερα γνωστή έθεσε τα θεμέλια για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς (Rossi 1959: 308-309).

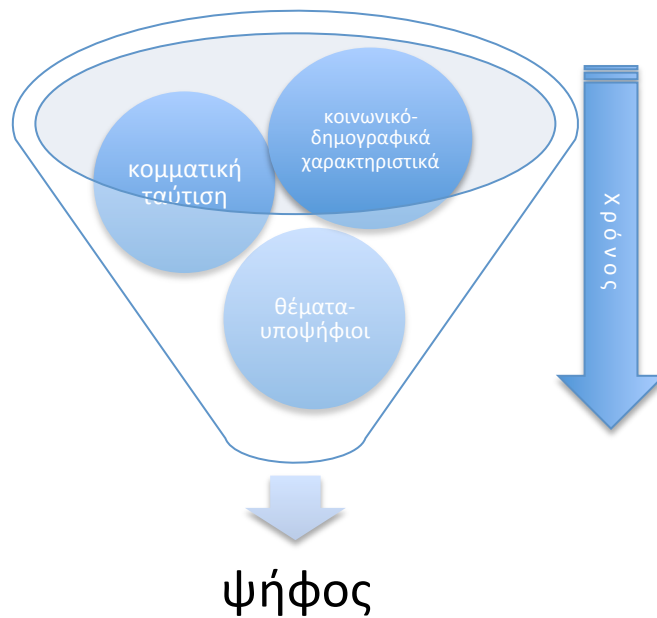
Οι δεκαετίες του 1940 και 1950 στην Αμερική αποτέλεσαν το σημείο εκκίνησης της εκλογικής έρευνας και παραμένουν μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς. Τα πανεπιστήμια Columbia και Michigan στήριξαν την έρευνα με πρωτοπόρους μερικούς από τους πιο γνωστούς ακαδημαϊκούς. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια παρουσίαση των βασικών σχολών σκέψης στην εκλογική κοινωνιολογία από τις απαρχές της μέχρι σήμερα, μέσα από την περιγραφή και ανάλυση των πιο

²² Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, η εκλογική γεωγραφία και η πολιτική οικολογία ταυτίστηκαν λόγω της κοινής τους μεθοδολογίας «με βάση τη μελέτη των συλλογικών δεδομένων για την εκλογική και κοινωνική φυσιολογία των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων, επιδίωκαν να αναχθούν στην εκλογική συμπεριφορά των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων» (Νικολακόπουλος 2001: 14).

σημαντικών μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα μοντέλα εκλογικής συμπεριφοράς που περιγράφονται δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους και η διαζευκτική αποδοχή ή και ανάλυσή τους είναι προτιμότερο να αποφεύγεται.

Όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, και στην έρευνα του Lazarsfeld στο πανεπιστήμιο Columbia αλλά και στις έρευνες του πανεπιστημίου Michigan, οι ερευνητές εκκινούν με την υπόθεση εργασίας ότι υπάρχουν αρκετοί παράγοντες που επηρεάζουν την ψήφο, είτε αυτή παραμένει σταθερή μέσα στο χρόνο είτε μεταβάλλεται. Η «χοάνη της αιτιότητας» του Converse (βλ. Γράφημα 6 και αναλυτικά στο Campbell et al. 1960: ch. 2) αναδεικνύει αυτήν ακριβώς την οπτική, δηλαδή ένα σύνολο παραγόντων που συμβάλλουν στην τελική απόφαση της ψήφου και όχι απλώς υψηλό βαθμό συσχετίσεων μεταξύ μεμονωμένων μεταβλητών (Converse 2006: 606). Έχοντας κατά νου το μικρό-κοινωνιολογικό μοντέλο εκλογικής συμπεριφοράς και, επομένως, τη σημασία των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών στην επιλογή της ψήφου, τη σημασία της κομματικής ταύτισης και του συναισθηματικού δεσμού των εκλογέων με το κόμμα που υποστηρίζουν, καθώς και τα διακυβεύματα πολιτικής που κυριαρχούν σε κάθε εκλογική μάχη, μαζί με τα πρόσωπα των υποψηφίων που διεκδικούν την ψήφο των εκλογέων, θα πρέπει συνδυαστικά να συνυπολογίσουμε το ιστορικό-πολιτισμικό υπόβαθρο που συνθέτει το πολιτικό σκηνικό σε κάθε χώρα.. Η σύνθεση αυτών των διαφορετικών σχολών σκέψης θα πρέπει να είναι το ζητούμενο τόσο για την πρόβλεψη όσο και για την ανάλυση της ατομικής εκλογικής συμπεριφοράς, η γενίκευση της οποίας υπακούει σε αυστηρούς κανόνες και γίνεται μόνο με ιδιαίτερη προσοχή.

Γράφημα 6. Χοάνη αιτιότητας της εκλογικής συμπεριφοράς

Πηγή: Campbell et al. 1960

2.1.1 Μικρο-κοινωνιολογικό μοντέλο

Η Σχολή Columbia και η πρώτη εκλογική έρευνα

Το μικρο-κοινωνιολογικό μοντέλο εκλογικής συμπεριφοράς αναφέρεται στα χαρακτηριστικά τα οποία διαμορφώνουν την πολιτική συμπεριφορά των εκλογέων. Ο Lazarsfeld με τους συνεργάτες του στο πανεπιστήμιο Columbia (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968) έθεσαν τα θεμέλια αυτής της σχολής σκέψης με την έρευνα που έκαναν στις ΗΠΑ μετά τις προεδρικές εκλογές του 1940 και η οποία αποτυπώθηκε στο βιβλίο *The People's Choice*, το οποίο πλέον αποτελεί σταθερή αναφορά σε κάθε μελέτη πολιτικής επιστήμης. Η συγκεκριμένη μέθοδος έρευνας δοκιμάστηκε και στις επόμενες προεδρικές εκλογές, με τις απαραίτητες βελτιώσεις και προσαρμογές στη μεθοδολογία. Αυτή η δεύτερη έρευνα με τη μέθοδο του πάνελ αποτυπώθηκε στο βιβλίο με τίτλο το *Voting* (Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954).

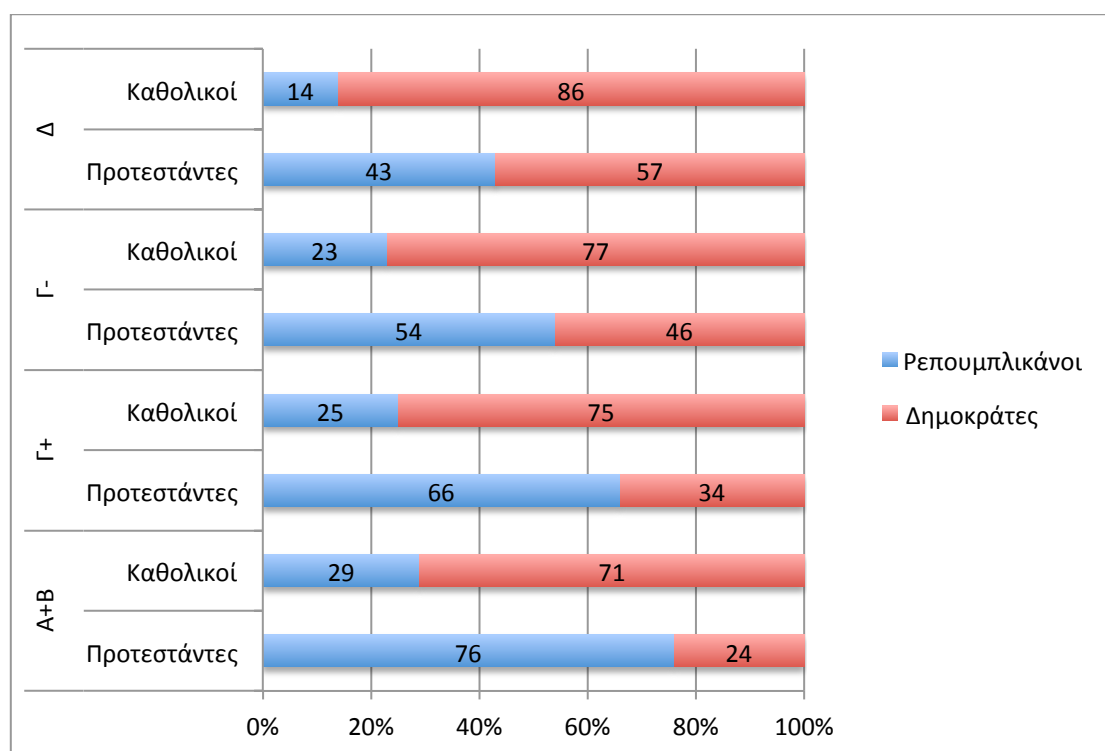
Η έρευνα που περιγράφεται στο *The People's Choice*²³ έλαβε χώρα στην κομητεία Erie του Ohio κατά την προεκλογική περίοδο των προεδρικών εκλογών του 1940 (το διάστημα Μαΐου - Νοεμβρίου) με αντιπάλους τον Franklin D. Roosevelt από την πλευρά των Δημοκρατικών και τον Wendell Lewis Willkie από την πλευρά των Ρεπουμπλικάνων. Μια ομάδα δώδεκα έως δεκαπέντε εξειδικευμένων ερευνητών διεξήγαγε περίπου 3000 συνεντεύξεις, σε ένα αντιπροσωπευτικό βάσει του πληθυσμού δείγμα, με σκοπό να διερευνήσουν την επίδραση της προεκλογικής εκστρατείας στους πολίτες της συγκεκριμένης κομητείας. Η έρευνα τελικά πήρε τη μορφή πάνελ, με 600 επαναλαμβανόμενες συνεντεύξεις με τους ίδιους ανθρώπους ανά μήνα, για μια περίοδο επτά μηνών (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 3-5). Από τα 600 άτομα του κύριου δείγματος της έρευνας, διακρίθηκαν δύο ομάδες ψηφοφόρων, αυτοί που άλλαξαν γνώμη για το τι θα ψηφίσουν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας (συνολικά 56 άτομα) και αυτοί που παρέμειναν σταθεροί (544 άτομα). Έτσι, η έρευνα επικεντρώθηκε στην ομάδα των ερωτηθέντων που άλλαξαν γνώμη και στα χαρακτηριστικά που αυτοί είχαν σε σύγκριση πάντα με τους σταθερούς ψηφοφόρους (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση xii-xxiv). Η μέθοδος του πάνελ αποδείχτηκε εξαιρετικά χρήσιμη γι' αυτόν τον σκοπό διότι επέτρεψε τον σαφή προσδιορισμό των μεταβαλλόμενων εκλογέων, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες άλλαξαν γνώμη και τα μετρήσιμα «περιστατικά προπαγάνδας» στα οποία είχαν εκτεθεί, όπως αναφέρεται στην έρευνα (ό.π.: 7).

Η κεντρική υπόθεση εργασίας τους ήταν ότι οι εκλογείς ψηφίζουν ανάλογα με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι ερωτώμενοι που βρίσκονταν σε καλύτερη κοινωνικό-οικονομική κατάσταση ψήφιζαν Ρεπουμπλικάνους και όσο η κλίμακα του κοινωνικό-οικονομικού στάτους κατέβαινε τόσο αυξάνονταν τα ποσοστά των Δημοκρατικών. Αντίστοιχα, το θρησκευτικό δόγμα στο οποίο ήταν ενταγμένοι οι κάτοικοι της Erie, Προτεστάντες και Καθολικοί, εμφάνιζε ισχυρή συσχέτιση με την ψήφο. Παρόλο που συνήθως οι Προτεστάντες ήταν και σε καλύτερη κοινωνικό-οικονομική κατάσταση

²³ Ο αρχικός σχεδιασμός ήταν μια έρευνα για την αξιολόγηση των ραδιοφωνικών εκπομπών του Υπουργείου Γεωργίας που απευθυνόταν στους αγρότες (Sills 1987: 261).

από τους Καθολικούς, η συσχέτιση του θρησκέυματος με την ψήφο δεν ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικό-οικονομικής κατάστασης, αφού ακόμη και εντός των επιμέρους κατηγοριών της κοινωνικό-οικονομικής κατάστασης, το ανήκειν σε συγκεκριμένο δόγμα διαφοροποιούσε την ψήφο. Έτσι, οι Προτεστάντες προτιμούσαν τους Ρεπουμπλικάνους και οι Καθολικοί τους Δημοκρατικούς (βλ. Γράφημα 7).

Γράφημα 7. Ψήφος ανά θρήσκευμα και κοινωνικό-οικονομική κατάσταση

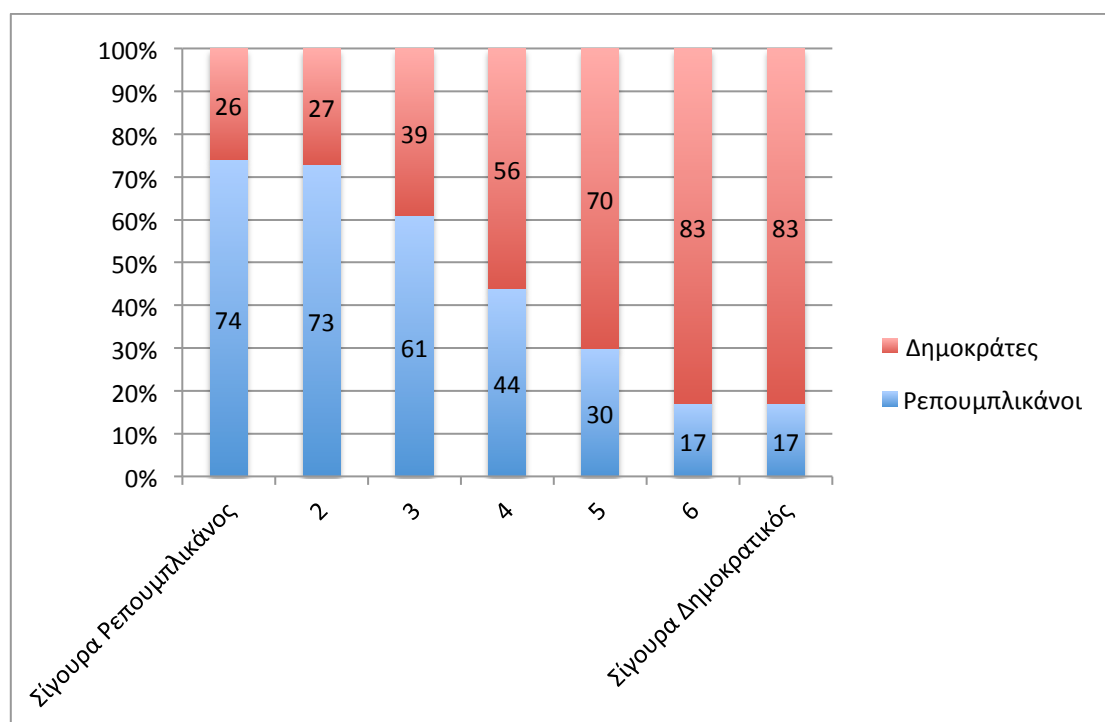

Πηγή: Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 23

Από τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνας της ομάδας του Lazarsfeld ξεχωρίζει ο Δείκτης Πολιτικών Προδιαθέσεων (IPP/Index of Political Predisposition). Ο Δείκτης Πολιτικών Προδιαθέσεων (βλ. Γράφημα 8) στην ουσία ήταν μια κλίμακα από το 1 έως το 7, όπου το ένα σήμαινε 'σίγουρα Ρεπουμπλικάνος' και το 7 'σίγουρα Δημοκρατικός' (ό.π.: 174 Appendix). Οι μεταβλητές τις οποίες χρησιμοποιούσαν για να κατατάξουν τους εκλογείς σε αυτή την κλίμακα ήταν η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση, το θρήσκευμα και ο τόπος κατοικίας, βάσει των συσχετίσεων που προέκυψαν με την επεξεργασία των στοιχείων όπως περιγράφηκε πιο πάνω, ενώ δευτερεύοντα ρόλο έπαιζαν και η ηλικία, το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο που

συνδεόταν άμεσα με την κοινωνικό-οικονομική κατάσταση.²⁴ Έτσι, ψηφοφόροι με υψηλό κοινωνικό-οικονομικό στάτους, Προτεστάντες, κάτοικοι αστικού κέντρου είχαν ισχυρή προδιάθεση να ψηφίσουν Ρεπουμπλικάνους ενώ αντίθετα τα φτωχότερα κοινωνικό-οικονομικά στρώματα, Καθολικοί, κάτοικοι αγροτικών περιοχών είχαν ισχυρή προδιάθεση να ψηφίσουν Δημοκρατικούς.

Γράφημα 8. Πολιτική προδιάθεση βάσει του Δείκτη Πολιτικών Προδιαθέσεων

Πηγή: Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 26

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαίωσαν την αρχική υπόθεση εργασίας τους περί συσχετισμού των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών με την ψήφο. Γι' αυτό άλλωστε έχει περάσει και στην ιστορία της εκλογικής έρευνας η φράση που χρησιμοποίησαν στο βιβλίο για να εξηγήσουν τα ευρήματά τους: «ένα άτομο σκέφτεται πολιτικά σύμφωνα με αυτό που είναι κοινωνικά. Τα κοινωνικά

²⁴ Η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση αξιολογούνταν από τους συνεντευκτές, βάσει της εμφάνισης (τρόπου ντυσίματος), της κατοικίας, των αγαθών και του τρόπου ομιλίας που είχε ο ερωτώμενος, και από την αξιολόγηση προέκυψε μια τετραβάθμια κλίμακα Α-Δ όπου το Α αντιστοιχούσε στους ιδιαίτερα ευκατάστατους και το Δ στους φτωχούς. Για το θρήσκευμα χρησιμοποίησαν τη διάκριση ανάμεσα σε Καθολικούς και Προτεστάντες και ο τόπος κατοικίας διασπάστηκε ανάμεσα σε αγροτικές και αστικές περιοχές.

χαρακτηριστικά καθορίζουν τις πολιτικές προτιμήσεις», διατείνονταν οι συγγραφείς του *The People's Choice* (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 27), προκαλώντας την κριτική σχετικά με τον κοινωνικό ντετερμινισμό που διέκρινε τις αναλύσεις τους.

Ωστόσο, μεταγενέστερες μελέτες για τις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις²⁵, ακόμη και των ίδιων για τις προεδρικές εκλογές του 1948 (Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954· Janowitz & Miller 1952), δεν επιβεβαιώνουν τα αρχικά ευρήματα και ιδιαίτερα τον Δείκτη Πολιτικών Προδιαθέσεων ή τουλάχιστον δεν επιμένουν σε μία τόσο περιοριστική ανάλυση αλλά λαμβάνουν υπόψη και άλλες μεταβλητές που καθορίζουν την ψήφο των εκλογέων. Μάλιστα, στην έρευνα που έγινε για τις εκλογές του 1948, από την οποία προέκυψε το έργο τους με τίτλο *Voting*²⁶ (Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954), παρατίθεται μια αναλυτική λίστα μεταβλητών που επηρεάζουν την ψήφο, λαμβάνοντας υπόψη ακόμη και τοπικές ή εθνικές ιδιαιτερότητες, έτσι ώστε τα αποτελέσματα να είναι γενικεύσιμα στον πληθυσμό. Οι Janowitz and Miller δημοσίευσαν μια μελέτη στην οποία συνέκριναν τα αποτελέσματα των δύο ερευνών. Όσον αφορά στον Δείκτη Πολιτικών Προδιαθέσεων και παρά τις αρχικές αμφιβολίες²⁷, διαπιστώνουν ότι έχει εφαρμογή και στις εκλογές του 1948, βεβαίως όχι ως μέσο πρόβλεψης της ψήφου αλλά ως εργαλείο ομαδοποίησης της εκλογικής συμπεριφοράς και ανάδειξης τάσεων στις εκλογικές προτιμήσεις (Janowitz & Miller 1952: 713-714).

Επειδή ο αρχικός στόχος της έρευνας ήταν να μελετήσει την επίδραση της προεκλογικής εκστρατείας στην τελική επιλογή ψήφου, εξετάστηκε επιμελώς ο τρόπος με τον οποίο διάφοροι παράγοντες μπορεί να επηρεάσουν την άποψη των

²⁵ Στο *Voting* (Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954: 331-332) αναφέρονται αναλυτικά όλες οι μελέτες που έγιναν με αφορμή τις εκλογές 1944, 1948, 1950, 1951, 1952 σε ΗΠΑ και Αγγλία. Εδώ ενδεικτικά αναφέρω αυτές που έχουν δημοσιευθεί σε επιστημονικά περιοδικά και τα βιβλία που έχουν εκδοθεί (Dinerman 1948· Benney & Geiss 1950· Kitt & Gleicher 1950· Campbell, Gurin & Miller 1953· Campbell, Gurin & Miller 1954· Milne & Mackenzie 1954).

²⁶ Πρόκειται για την έρευνα που έγινε στην πόλη Elmira της Νέας Υόρκης με αφορμή τις προεδρικές εκλογές του 1948. Υποψήφιοι ήταν ο Πρόεδρος Truman (Δημοκρατικός – ο οποίος διαδέχθηκε τον Roosevelt μετά το θάνατό του) και ο Κυβερνήτης Dewey (Ρεπουμπλικάνος).

²⁷ Ακόμη και ο ίδιος ο Lazarsfeld επανεξετάζοντας τον ΔΠΠ διατύπωσε τις επιφυλάξεις του για την μελλοντική χρήση του Δείκτη σε παναμερικανικό επίπεδο, καθώς η κομητεία Erie στην οποία έγινε η έρευνα του 1940 είναι ένα πολύ μικρό και ενδεχομένως μη αντιπροσωπευτικό κομμάτι της αμερικανικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα η γενίκευση των συμπερασμάτων στον πληθυσμό να καθίσταται αδύναμη (Kendall & Lazarsfeld 1950).

ψηφοφόρων και να καθοδηγήσουν την εκλογική τους επιλογή. Πέρα από τα κλασικά μέσα που μπορεί να επηρεάσουν τον ψηφοφόρο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, ο Lazarsfeld και οι συνεργάτες του επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στους «διαμορφωτές γνώμης»²⁸ (opinion leaders) (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 49). Οι διαμορφωτές γνώμης ήταν εκείνα τα άτομα τα οποία συνήθως συμβούλευαν τους υπόλοιπους εκλογείς και φυσικά επρόκειτο για άτομα των οποίων οι εκλογείς αποζητούσαν τη γνώμη τους.²⁹ Αυτοί μπορεί να προέρχονταν είτε από το συγγενικό είτε από το φιλικό περιβάλλον και γενικότερα από τον κοινωνικό κύκλο των εκλογέων, δηλαδή δεν επρόκειτο για επαγγελματίες της πολιτικής ή ανθρώπους των μέσων ενημέρωσης, αντίθετα εντοπιζόνταν σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες.

Επιπροσθέτως, οι διαμορφωτές γνώμης έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την πολιτική, διάβαζαν εφημερίδες και περιοδικά, ενημερώνονταν από το ραδιόφωνο και συμμετείχαν σε προεκλογικές εκδηλώσεις. Γι' αυτό το λόγο θεωρούνταν διαμεσολαβητές του μηνύματος από τα μέσα επικοινωνίας προς τους ψηφοφόρους· η επικοινωνία δηλαδή εξελισσόταν με μια ροή δύο σταδίων (two-step flow of communication), όπως την ονομάζουν οι συγγραφείς, βάσει της οποίας τα μέσα ενημέρωσης διαχέουν το μήνυμα σε δύο φάσεις, αρχικά μέσω των διαμορφωτών γνώμης και εν συνεχεία και μέσω αυτών στους εκλογείς (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 151· Katz & Lazarsfeld 1955).

Ωστόσο, ο Lazarsfeld και οι συνεργάτες του επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στους εκλογείς που άλλαζαν τις προτιμήσεις τους κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, οι οποίοι αποτελούσαν τη μειοψηφία επί του συνόλου του δείγματος. Ποιοι ήταν οι λόγοι που είτε που είτε καθυστέρουσαν είτε

²⁸ Επιλέγω την μετάφραση της έννοιας (opinion leaders=διαμορφωτές γνώμης) όπως την έχει αποδώσει η Βασιλική Γεωργιάδου στην Εκλογική Έρευνα (Wildenmann 1998: 68), αντί του «καθοδηγητές γνώμης» ή «γνωμηγήτορες» που συναντάμε συχνά στη βιβλιογραφία (βλ. για παράδειγμα Mayer et al. 2005: 58), καθώς δεν επρόκειτο για άτομα που προσπαθούσαν να κατευθύνουν τους εκλογείς, δηλαδή δεν υπήρχε πρόθεση καθοδήγησης αλλά περισσότερο ενημέρωσης. Οι εκλογείς εμπιστευόνταν τους διαμορφωτές γνώμης διότι είχαν περισσότερες γνώσεις για θέματα πολιτικής και επειδή επιδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτήν.

²⁹ Για να τους εντοπίσουν στο δείγμα χρησιμοποίησαν τις εξής ερωτήσεις: «Προσπαθήσατε να πείσετε κάποιον για τις πολιτικές σας ιδέες πρόσφατα;» και «Ζητήθηκε από κάποιον η συμβουλή σας σε πολιτικά θέματα πρόσφατα;». Όσοι απαντούσαν ναι και στις δύο ερωτήσεις θεωρούνταν διαμορφωτές γνώμης (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 50).

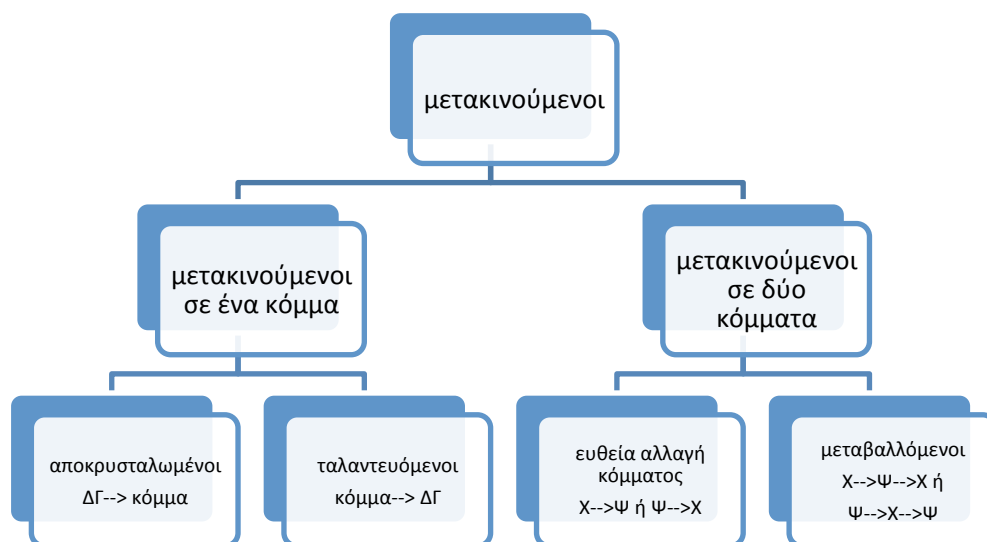
αποσταθεροποιούσαν και μετέβαλαν την απόφαση αυτών των εκλογέων και ποια η λειτουργία τους σε ένα διαφοροποιημένο εκλογικό σώμα όσον αφορά τις οικογενειακές, επαγγελματικές, κοινωνικές ή άλλες σχέσεις και τον ιδεολογικό του προσανατολισμό; Αυτά τα ερωτήματα προσπάθησαν να ξεδιαλύνουν μελετώντας τις διαφορετικές σχέσεις των εκλογέων με το κοινωνικό τους περιβάλλον, τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις και το ενδιαφέρον τους για την πολιτική καταλήγοντας σε μια τυπολογία των αναποφάσιστων και μετακινούμενων ψηφοφόρων.

Βασική υπόθεση είναι ότι τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που συγκροτούν τον Δείκτη Πολιτικών Προδιαθέσεων δεν βρίσκονται σε ευθεία σχέση με αυτά των ψηφοφόρων. Δηλαδή, στο εκλογικό σώμα υπάρχουν και Καθολικοί με υψηλό εισόδημα ή Προτεστάντες που δεν έχουν υψηλό κοινωνικό-οικονομικό στάτους, οπότε παραμένει το ερώτημα για τις τάσεις της εκλογικής συμπεριφοράς υπό συνθήκες «διασταυρούμενων πιέσεων» (cross-pressures). Με τον όρο διασταυρούμενες πιέσεις περιγράφουν: «τις συγκρούσεις και αντιφάσεις μεταξύ των παραγόντων που επηρεάζουν την ψήφο» (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 53). Ανάμεσα σε άλλους παράγοντες, διασταυρούμενες πιέσεις ασκούνται και μέσω των διαπροσωπικών σχέσεων του ατόμου, είτε στο στενό οικογενειακό του περιβάλλον είτε στο ευρύτερο φιλικό, με αποτέλεσμα την καθυστέρηση λήψης απόφασης για την τελική εκλογική επιλογή (Rossi 1959: 317). Επομένως, τα άτομα τα οποία υφίστανται «διασταυρούμενες πιέσεις» ήταν πολύ πιθανό να μεταβάλουν τις εκλογικές προτιμήσεις τους ή να βρεθούν σε αδυναμία να αποκρυσταλλώσουν τις προτιμήσεις τους αυτές.

Η μεταβολή των εκλογικών προτιμήσεων, είτε ως αποτέλεσμα των «διασταυρούμενων πιέσεων» είτε λόγω της επίδρασης της προεκλογικής εκστρατείας και των διαμορφωτών γνώμης, δεν είχε πάντοτε την ίδια φορά. Από την έρευνα προέκυψαν τέσσερις βασικές κατηγορίες της μεταβαλλόμενης συμπεριφοράς. Η τυπολογία αυτών των μετακινούμενων ψηφοφόρων (βλ. Γράφημα 9) συγκροτήθηκε έχοντας ως κριτήριο δύο βασικές μεταβλητές, την εναλλαγή μεταξύ των δύο κομμάτων και τον χρόνο της απόφασης (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 65-67). Δηλαδή από εκείνους τους ψηφοφόρους που

άλλαξαν την επιλογή τους, διέκριναν αρχικά δύο μεγάλες κατηγορίες, αυτούς που μετέβαλαν την απόφασή τους ως προς την πρόθεση ψήφου ενός συγκεκριμένου κόμματος και αυτούς που ήταν ταλαντευόμενοι μεταξύ δύο κομμάτων. Αυτές οι δύο κατηγορίες διασπάστηκαν σε δύο επιπλέον υποκατηγορίες ανάλογα με τον τύπο της μεταβολής. Έτσι, αυτοί που είχαν το δίλημμα της ψήφου υπέρ του ενός κόμματος διακυμάνθηκαν μεταξύ του «δεν ξέρω» αρχικά, αν και τελικά επέλεξαν είτε Δημοκρατικούς είτε Ρεπουμπλικάνους αποκρυσταλλώνοντας μια προτίμηση (crystallizers) και αυτούς που αρχικά εκδήλωσαν την προτίμησή τους για ένα συγκεκριμένο κόμμα αλλά μετά δήλωναν «δεν ξέρω», καταλήγοντας στην αρχική τους προτίμηση (indecision waverers). Στους αμφιταλαντευόμενους ψηφοφόρους μεταξύ των δύο κομμάτων, η διάκριση γίνεται βάσει της συχνότητας μεταβολής. Δηλαδή, υπήρχαν ψηφοφόροι που αμφιταλαντεύτηκαν μία φορά, δηλώνοντας αρχικά το ένα κόμμα και ψηφίζοντας τελικά το άλλο (straight party waverers) και ψηφοφόροι οι οποίοι άλλαξαν την απόφασή τους περισσότερες φορές δηλώνοντας ότι θα ψηφίσουν το ένα κόμμα, έπειτα το άλλο και κατέληγαν στην αρχική τους επιλογή (party waverers).

Γράφημα 9. Τυπολογία μετακινούμενων ψηφοφόρων

Πηγή: Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968: 67. Στην αρχική τυπολογία (ό.π.: 66) τους διακρίνουν τρεις κατηγορίες μετακινούμενων ψηφοφόρων, αυτούς που αποκρυσταλλώνουν την κομματική τους προτίμηση σταδιακά (crystallizers), τους ταλαντευόμενους μεταξύ της αναποφασιστικότητας και του κόμματος που έδειχναν αρχικά την προτίμησή τους (waverers) και τους μετακινούμενους μεταξύ των

κομμάτων (party changers). Η τυπολογία που παρουσιάζεται στο σχήμα αποτελεί την τελική τυπολογία στην οποία κατέληξαν λαμβάνοντας υπόψη όλες τις επιλογές των μετακινούμενων ψηφοφόρων.

Διαβάζοντας κανείς σήμερα το *The People's Choice* διαπιστώνει ότι στις γραμμές του βιβλίου ξεδιπλώνονται οι βασικές αρχές της εκλογικής κοινωνιολογίας. Η μελέτη του Lazarsfeld και των συνεργατών του αποτέλεσε εφαλτήριο για τη συστηματική μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς, τόσο σε μεθοδολογικό όσο και σε αναλυτικό επίπεδο. Η επιλογή των επαναλαμβανόμενων συνεντεύξεων (πάνελ), αποδείχτηκε αρκετά χρήσιμη στον εντοπισμό των μετακινούμενων ψηφοφόρων και ανέδειξε τη σημασία της έρευνας σε βάθος χρόνου, καθιστώντας δυνατή τη μελέτη του σχηματισμού και των μεταβολών της κοινής γνώμης. Ανατρέχοντας στο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησαν διαπιστώνουμε ότι ο κύριος όγκος των ερωτήσεων κοινής γνώμης που διενεργούνται ακόμη και σήμερα, προέρχονται από αυτές τις πρώτες έρευνες της σχολής Columbia τη δεκαετία του 1940. Γι' αυτό το λόγο είναι χρήσιμη η αναφορά σε αυτές και η ανάδειξη της συμβολής τους στη συγκρότηση ερευνητικών υποθέσεων εργασίας στη σύγχρονη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς.

2.1.2 Κοινωνικό-ψυχολογικό μοντέλο

Η εκλογική συμπεριφορά είναι μια πολύπλοκη και πολύπλευρη διαδικασία που εξαρτάται από πολλές παραμέτρους. Αυτές οι παράμετροι βρίσκονται στο επίκεντρο των μελετών της εκλογικής συμπεριφοράς από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ήδη παρουσιάστηκαν μερικές από αυτές στην προηγούμενη ενότητα. Μάλιστα, ο Lazarsfeld και η ομάδα του εντόπισαν δύο βασικές κατηγορίες ψηφοφόρων, τους μετακινούμενους ή μεταβαλλόμενους, αυτούς δηλαδή που άλλαζαν την εκλογική τους επιλογή σε ένα διάστημα σχετικά κοντινό προς τις εκλογές και τους σταθερούς, δηλαδή ψηφοφόρους που είχαν μία συγκεκριμένη εκλογική επιλογή στην οποία παρέμειναν πιστοί μέχρι τη στιγμή της προσφυγής στην κάλπη. Αυτή η τελευταία κατηγορία δε αποτέλεσε την πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα. Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα για τις παραμέτρους της σταθερής συμπεριφοράς· ποιοι είναι οι παράγοντες που συμβάλλουν στην παγίωση της εκλογικής συμπεριφοράς;

Απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα θα δώσουν οι ερευνητές του πανεπιστημίου του Michigan. Η αφετηρία τους ήταν μια έρευνα για την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, η οποία περιλάμβανε δύο στάδια, μία προεκλογική έρευνα τον Οκτώβριο του 1948, στην οποία υπήρχαν και ερωτήσεις σχετικά με τις επερχόμενες εκλογές και μία μετεκλογική έρευνα το Νοέμβριο του 1948 με στόχο «τον εντοπισμό αποκρυσταλλωμένων συμπεριφορών, την καταγραφή των προσωπικών, δημογραφικών χαρακτηριστικών και τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων και των απεχόντων και την αξιολόγηση των ψυχολογικών, κοινωνιολογικών και πολιτικών παραγόντων διαμόρφωσης της ψήφου» (Campbell & Kahn 1952: 3· Bartels 2010: 242)³⁰. Η έρευνα του 1948, ακολούθησε σχεδόν την ίδια μεθοδολογία με εκείνη της σχολής Columbia με τη μέθοδο του πάνελ. Σε αυτή την έρευνα το δείγμα ήταν παναμερικανικό με τυχαία δειγματοληψία και κατά πλειοψηφία ανοιχτές ερωτήσεις σε 577 άτομα τα οποία ερωτήθηκαν πριν και μετά τις εκλογές (Burns 2006).

Μετά και την έρευνα για τις εκλογές του 1952 τα αποτελέσματα εκδόθηκαν σε βιβλίο με τον τίτλο *The Voter Decides* (Campbell, Gurin & Miller 1954). Το βιβλίο αυτό καθώς και το επόμενο *The American Voter*³¹ (Campbell et al. 1960) αποτέλεσαν ορόσημο για την εκλογική έρευνα. Έμφαση δίνεται στους ψυχολογικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ψήφο και συμβάλλουν στη σταθερότητά της. Η έρευνα του 1952 εκπονήθηκε σε δύο φάσεις, όπως και αυτή του 1948, σε παναμερικανικό επίπεδο με 2.021 άτομα στο δείγμα της προεκλογικής έρευνας και 1714 στη μετεκλογική. Από αυτούς, οι 1614 συμμετείχαν και στους δύο γύρους των ερευνών. Οι δύο έρευνες διεξήχθησαν μέσα σε σχεδόν τριάντα ημέρες, οπότε δεν ήταν δυνατό να εντοπισθούν οι μετακινούμενοι εκλογείς, όπως στην περίπτωση των ερευνών που διεξήγαγε το πανεπιστήμιο Columbia για τις προηγούμενες εκλογές. Επομένως, το ενδιαφέρον εντοπίζεται στους σταθερούς εκλογείς και στους παράγοντες σταθεροποίησης (Rossi 1959: 334).

³⁰ Στον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας του 1948 δεν υπήρχε και η μετεκλογική έρευνα, ωστόσο η αναπάντεχη νίκη του Truman επί του Dewey και η αποτυχία των ερευνών κοινής γνώμης (και από τις τρεις εταιρείες Gallup, Crossley, Roper) να προβλέψουν το αποτέλεσμα, άλλαξε τα δεδομένα, δίνοντας αφορμή για ένα νέο γύρο μετεκλογικής έρευνας (Zetterberg 2004).

³¹ Στο *The American Voter* γίνεται επεξεργασία των δεδομένων όλων των ερευνών από τις εκλογές του 1948 έως τις εκλογές του 1956.

Η σταθερή εκλογική συμπεριφορά, αποδίδεται από την ομάδα του Michigan, στον συναισθηματικό δεσμό του ψηφοφόρου με το κόμμα του. Δανειζόμενοι ερμηνευτικά εργαλεία από την ψυχολογία και τη θεωρία της δυναμικής των ομάδων, υποστήριξαν ότι τα κόμματα είναι στην ουσία μία ομάδα, «ένα σύνολο ατόμων με κοινά χαρακτηριστικά και στόχους... και η σημασία της συμμετοχής σε μία ομάδα αυξάνεται όταν αυτή επηρεάζει τη συμπεριφορά και τις στάσεις των μελών της» (Campbell, Gurin & Miller 1954: 88). Ορίζουν λοιπόν, την κομματική ταύτιση ως τον προσωπικό συναισθηματικό δεσμό που έχει ο ψηφοφόρος με το κόμμα το οποίο υποστηρίζει. Η γενεσιουργός αιτία αυτού του δεσμού είναι η επιρροή που δέχεται το άτομο στα νεανικά του χρόνια από το κοινωνικό του περιβάλλον. Επικαλούμενοι τη μελέτη για την πολιτική κοινωνικοποίηση του Hyman (1959), υποστηρίζουν ότι το άτομο δέχεται επιρροές πολιτικές σε νεαρή ηλικία, κυρίως μέσω της οικογένειας, που είναι η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης του ατόμου (Campbell et al. 1960: 146-147).

Αυτό το συναισθηματικό δέσιμο με ένα συγκεκριμένο κόμμα δεν έχει οργανωτικούς ή άλλους περιορισμούς και αρκεί ο αυτοπροσδιορισμός του ίδιου του ψηφοφόρου ως Δημοκρατικού ή Ρεπουμπλικάνου για να ταυτοποιηθεί κομματικά. Βεβαίως υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο βαθμό ταύτισης με την έννοια ότι κάποιοι μπορεί να είναι ενεργά μέλη του κόμματος και να συμμετέχουν στις δράσεις και τις εσωτερικές διαδικασίες του κόμματος, ωστόσο κομματικά ταυτισμένος θεωρείται και ο ψηφοφόρος που δεν είναι μέλος ενός κόμματος και δεν συμμετέχει στο εσωκομματικό γίγνεσθαι (ό.π.: 90).

Σε αυτό το σημείο εγείρονται ζητήματα μέτρησης της κομματικής ταύτισης. Η έννοια δεν εισάγεται για πρώτη φορά στην εκλογική κοινωνιολογία, παρόλα αυτά όλες οι προηγούμενες έρευνες μετρούσαν την κομματική ταύτιση με βάση την προηγούμενη ψήφο ή τις πολιτικές απόψεις (Campbell et al. 1960: 122· Mayer et al. 2005: 61). Στις έρευνές τους, οι ερευνητές του πανεπιστημίου Michigan, έδωσαν προτεραιότητα στον αυτοπροσδιορισμό της κομματικής ταύτισης· η αρχική κατάταξη γινόταν με την καταφατική απάντηση για το ανήκειν σε κάποιο κόμμα και οι αμέσως επόμενες ερωτήσεις διερευνούσαν τον αυτοπροσδιορισμό της κομματικής ταυτότητας: «γενικά μιλώντας, θεωρείτε τον εαυτό σας Ρεπουμπλικάνο, Δημοκράτη,

ανεξάρτητο ή κάτι άλλο;» και «θεωρείτε τον εαυτό σας περισσότερο κοντά στο ρεπουμπλικανικό ή στο δημοκρατικό κόμμα;». Ωστόσο, αυτές οι ερωτήσεις δημιουργούσαν μια γενική κατάταξη εκλογέων που δήλωναν μια χαλαρή σχέση με κάποιο κόμμα, αλλά θεωρήθηκε απαραίτητο να αποτυπωθεί η διαβάθμιση της έντασης αυτής της σχέσης καταλήγοντας στην ερώτηση «θεωρείτε τον εαυτό σας αρκετά Ρεπουμπλικάνο ή Δημοκράτη ή όχι και τόσο;» (Campbell, Gurin & Miller 1954: 90-91). Από αυτές τις ερωτήσεις προέκυψε μια επταβάθμια κλίμακα κομματικής ταύτισης που κυμαινόταν από την ισχυρή σχέση με το Δημοκρατικό κόμμα έως την ισχυρή σχέση με το Ρεπουμπλικανικό.

Έχοντας φτιάξει την κλίμακα κομματικής ταύτισης, μέσω του αυτοπροσδιορισμού των εκλογέων, έπρεπε να εντοπίσουν τους πραγματικά ταυτισμένους με ένα κόμμα, οι οποίοι θα το επιβεβαίωναν σε επίπεδο αντιλήψεων ή και συμπεριφοράς, πιστώνοντας έτσι και την εγκυρότητα της κλίμακας. Οι ερωτήσεις ελέγχου που χρησιμοποίησαν ήταν οι εξής: «θα ψηφίζατε τον υποψήφιο του κόμματός σας ακόμη και αν δεν σας ήταν αρεστός ή δεν συμφωνούσατε μαζί του» και «κάποιοι πιστεύουν ότι αν κάποιοι ψηφοφόροι ψηφίζουν ένα κόμμα για να εκλέξουν πρόεδρο, τότε θα έπρεπε να το ψηφίσουν και για να εκλέξουν γεροϋσιαστή ή μέλος του κογκρέσου. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε;». Οι ερωτήσεις αυτές απεδείχθησαν αρκετά χρήσιμες, διότι επαλήθευσαν τη λειτουργία της κλίμακας έντασης της κομματικής ταύτισης αφού αυτοί που δήλωναν ισχυρή σχέση με το κόμμα έδειχναν και πιο «υπάκουοι» στις επιλογές του συγκεκριμένου κόμματος, υπήρχαν ωστόσο και εκλογείς με ισχυρή κομματική ταύτιση που δεν ήταν διατεθειμένοι να καθοδηγούνται από τις επιλογές του κόμματός τους. Αυτό φανερώνει και τη συσχέτιση επιπλέον μεταβλητών με την κομματική ταύτιση, όπως για παράδειγμα το μορφωτικό επίπεδο, που σημαίνει ότι η ισχυρή σχέση με ένα κόμμα δεν είναι σε κάθε περίπτωση δεδομένη (Campbell, Gurin & Miller 1954: 97).

Στο *The American Voter* κάνουν διάκριση μεταξύ προσωπικών και κοινωνικών συνθηκών που συμβάλλουν στην αποευθυγράμμιση (dealignment) και

επανασυσπείρωση (realignment) των εκλογικών προτιμήσεων.³² Οι αλλαγές σε προσωπικό επίπεδο κάθε ατόμου, όπως η αλλαγή του τόπου κατοικίας, ένας νέος κύκλος κοινωνικών επαφών μέσω του εργασιακού περιβάλλοντος ή ακόμα και του οικογενειακού, μέσω δηλαδή ενός γάμου, μπορεί να επιφέρουν αλλαγές στις εκλογικές προτιμήσεις των εκλογέων.³³ Οι αλλαγές στη ζωή του ατόμου μπορεί να προέρχονται από κοινωνικούς παράγοντες, απρόβλεπτους συνήθως, δημιουργώντας επιπτώσεις και στις πολιτικές του πεποιθήσεις. Ο Campbell και οι συνεργάτες του αναφέρουν ως κυριότερους παράγοντες τις αλλαγές στο οικονομικό επίπεδο, όπως μια οικονομική κρίση και τον κύκλο ζωής του ανθρώπου. Μια οικονομική κρίση ή έστω αλλαγές στο οικονομικό περιβάλλον των εκλογέων μπορεί να δημιουργήσουν ρήξεις στις αποκρυσταλλωμένες πολιτικές σχέσεις με τα κόμματα ή μπορεί να αποτελέσουν τη γενεσιουργό αιτία της ταύτισης με ένα κόμμα. Επιπλέον, οι ερευνητές του πανεπιστημίου Michigan υποστηρίζουν ότι η ένταση της κομματικής ταύτισης εξαρτάται από την ηλικία των ψηφοφόρων, τις κοινωνικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την πολιτική τους ζωή και τη γενιά στην οποία ανήκουν. Για παράδειγμα, στην έρευνά τους εντοπίζουν ψηφοφόρους που πολιτικοποιήθηκαν κατά τη Μεγάλη Ύφεση στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1930, γεγονός που επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν τα κόμματα και τις πολιτικές που ακολουθούν.

Επίσης, ο κύκλος ζωής ενός ανθρώπου συσχετίζεται άμεσα με την κομματική ταύτιση· οι νεώτεροι σε ηλικία ψηφοφόροι είναι πιο θετικοί στις αλλαγές και απαλλαγμένοι από ισχυρές ταυτίσεις, όσο όμως αυξάνεται η ηλικία και αλλάζει και ο τρόπος ζωής του ατόμου, αποκτά νέες υποχρεώσεις και αυξάνεται το ενδιαφέρον του για τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική μπορεί να επηρεάσει τη ζωή του, τότε είναι περισσότερο πιθανό να αποκτήσει μια σταθερή σχέση με ένα κόμμα (Campbell et al. 1960: 155). Συγκεκριμένα, εντοπίζουν θετική συσχέτιση μεταξύ

³² Πρόκειται για ορολογία που εισήγαγαν οι Flanagan και Dalton (1984) για να αναδείξουν το φαινόμενο της αποδυνάμωσης των σταθερών εκλογικών προτιμήσεων και τη δυναμική αυτής της αποδυνάμωσης σε βάθος χρόνου.

³³ Αναφέρουν το παράδειγμα μιας γυναίκας που λέει ότι ψήφιζε Δημοκρατικούς και θεωρούσε τον εαυτό της Δημοκρατικό, αλλά όταν μετακόμισε σε άλλη πολιτεία, όπου η πλειοψηφία ήταν Ρεπουμπλικάνοι, τότε ψήφισε Ρεπουμπλικάνους (Campbell et al. 1960: 149).

κομματικής ταύτισης και ηλικίας, δηλαδή όσο αυξάνεται η ηλικία του ψηφοφόρου τόσο πιο ισχυρός γίνεται ο δεσμός του με ένα κόμμα, αυτό όμως μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν. Η συσχέτιση της μεταβλητής της ηλικίας και ιδιαίτερα του ηλικιακού κύκλου ζωής με την κομματική ταύτιση απασχόλησε ιδιαίτερα τον Converse (1969· 1976), ωστόσο μεταγενέστερες έρευνες δεν επιβεβαιώνουν αυτή τη συσχέτιση και επικεντρώνονται στη σχέση της πολιτικής ενηλικίωσης και των γεγονότων που επικράτησαν κατά τη διάρκειά της (Abramson 1976· 1979· Franklin & Jackson 1983· Cassel, 1993· Inglehart & Hochstein 1972· Nie, Verba & Petrocik 1976). Η Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930 θεωρείται τομή για το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ. Το New Deal και μια σειρά μέτρων για την ελάφρυνση των χαμηλών κοινωνικό-οικονομικών στρωμάτων που εφάρμοσε το Δημοκρατικό κόμμα, αποτέλεσε το σημείο αιχμής για τους νέους ψηφοφόρους εκείνης της περιόδου, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια σταθερή σχέση με τους Δημοκρατικούς.

Η κομματική ταύτιση επηρεάζει, επίσης, τον τρόπο με τον οποίο οι εκλογείς αντιμετωπίζουν τα διακυβεύματα. «Η ταύτιση με ένα κόμμα αναγεννά μια αντιληπτική οθόνη, μέσω της οποίας βλέπει αυτό που είναι πιο ευνοϊκό για τον κομματικό του προσανατολισμό» (Campbell et al. 1960: 133). Επομένως, για τον κομματικά ταυτισμένο ψηφοφόρο δεν υπάρχει ένας αντικειμενικός τρόπος αξιολόγησης των διακυβευμάτων που τίθενται στην πολιτική, αλλά η υποκειμενική του οπτική η οποία φιλτράρεται μέσω των ιδεολογικών και κομματικών του πιστεύω. Οι πολιτικές του στάσεις και αντιλήψεις υπαγορεύονται από την κομματική του υποταγή. Μάλιστα, ακόμη κι αν ο ψηφοφόρος δεν έχει ενδιαφέρον για την πολιτική και δεν είναι ενημερωμένος για τα πολιτικά διακυβεύματα, η κομματική ταύτιση είναι αυτή που θα τον καθοδηγήσει και τελικά θα επηρεάσει την ψήφο του. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα με τον αγοραστή αυτοκινήτου, που ενώ δεν γνωρίζει πολλά από αυτοκίνητα επιλέγει να αγοράσει μια συγκεκριμένη μάρκα αυτοκινήτου γιατί αυτή του αρέσει (Campbell et al. 1960: 136).

Παρόλα αυτά, για να αναγνωρίσει ένας ψηφοφόρος ένα διακύβευμα ως τέτοιο θα πρέπει να συντρέχουν τρεις αξιωματικές συνθήκες. Πρώτον, το διακύβευμα θα πρέπει να είναι διαδεδομένο άρα και προσφιλές προς τον ψηφοφόρο. Είναι

σημαντικό, λοιπόν, ο ψηφοφόρος να γνωρίζει την ύπαρξη του συγκεκριμένου διακυβεύματος ή τουλάχιστον να τον αφορά προσωπικά. Για παράδειγμα, η ανεργία είναι ένα διακύβευμα το οποίο αναγνωρίζεται ως τέτοιο από όλους τους ψηφοφόρους και ιδιαίτερα τους άνεργους. Δεύτερον, ένα διακύβευμα θα πρέπει να είναι σημαντικό και να υπάρχει κάποια ένταση γύρω από αυτό. Δηλαδή, προκειμένου να στρέψει την προσοχή του ο ψηφοφόρος σε κάποιο διακύβευμα θα πρέπει αυτό να τον επηρεάζει άμεσα και να μην είναι κάτι απλό αλλά να χρειάζεται η εφαρμογή μια ολόκληρης πολιτικής για την επίλυσή του, όπως είναι για παράδειγμα η ανεργία για τον άνεργο. Και τρίτον, θα πρέπει ο ψηφοφόρος να αναγνωρίζει πως υπάρχει διαμάχη μεταξύ των κομμάτων για το συγκεκριμένο διακύβευμα και να γνωρίζει τις θέσεις τους. Θα πρέπει, λοιπόν, να είναι σε θέση να διακρίνει εναλλακτικές πολιτικές για το συγκεκριμένο διακύβευμα, έτσι ώστε να μπορεί να επιλέξει μεταξύ εκείνων των κομμάτων που προτείνουν κάποια από αυτές (Campbell et al. 1960: 170-171). Υπάρχουν ωστόσο δύο περιορισμοί στην αναγνώριση των θέσεων των κομμάτων από τους εκλογείς· αφενός, απαιτείται ιδιαίτερη γνώση έτσι ώστε ο εκλογέας να είναι σε θέση να διακρίνει τις θέσεις των κομμάτων για ένα συγκεκριμένο ζήτημα και αφετέρου απαιτείται κάποια απόσταση από τα κόμματα, καθώς στους κομματικά ταυτισμένοι εκλογείς η θέση τους για το συγκεκριμένο ζήτημα ταυτίζεται με αυτή του κόμματος, λόγω της λειτουργίας της αντιληπτικής οθόνης που περιγράψαμε πιο πάνω.

Από τα ευρήματα της ανάλυσης των εκλογικών αναμετρήσεων από το 1950 έως τη δεκαετία του 1960, δεν προκύπτει εξοικείωση των ψηφοφόρων με την ιδεολογία των κομμάτων που υποστηρίζουν. Θεματικές όπως η κοινωνική πολιτική, εξωτερική πολιτική, οικονομική στρατηγική, δικαιώματα των μειονοτήτων, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, δεν διαχώριζαν ιδεολογικά το εκλογικό σώμα (Campbell et al. 1960: 543). Αυτή η πολιτική ομογενοποίηση ή ακόμη και αδιαφορία, έρχεται σε αντίθεση με τη σημασία που έδωσαν οι ερευνητές του Columbia στην πολιτική επικοινωνία, την προσωπική επαφή του ψηφοφόρου με τα κόμματα και τις ιδεολογικές του καταβολές (Bartels 2010: 243-244). Η κομματική ταύτιση γίνεται αντιληπτή κυρίως ως ψυχολογική εξάρτηση που συνεπάγεται κομματική υποταγή. Αποτελεί μια μακροπρόθεσμη διαδικασία συγκρότησης του ατόμου ως πολιτικού

όντος και δείχνει ανεπηρέαστη από μεσοπρόθεσμους παράγοντες επιρροής της ψήφου.

Το επιστημονικό παράδειγμα της σχολής του Michigan επικράτησε για αρκετά χρόνια στην ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς ενώ η ερμηνευτική ικανότητα της κομματικής ταύτισης παραμένει ακόμη και σήμερα ισχυρή, με όλες τις διαφοροποιήσεις που έχει υποστεί. Ωστόσο, αυτό το μοντέλο της κομματικά στρατευμένη αυτοεικόνας (Butler & Stokes, 1969: 37) περιορίζεται σε μια μακροπρόθεσμη συγκρότηση της πολιτικής συμπεριφοράς, παραβλέποντας τους μεσοπρόθεσμους παράγοντες που μπορεί να συμβάλουν στη συγκρότηση αυτής της συμπεριφοράς σε μια συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση. Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς του *The American Voter*, θεωρούν ότι η κομματική ταύτιση αποδεικνύεται ισχυρότερη από όποιες μεσοπρόθεσμες αλλαγές μπορεί να υπάρξουν στο εκλογικό σκηνικό, άποψη που θα εγκαταλείψουν αργότερα στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τις μεταστροφές του εκλογικού σώματος από εκλογική αναμέτρηση σε εκλογική αναμέτρηση τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο (Campbell et al. 1966).³⁴

2.1.3 Μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο

Όπως γίνεται κατανοητό από τα προηγούμενα σχετικά με την μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς, υπάρχουν σταθερές προσλαμβάνουσες στο εκλογικό τοπίο, οι οποίες εν μέσω διαφόρων πιέσεων και επιδράσεων ενδέχεται να αλλάξουν· παρόλα αυτά, εκλογείς και κόμματα φαίνεται να έχουν μεταξύ τους μια μακρόπνοη σχέση, η οποία είτε λόγω κοινωνικών συνθηκών είτε ψυχολογικών παραγόντων αποκρυσταλλώνεται και διατηρείται σταθερή ή και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Το μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο πολιτικής συμπεριφοράς εστιάζει στη γέννηση αυτής της σχέσης, δηλαδή στους βαθιά ριζωμένους και ιστορικούς παράγοντες

³⁴ Πρόκειται για υποθέσεις που έκαναν ήδη στο *The American Voter*, χωρίς να τις επεξεργαστούν περαιτέρω αφού στόχος τους ήταν η μελέτη των σταθερών ψηφοφόρων. Σε μεταγενέστερη έρευνά τους και εφόσον είχαν καλύτερη εικόνα τόσο επί των αλλαγών που συντελούνται σε κάθε εκλογική αναμέτρηση αλλά και επί της μεθοδολογίας για τη διερεύνηση αυτών των αλλαγών, υποστήριξαν ότι η μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς θα πρέπει να διαχωρίζεται σε δύο βασικές αρχές. Στη βασική αρχή της «κανονικότητας της ψήφου» (normal vote), δηλαδή της αναμενόμενης ψήφου συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, *ceteris paribus* και της απόκλισης από αυτήν την κανονικότητα λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που συνεπάγεται κάθε εκλογική αναμέτρηση (Converse 1966: 9-10).

διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς. Αντικείμενο μελέτης δεν είναι πλέον το άτομο, αλλά οι ιστορικοί παράγοντες διαμόρφωσης του πολιτικού συστήματος εντός του οποίου αναπτύσσεται η πολιτική συμπεριφορά (Γεωργιάδου 2010). Αφετηρία αυτής της σκέψης αποτελούν οι διαιρέσεις και οι ανταγωνισμοί που προέκυψαν στις κοινωνίες από την ίδρυση των εθνών κρατών και μετά.

Είναι σημαντικό, ότι σχεδόν σε όλες τις μελέτες για τις κοινωνικές διαιρέσεις υπάρχει η διάκριση μεταξύ διαίρεσης (division) και τομής ή σχάσης (cleavage)· η τομή είναι ένα κομμάτι της ευρύτερης διαίρεσης ή κοινωνικής διάσπασης (Eckstein 1966· Daalder 1966). Η έννοια «διαίρεση» με τη μορφή, όμως, της σύγκρουσης (conflict) υπάρχει ήδη στα γραπτά του Marx και του Weber (Weber 2005), οι οποίοι εστιάζουν στις κοινωνικές διαιρέσεις (social divisions), που καταλήγουν σε πολιτικές σχάσεις ή τομές (political cleavages). Για τον Marx η σημαντικότερη διαίρεση που υπάρχει στην κοινωνία είναι αυτή της κοινωνικής τάξης, η οποία προϋποθέτει πολιτική οργάνωση και αντιπροσώπευση και εθνικό δεσμό έτσι ώστε να γίνεται αντιληπτή και από τα ίδια τα άτομα· οι δύο τάξεις που διαχωρίζουν την κοινωνία είναι η αστική τάξη και το προλεταριάτο, οι οποίες βρίσκονται σε διαρκή πάλη (Marx & Engels 2002). Ο Weber θεωρεί ότι η κοινωνική τάξη καθορίζεται από τη θέση του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και γενικότερα στην οικονομία, ωστόσο ως διακριτό στοιχείο ορίζει την ιδιοκτησία (Weber 2005· Αντωνοπούλου & Χιωτάκης 2011). Η διαφορά μεταξύ Marx και Weber ως προς τις κοινωνικές διαιρέσεις έγκειται στις προϋποθέσεις δημιουργίας τους· για τον Marx η σύγκρουση αστικής τάξης και προλεταριάτου είναι μια «αυτοματοποιημένη» διαδικασία ενώ για τον Weber προϋπόθεση της σύγκρουσης είναι η αναγνώριση από τις αντιμαχόμενες πλευρές ενός σημείου τομής (Zuckerman 1975· Dahrendorf 1959).

Οι Taylor και Rae (1969: 536) ορίζουν ως διαιρετική τομή τη διαίρεση ενός συνόλου ατόμων σε δύο ή περισσότερες ομάδες και διακρίνουν τρία είδη διαιρετικών τομών, τις διαιρέσεις βάσει των ατομικών χαρακτηριστικών των ατόμων, όπως η θρησκεία, η τάξη, η γλώσσα ή η περιοχή στην οποία κατοικούν, τις διαιρέσεις βάσει των πολιτικών προτιμήσεων των ανθρώπων και τις διαιρέσεις βάσει της πολιτικής τους συμπεριφοράς, αναφερόμενοι στην πράξη της ψήφου, δηλαδή όχι μόνο ποιο κόμμα προτιμούν αλλά ποιο τελικά ψηφίζουν. Οι Taylor και Rae επιμένουν στα κριτήρια με

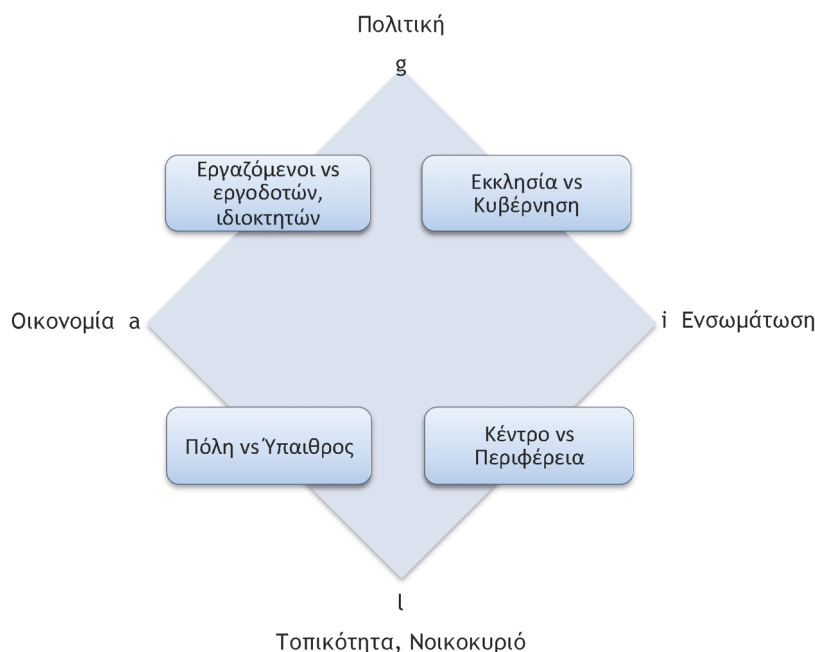
τα οποία δημιουργούνται οι διαιρέσεις σε μια κοινωνία και θεωρούν ότι τα άτομα μπορεί να είναι φορείς χαρακτηριστικών που τους κατατάσσουν σε δύο διαφορετικές διαιρέσεις, αναδεικνύοντας έτσι την ιδιότητα των διαιρέσεων να τέμνουν το κοινωνικό σύνολο (ο όρος που χρησιμοποιούν είναι *crosscutting cleavages* στο Taylor & Rae 1969: 540-541).

Η πιο συστηματική καταγραφή των κοινωνικών διαιρετικών τομών (*cleavages*) είναι αυτή των Lipset και Rokkan με το έργο τους για τα κομματικά συστήματα και τις στοιχίσεις των ψηφοφόρων (Lipset & Rokkan 1967). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν, «προκειμένου να κατανοήσουμε τις στοιχίσεις των ψηφοφόρων θα πρέπει να χαρτογραφήσουμε τη συχνότητα μεταβολής των εναλλακτικών επιλογών που είχαν στη διάθεσή τους ενεργοί και παθητικοί πολίτες σε κάθε σύστημα» (ό.π.: 2). Δηλαδή, η έρευνά τους εστιάζει στον τρόπο δημιουργίας των πολιτικών κομμάτων σε εκείνους τους πολιτικούς συσχετισμούς και διαμάχες που ανέδειξαν διχοτομίες και άρα εναλλακτικές επιλογές σε πολιτικό επίπεδο. Στόχος τους δεν ήταν η ακριβής εννοιολόγηση των διαιρετικών τομών αλλά να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο αυτές λειτούργησαν ως θεμέλιο για τη δημιουργία των κομματικών συστημάτων των χωρών προπάντων της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης.

Στηριζόμενοι στο σχήμα του Parsons για τους ρόλους που αναλαμβάνουν οι δρώντες μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα (Parsons, Bales & Shils 1953) και τα επιμέρους υποσυστήματα, την οικονομία, την πολιτική, την κοινότητα και τις θεσμοθετημένες πολιτιστικές δομές (για τη μετάφραση των εννοιών του Parsons βλ. Μουζέλης 2000· Craib 2000), εστιάζουν στη δημιουργία του κομματικού ανταγωνισμού από την αλληλεπίδραση της Πολιτικής με την Κοινότητα, στη διαμόρφωση ταυτίσεων και δεσμών από την αλληλεπίδραση της Κοινότητας και των Θεσμοθετημένων πολιτιστικών δομών και στη νομιμοποίηση αυτών των δράσεων μέσω της επίσημης εκλογικής διαδικασίας (Lipset & Rokkan 1967: 8). Κατά συνέπεια, εξετάζουν τις πολιτικές συγκρούσεις από τη συγκρότηση του έθνους κράτους καθώς και την εξέλιξή τους, την αποκρυστάλλωση αυτών των συγκρούσεων σε κόμματα, τις ομάδες του πληθυσμού που συντάχθηκαν και

κινητοποιήθηκαν από τα αντίπαλα στρατόπεδα και τις εκλογικές διαδικασίες που θεσμοθέτησαν αυτές τις πολιτικές διαιρέσεις (βλ. Γράφημα 10).

Γράφημα 10. Διαιρετικές τομές σύμφωνα με το agil σχήμα του Parsons

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Lipset and Rokkan 1967: 14 και στο Νικολακόπουλος 2000: 38

Για τους Lipset & Rokkan οι διαιρετικές τομές προκύπτουν με τις δύο επαναστάσεις, την εθνική και τη βιομηχανική. Οι εθνικές επαναστάσεις, δηλαδή οι αγώνες για τη συγκρότηση των εθνών-κρατών στην Ευρώπη δημιούργησαν αντιθέσεις μεταξύ των κατοίκων της περιφέρειας με ιδιαίτερα πολιτισμικά, γλωσσικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά που επεδίωκαν τη συντήρησή τους και των κατοίκων των αστικών κέντρων που έγιναν οι φορείς του νέου πολιτικού συστήματος που προσπάθησε να ενοποιήσει αυτές τις πολιτισμικές διαφορές και να εδραιώσει την υπεροχή του κράτους έναντι της εκκλησίας, διαχωρίζοντας έτσι την περιφέρεια από το κέντρο και την εκκλησία από το κράτος και την κυβέρνηση. Το επίκεντρο αυτών των διαφορών ήταν η Γαλλία και η Γαλλική Επανάσταση κατά συνέπεια ήταν αυτή που δημιούργησε τις τομές στον άξονα g-l (Γράφημα 5). Η βιομηχανική επανάσταση τέμνει κάθετα τις διαιρέσεις που δημιουργήθηκαν με τις εθνικές επαναστάσεις και θέτει νέα διακυβεύματα βάσει του οικονομικού συμφέροντος συμβάλλοντας έτσι στη διαφοροποίηση της υπαίθρου από την πόλη, της πρωτογενούς από τη

δευτερογενή παραγωγή και των εργαζομένων από τους εργοδότες και ιδιοκτήτες γης. Η Βιομηχανική Επανάσταση έχει ως σημείο αναφοράς τη Βρετανία και οι Lipset και Rokkan υποστηρίζουν ότι οι τομές που δημιούργησε υπολείπονται αυτών της Γαλλικής Επανάστασης (ό.π.: 15)

Η σημαντικότερη τομή που δημιουργήθηκε από τις εθνικές επαναστάσεις είναι αυτή του κράτους με την εκκλησία, κατά τους Lipset και Rokkan, ιδιαίτερα η διαμάχη μεταξύ τους στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Στις χώρες όπου η Καθολική Εκκλησία ήταν παντοδύναμη ή ακόμη και σε χώρες που επικρατούσαν δύο διαφορετικά δόγματα, ο έλεγχος της εκπαίδευσης αποτέλεσε αιτία για την ανάδειξη ενός *Kulturkampf* μεταξύ της εκκλησίας και του κράτους (Eyck 1968). Το εκκοσμιευμένο-κεντρικό κράτος προσπάθησε να ελέγξει την εκπαίδευση ακόμη και από τα βασικά στάδιά της, έτσι ώστε να είναι δυνατή η επιρροή των αρχών της εκκοσμίκευσης στους πολίτες. Αυτό, όμως, υπερέβη τα όρια ανοχής της Εκκλησίας, που μέχρι τότε είχε υπό τον απόλυτο έλεγχο την εκπαίδευση προάγοντας έτσι τις βασικές θρησκευτικές αρχές, δίνοντας έμφαση στα ζητήματα ηθικής, όπως οι εκτρώσεις ή τα διαζύγια, ζητήματα που υπόκειντο στον αυστηρό έλεγχο του Βατικανού (Warner 2000). Η διαιρετική τομή κράτους και εκκλησίας, η οποία είχε στο επίκεντρό της όχι μόνο ζητήματα εκπαίδευσης αλλά γενικότερα αντικληρικές μεταρρυθμίσεις, οδήγησε στη δημιουργία κομμάτων-υπερασπιστών των εκκλησιαστικών αιτημάτων τα οποία αντλούσαν το κοινό τους από τους αρκετά θρησκευόμενους πολίτες και ακτιβιστές της Καθολικής Εκκλησίας που αποτελούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού, συνεχώς αυξανόμενο με την καθολικότητα της ψήφου και τη διεύρυνση του δικαιώματος και στις γυναίκες που είχαν ιδιαίτερη σχέση με την εκκλησία (Kalyvas 1996). Ειδικότερα, στις χώρες της Ευρώπης, που οι Καθολικοί είχαν ισχυρή παρουσία δημιουργήθηκαν αρχικώς Χριστιανικά και εν συνεχεία (μετά τον Β' ΠΠ) Χριστιανοδημοκρατικά κόμματα τα οποία παραμένουν ακόμη και σήμερα μια συνεκτική ομάδα κομμάτων στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κομματικών συστημάτων (Kalyvas ό.π.· Kalyvas 2000· Kalyvas & Van Kersbergen 2010). Το προτεσταντικό θρησκευτικό στοιχείο ακολούθησε πιο ήπια σύγκρουση καθώς ως δόγμα ήταν πιο συμβατό με τον καπιταλισμό, γεγονός που αποδυνάμωσε τους ισχυρούς δεσμούς των πιστών με το δόγμα και έκανε τη μετάβαση προς την

εκκοσμίκευση λιγότερο συγκρουσιακή (Weber 2006· Gallagher, Laver & Mair 2005). Λόγω ακριβώς αυτής της χαλαρής σχέσης των προτεσταντών με την εκκλησία τους, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η τομή κράτους-εκκλησίας στις διαφορετικές χώρες της βόρειας κυρίως Ευρώπης, όπως για παράδειγμα στην Ολλανδία όπου η σύγκρουση ήταν πιο έντονη και το Αντιεπαναστατικό Κόμμα των Προτεσταντών παρέμενε ισχυρό μέχρι της αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι Προτεστάντες ένωσαν τις δυνάμεις τους με τους Καθολικούς (Freston 2004· Pearson 2007· Kalyvas 2000). Σήμερα, η θρησκευτική διαιρετική τομή, μεταξύ κράτους και εκκλησίας, δείχνει να έχει ατονήσει, κυρίως λόγω της χαλάρωσης του δεσμού του ποιμνίου με την εκκλησία· τα ποσοστά εκκλησιασμού βαίνουν μειούμενα σε αρκετές χώρες αλλά αυτό δεν αποτελεί πάντα ένδειξη χαλάρωσης της θρησκευτικής διαιρετικής τομής καθώς, ακόμη και σήμερα, θέματα που άπτονται και της θρησκευτικής ηθικής, όπως για παράδειγμα η διδασκαλία θρησκευτικών στα σχολεία, οι αμβλώσεις ή οι γάμοι ομόφυλων, διχάζουν την κοινωνία. Επιπλέον, παρατηρείται έντονη σύγκρουση μεταξύ δογμάτων, όπως αυτή που αναδύθηκε μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ, μεταξύ του χριστιανικού και μουσουλμανικού δόγματος (Gallagher, Laver & Mair 2005: 266-267).

Οι εθνικές επαναστάσεις οδήγησαν στη δημιουργία ακόμη δύο αντίπαλων στρατοπέδων με κριτήριο τις εδαφικές και πολιτισμικές τους αντιθέσεις. Από τη μία πλευρά τα αστικά κέντρα των νεοσύστατων εθνών-κρατών, όπου ήταν συγκεντρωμένη η πολιτική εξουσία με στόχο την ομογενοποίηση ή εξομάλυνση πολιτισμικών διαφορών όπως η γλώσσα ή το θρήσκευμα και από την άλλη πλευρά τα περιφερειακά μέρη του έθνους-κράτους που παρέμεναν πιστά στην παράδοση και στις διαφορές τους με τις υπόλοιπες εθνότητες. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι Ιρλανδοί, οι οποίοι τελικά αποφάσισαν να αποσχιστούν από τη Μ. Βρετανία, υπάρχουν όμως και εθνοτικές ομάδες που παρέμειναν στο εθνικό πλαίσιο ως διακριτή ομάδα όπως οι Φλαμανδοί και οι Βαλώνοι στο Βέλγιο και οι Βάσκοι στην Ισπανία και ομάδες που απορροφήθηκαν από το κεντρικό κράτος όπως η μειονότητα των Βρετόνων στη Βορειοδυτική Γαλλία (Gallagher, Laver & Mair 2005: 265-266).

Η βιομηχανική επανάσταση άλλαξε τα δεδομένα στον τρόπο παραγωγής των αγαθών με αποτέλεσμα να δημιουργήσει μεγάλες αντιθέσεις σε τοπικό και πάλι επίπεδο. Η υπαίθρος παρέμεινε προσηλωμένη στη χειρωνακτική παραγωγική διαδικασία ενώ στα αστικά κέντρα συγκεντρώθηκε ο δευτερογενής τομέας παραγωγής που περιλάμβανε τους μεσάζοντες και τους εμπόρους προϊόντων. Η διαιρετική τομή πόλης-υπαίθρου αποκρυσταλλώθηκε μέσω της δημιουργίας αγροτικών κομμάτων, όπως συνέβη στη Νορβηγία η οποία απέκτησε εκτός από Αγροτικό Κόμμα και Χριστιανικό Λαϊκό Κόμμα που αντιπροσώπευσαν οργανωτικά τη διαίρεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Οι ομάδες που υπεράσπιζαν την ιδιοκτησία γης και την καλλιέργειά της για την παραγωγή αγαθών ήταν οι ευγενείς οι οποίοι είχαν στην ιδιοκτησίας τους μεγάλες εκτάσεις καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις οι χωρικοί που καλλιεργούσαν αυτές τις εκτάσεις και έγιναν οι κύριοι υποστηρικτές των Συντηρητικών-Αγροτικών κομμάτων, σε αντίθεση με τα πιο φιλελεύθερα κομμάτια των αστικών περιοχών που στήριξαν Φιλελεύθερα ή και Ριζοσπαστικά κόμματα (Lipset & Rokkan 1967: 19). Η σύγκρουση μεταξύ υπαίθρου και πόλης έχει σίγουρα αποδυναμωθεί με κυριότερη αιτία τη σμίκρυνση της ομάδας των αγροτών και την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Ωστόσο, οι αγρότες αποτελούν ισχυρό λόμπι που μπορεί ακόμη να πιέσει την πολιτική εξουσία και να επηρεάσει τις εξελίξεις, όπως έγινε σε Μ. Βρετανία και Γαλλία με αφορμή την εξαγωγή βοδινού κρέατος μετά τη νόσο «των τρελών αγελάδων» (Gallagher, Laver & Mair 2005: 267-268).

Η αλλαγή του τρόπου παραγωγής δημιούργησε άλλη μία διαίρεση μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων. Η ταξική διαιρετική τομή αποτελεί μετεξέλιξη της τομής εργοδοτών ή ιδιοκτητών γης – εργαζομένων, καθώς η ταξική διαφοροποίηση έγινε πιο έντονη και ήταν διακριτές η μεσαία τάξη των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και των φορέων συγκέντρωσης του κεφαλαίου και η εργατική τάξη που αγωνιζόταν για καλύτερες συνθήκες εργασίας, ανάλογους μισθούς και εργασιακή ασφάλεια. Αυτή η διαιρετική τομή οδήγησε στη δημιουργία Εργατικών κομμάτων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Μ. Βρετανίας όπου η έντονη συνδικαλιστική δράση των εργατών στις βιομηχανίες και τα ορυχεία της χώρας συνέβαλε στη δημιουργία αντίστοιχου κόμματος. Εντός τους εργατικού κινήματος

δημιουργήθηκαν περαιτέρω διαφοροποιήσεις μεταξύ σοσιαλιστών-μεταρρυθμιστών-κομμουνιστών, ωστόσο, τα εργατικά κόμματα, ιδεολογικά και παραταξιακά, παρέμειναν πιστά στην εκπροσώπηση του εργατικού κινήματος (Gallagher, Laver & Mair 2005: 268-269). Η ταξική διαιρετική τομή θεωρείται ως η σημαντικότερη τομή, που επιβιώνει ακόμη και σήμερα με επιμέρους μορφές στις διαφορετικές χώρες (Lipset 2001: 5).

Η διαδικασία αποκρυστάλλωσης των διαιρετικών κομμάτων σε αντιπροσωπευτικές οντότητες και κομματικές παρατάξεις δεν ήταν δεδομένη και υπήρχαν διάφορα στάδια δια μέσου των οποίων η οργανωτική αντιπροσώπευση θα αποκτούσε κομματική υπόσταση. Σύμφωνα με τους Lipset και Rokkan αυτή η διαδικασία αποτελείται από τέσσερα «κατώφλια», από τα οποία έπρεπε να διέλθει η διατύπωση των αιτημάτων και η υπεράσπισή τους από τα επιμέρους κινήματα προκειμένου αυτά να φτάσουν στο πολιτικό σύστημα. Προκειμένου να διακρίνουμε αυτά τα στάδια («κατώφλια») θα πρέπει να εξετάσουμε τον τρόπο λήψης αποφάσεων σε κάθε κοινωνία, τις μεθόδους έκφρασης της διαμαρτυρίας και τους τρόπους κινητοποίησης, τις ευκαιρίες συνεργασιών με προϋπάρχοντα κινήματα διαμαρτυρίας και τις κατάλληλες στρατηγικές συμμαχίες έτσι ώστε να επιτευχθεί η αναγκαία πλειοψηφία που να είναι σε θέση να ασκήσει πίεση σε θεσμικό επίπεδο. Αντίστοιχα, τα τέσσερα αυτά στάδια μεταμόρφωσης της τομής σε κομματική αποκρυστάλλωση είναι i) αυτό της νομιμοποίησης, ii) αυτό της υπεράσπισης συμφερόντων χωρίς την επιβολή κυρώσεων, δηλαδή την ευρύτερη αποδοχή των αιτημάτων και της υπεράσπισής τους σε ένα διευρυμένο νομικό πλαίσιο· iii) της ενσωμάτωσης, η οποία περιλαμβάνει την κινητοποίηση των κοινωνικών ομάδων με αντικρουόμενα συμφέροντα· iv) της αντιπροσώπευσης, δηλαδή της στρατηγικής συμμαχιών που θα ενδυναμώσει το κίνημα έτσι ώστε να καταφέρει να αρθρώσει αιτήματα και να διεκδικήσει με μια προοπτική νίκης και της δύναμης της πλειοψηφίας, δηλαδή εκείνες τις πολιτικές ευκαιρίες, όπως οι εκλογικές διαδικασίες σε διάφορα επίπεδα ή οι συλλογικές διαμαρτυρίες, που θα

προσδώσουν θεσμική δύναμη και έκφραση των αιτημάτων (Lipset & Rokkan 1967: 26-27· Rokkan 1968: 180-181· Wildenmann 1998: 73-74).³⁵

Η μελέτη των Lipset και Rokkan έθεσε τις βάσεις για την ανάλυση των κομματικών συστημάτων στην Ευρώπη, χωρίς ωστόσο να ορίζει με σαφήνεια τις προϋποθέσεις με τις οποίες οι κοινωνικές σχάσεις μεταφράζονται σε τομές που αντιπροσωπεύονται από κόμματα. Αυτό το κενό έρχονται να συμπληρώσουν οι Bartolini και Mair (2007), οι οποίοι θέτουν τρία κριτήρια για να μετατραπεί μία κοινωνική αντίθεση σε διαιρετική τομή: πρώτον, θα πρέπει να υπάρχει μία αντίθεση, μία τομή μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο, δεύτερο, τα επιμέρους μέλη του κοινωνικού συνόλου πρέπει να αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη των αντιτιθέμενων μερών του κοινωνικού συνόλου και τρίτον, θα πρέπει να οργανωθούν συλλογικά έτσι ώστε να είναι δυνατή η έκφραση της αντίθεσης. Επίσης, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η οργανωτική έκφραση των κοινωνικών σχάσεων δεν είναι απαραίτητο να γίνει από ένα και μόνο κόμμα, οι Bartolini και Mair (2007: 66-67) θεωρούν ότι μία διαιρετική τομή συνήθως εκφράζεται από μία ομάδα (block) κομμάτων ή αυτό που σήμερα θα λέγαμε παραταξιακή εκπροσώπηση της τομής.

Το βασικό επιχείρημα των Lipset και Rokkan ήταν ότι οι διαιρετικές τομές που προέκυψαν από τις εθνικές επαναστάσεις και τη βιομηχανική επανάσταση, συνέβαλλαν στην παγίωση των κομματικών συστημάτων της Ευρώπης. Δημιούργησαν έτσι ισχυρά κόμματα και παρατάξεις που διατήρησαν τη δυναμική τους μέσα στο χρόνο για τουλάχιστον 40 χρόνια (freezing hypothesis) (Lipset and Rokkan 1967: 50· Mair 1993: 122). Οι σύγχρονες μελέτες για τα κόμματα, πρεσβεύουν ότι τα παγιωμένα κομματικά συστήματα γίνονται πλέον πιο ρευστά, καθώς εισέρχονται στην εκλογική κόνιστρα νέοι ψηφοφόροι με αποτέλεσμα να

³⁵ Το σχήμα των Lipset & Rokkan για τα στάδια από τα οποία μία διαίρεση γίνεται διαιρετική τομή που διχάζει την κοινωνία αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για την ανάλυση των πολιτικών ευκαιριών απαραίτητες για τη δημιουργία κινημάτων· οι πολιτικές ευκαιρίες σύμφωνα με τον ορισμό του Tarrow (1994) «είναι συνεπείς – αλλά όχι επίσημες ή μόνιμες – διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος που παρέχουν κίνητρα στους ανθρώπους για συλλογική δράση, επηρεάζοντας τις προσδοκίες τους για επιτυχία ή αποτυχία». Ο συγκεντρωτικός ή συναινετικός τρόπος λήψης αποφάσεων, το κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο στο οποίο αρθρώνεται ένα αίτημα, οι πόροι και η δυναμική που έχει μια συγκεκριμένη ομάδα προκειμένου να κινητοποιήσει τα μέλη της, είναι ορισμένες σημαντικές θεσμικές και πολιτικές προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν προκειμένου μια κοινωνική ή πολιτική διάσταση να εκφραστεί πολιτικά (Kriesi et al. 1992; McAdam, McCarthy, and Zald 1996; Kitschelt 1986; Arzheimer and Carter 2006).

μεταβάλλονται και οι εκλογικές προτιμήσεις αποσταθεροποιώντας εδραιωμένους κομματικούς σχηματισμούς. Αυτό που απασχολεί αρκετούς ερευνητές που μελετούν τα κομματικά συστήματα, είναι η εξέλιξη της υπόθεσης της παγίωσης· σε αρκετές περιπτώσεις νέα κόμματα εισέρχονται στο πολιτικό σκηνικό και τα παλαιότερα χάνουν ποσοστά από την εκλογική δύναμή τους. Αυτή η εκλογική μεταβλητότητα που παρατηρείται ολοένα και συχνότερα συνδέεται άμεσα και με την ρευστοποίηση των διαιρετικών δομών που δημιούργησαν τα κομματικά συστήματα.

Η ερμηνεία του Mair (2001: 24), στην αρχική υπόθεση της παγίωσης των Lipset και Rokkan, αφορά κυρίως την εξέλιξη των διαιρετικών τομών και όχι του κομματικού συστήματος. Με άλλα λόγια, το κομματικό σύστημα ως η οργανωτική έκφραση των διαιρετικών τομών, ρευστοποιείται ή μεταβάλλεται όταν παρατηρούνται αλλαγές στις διαιρετικές τομές. Κατά συνέπεια, η εκλογική μεταβλητότητα πρέπει να συνδέεται με τις μεταβολές που συντελούνται σε κοινωνικό επίπεδο, με την αποδυνάμωση των παλαιών διαιρετικών δομών ή ακόμη και τη δημιουργία νέων. Μεταγενέστερες έρευνες επιβεβαιώναν την ισχυρή παρουσία των κοινωνικών διαιρέσεων μέχρι το 1980 (Rose & Urwin 1970), ωστόσο ήδη από τη δεκαετία 1970 είχε αρχίσει να γίνεται ορατή η ρευστοποίηση των παραδοσιακών διαιρετικών τομών και η επιμέρους αποδυνάμωση κομματικών σχηματισμών, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται την κατάργηση των διαιρέσεων.

Το πέρασμα του χρόνου και η μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική εποχή, επέφεραν αλλαγές σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο που επηρέασαν τη δομή των διαιρετικών τομών με τη μορφή που τις περιέγραψαν οι Lipset & Rokkan. Οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή τη ρευστοποίηση μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες (Mair 2001: 25-28). Πρώτον, στη χαλάρωση των συλλογικών ταυτοτήτων επειδή "η δομή της κοινωνικής βάσης των παραδοσιακών διαιρετικών τομών μετασχηματίστηκε".³⁶ Η μεταβιομηχανική εποχή

³⁶ Ειδικά για το μετασχηματισμό των κοινωνικών τάξεων η επιστημονική συζήτηση είναι ανεξάντλητη καθώς υπάρχει ο αντίλογος για τη σταθερότητα της δομής των κοινωνικών τάξεων. Για την ανάλυση των τάξεων στην κλασική μαρξιστική και βεμπεριανή σκέψη βλ. (Wright 2005) και για τη σύγχρονη δομή των κοινωνικών τάξεων βλ. (Goldthorpe 1994· Goldthorpe 1996· Evans 1992· Evans 1999· Evans & Graaf 2013).

σήμανε την αλλοίωση της ταυτότητας της εργατικής τάξης και την ανάδειξη νέων διαιρέσεων ενώ η εκκοσμίκευση φάνηκε να επικρατεί έναντι των παραδοσιακών θρησκευτικών δεσμών (Franklin 1992· Kriesi 1998· Dalton 1996· van der Brug 2010).³⁷ Δεύτερον, οι αλλαγές στην οργανωτική δομή των κομμάτων συνέβαλαν στη χαλάρωση των παραδοσιακών διαιρετικών τομών. Τα κόμματα έγιναν πιο μαζικά και στόχος τους ήταν η στήριξη από όσο το δυνατό περισσότερες κοινωνικές δυνάμεις, υιοθετώντας έτσι μία πολυσυλλεκτική στρατηγική προσέλκυσης ψηφοφόρων (Kirchheimer 1966)³⁸. Και τέλος, τρίτον, η ανάδυση νέων, μεταϋλιστικών αξιών, έφεραν στην επιφάνεια νέες διαιρέσεις. Ζητήματα όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, η αντίθεση στην πυρηνική ενέργεια αλλά και η μετανάστευση, απέκτησαν πολιτική σημασία και οδήγησαν στη δημιουργία κοινωνικών κινήματων αλλά και κομμάτων όπως τα Πράσινα κόμματα και τα Ακροδεξιά κόμματα (Inglehart 1971· 1984· Inglehart & Flanagan 1987· Kriesi 1998).

Η συζήτηση για την αποδυνάμωση των διαιρετικών τομών και τη ρευστοποίηση των κομματικών συστημάτων, τροφοδότησε έναν μεθοδολογικό πλουραλισμό για τη μελέτη του φαινομένου που διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνες οι μελέτες, οι οποίες εστίασαν στη δομή της κοινωνικής βάσης που συγκρότησε τις διαιρετικές τομές και στην εκλογική μεταβλητότητα (electoral

³⁷ Οι παραδοσιακές διαιρέσεις δημιουργήθηκαν βάσει των παραδοσιακών συλλογικών ταυτίσεων όπως η εργατική τάξη ή η θρησκευτική ένταξη. Στη μεταβιομηχανική περίοδο αυτές οι συλλογικές ταυτίσεις υπέστησαν φθορά για δύο λόγους: πρώτον, νέες γενιές ψηφοφόρων εισήλθαν στην εκλογική αρένα και αυτές οι γενιές δε βίωσαν τις βαθιές διαιρέσεις των προηγούμενων γενεών διότι η κοινωνικό-οικονομική βάση της κοινωνίας άλλαξε. Δεύτερον, άλλαξε και ο τρόπος ζωής των ανθρώπων με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να ταυτιστούν με μία και μόνο ομάδα. Είναι δύσκολο πλέον να είναι κανείς μόνο εργάτης ή μόνο θρησκευόμενος, έχει πλέον να επιλέξει από διαφορετικές κατηγορίες και η επιλογή να είναι πολλαπλή (Dalton 1996: 331). Αρκετά περιγραφικό είναι το σχήμα του Beck (1996) και πως από την κοινωνία του είτε-είτε περνάμε στην κοινωνία του και-και, με άλλα λόγια «αν το βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας υπήρξαν οι ισχυρές διχοτομίες της... κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ύστερης νεωτερικότητας είναι η συνθετότητα και η παγκοσμιότητα της... η διάχυση των κάθε είδους ορίων» (όπως παρατίθεται στο Γεωργιάδου 1999: 105).

³⁸ Ο Kirchheimer αναφέρεται στις διαδικασίες μέσω των οποίων τα κόμματα γίνονται πολυσυλλεκτικά: «1. Δραστική μείωση της ιδεολογικής τους παρακαταθήκης... 2. Ενδυνάμωση των ηγετικών ομάδων των οποίων οι ενέργειες κρίνονται από τη συνεισφορά τους στην αποτελεσματικότητα του κοινωνικού συστήματος, 3. Υποβάθμιση του ρόλου των μελών των κομμάτων, 4. Μείωση του ρόλου της παραδοσιακής εκλογικής πελατείας των κομμάτων και 5. Διείσδυση σε διάφορες ομάδες συμφερόντων για οικονομικούς και εκλογικούς λόγους» (Kirchheimer 1966: 190 και στην ελληνική μετάφραση του άρθρου που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Λεβιάθαν 1991 τ. 11).

volatility) που πλέον παρατηρείται (Pedersen 1979· Dalton et al. 1984· Crewe & Denver 1985· Franklin 1992). Έτσι, υποστηρίζεται, ότι οι ψηφοφόρους αλλάζουν «στρατόπεδα» με μεγαλύτερη συχνότητα και ένταση, «με αποτέλεσμα τον βασικό κανόνα μιας πλέον ρευστής κομματικής επιλογής να συνθέτουν όχι η κομματική ευθυγράμμιση ως προσανατολισμός ζωής αλλά η μεταβλητότητα στις κομματικές ευθυγραμμίσεις» (Γεωργιάδου 2010: VI). Στη δεύτερη κατηγορία έχουμε να κάνουμε με προσεγγίσεις, στις οποίες το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται στη μελέτη των πολιτικών κομμάτων, των στρατηγικών που αυτά ακολούθησαν προκειμένου να γίνουν πιο ανταγωνιστικά και του βαθμού της ιδεολογικής τους συνέπειας. Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη δημιουργία νέων κομμάτων που επιχειρούν να εκφράσουν τις νέες διαιρέσεις ή και το αίσθημα της διαμαρτυρίας προς το παλιό και κατεστημένο κομματικό σύστημα, την πολιτική ελίτ και τις επιλογές της στο επίπεδο της διακυβέρνησης (Inglehart 1971· Dalton et al. 1984· Kriesi 1998· Kitschelt & Rehm 2004· Knutsen & Scarbrough 1995· Knutsen 1998· Meyhew 2000).

Ωστόσο, όπως γίνεται φανερό από τα ανωτέρω και σύμφωνα με την κριτική που έχει ασκήσει ο Mair (2001), οι μελέτες στο πεδίο των διαιρετικών τομών (cleavage politics) σπάνια αναφέρονται στις ίδιες τις διαιρετικές τομές και συνήθως εκκινούν από την υπόθεση εργασίας ότι ρευστοποίηση ή παγίωση των διαιρετικών τομών συνεπάγεται αποευθυγράμμιση ή επανευθυγράμμιση των ψηφοφόρων. Στο ίδιο πλαίσιο της κριτικής για τις μελέτες της εξέλιξης των διαιρετικών τομών ο Franklin (2010: 654) θεωρεί ότι είναι σύνηθες φαινόμενο οι ερευνητές να συγχέουν την κομματική ταύτιση με την παγίωση των διαιρετικών τομών και υποστηρίζει πως η στήριξη στα παραδοσιακά κόμματα μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας «μηχανικής συμπεριφοράς κατά την οποία οι εκλογείς εξακολουθούν να στηρίζουν πολιτικές δεσμεύσεις που δεν είναι πλέον πρωταρχικής σημασίας, απλά και μόνο επειδή αυτές οι δεσμεύσεις προκύπτουν από απόψεις που πάντοτε είχαν... ωστόσο αυτό δίνει σε ορισμένα διακυβεύματα πρωτοφανή μακροβιότητα, αλλά σε καμία περίπτωση δε συνεπάγεται διαιρετική τομή».

Ο Deegan-Krause (2009: 540) υποστηρίζει ότι η χρήση του όρου διαιρετική τομή έχει διαφοροποιηθεί σε σχέση με αυτό που περιέγραψαν οι Lipset & Rokkan και

χρησιμοποιείται συνήθως για να αποδώσει την έννοια της διάστασης/διαίρεσης (division) που διακρίνεται από την έννοια «πλήρης διαιρετική τομή» (full cleavage), δηλαδή μια τομή που πληροί τα τρία κριτήρια που έθεσαν οι Bartolini and Mair (2007). Η έννοια της διάστασης υποκαθιστά την έννοια της πλήρους διαιρετικής τομής και μεθοδολογικά και αυτό έχει ως συνέπεια, αρκετοί ερευνητές να εντοπίζουν διαστάσεις ή τομές επί συγκεκριμένων διακυβευμάτων (issue divides), 'διαστάσεις θέσεων' (position divides), διαφοροποιήσεις δηλαδή. Γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιούνται μεταβλητές όπως η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση, επάγγελμα, συχνότητα εκκλησιασμού, εθνικότητα, τόπος κατοικίας, ή απόψεις για συγκεκριμένα ζητήματα.

Στη σύγχρονη επιστημονική συζήτηση για την εξέλιξη των διαιρετικών τομών, η αποδυνάμωση των κατεστημένων και παραδοσιακά ισχυρών κομμάτων καθώς και η είσοδος νέων πολιτικών διακυβευμάτων στην πολιτική σκηνή έχουν δημιουργήσει πληθώρα επιχειρημάτων για την αποδυνάμωση, τη σταθερότητα και τη μετάλλαξη των παραδοσιακών διαιρέσεων. Η παγκοσμιοποίηση και απο-εθνικοποίηση (denationalization) (Sassen 2003) είναι έννοιες που προκάλεσαν ένα νέο κύκλο συζητήσεων σχετικά με τη διαμόρφωση πολιτικής από τα κόμματα των εθνών-κρατών στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού περιβάλλοντος (Kriesi et al. 2006). Επίσης, η διεύρυνση της Ευρώπης δημιούργησε ένα νέο διακύβευμα «ενσωμάτωσης-αποκλεισμού» επί του οποίου τα κόμματα έπρεπε να τοποθετηθούν ενώ δημιουργήθηκαν και Ευρωπαϊκές κομματικές οικογένειες με αυτόνομα προγράμματα πολιτικής (Pennings 2006· Kriesi 2007· Kriesi et al. 2008· Kriesi 2010). Το δίπολο ενσωμάτωσης-αποκλεισμού πήρε και άλλες διαστάσεις· οι εντός και εκτός με σημείο αναφοράς την αγορά εργασίας είναι μία από αυτές (Lindbeck & Snower 2001), οι κερδισμένοι και οι χαμένοι της παγκοσμιοποίησης άλλη μία διάσταση (Kriesi et al. 2006· Pennings 2013). Το νέο στοιχείο που εισάγουν αυτά τα δίπολα είναι η σύνδεση πολιτισμικών χαρακτηριστικών και στοιχείων ταυτότητας με την ταξική διαίρεση (Goldberg & Sciarini 2014). Η εξέλιξη των διαιρετικών τομών είναι άμεσα συνδεδεμένη με την εξέλιξη και διαμόρφωση του κοινωνικό-πολιτικού εθνικού πλαισίου και γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει ομοφωνία και ομοιομορφία στα χαρακτηριστικά τους (Lijphart 1979; Dalton 1996). Στην

επόμενη ενότητα θα παρουσιάσουμε τη διαμόρφωση των διαιρετικών τομών εντός του ελληνικού εθνικού πλαισίου και τις επιμέρους μεταλλάξεις τους.

2.1.3.1 Οι διαιρετικές τομές το ελληνικό πολιτικό σύστημα

Στην Ελλάδα οι βασικές κοινωνικές διαιρετικές τομές προέκυψαν από δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα, τον Εθνικό Διχασμό και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Πρόκειται για τις δύο μεγαλύτερες πολιτικές συγκρούσεις που γνώρισε η χώρα και οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση και παγίωση του κομματικού σκηνικού. Οι αντίπαλες πλευρές και στις δύο αυτές σχάσεις της ελληνικής κοινωνίας, απέκτησαν οργανωτική έκφραση μέσω κομμάτων, τα οποία με σημαντικές διαφοροποιήσεις διατήρησαν για μια μακρά περίοδο τα χαρακτηριστικά τους, τουλάχιστον σε παραταξιακό επίπεδο, ενώ σήμερα παραμένει ζητούμενο και αντικείμενο προς διερεύνηση η δομή και η εξέλιξη των διαιρετικών τομών του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Η περίοδος από το τέλος των βαλκανικών πολέμων μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή σημαδεύτηκε από την έντονη σύγκρουση του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Η έντονη αυτή σύγκρουση οδήγησε στη δημιουργία δύο μεγάλων παρατάξεων, της βενιζελικής και της αντιβενιζελικής, οι οποίες αποτέλεσαν την οργανωτική έκφραση και των τεσσάρων διαιρετικών τομών που εντόπισαν οι Lipset & Rokkan στο σύνολο της ευρωπαϊκής επικράτειας. Η δημιουργία του διευρυμένου εθνικού κράτους το 1912 ήταν το σημείο τομής κατά το οποίο οι παλιές κομματικές και θεσμικές ελίτ άρχισαν να καταρρέουν μπροστά στο νέο έθνος κράτος που με τη γεωγραφική του διεύρυνση περιλάμβανε νέες πολιτισμικές και θρησκευτικές κοινότητες (Νικολακόπουλος 2001: 26). Ο Εθνικός Διχασμός συνέβαλε στη δημιουργία τεσσάρων διαιρετικών τομών που παρέμειναν ενεργές και ισχυρές και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο αυτές οι τομές είναι μεταξύ: «1. διαφορετικών τάξεων, 2. γηγενών και προσφύγων, 3. της Ορθόδοξης Ελληνικής πλειοψηφίας και διάφορων μικρών θρησκευτικών μειονοτήτων, 4. Παλιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών» (Μαυρογορδάτος 1983: 99). Ωστόσο, και οι τέσσερις τομές εκφράστηκαν από το δίπολο βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού, χωρίς καμία να μπορέσει να εκφραστεί αυτόνομα από ένα κόμμα,

με εξαίρεση ίσως τη δημιουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος και την προσπάθεια εκπροσώπησης της εργατικής τάξης, εντός της οποίας όμως δημιουργήθηκε ρήγμα όπως θα δούμε παρακάτω αλλά και του θνησιγενούς Αγροτικού Κόμματος (Παπαδημητρίου 1990).

Η ταξική κατηγοριοποίηση μετά την πληθυσμιακή και εδαφική διεύρυνση του ελληνικού κράτους με τους Βαλκανικούς Πολέμους το 1912-13³⁹ δομήθηκε μέσω των αστών, των μικροαστών, των εργατών και των αγροτών (Μαυρογορδάτος, 1982: 56), χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η ταξική σύγκρουση συντελέστηκε μόνο μεταξύ των τεσσάρων αυτών τάξεων, καθώς συγκρούσεις υπήρξαν και στο εσωτερικό τους. Σε αυτό συνέβαλε όχι μόνο ο Εθνικός Διχασμός (1915-1917) αλλά και η οικονομική κρίση του 1930 που έπληξε σφόδρα και την Ελλάδα και επηρέασε κατά συνέπεια την πολιτική συμπεριφορά των κοινωνικών ομάδων (Λιάκος 1993· Mazower 2009). Αρχικά η αστική τάξη είχε μία έντονη εσωτερική διαφοροποίηση· από τη μία πλευρά η «κρατική αστική τάξη» (Τσουκαλάς 1977: 209-226) που μονοπωλούσε τις θέσεις στον κρατικό μηχανισμό (βουλευτές, κρατικοί αξιωματούχοι, στρατιωτικοί) και από την άλλη οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι εμπορο-βιομήχανοι. Οι κρατικοί αξιωματούχοι και οι γαιοκτήμονες συσπειρώθηκαν γύρω από τον Βασιλιά και ήταν ενάντια σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση και αλλαγή που θα σήμαινε και αλλαγή του δικού τους status quo ενώ οι έμποροι, οι εφοπλιστές και οι βιομήχανοι στοιχήθηκαν στις συμμαχίες του Βενιζέλου με την Αντάντ για τη διαφύλαξη των εμπορικών τους σχέσεων με την Αγγλία. Η κρίση του '30 όμως τους έπληξε βαρύτατα και οι ευθύνες αποδόθηκαν στον πρωθυπουργό Βενιζέλο με αποτέλεσμα να στραφούν στις πολιτικές του Κωνσταντίνου υπέρ της νοικοκυροσύνης και της οικονομικής σταθερότητας (Μαυρογορδάτος 1982: 57-63).

³⁹ Ο Μαυρογορδάτος παρουσιάζει στοιχεία από την απογραφή του πληθυσμού στην οποία καταγράφονται οι επαγγελματικές κατηγορίες ως εξής: 1. Εργοδότες, 2. Αυτοαπασχολούμενοι, 3. Οικογενειακές επιχειρήσεις, 4. Εργαζόμενοι σε οικογενειακές επιχειρήσεις, 5. Υπάλληλοι (πνευματική εργασία), 6. Εργάτες (χειρωνακτική εργασία). Οι γυναίκες κατατάσσονται ταξικά σύμφωνα με το επάγγελμα του πατέρα ή του συζύγου, αφού είχαν περιορισμένα πολιτικά διακαιώματα και άρα ελάχιστη συμμετοχή στην πολιτική ζωή (Μαυρογορδάτος 1983: 118-119).

Αυτή η διάσταση μεταξύ οικονομικού φιλελευθερισμού και αντιφιλελεύθερου συντηρητισμού που διαίρεσε αρχικά την αστική τάξη, αποτέλεσε σημείο τομής και για τους «μικροαστούς» (Μαυρογορδάτος, 1982: 63-65), ωστόσο η πλειοψηφία τους θεωρείται ο παραδοσιακός κόσμος των «νοικοκυραίων» που ήταν η βάση του «Κωνσταντινισμού».⁴⁰ Οι βιοτέχνες και οι αυτοαπασχολούμενοι πίστευαν ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη, που πρέσβευαν οι Βενιζελικοί, θα τους εκτόπιζε και θα αύξανε τον ανταγωνισμό τους με τα βιομηχανικά προϊόντα. Από την άλλη πλευρά οι έμποροι, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι και γενικά τα νέα αστικά και μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα, είχαν έννομο συμφέρον από την εμπορική σύνδεση της Ελλάδας με τις αγορές της υπόλοιπης Ευρώπης και παρέμειναν προσηλωμένοι στο όραμα του Βενιζέλου για την εγχώρια ανάπτυξη.

Οι εργάτες αποτελούσαν μικρό μέρος του πληθυσμού, καθώς η βιομηχανική ανάπτυξη στη χώρα βρισκόταν στα σπάργανα (Ψαλιδόπουλος 1989· Λιάκος 1993· Αγριαντώνη 1999). Ο Βενιζέλος με την εργατική νομοθεσία που προώθησε ενίσχυσε το εργατικό κίνημα και τη δημιουργία συνδικάτων, παράλληλα όμως θέλησε να παραμείνει πιστός στην πολυσυλλεκτικότητα του Κόμματος των Φιλελευθέρων και φοβούμενος την αποστασία των εργοδοτών έθεσε νομοθετικούς περιορισμούς στις απεργίες των εργατών (Λιάκος 1993: 444). Παράλληλα η οικονομική κρίση και η πλήρης στήριξη που παρείχε το Κομμουνιστικό Κόμμα στους εργάτες έστρεψε αρκετούς από αυτούς στο ΚΚΕ (Μαυρογορδάτος 1982: 65-67).

Αντίστοιχα, οι αγρότες, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο κομμάτι το εργατικού δυναμικού της χώρας, επωφελήθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση που προώθησε ο Βενιζέλος με τη διανομή γης σε αρκετούς εργάτες γης, οι οποίοι μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν καμία ιδιοκτησία (Αρώνη-Τσίχλη 2005). Η γεωγραφική διαίρεση της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών, όμως, αποτέλεσε πολιτική τομή και μεταξύ των αγροτών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαυρογορδάτος «το στρώμα των παλαιών μικροϊδιοκτητών της Παλαιάς Ελλάδας όφειλε την ύπαρξή του στην πολιτική του Στέμματος και της κρατικής αστικής τάξης κατά τον 19^ο αιώνα.

⁴⁰ Όπως τονίζει η Παπαδημητρίου μελετώντας τον τύπο της περιόδου, «οι έννοιες της νομιμοφροσύνης, της συντηρητικότητας και της τάξεως, η ιδέα των εργατικών και νοικοκυραίων Ελλήνων κυριαρχούν στον αντιβενιζελικό λόγο» (Παπαδημητρίου 2006: 127).

Ενώ το στρώμα των νέων μικροϊδιοκτητών (χωρικοί) έγινε το πιο πολυάριθμο και συμπαγές στήριγμα του Βενιζελισμού» (ό.π.: 70). Έντονη ήταν και η στήριξη που παρείχε αυτό το δεύτερο στρώμα των μικροϊδιοκτητών χωρικών και προς το Αγροτικό Κόμμα, το οποίο στις εκλογές του 1932 κέρδισε 11 έδρες στη Βουλή, ωστόσο αργότερα απορροφήθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο άλλαξε στρατηγική σε σχέση με την προσέγγιση των αγροτών και μέσω των καπνεργατών απέκτησε επιρροή στους καλλιεργητές καπνού (ό.π.: 73-74· Mavrogordatos 1983: 174-177· Μαραντζίδης 1997: 26-28, 269-270).

Αυτή η διαταξική τομή όπως περιγράφηκε πιο πάνω, υπήρξε καθοριστική και για τις υπόλοιπες διαιρέσεις που δημιουργήθηκαν εντός της ελληνικής επικράτειας. Δηλαδή, μαζί με τους Παλαιοελλαδίτες και την αστική τάξη που ήταν υπέρμαχοι του βασιλιά, συμπαρατάχτηκαν και οι εθνικές μειονότητες της ελληνικής επικράτειας. Αντίθετα, στο πλευρό του Βενιζέλου, εκτός από τη φιλελεύθερη αστική τάξη, στάθηκαν τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού αλλά και το σύνολο των προσφύγων που ήλθαν στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, αποδίδοντας ευθύνες στον Κωνσταντίνο για την κατάσταση και τα εύσημα στον Βενιζέλο για τη διαχείριση της κρίσης και την ενσωμάτωσή τους στο γηγενή πληθυσμό. Αυτή η διαίρεση προκύπτει και από τον πολιτικό λόγο των δύο παρατάξεων· οι Αντιβενιζελικοί οπαδοί του στέμματος είχαν επιλέξει το λαό ως «κυρίαρχο σημαίνον» και το Στέμμα μπορούσε να εγγυηθεί την προστασία των δικαιωμάτων του λαού και τη διατήρηση της παράδοσης. Αντίθετα, οι Βενιζελικοί επέλεξαν το έθνος και τη διατήρηση της καθαρότητας αυτού, ως κυρίαρχο μέρος του πολιτικού τους λόγου, και ακριβώς γι' αυτόν το λόγο έχασαν την πρόσβαση τους στις εθνικές μειονότητες που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος (Παπαδημητρίου 2006: 62-63). Οι θρησκευτικές μειονότητες δεν είχαν ομοιόμορφη συμπεριφορά και κάθε μειονότητα ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες τασσόταν υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς (Mavrogordatos 1983).⁴¹

⁴¹ Συγκεκριμένα, στις Κυκλάδες όπου η παρουσία των Καθολικών ήταν ισχυρή, η πολιτική διαφοροποίηση με τους Ορθόδοξους ήταν έντονη· οι Καθολικοί ήταν υπέρμαχοι του Κωνσταντίνου ενώ οι Ορθόδοξοι τάχθηκαν στο πλευρό του Βενιζέλου (Mavrogordatos 1983: 265-267). Οι Εβραίοι δεν είχαν σαφές ιδεολογικό στίγμα και τάσσονταν κατά των πολιτικών με αντισημιτικές αντιλήψεις (ό.π.: 268). Η πιο έντονη διαίρεση θρησκευτικού περιεχομένου ήταν αυτή που προέκυψε εντός της

Όπως γίνεται φανερό, ο Εθνικός Διχασμός ενσωμάτωσε μία πληθώρα διαιρέσεων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, που προέκυψαν από την εδαφική ενσωμάτωση περιοχών με εθνοτικές, γλωσσικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις. Η ταξική διαίρεση υπήρξε η πιο έντονη και ήταν αυτή που ανάμεσα στην κρατική αστική τάξη και την εμπορική αστική τάξη ανέδειξε την παρουσία του εργατικού κινήματος και την οργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος, το οποίο θα έχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο.

Αν το πολεμικό πολιτικό σκηνικό των αρχών του 20^{ού} αιώνα, που κορυφώθηκε μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και κατέληξε στον Εθνικό Διχασμό, αποτέλεσε τη θεμέλιο λίθο για τη δημιουργία σημαντικών διαιρέσεων εντός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ο Β' παγκόσμιος πόλεμος έθεσε τις βάσεις για νέες διαιρέσεις πολύ πιο διχαστικές και έντονες. Η νέα διαίρεση ξεκινά με τον ρόλο του ΚΚΕ στο πολιτικό σκηνικό, το οποίο μέσω της αντίστασης στη γερμανική κατοχή «αναβαπτίστηκε» και «ανασυγκροτήθηκε» (Νικολακόπουλος 2001: 29). Ήδη από το Μεσοπόλεμο το ΚΚΕ είχε καταφέρει να εδραιωθεί ως ο κύριος εκπρόσωπος της εργατικής τάξης, με διείσδυση και στα αγροτικά στρώματα της ελληνικής επαρχίας· η δικτατορία του Μεταξά όμως ανέκοψε την ανοδική πορεία του ΚΚΕ και το αποδιάρθρωσε οργανωτικά (Κούσουλας 1987· Μαραντζίδης 1997· Νικολακόπουλος 2001· Nicolacopoulos 2005). Με την έναρξη του πολέμου και τη γερμανική κατοχή, αναδύθηκε η εαμική αντίσταση και όπως παρατηρεί ο Νικολακόπουλος «τα χωριά και οι κωμοπόλεις από όπου ξεκίνησε η εαμική αντίσταση συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με τον προπολεμικό εκλογικό χάρτη του ΚΚΕ» (Νικολακόπουλος, 2001: 29). Ο Εμφύλιος Πόλεμος ανέδειξε μία νέα μορφή διαίρεσης στη βάση του άξονα Αριστερά-Δεξιά χωρίς όμως τις αναγκαίες ταξικές διαφορές αλλά μία ξεκάθαρη αναφορά στο έθνος. Έτσι, η πρώτη σαφής διαιρετική τομή της ελληνικής κοινωνίας

Ορθόδοξης Εκκλησίας με την αντικατάσταση του Ιουλιανού από το Γρηγοριανό ημερολόγιο. Οι υποστηρικτές του παλαιού ημερολογίου αποσχίστηκαν από την επίσημη ελληνική ορθόδοξη εκκλησία και απέδωσαν ευθύνες στο Βενιζέλο που βρισκόταν στην κυβέρνηση (ό.π.: 268-271).

μετά τον εμφύλιο συγκροτείται στο δίπολο Εθνικοφροσύνη⁴²-Αριστερά (Μοσχονάς 1994)· το έθνος συσπειρωμένο εναντίον του κοινού, για την εποχή, εχθρού, του κομμουνισμού.

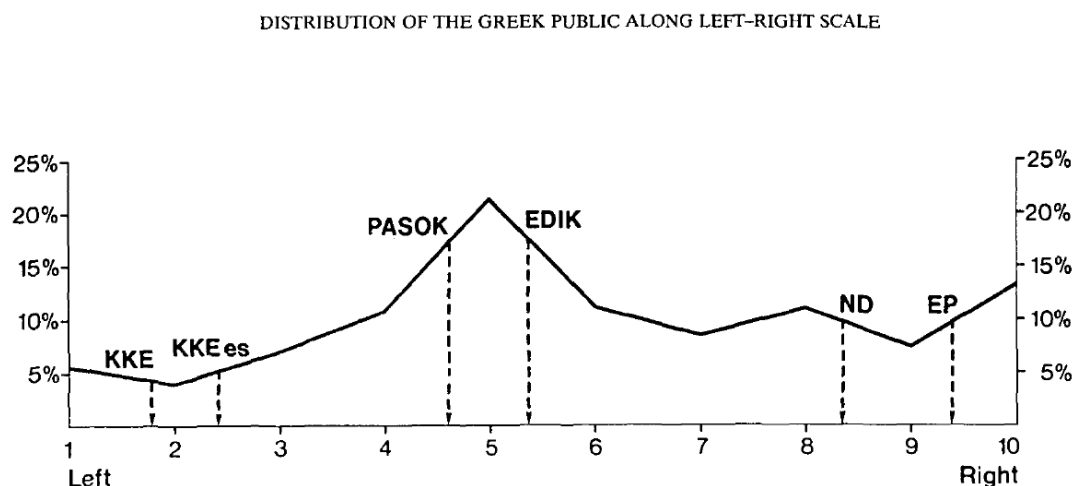
Σύμφωνα με το Μοσχονά, η διαιρετική τομή Εθνικοφρόνων-Μη Εθνικοφρόνων πέρασε από διάφορα στάδια έως ότου καταλήξει στη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς, ενσωματώνοντας εντός αυτής της διαίρεσης και το Κέντρο. Έτσι, η τομή Εθνικοφροσύνης-Αριστεράς μετατρέπεται σε τομή Φιλελευθερισμού-Συντηρητισμού για να εξελιχθεί σε Αντιδεξιά-Δεξιά και να καταλήξει στο γνωστό σχήμα Αριστεράς-Δεξιάς, με αρκετά ενισχυμένο και τον πόλο του Κέντρου (Μοσχονάς 1994: 163). Οι εθνικόφρονες, οι νικητές του πολέμου και εχθροί του κομμουνισμού, κατείχαν το μονοπώλιο στην κρατική εξουσία με αποτέλεσμα να συσπειρώσουν τον κόσμο της Αριστεράς και του Κέντρου εναντίον του, μετατρέποντας έτσι και την τομή σε Δεξιά-Αντιδεξιά (Μοσχονάς 1994: 167). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι διαιρέσεις που προέκυψαν από τον Εμφύλιο πόλεμο και έπειτα δεν είχαν ταξικό περιεχόμενο και το σημείο αναφοράς τους ήταν η πολιτική ταυτότητα των αντιπαρατιθέμενων πλευρών. Στη μελέτη του ο Μοσχονάς χαρακτηρίζει την τομή Δεξιά-Αντιδεξιά «μη δομικού τύπου τομή, διότι συγκροτείται στην πολιτική σφαίρα» και διαχέεται στην κοινωνία (ό.π.: 169).⁴³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βούλγαρης «οι συγκρούσεις στο επίπεδο της παραγωγής, της διανομής, της νομής της εξουσίας, όλες οι διάχυτες στην κοινωνία συγκρουσιακές καταστάσεις δεν αρθρώθηκαν σε καθαρές, ταξικού ή πολιτισμικού τύπου διαιρετικές τομές αλλά σε πολιτικό-ιδεολογικές» (Βούλγαρης 2008: 184). Έτσι, το κομματικό σύστημα της μεταπολιτευτικής περιόδου αποτελεί συνέχεια του κομματικού συστήματος, το οποίο συγκροτήθηκε στη βάση της ιδεολογικοπολιτικής διαίρεσης Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά που σχηματίστηκε προδικτατορικά, με το ΚΚΕ εσ. και το ΚΚΕ, το ΠΑΣΟΚ και την ΕΔΗΚ τη ΝΔ και την Εθνική Παράταξη να

⁴² Η έννοια της εθνικοφροσύνης εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τον Μεσοπόλεμο για να εκφράσει την «αστική συνείδηση και αντικομμουνιστική νοητική διάθεση των Ελλήνων ανεξαρτήτως παραταξιακής ταυτότητας» (Παπαδημητρίου 2006: 15).

⁴³ Ο Τσατσάνης εύστοχα ονομάζει τη λειτουργία των «τομών πολιτικών αξιών» ως 'top-down' για να αναδείξει το τρόπο με τον οποίο τέτοιου είδους διαιρετικές τομές συγκροτούνται πολιτικά μέσω των κομμάτων τα οποία διαχέουν τη διαίρεση αυτή στην κοινωνία. Η αντίστροφη λειτουργία, 'bottom-up' συμβαίνει όταν οι «τομές θέσης» διαιρούν τις κοινωνικές δομές και βρίσκουν οργανωτική αποκρυστάλλωση στα κόμματα (Τσατσάνης 2009: 42).

καταλαμβάνουν τον χώρο από τα αριστερά έως τα δεξιά του ιδεολογικού άξονα (Γράφημα 11) (Mavrogordatos 1984· Μοσχονάς 1994· Nicolacopoulos 2005· Βούλγαρης 2008).

Γράφημα 11. Η διάταξη των κομμάτων στον άξονα Α-Δ σύμφωνα με την αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων τους

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Mavrogordatos (1984: 162)

Η διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς και τα οικονομικά και ταξικά χαρακτηριστικά που της αποδίδονται πέρα από τα πολιτικά, δεν φαίνεται να είναι η αποκλειστική διαχωριστική γραμμή εντός της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Αρκετοί ερευνητές εντοπίζουν άλλη μία πολιτισμική διάσταση που τέμνει εγκάρσια τον άξονα Α-Δ και διακρίνει τις εκσυγχρονιστικές, φιλελεύθερες από τις παραδοσιακές δυνάμεις (Diamandouros 1994), συντηρητικές (Κωνσταντινίδης 2007), αμυντικές και ξενόφοβες (Κατσούλης 1988). Αυτός ο «πολιτισμικός δυϊσμός» επεκτάθηκε και στον τρόπο λειτουργίας της αγοράς (εσωστρεφής-εξωστρεφής οικονομία), περιγράφηκε και πιο πάνω, μέσα από την ανάλυση του Μαυρογορδάτου για τις διαιρετικές τομές μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και του Εθνικού Διχασμού, αντιδιαστέλλοντας την εσωστρεφή κρατική αστική τάξη με την κοσμοπολίτικη τάξη των εμπόρων. Ο Κατσούλης (1988: 36-37) εύστοχα αναδεικνύει αυτό το χαρακτηριστικό με τον όρο «κλειστή κοινωνία με αμυντικούς μηχανισμούς» που πάντοτε την τοποθετούσαν απέναντι στον κομμουνισμό (αντικομμουνισμός), στον δυτικό κόσμο (αντιδυτικισμός) και στην Αμερική (αντιαμερικανισμός).

Σύγχρονες μελέτες εξετάζουν τη βιωσιμότητα των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα και το ενδεχόμενο μετεξέλιξής τους. Η Νέζη (2013) αναλύοντας δεδομένα σε βάθος χρόνου, από το 1980 έως το 2009, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση ακολουθεί φθίνουσα πορεία στο βαθμό επιρροής της ψήφου, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα. Αυτό αποδίδεται στην ίδια τη φύση της διαίρεσης Δεξιάς-Αντιδεξιάς, δηλαδή πρόκειται για μια πολιτική διαίρεση, που βασίζεται σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα· η απομάκρυνση από αυτά τα ιστορικά γεγονότα χαλαρώνει την τομή καθώς εισέρχονται νέοι ψηφοφόροι στο εκλογικό σώμα, που δεν έχουν ζήσει τα γεγονότα, τη στιγμή δηλαδή που η διαίρεση σχηματίστηκε και οργανώθηκε πολιτικά. Συνεπώς, η τομή αποδυναμώνεται αυτομάτως και η βιωσιμότητά της εξαρτάται πλέον από τον βαθμό της κομματικής ταύτισης. Τίθεται λοιπόν, το ζήτημα της γενιάς, που όπως διαπιστώνει και ο Ντίνας (2010: 73-74) συμβάλλει στον τρόπο με τον οποίο οι ψηφοφόροι αντιλαμβάνονται την ιδεολογική τοποθέτηση των κομμάτων, δηλαδή, «η σταδιακή γενεαλογική αναπλήρωση του εκλογικού σώματος» είναι ένας από τους κύριους λόγους μείωσης της «αντιδεξιάς προκατάληψης».

Ωστόσο, η εξέλιξη και χαλάρωση της δεξιάς – αντιδεξιάς τομής δεν είναι δυνατό να αποδίδεται αποκλειστικά στις αλλαγές που έχουν προκύψει στο κοινωνικό σύνολο. Αν υποθέσουμε ότι η δεξιά – αντιδεξιά διαιρετική τομή έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την από τα πάνω δόμησή της (top-down) τότε θα πρέπει να εξετάσουμε τις αλλαγές που έχουν επέλθει στην αφετηρία της, δηλαδή στα κόμματα – φορείς της συγκεκριμένης διαίρεσης. Σύμφωνα με τον Καλύβα (1997) η τομή Αριστερά – Δεξιά παρέμενε ισχυρή στις αρχές της δεκαετίας του 1980, κυρίως σε επίπεδο ρητορικής καθώς ίσχυε το «παράδοξο της πόλωσης», δηλαδή, πολιτική πόλωση που καλλιεργήθηκε από τις κομματικές ηγεσίες σε επίπεδο ρητορικής αλλά με επί της ουσίας προγραμματική σύγκλιση. Άλλο ένα χαρακτηριστικό του κομματικού συστήματος από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα είναι η κεντρομόλος τάση που επικράτησε στο επίπεδο της εκλογικής συμπεριφοράς. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αποδυνάμωση των άκρων του κομματικού φάσματος και τη σταδιακή ενδυνάμωση του ιδεολογικού κέντρου, αποσυμπιέζοντας και την πόλωση

που παρατηρήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (Pappas 2003· Kalyvas 1997· Μπεχράκης & Νικολακόπουλος 1988).

Ο Τσατσάνης (2009) στην έρευνα του διαπιστώνει τη χαλάρωση της τομής Αριστερά – Δεξιά και εντοπίζει αύξουσα σημασία στην τομή κοσμοπολιτισμός-εθνοκεντρισμός. Τα δεδομένα του Τσατσάνη προέρχονται από μία μόνο έρευνα⁴⁴ και δεν εμβαθύνουν χρονικά, ωστόσο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της τομής αριστεράς δεξιάς.⁴⁵ Οι μεταβλητές τις οποίες χρησιμοποιεί στη μελέτη του προκειμένου να μετρήσει το δίπολο «αριστερού-δεξιού υλισμού» όπως το ονομάζει (ό.π.: 43-44) είναι οικονομικής φύσεως και σχετίζονται με τη διατύπωση μιας ταξικής θέσης έναντι του ζητήματος της παρεμβατικότητας ή μη του κράτους στην οικονομία και στην αγορά. Αυτό που προκύπτει από την έρευνα του Τσατσάνη είναι ότι η διαίρεση αριστερού-δεξιού υλισμού δεν έχει ισχυρό επεξηγηματικό ρόλο στο μοντέλο ανάλυσης, αφού όπως προκύπτει τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως το εισόδημα, το επάγγελμα και το μορφωτικό επίπεδο, συμβάλουν ελάχιστα στον ιδεολογικό προσανατολισμό των ψηφοφόρων και η ταξική θέση δεν διαχωρίζει αποφασιστικά τις πολιτικές αντιλήψεις. Στη σταδιακή εδραίωση μιας νέας τομής μεταξύ εθνικισμού και διεθνισμού καταλήγει και η μελέτη των Χαλικοπούλου, Νάνου και Βασιλοπούλου, οι οποίες κωδικοποιώντας τις θέσεις των κομμάτων για τις ευρωεκλογές του 2009 κατέληξαν σε αυτήν την τάση η οποία ενισχύεται από τις θέσεις των κομμάτων για την ευρωπαϊκή διεύρυνση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατανομή των κομμάτων στον άξονα διεθνισμού-εθνικισμού, αλλά ακόμη περισσότερο στον άξονα υπέρ-κατά της ευρωπαϊκής διεύρυνσης είναι πολύ διαφορετική από αυτή που υπάρχει στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, με τα κόμματα του αριστερού ριζοσπαστισμού (ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ) να συμπλέουν με τα ακροδεξιά λαϊκιστικά (ΛΑΟΣ) (Halikiopoulou, Nanou & Vasilopoulou 2012).

Αντιθέτως ο Κωνσταντινίδης (2007) εντοπίζει σημαντική συσχέτιση μεταξύ της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς και της ψήφου, ενώ η διάσταση

⁴⁴ Πρόκειται για τον 2^ο γύρο της European Social Survey της περιόδου 2004-2005.

⁴⁵ Η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Τσατσάνης είναι αυτή της διακρίνουσας ανάλυσης· μέσω της συγκεκριμένης μεθοδολογίας δημιουργεί δίπολα μεταβλητών ως δυνάμει διαιρετικές τομές.

φιλελευθερισμού-συντηρητισμού δεν έχει αντίστοιχη επεξηγηματική ισχύ.⁴⁶ Η διαφοροποίηση των δύο ερευνών έγκειται στον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζονται μεθοδολογικά τη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς. Στην ανάλυση του Τσατσάνη υπεισέρχεται το κριτήριο του υλισμού στη διάσταση Α-Δ, οπότε το περιεχόμενο της διαίρεσης είναι καθαρά οικονομικό, ενώ αντίθετα ο Κωνσταντινίδης χρησιμοποιεί την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α-Δ και συνεπώς το κριτήριο είναι υποκειμενικό (αυτοπροσδιορισμός ψηφοφόρου), οπότε δεν τίθεται θέμα άμεσης σύγκρισης ευρημάτων. Ωστόσο εκεί που υπάρχει σύγκλιση, σχεδόν στο σύνολο των μελετών για τις διαιρετικές τομές στην Ελλάδα, είναι στο ότι η τομή Α-Δ διατηρεί τη σημαντικότητά της σε μια αιτιώδη σχέση με την πολιτική συμπεριφορά, όταν αυτή έχει αποκλειστικά ένα ιδεολογικό περιεχόμενο, αποκλείοντας σχεδόν τα οικονομικά χαρακτηριστικά (Kalyvas 1997· Pappas 2003).⁴⁷ Το γεγονός αυτό αποτελεί και μια ένδειξη ότι οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο, είναι ιδεολογικές τομές χωρίς δομικό χαρακτήρα και διαχέονται στην κοινωνία από τα κόμματα, άρα αποτυγχάνουν να ενταχθούν στο σχήμα της διαιρετικής τομής με τα κριτήρια που της αποδίδουν οι Bartolini και Mair (2007) αλλά και οι Lipset και Rokkan (1967).

Με αντίστοιχες ερευνητικές υποθέσεις, ο Βερναρδάκης (2011) εξετάζει την ύπαρξη ή μη μιας ταξικής κατανομής της ψήφου στην Ελλάδα από το 1996 έως το 2009 με την επεξεργασία χρονοσειράς δεδομένων των ερευνών της VPRC και διαπιστώνει ότι «δεν υπάρχει μία εν γένει και εσαεί ταξική ψήφος, δηλαδή μια εις το διηνεκές μονοσήμαντη 'φυσικώ τω τρόπω' σύνδεση κόμματος-τάξης» (ό.π.: 155). Η αιτία για την απουσία σύνδεσης της ταξικής αυτοτοποθέτησης με την ψήφο εντοπίζεται από τον Βερναρδάκη στην αλλαγή του πολιτικού χαρακτήρα των κομμάτων και όχι στον τρόπο επίδρασης της αντικειμενικής ταξικής ένταξης. Σε αυτό το επιχείρημα θα μπορούσε να προστεθεί και το γεγονός ότι στην Ελλάδα οι διαιρετικές τομές δεν είχαν ξεκάθαρο ταξικό χαρακτήρα σχεδόν ποτέ. Ακόμη και στην ανάλυση του Μαυρογορδάτου (1984) για τις διαιρετικές τομές που προέκυψαν με τον Εθνικό

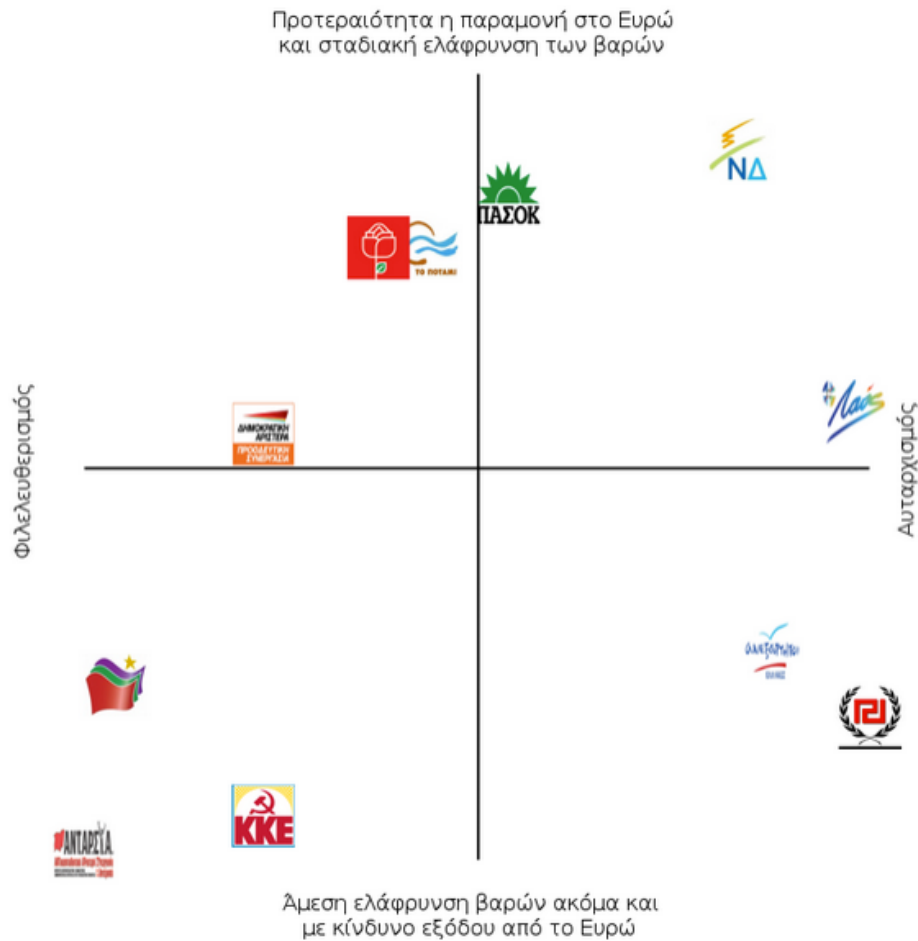
⁴⁶ Ο Κωνσταντινίδης χρησιμοποιεί τα δεδομένα της Έρευνας Πολιτικής Συμπεριφοράς της VPRC που διεξήχθη τον Μάρτιο του 2003.

⁴⁷ Στη μελέτη του για τις διαιρετικές τομές στην Ευρώπη, ο Dogan κατατάσσει την Ελλάδα στις χώρες με αδύναμες τομές, τουλάχιστον όσον αφορά στο θρησκευτικό και ταξικό τους πλαίσιο (Dogan 2001).

Διχασμό, επισημαίνεται ότι ακόμη και εκεί που εντοπίζεται μία ταξική διάσταση, αυτή τέμνεται εγκάρσια από κάποια άλλη (κέντρου-περιφέρειας για παράδειγμα) και κατά συνέπεια χαλαρώνει η ισχύς της ή η δυναμική της.

Αυτό που προκύπτει από την επεξεργασία των πρόσφατων στοιχείων υπό το πρίσμα όμως και της ιστορικής ανάλυσης για τις πολιτικές και κοινωνικές διαιρετικές τομές στην Ελλάδα, είναι ότι κατά τη διαδικασία συγκρότησής τους υπήρχαν και οι τέσσερις διαστάσεις εντός της κοινωνίας, όπως τις περιέγραψαν οι Lipset & Rokkan (1967). Αυτές οι τέσσερις διαστάσεις όμως διατέμνουν εγκάρσια (cross-cutting cleavages) (Taylor & Rae 1969) την ελληνική κοινωνία με αποτέλεσμα να καταστεί αδύνατη η δημιουργία μίας τομής με δομικά χαρακτηριστικά που θα αποκρυσταλλωθεί σε ένα κόμμα ή μπλοκ κομμάτων διαπαραταξιακά. Έτσι, οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τον Εμφύλιο απέκτησαν έναν πολιτικό-αξιακό χαρακτήρα (Knutsen & Scarbrough 1995) που διαχεόταν από τα κόμματα στην κοινωνία και όχι αντίστροφα. Αυτό το χαρακτηριστικό φαίνεται να παραμένει ισχυρό ακόμη και σήμερα. Η περίοδος της οικονομικής κρίσης και οι αλλαγές που προκάλεσε στο πολιτικό σύστημα έχει επαναφέρει τη συζήτηση για την εξέλιξη των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα, ήδη παρουσιάστηκαν αρκετές από τις πρόσφατες μελέτες. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι ο ανταγωνισμός των κομμάτων εξακολουθεί να γίνεται υπό το πρίσμα της διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς, κυρίως σε επίπεδο ρητορικής, αφού πρακτικά φαίνεται να ενσωματώνει υλικά, κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία (Tsatsanis, Freire & Tsirbas 2014). Στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, η διάσταση που εμφανίστηκε αρχικά με την υπογραφή του Μνημονίου και τις απόψεις για τις πολιτικές δημοσιονομικής πειθαρχίας, στη συνέχεια πήρε την ευρύτερη μορφή υπέρ ή κατά της ευρωπαϊκής διεύρυνσης, ενώ προστέθηκε και άλλος ένας άξονας με πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών για ζητήματα όπως ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών, η μετανάστευση, ο χωρισμός κράτους-εκκλησίας, το σύμφωνο συμβίωσης, η νομιμοποίηση των μαλακών ναρκωτικών κ.α. Στο Γράφημα 12 απεικονίζονται οι θέσεις των κομμάτων σε αυτή τη δισδιάστατη διαίρεση που περιγράψαμε.

Γράφημα 12. Άξονες πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα σύμφωνα με το HelpMeVote 2015

Πηγή: όπως παρατίθεται στο (Ανδρεάδης 2015)

2.2 Το ορθολογικό πλαίσιο

Το ορθολογικό πλαίσιο ανάλυσης επαναφέρει την πολιτική κοινωνιολογία στο μικρο-επίπεδο και μελετά την ατομική συμπεριφορά σε συνάρτηση με την οικονομική λογική της ανάλυσης κόστους-οφέλους. Ο εκλογέας-καταναλωτής, ο οποίος έχει να επιλέξει μεταξύ πολλών διαφορετικών εναλλακτικών λύσεων στην εκλογική αγορά, θα επιλέξει το πολιτικό προϊόν που τον συμφέρει, αυτό που βρίσκεται πιο κοντά στις δικές του προτιμήσεις. Επιπλέον, και τα κόμματα θεωρούνται ορθολογικοί παίκτες στην εκλογική κονίστρα, που διαμορφώνουν στρατηγικές με στόχο την προσέλκυση ψηφοφόρων.

Η άντληση θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων από την οικονομική θεωρία καθιερώθηκε με τη μελέτη του Downs, ο οποίος θεωρείται ο βασικός θεμελιωτής της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, στην οποία στηρίχθηκαν εν συνεχεία οι προσεγγίσεις του πολιτικού-οικονομικού κύκλου, της οικονομικής ψήφου και των διακυβευμάτων που θα παρουσιάσουμε παρακάτω. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ορθολογικής επιλογής συνοψίζονται από τον Κατσούλη (1997: 6-9) στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης στα ελληνικά του βιβλίου του Downs με τίτλο *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας* (1997) ως εξής: (i) «πολιτική αγορά», (ii) «ορθολογική αρχή», (iii) «μεθοδολογικός ατομισμός». Η Νέα Πολιτική Οικονομία, μέρος της οποίας αποτελεί και η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, ως ένας νέος κλάδος της πολιτικής επιστήμης, μελετά την πολιτική με όρους οικονομίας, δημιουργώντας έτσι μια «πολιτική αγορά... όπου οι σχέσεις μεταξύ δρώντων υποκειμένων και συλλογικοτήτων ρυθμίζονται από την ανταλλαγή και τον ανταγωνισμό». Η ορθολογική αρχή πηγάζει από τον *homo politicus* και τον τρόπο με τον οποίο ο πολίτης-ψηφοφόρος λαμβάνει αποφάσεις· αυτό που καθιστά σαφές η ορθολογική επιλογή είναι ότι ορθολογικός είναι πάντοτε ο τρόπος λήψης των αποφάσεων, δηλαδή τα μέσα της πολιτικής απόφασης, αλλά όχι πάντοτε ή απαραίτητως ο στόχος. Ο μεθοδολογικός ατομισμός αναφέρεται στην ατομική συμπεριφορά και εξετάζει πώς η μελέτη της συμβάλλει στην κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. Αυτό αποτελεί και τη βασική αρχή της απαγωγικής λογικής, δηλαδή της γενίκευσης μέσω της μελέτης ειδικών περιπτώσεων και ατομικών χαρακτηριστικών ή συμπεριφορών.

Η Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας του Downs συνέβαλε, αρχικά, στη μελέτη των θεσμών και του τρόπου λειτουργίας τους εντός της πολιτικής σφαίρας με σκοπό την προσέλκυση ψηφοφόρων. Η θεωρία του πολιτικό-οικονομικού κύκλου είναι η πιο γνωστή και θα αναφερθούμε στις βασικές αρχές της σε αυτό το κεφάλαιο. Η ορθολογική επιλογή, αποτελεί πλέον τον βασικό κορμό σκέψης της εκλογικής κοινωνιολογίας, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μιας ολόκληρης σχολής που μελετά τη σχέση της οικονομίας με την ψήφο, καθιερώνοντας μάλιστα τον όρο της οικονομικής ψήφου. Οι προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί και αναλυθεί στη σχετική βιβλιογραφία διακρίνονται κατά βάση σε τέσσερις κατηγορίες, έχοντας ως

βασικό κριτήριο τον τρόπο με τον οποίο οι εκλογείς αξιολογούν τα προγράμματα και τις επιδόσεις των κομμάτων. Ωστόσο, το πεδίο μελέτης έχει διευρυνθεί αρκετά και τα κριτήρια διάκρισης των μελετών έχουν ανάλογη αύξηση. Έτσι, διακρίνονται μελέτες βάσει των εμπειρικών δεδομένων που αυτές χρησιμοποιούν για την επαλήθευση των υποθέσεων εργασίας είτε αυτά είναι μακροοικονομικά δεδομένα και πραγματικά εκλογικά ποσοστά είτε πρόκειται για μικροδεδομένα εμπειρικών ερευνών πρόθεσης ψήφου.

Όλα τα παραπάνω θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε στον παρόν κεφάλαιο, καθώς αποτελούν κομμάτι της πολιτικής κοινωνιολογίας, που σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες σχολές σκέψης για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς θα μας βοηθήσουν με θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία στην αποκωδικοποίηση του τρόπου λήψης αποφάσεων στο πολιτικό επίπεδο, ενός μέρους του κοινωνικού συνόλου, των ανέργων, οι οποίοι αποτελούν το ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

2.2.1 Η προσέγγιση για τον πολιτικό-οικονομικό κύκλο

“It’s the economy, stupid!”

James Carville⁴⁸

Η προεκλογική καμπάνια του Bill Clinton το 1992 έμεινε στην ιστορία για το σλόγκαν που είχε επικρατήσει κατά τη διάρκειά της: *it’s the economy, stupid!* Ο τότε επικεφαλής της προεκλογικής εκστρατείας του Clinton, James Carville, είχε αναρτήσει μια πινακίδα στα κεντρικά γραφεία της προεκλογικής καμπάνιας των Δημοκρατικών με τρεις φράσεις τις οποίες έπρεπε να έχουν στο μυαλό τους όλοι όσοι δούλευαν εκεί:

1. Change vs. more of the same (αλλαγή αντί μια από τα ίδια)

⁴⁸ Επικεφαλής της προεκλογικής εκστρατείας του Bill Clinton το 1992 που εμπνεύστηκε τη συγκεκριμένη φράση για να τονίσει τη σημασία της οικονομίας ως θεματική προεκλογικής αντιπαράθεσης (issue).

2. The economy, stupid (η οικονομία, ηλίθιοι)
3. Don't forget health care (μην ξεχνάτε το σύστημα υγείας)

Στόχος αυτής της πινακίδας ήταν να υπενθυμίζει τις τρεις βασικές αρχές πάνω στις οποίες έπρεπε να στηριχθεί η προεκλογική καμπάνια του Clinton. Η φράση για την οικονομία ήταν ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε, λόγω της ύφεσης που περνούσε η αμερικανική οικονομία εκείνη την περίοδο αλλά και της σημασίας που απέδιδαν οι πολιτικές δυνάμεις σε αυτή.

Η κρατική παρέμβαση μπορεί να επηρεάσει πολλαπλώς τη λειτουργία της οικονομίας και γι' αυτό το λόγο η σχέση της πολιτικής εξουσίας με τις οικονομικές επιδόσεις και τους οικονομικούς δείκτες θεωρείται σημαντική και συνήθως δεδομένη. Αυτή η σχέση της πολιτικής εξουσίας με την οικονομία διέπεται και από διαφορετικά κίνητρα. Οι Θωμαδάκης και Σερεμέτης (1993α) διακρίνουν δύο ειδών κίνητρα, τα πολιτικά και τα οικονομικά· στα πολιτικά κίνητρα, μάλιστα, αναδεικνύεται η διπλή υπόστασή τους, που χαρακτηρίζεται από ιδεολογικά κίνητρα, δηλαδή «την επιθυμία υλοποίησης ενός ιδεολογικά προδιαγεγραμμένου σχεδίου» και ωφελιμιστικά κίνητρα, δηλαδή «την επιθυμία πρόσκαιρης ικανοποίησης αιτημάτων κάποιων κοινωνικών ομάδων εν όψει εκλογών». Τα οικονομικά κίνητρα διακρίνονται με βάση την ίδια λογική, «στις ιδιωτικές ωφέλειες που προσπορίζονται άτομα ή συλλογικά υποκείμενα με προνομιακή πρόσβαση στις κρατικές επιλογές» και στις πολιτικές που αποσκοπούν στην αύξηση του δημόσιου πλούτου (ό.π.: 76).

Όπως γίνεται σαφές από τα ανωτέρω, η πολιτική και κοινωνικό-οικονομική κόνιστρα λειτουργεί υπό τους κανόνες ενός 'παιγνίου' ικανοποίησης συμφερόντων των διαφόρων εμπλεκόμενων 'παικτών'. Η οικονομία και η διαχείρισή της είναι σημαντικοί παράγοντες για την χάραξη στρατηγικής από την πλευρά των κομμάτων. Η αξιολόγηση της οικονομικής διαχείρισης και η υπόσχεση παροχών αποτελεί σημαντικό κίνητρο ψήφου, που συνδέεται άμεσα με τους πολίτες και το βιοτικό τους επίπεδο. Επομένως, και τα κόμματα και οι πολίτες αποκτούν ένα πολύ σημαντικό κίνητρο, το οποίο δομείται στη βάση των εκλογών. Το κίνητρο των κομμάτων κατά τη χάραξη της οικονομικής τους πολιτικής είναι η μεγιστοποίηση ψήφων. Με τα λόγια του Downs «τα κόμματα χαράσσουν την πολιτική τους με

σκοπό να κερδίσουν τις εκλογές και δεν επιδιώκουν να κερδίσουν τις εκλογές για να εφαρμόσουν κάποια πολιτική» (Downs, 1997: 52). Ενώ η μεγιστοποίηση οφέλους είναι το κίνητρο και των πολιτών προκειμένου να ψηφίσουν κάποιο κόμμα. Οι ψηφοφόροι επιλέγουν το κόμμα που θα ψηφίσουν αφού υπολογίσουν το εισόδημα χρησιμότητας⁴⁹ που αποφέρει η ψήφος σε κάθε κόμμα· όσο μεγαλύτερο το εισόδημα χρησιμότητας που αποφέρει σε ένα εκλογέα η ψήφος σε κάποιο κόμμα τόσο πιο πιθανό ο ψηφοφόρος αυτός να ψηφίσει το συγκεκριμένο κόμμα.

Η μεγιστοποίηση οφέλους τόσο για τα κόμματα όσο και για τους εκλογείς έχει έναν χρονικό ορίζοντα, ο οποίος καθορίζεται από ένα σημείο τομής, που είναι οι εκλογές. Τα κόμματα προσφέροντας κίνητρα στους εκλογείς κατά την προεκλογική περίοδο και κάνοντας μία πολιτική παροχών τη χρονική στιγμή $t-1$, όπου t είναι η μέρα των εκλογών και συνεπώς $t-1$ είναι ένα εύλογο χρονικό διάστημα πριν τις εκλογές, ευελπιστούν ότι έτσι θα πετύχουν το απαραίτητο ποσοστό ψήφων που θα τους εξασφαλίσει τη νίκη στις εκλογές. Αντίστοιχα, οι εκλογείς πιέζουν την κυβέρνηση

⁴⁹ Το εισόδημα χρησιμότητας (utility income) αποτελεί τον κορμό του μοντέλου που ανέπτυξε ο Downs στην Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον Downs οι εκλογείς υπολογίζουν τα οφέλη (U) που θα έχουν από κάθε κόμμα (A και B) την περίοδο μετά τις εκλογές ($t+1$) και αναπαριστά αυτή τη λειτουργία με μία απλή εξίσωση: $E = U_{t+1}^A - U_{t+1}^B$, ανάλογα δε με το πρόσημο στην τελική τιμή αυτής της εξίσωσης, την ψήφο των εκλογέων θα κερδίσει το A ή B κόμμα. Αυτό που χαρακτηρίζει το μοντέλο του Downs είναι ότι οι εκλογείς αξιολογούν τα κόμματα προβάλλοντας στο μέλλον τις πολιτικές τους, δηλαδή κάνουν μία προοπτική αξιολόγηση (perspective) της πολιτικής που προτείνει κάθε κόμμα, παραβλέποντας την αναδρομική κρίση των επιδόσεων των κομμάτων. Ο Downs χρησιμοποιεί την αναδρομική κρίση μόνο όταν το αποτέλεσμα της εξίσωσης είναι μηδενικό, δηλαδή όταν οι εκλογείς αξιολογούν εξίσου τα προγράμματα των κομμάτων και δεν μπορούν να προκρίνουν κανένα από τα δύο κόμματα, κυρίως λόγω της ομοιότητας των θέσεων των δύο κομμάτων. Η λογική του Downs στηρίζεται στο μαθηματικό αξίωμα ότι πρέπει να συγκρίνουμε όμοια μεγέθη και στην περίπτωση της χρονικής αξιολόγησης των κομμάτων το ζήτημα είναι περίπλοκο καθώς ένα κόμμα (στο δικομματικό σχήμα του) μπορεί να βρίσκεται κυβέρνηση, πράγμα που σημαίνει ότι η αναδρομική αξιολόγηση μπορεί να γίνει μόνο για αυτό. Επομένως, η λύση που προτείνει ο Downs είναι να ληφθεί υπόψη η τρέχουσα αξιολόγηση των κομμάτων, η οποία για μεν το κυβερνών κόμμα είναι απτή, ενώ για το αντιπολιτευόμενο κόμμα είναι υποθετική. Αυτή είναι και η πιο ορθολογική λύση κατά τον συγγραφέα, διαφορετικά θα πρέπει οι εκλογείς να στηριχτούν μόνο στις μελλοντικές υποθετικές ικανότητες των κομμάτων (Downs 1997: 64-67). Όπως γίνεται σαφές το μοντέλο του Downs είναι αρκετά αυστηρό και προσβλέπει σε μία μυωπική συμπεριφορά των εκλογέων (άρα και δε μια κατάσταση περιορισμένης ορθολογικότητάς τους), οι οποίοι μπορούν να κοιτάζουν ελάχιστα πίσω και λίγο μπροστά από τη χρονική στιγμή των εκλογών. Αυτό μπορεί να ισχύει για κάποιους εκλογείς, ωστόσο, αυτό που δεν πρέπει να ξεχνάμε είναι ότι τα κόμματα που αξιολογούνται από τους εκλογείς μπορεί να κατείχαν κυβερνητικό θώκο στο παρελθόν, άρα είναι δυνατή η αναδρομική αξιολόγησή τους και υπάρχουν εκλογείς που μπορούν να ανατρέξουν πίσω στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν. Βέβαια, η λογική του μοντέλου είναι η σύγκριση όμοιων καταστάσεων, η οποία όμως ξεπερνιέται από την πραγματικότητα που καθιστά αδύνατη μια τέτοια ομοιότητα.

για περισσότερες παροχές ή επωφελούνται από την πολιτική παροχών της προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τα προσωπικά οφέλη τους, που αφορούν για παράδειγμα την αύξηση μισθών και συντάξεων, τη διεύρυνση του κοινωνικού κράτους μέσω επιδομάτων κ.λπ. Καθώς, βέβαια, η οικονομία μιας χώρας δεν μπορεί να αντέξει μία συνεχή διανεμητική πολιτική, την περίοδο μετά τις εκλογές, με άλλα λόγια στο διάστημα $t+1$, το κυβερνών κόμμα θα προσπαθήσει να περιορίσει τις δαπάνες και να μειώσει το κόστος των παροχών που είτε υποσχέθηκε είτε εφάρμοσε προεκλογικά. Το μοντέλο του Downs βέβαια δεν στηρίζεται στην κυκλικότητα του φαινομένου αλλά είναι «στατικό», ωστόσο αποτελεί τη βάση για τη στοιχειοθέτηση κυκλικών φαινομένων (Θωμαδάκης & Σερεμέτης 1993β: 80-81).

Η κυκλικότητα της μεγιστοποιητικής λειτουργίας ψήφων και οφέλους από κόμματα και εκλογείς, στοιχειοθετήθηκε από τον Nordhaus (1975), ο οποίος υποστήριξε περισσότερο το μοντέλο επιβράβευσης ή τιμωρίας των κομμάτων από τους εκλογείς, υιοθετώντας έτσι την ανάγκη αναδρομικής αξιολόγησης της οικονομικής πολιτικής των κομμάτων. Η αύξηση του εισοδήματος των ψηφοφόρων, η οποία αποτελεί άμεση συνέπεια της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης, θα οδηγήσει στην επανεκλογή της. Στο μοντέλο του Nordhaus, ασχολείται περισσότερο με την υλοποίηση της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής, η οποία θα δώσει τα κίνητρα στους ψηφοφόρους για να την επανεκλέξουν. Και για την περιγραφή μιας τέτοιου είδους οικονομικής πολιτικής, ανατρέχει στη λειτουργία της καμπύλης Phillips.

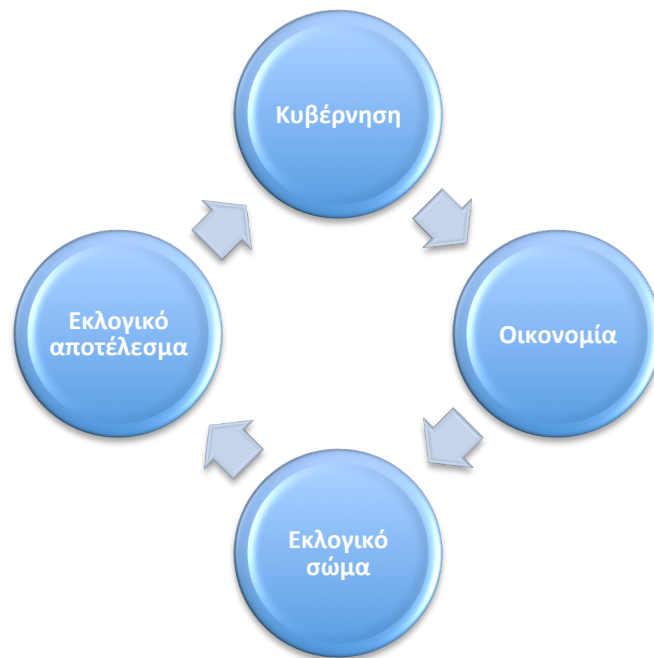
Στο άρθρο του ο A. W. Phillips (1958) υποστήριζε την ύπαρξη μιας εμπειρικής σχέσης ανάμεσα στο ρυθμό μεταβολής του μισθού και στο επίπεδο ανεργίας στη Βρετανία για το διάστημα 1861-1957. Η αρχική αυτή εμπειρική σχέση έλαβε θεωρητικό υπόβαθρο κατά την δεκαετία του 1960 και διατυπώθηκε ως ένας μηχανισμός προσαρμογής της αγοράς εργασίας, όπου ο ρυθμός μεταβολής του ονομαστικού μισθού είναι το αποτέλεσμα της υπερβάλλουσας προσφοράς ή ζήτησης εργασίας στην αγορά εργασίας. Η διαφορά προσφερόμενης και απασχολούμενης ποσότητας εργασίας είναι το ποσοστό ανεργίας που έχει αρνητική συσχέτιση με το ποσοστό μεταβολής του ονομαστικού μισθού και μας δίνει την καμπύλη Phillips. Με λίγα λόγια, όταν η ανεργία υποχωρεί τότε ο πληθωρισμός

ανεβαίνει και το αντίστροφο. Το βασικό, λοιπόν, επιχείρημα των θεωρητικών του πολιτικοοικονομικού κύκλου (Nordhaus 1975· McRae 1977· Tufte 1978· Nordhaus Alesina & Schultze 1989· Alesina 1991) είναι ότι η ανεργία είναι χαμηλή και η πραγματική παραγωγή αυξάνεται με υψηλούς ρυθμούς λίγο πριν τις εκλογές γιατί η κυβέρνηση προσπαθεί με διάφορα μεσοπρόθεσμα μέτρα να κερδίσει τις εκλογές, ενώ αμέσως μετά τις εκλογές ακολουθούν μέτρα λιτότητας έτσι ώστε να εξισορροπήσει η κατάσταση της οικονομίας.

Αυτό, λοιπόν, που περιγράφηκε πιο πάνω είναι αυτό που αναπόφευκτα χαρακτηρίζει τις σχέσεις οικονομίας και πολιτικής - ο πολιτικό-οικονομικός κύκλος και στην πολύ απλή εκδοχή του εμφανίζεται στο Γράφημα 13. Κάθε κυβέρνηση λίγο πριν τις εκλογές προσπαθεί να επηρεάσει το εκλογικό αποτέλεσμα με παροχές προς τους πολίτες μέχρι να κερδίσει τις εκλογές και να επιστρέψει σε πολιτικές λιτότητας αμέσως μετά τις εκλογές. Στο μοντέλο του πολιτικό-οικονομικού κύκλου πρέπει να συγκρατήσουμε δύο βασικά χαρακτηριστικά: πρώτον, την ικανότητα των ψηφοφόρων να αξιολογούν τις οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται και φυσικά να τις κατανοούν και δεύτερον, τη δυνατότητα που έχουν οι κυβερνήσεις να επηρεάσουν στον επιθυμητό βαθμό μακροοικονομικά μεγέθη, όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός.

Γράφημα 13. Η απλή εκδοχή της θεωρίας του «εκμαυλισμού»⁵⁰

⁵⁰ Όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί τη θεωρία του «πολιτικά προσδιοριζόμενου οικονομικού κύκλου» ο Π. Καζάκος (1990: 130).

Πηγή: Καζάκος 1990: 132

Σε αυτή την τελευταία λειτουργία του πολιτικό-οικονομικού κύκλου, στη δυνατότητα δηλαδή των κυβερνήσεων να επηρεάζουν τη λειτουργία της οικονομίας, προστίθεται από ορισμένους αναλυτές και η μεταβλητή της ιδεολογίας, η οποία κατά τη γνώμη τους επιτελεί καθοριστικό ρόλο για τη χάραξη της πολιτικής θέτοντας επομένως όρια στη λειτουργία του πολιτικού-οικονομικού κύκλου. Σύμφωνα με τον Hibbs (1977) το ιδεολογικό πλαίσιο των κομμάτων επηρεάζει την οικονομική πολιτική που επιλέγουν να εφαρμόσουν· η μακροοικονομική πολιτική των αριστερών κυβερνήσεων χαρακτηρίζεται από την επιδίωξη χαμηλής ανεργίας έναντι υψηλότερου πληθωρισμού (Hibbs & Vasilatos 1982), ενώ αντίθετα οι κεντρώες και δεξιές κυβερνήσεις ιεραρχούν υψηλότερα τη μείωση του πληθωρισμού απ' ό,τι της ανεργίας. Το επιχείρημα στηρίζεται στη λειτουργία της καμπύλης Philips και στον τρόπο με τον οποίο η αύξηση των μισθών επηρεάζει τη διακύμανση της ανεργίας και το αντίστροφο. Ο Alesina (1989) εισάγει στην προσέγγιση αυτή το στοιχείο της ορθολογικότητας των ατόμων που συμμετέχουν στις συλλογικές διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό του κατώτατου μισθού (wage-setters), οι οποίοι είναι ικανοί να αναγνωρίσουν τη στόχευση της οικονομικής πολιτικής κάθε κυβέρνησης, αλλά παρόλα αυτά δεν είναι σε θέση να

γνωρίζουν ποιο κόμμα θα κερδίσει τις εκλογές.⁵¹ Η κομματική ή ιδεολογική λειτουργία του οικονομικού κύκλου απασχόλησε αρκετούς ερευνητές (Paldam 1979· Alt 1985· Alvarez, Garrett & Lange 1991· Alesina & Roubini 1992) χωρίς, όμως, να είναι σε θέση να εντοπίσουν μία κανονικότητα, ενώ επιπλέον εντοπίζονται διαφοροποιήσεις τόσο στο συγκριτικό όσο και στο εθνικό πλαίσιο (Sheffrin 1989· Alesina 1991).

Οι Nordhaus, Alesina και Schultze (1989) συγκεντρώνοντας τα κύρια σημεία που έχουν αναπτυχθεί στη βιβλιογραφία σχετικά με τα μοντέλα πολιτικού-οικονομικού κύκλου, εστιάζουν σε πέντε μεταβλητές οι οποίες επηρεάζουν την έκβαση του κύκλου (βλ. Πίνακα 6). Αυτές οι μεταβλητές είναι: (i) οι ψηφοφόροι, η ορθολογικότητα ή μη της πολιτικής συμπεριφοράς τους και η ενημέρωσή τους σχετικά με την οικονομική διαχείριση· (ii) τα κόμματα, καθώς και το ζήτημα της στρατηγικής τους, αν δηλαδή αυτή είναι ευκαιριακή με στόχο τη μεγιστοποίηση ψήφων ή λειτουργούν με περισσότερο ιδεολογικά κίνητρα, ακόμη και αν αυτό τους στοιχίζει εκλογικά· (iii) η δομή της οικονομίας κάθε χώρας, που θεωρείται πολύ σημαντικός παράγοντας, καθώς τόσο ο τρόπος όσο και η συχνότητα με την οποία οι κυβερνήσεις μπορούν να επηρεάσουν βασικά μακροοικονομικά μεγέθη αποβαίνει καθοριστικός για τη λειτουργία ενός ή πολλαπλών πολιτικό-οικονομικών κύκλων· (iv) η οικονομία και αν αυτή μπορεί να επηρεαστεί από εξωγενείς παράγοντες (shocks), συνήθως απρόβλεπτους, όπως μία περιβαλλοντική καταστροφή από μία φυσική καταιγίδα ή έναν σεισμό, ή και από ενδογενείς παράγοντες, οι οποίοι επίσης ενδέχεται να μην είναι προβλέψιμοι, καθώς μέρη του οικονομικού συστήματος μπορεί να επηρεαστούν από μια κρίση ή και να την προκαλέσουν·

⁵¹ Στη μελέτη του ο Alesina παρουσιάζει μία θεωρία παιγνίων, στην οποία σημαντικοί δρώντες είναι τα δύο κόμματα του πολιτικού συστήματος, τα οποία έχουν και απόλυτα διακριτές θέσεις για την οικονομία, οι υπεύθυνοι για την χάραξη πολιτικής (policy makers), άτομα του ιδιωτικού τομέα που διαπραγματεύονται τον κατώτατο μισθό (wage-setters) και οι απόλυτα ενημερωμένοι εκλογείς που είναι σε θέση να διακρίνουν τις πολιτικές των κομμάτων. Όλοι οι παίκτες είναι ορθολογικοί, δηλαδή θα προσπαθήσουν να μεγιστοποιήσουν το όφελός τους από αυτή τη διαπραγμάτευση και έχουν απόλυτη γνώση του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας. Στη διαπραγμάτευση δεν συμμετέχουν οι εκλογείς, αλλά επηρεάζουν το αποτέλεσμα της καθώς αποτελούν το στόχο των κομμάτων. Το ιδεολογικό στοιχείο στη δημιουργία του οικονομικού κύκλου θα ισχύει όταν τα κίνητρα των κομμάτων είναι μεσοπρόθεσμα με στόχο τη νίκη στις ερχόμενες εκλογές. Όταν όμως η χάραξη πολιτικής χαρακτηρίζεται από μακροπρόθεσμες στοχεύσεις των κομμάτων, τότε οι πολιτικές των δύο ιδεολογικά διαφοροποιημένων κομμάτων θα συγκλίνουν έτσι ώστε να επιτευχθεί ισορροπία στην οικονομία (Alesina 1987).

τέλος, (v) η ικανότητα των κομμάτων να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις του οικονομικού συστήματος και των απρόβλεπτων παραγόντων που επηρεάζουν τη λειτουργία του είναι καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη ενός πολιτικού-οικονομικού κύκλου, που μάλιστα συμβάλλει καθοριστικά και στην αξιολόγησή τους από τους εκλογείς.

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 6, η επιδίωξη των κομμάτων να επηρεάσουν την οικονομία και να μεταχειριστούν προς όφελός τους την εκάστοτε συγκυρία είναι δυνατή όταν οι εκλογείς δεν είναι ενημερωμένοι και δεν μπορούν να αξιολογήσουν ορθολογικά τα κόμματα για τις επιδόσεις τους στην οικονομική διαχείριση. Επίσης, απαιτούνται ομαλές συνθήκες στην οικονομία προκειμένου να είναι εφαρμόσιμη αυτή η κυκλικότητα της οικονομικής πολιτικής, γιατί όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, τα εξωτερικά και εσωτερικά σοκ επηρεάζουν το μοντέλο, κυρίως σε συνδυασμό με την ικανότητα των ψηφοφόρων να αξιολογήσουν αυτές τις εξωτερικές ή εσωτερικές επιδράσεις, καθώς και την ικανότητα των κομμάτων να διαχειρίζονται έκτακτες καταστάσεις. Στα μοντέλα που περιγράφουν οι Nordhaus, Alesina και Schultze, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τον περιορισμό της ικανότητας των κυβερνήσεων να καθορίζουν την οικονομική πολιτική, καθώς τα εξωτερικά σοκ πληθαίνουν και είναι αρκετά ισχυρά ώστε να καθιστούν αδύνατη τη διαχείρισή τους μέσω των εθνικών κυβερνήσεων.

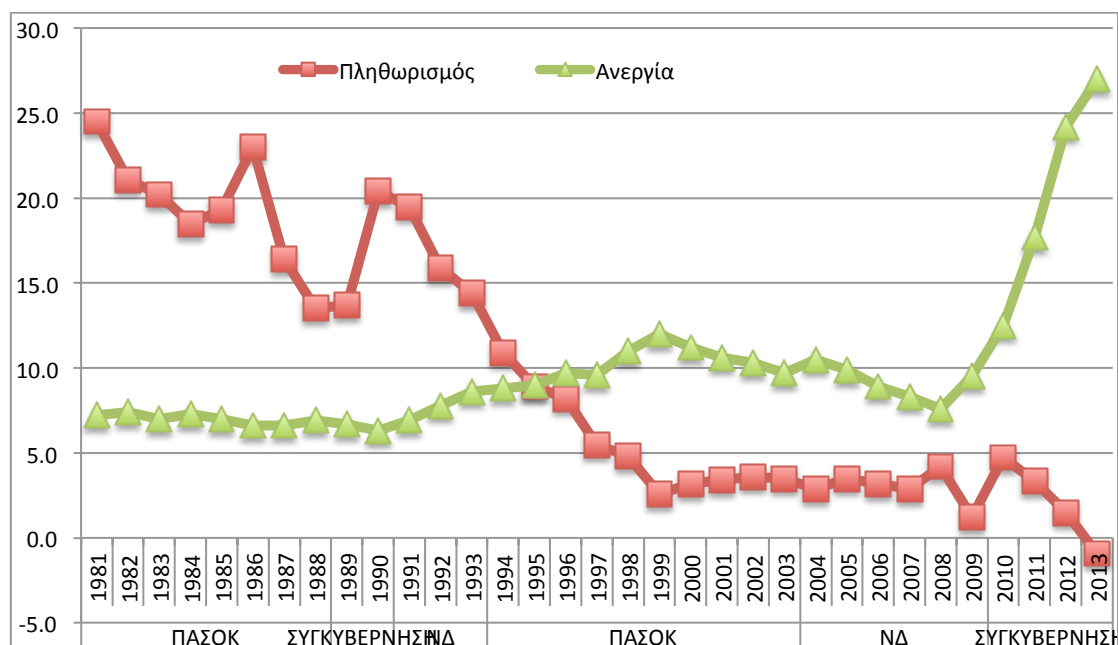
Πίνακας 6. Μοντέλα πολιτικό-οικονομικού κύκλου

Υποθέσεις	Μοντέλο 1 Οπορτουνιστικός κύκλος	Μοντέλο 2 Ιδεολογικός κύκλος	Μοντέλο 3 Ορθολογικοί ψηφοφόροι	Μοντέλο 4 Εξωτερικά σοκ	Μοντέλο 5 Ανίκανα κόμματα
Εκλογείς	Μη ορθολογικοί εκλογείς: αναδρομική κρίση και αξιολόγηση των επίκαιρων θεμάτων	Μη ορθολογικοί εκλογείς: αναδρομική κρίση και αξιολόγηση των επίκαιρων θεμάτων	Ορθολογικοί ψηφοφόροι: πλήρως ενημερωμένοι ψηφοφόροι κρίνουν τις πολιτικές των κομμάτων	Ορθολογικοί ή μη ψηφοφόροι	Ορθολογικοί ή μη ψηφοφόροι
Κόμματα	Οπορτουντιστικά κόμματα: επιλέγουν πολιτικές για τη μεγιστοποίηση των ψήφων	Ιδεολογικά κόμματα: οι πολιτικές των κομμάτων σχετίζονται με το οικονομικό αποτέλεσμα	Ορθολογικά κόμματα είτε οπορτουντιστικά είτε ιδεολογικά	Κόμματα είτε οπορτουντιστικά είτε ιδεολογικά	Διαφέρει η ικανότητα των κομμάτων
Οικονομική δομή	Τα κόμματα έχουν τον έλεγχο στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής	Τα κόμματα έχουν τον έλεγχο στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής	Τα κόμματα έχουν τον έλεγχο στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής	Τα κόμματα έχουν τον έλεγχο στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής	Τα κόμματα έχουν τον έλεγχο στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής
Πηγή των σοκ	Τα σοκ προέρχονται από τις πολιτικές αποφάσεις (εσωτερικά)	Ασαφής πηγή των σοκ	Εσωτερικά ή εξωτερικά σοκ	Εξωτερικά σοκ	Εσωτερικά ή εξωτερικά σοκ
Ικανότητα των κομμάτων	Ικανά κόμματα	Ικανά κόμματα	Ικανά κόμματα	Ικανά κόμματα	Διαφέρει η ικανότητα των κομμάτων
Προβλέψεις του μοντέλου	Οικονομικός κύκλος μέσα στον εκλογικό κύκλο: παροχές και ευημερία πριν τις εκλογές και λιτότητα μετά	Οι αλλαγές στην οικονομική πολιτική σχετίζονται με την εναλλαγή των κομμάτων στην κυβέρνηση: τα αριστερόστροφα κόμματα ακολουθούν πολιτικές κατά της ανεργίας και τα δεξιόστροφα αντιπληθωριστική πολιτική	Δεν υπάρχει πολιτικός-οικονομικός κύκλος	Με ορθολογικούς ψηφοφόρους και οπορτουντιστικά κόμματα, δημοτικότητα και εκλογές μένουν ανεπηρέαστες από εξωτερικά σοκ	Οι ορθολογικοί ψηφοφόροι αξιολογούν τα κόμματα βάσει της ικανότητάς τους

Στην Ελλάδα, η μεταπολιτευτική περίοδος είναι ίσως χαρακτηριστική ενός ιδεολογικού πολιτικό-οικονομικού κύκλου αντεστραμμένου, όπως υποστηρίζει ο Καζάκος (1990: 148). Δηλαδή, η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ ήταν επεκτατική αμέσως μετά τις εκλογές και ακολουθούσε μία μικρή προεκλογική περίοδος λιτότητας, τουλάχιστον μεταξύ των ετών 1981-1985 (Καζάκος ό.π.: 148). Το ΠΑΣΟΚ, κυρίως από τη δεύτερη θητεία του στην κυβέρνηση (1985) και έπειτα, ακολούθησε μια πολιτική παροχών και αύξησης των δημοσίων δαπανών προκειμένου να ικανοποιήσει και να συγκρατήσει την εκλογική του πελατεία (Κωστής 2013: 817· Ιορδάνογλου 2013· Βούλγαρης 2013). Έτσι, ωστόσο, όπως είναι φανερό στο Γράφημα 14, η οικονομική πολιτική ακολουθεί μία πορεία που χαρακτηρίζεται από ιδεολογική συνέπεια τουλάχιστον μέχρι το 1996· τότε λαμβάνει χώρα η πρώτη αλλαγή ηγεσίας στο ΠΑΣΟΚ με τον Κ. Σημίτη να διαδέχεται στην πρωθυπουργία (αργότερα και στη ηγεσία του κόμματος) τον Α. Παπανδρέου. Ο στόχος για τη ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ που τέθηκε με προτεραιότητα από τον Σημίτη, προϋπέθετε τη δημοσιονομική προσαρμογή της χώρας στα ευρωπαϊκά πρότυπα (Βούλγαρης 2008). Αυτό που απεικονίζεται στο Γράφημα 14 είναι η προτίμηση της κεντροαριστερής κυβέρνησης στη διατήρηση χαμηλών ποσοστών ανεργίας,⁵² για την περίοδο μέχρι το 1996 και η παράλληλη εκτίναξη του πληθωρισμού. Ενώ και την περίοδο 1990-1993 αποτυπώνεται η τάση της κεντροδεξιάς κυβέρνησης της ΝΔ να δημιουργήσει αποπληθωριστικές τάσεις, οι οποίες οδήγησαν σε μία σταδιακή αύξηση του ποσοστού ανεργίας.

Γράφημα 14. Εξέλιξη ποσοστών ανεργίας και πληθωρισμού στην Ελλάδα, 1981-2013

⁵² Στο κείμενό του ο Καζάκος παραπέμπει σε ομιλία του Γ. Γεννηματά, υπουργού Εργασίας στην κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ το 1985, ο οποίος δήλωνε: «καλύτερα 5% πληθωρισμός παρά 5% ανεργία» (Καζάκος 1990: 150).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2014

Στη μελέτη τους οι Θωμαδάκης και Σερεμέτης (1993β), επεξεργαζόμενοι βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, όπως το έλλειμμα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και τις δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ για την περίοδο 1974-1990, διαπίστωσαν ότι στις χρονιές των βουλευτικών εκλογών τα μεγέθη των ανωτέρω δεικτών ήταν αυξημένα σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), ενώ μετεκλογικά παρατηρούνταν περιοριστικές τάσεις. Η διακύμανση αυτών των μεγεθών είχε άμεση συσχέτιση με την αύξηση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, των τιμών των τιμολογίων των ΔΕΚΟ, τη μείωση των φόρων και τελικά την αύξηση του εξωτερικού δανεισμού και άρα του χρέους προκειμένου να δοθούν αυτές οι προεκλογικές παροχές. Την ύπαρξη ενός τέτοιου κύκλου «εκμαυλισμού», όπως τον αποκαλεί ο Καζάκος, επιβεβαιώνει και η Σπανού (1990: 165), η οποία εντοπίζει άμεση συσχέτιση της «ευαισθησίας του πολιτικού προσωπικού απέναντι στις κοινωνικές διεκδικήσεις» κατά τις προεκλογικές περιόδους.⁵³ Στα ίδια

⁵³ Η Σπανού εντοπίζει τριών ειδών παρεμβάσεις του κομματικού-κυβερνητικού μηχανισμού στη δημόσια διοίκηση, που κατά την προεκλογική περίοδο γίνονται ακόμη εντονότερα: (1) μέσω προσλήψεων, μονιμοποιήσεων συμβασιούχων, αύξησης μισθών και επιδομάτων, (2) παρεμβάσεις στην 'εσωτερική λειτουργία' της δημόσιας διοίκησης μέσω μεταθέσεων, μετατάξεων ή αποσπάσεων δημοσίων υπαλλήλων, δημιουργώντας έτσι κενά σε κάποιες υπηρεσίες και υπερπληθώρα υπαλλήλων σε άλλες, (3) μέσω των ατομικών συμπεριφορών των δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι με

συμπεράσματα καταλήγουν και ο Βούλγαρης (2013), ο Ιορδάνογλου (2013) και ο Κωστής (2013), οι οποίοι αναφέρονται στο σύστημα πελατειακών σχέσεων που δημιούργησαν οι κομματικοί μηχανισμοί, συμβάλλοντας έτσι στην καθιέρωση ενός συστήματος πατρωνίας μεταξύ πολιτικού και ψηφοφόρου, μία σχέση συναλλαγής καλοδεχούμενη και από τις δύο πλευρές. Αυτή η συναλλαγή οδήγησε στη δημιουργία «επιδεινούμενων φαύλων κύκλων» στην οικονομία, δυσχεραίνοντας τη δυνατότητα επανάκαμψης (Ιορδάνογλου 2008: 516-517).

Όπως γίνεται κατανοητό, τόσο από τη μελέτη των μακροοικονομικών δεικτών όσο και από τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις, η ένταξη της χώρας μας στη Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) αλλά και η συμμετοχή της σε διεθνείς οργανισμούς γενικότερα, καθιστά ολοένα και δυσκολότερη την παρέμβαση της κυβέρνησης στην οικονομία με ωφελιμιστικά κριτήρια. Σήμερα, η κρατική παρεμβατικότητα καθορίζεται από διεθνείς οργανισμούς και αυτό αποδυναμώνει την κυκλική λειτουργία της οικονομικής πολιτικής, χωρίς ωστόσο να την εξαλείφει. Επιπλέον, η στενή σχέση της κρατικής οικονομίας με την αγορά, μέσω δανεισμού και επενδύσεων, καθιστά ακόμη δυσκολότερη τη δυνατότητα του κράτους να ελέγξει και να περιορίσει κερδοσκοπικές πολιτικές, γεγονός που σε αρκετές περιπτώσεις δείχνουν να αντιλαμβάνονται και οι ίδιοι οι εκλογείς (Hellwig 2001· Hellwig & Samuels 2007).

2.2.2 Οικονομική ψήφος

Η σύνδεση της οικονομικής επίδοσης των κυβερνήσεων με την ψήφο είναι πλέον δεδομένη και γι' αυτό το λόγο έχει δημιουργηθεί ένας ολόκληρος κλάδος εντός της πολιτικής και της εκλογικής κοινωνιολογίας που μελετά το φαινόμενο της λεγόμενης οικονομικής ψήφου. Σε συνέχεια των προσεγγίσεων για τον του πολιτικό-οικονομικό κύκλο, η οικονομική ψήφος εκκινεί με την παραδοχή της αναγνώρισης τόσο από τα κόμματα όσο και από τους εκλογείς της ύπαρξης μιας σχέσης 'διαπλοκής' μεταξύ της οικονομίας και της πολιτικής: οι εκλογείς επιζητούν

βάση τα προηγούμενα γνώριζαν ότι μπορούν να ασκήσουν πίεση ή να ευνοηθούν, συμπορευόμενοι με τους πολιτικούς τους προϊσταμένους (Σπανού 1990).

την επιθυμητή και πλέον επωφελή για αυτούς οικονομική πολιτική και τα κόμματα προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες και τα αιτήματα των πολιτών στο πλαίσιο μιας προσοδοφόρας εθνικής οικονομικής πολιτικής που θα αποφέρει εκλογικά πλεονεκτήματα και στα ίδια.

Τα μοντέλα οικονομικής ψήφου είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στη διεθνή βιβλιογραφία, γνωρίζοντας ιδιαίτερη άνθιση τη δεκαετία του 1980, κυρίως στις ΗΠΑ αλλά και στη Μεγάλη Βρετανία, ενώ τα τελευταία χρόνια έχουν παραχθεί πάνω από 500 άρθρα σε περιοδικά, συλλογικοί τόμοι και μονογραφίες για τη συγκεκριμένη θεματική⁵⁴ (βλ. ενδεικτικά Key 1966· Fiorina 1976· 1978· 1981· Lewis-Beck 2004· Dorussen & Taylor 2002· Van der Brug, Van der Eijk & Franklin 2007· Lewis-Beck & Stegmaier 2007· Duch & Stevenson 2008· Bermeo & Bartels 2014). Παρόλο που σε ένα σημαντικό βαθμό η σχετική βιβλιογραφία είναι αρκετά πρόσφατη, σε αρκετές από αυτές τις μελέτες γίνεται μια αναδρομική εξέταση της επίδρασης της οικονομικής ύφεσης του 1930 στην πολιτική συμπεριφορά, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη συσχέτιση της κρίσης του 1930 με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, με αντιφατικά εν πολλοίς συμπεράσματα (Wernette 1976· Brown 1982· Frey & Weck 1983). Όπως θα δούμε και παρακάτω, μία οικονομική κρίση δίνει βαρύνουσα σημασία στη θεματική της οικονομίας ως εκλογικό διακύβευμα (issue salience), με αποτέλεσμα να αποκτά ιδιαίτερη διάσταση η συσχέτιση των δύο μεταβλητών.

Το βασικό επιχείρημα των μελετητών της οικονομικής ψήφου περιστρέφεται γύρω από την επιβράβευση ή την τιμωρία των κομμάτων ως αποτέλεσμα της διαχείρισης εκ μέρους τους της οικονομίας. Επιβράβευση που εκφράζεται με ψήφο υπέρ της κυβέρνησης στις εκλογές αν αυτή σημείωσε θετική επίδοση στην οικονομία, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις των ψηφοφόρων ή τιμωρία της, με καταψήφισή της εάν σύμφωνα με την αξιολόγηση των εκλογέων δεν προέκυψαν θετικές κρίσεις. Αυτή την επιβράβευση ή την τιμωρία της οικονομικής επίδοσης της κυβέρνησης οι Stevenson & Duch (2008) την ονομάζουν «μοντέλο τιμωρίας ή μοντέλο ηθικού

⁵⁴ Η συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έχει κάνει τη θεματική ακόμη πιο επίκαιρη και αρκετά περιοδικά αφιερώνουν ολόκληρα τεύχη σε αυτή, όπως για παράδειγμα το *Special Issue* του *Electoral Studies*, vol. 32: 3 τον Σεπτέμβριο του 2013, που είχε αφιέρωμα με τίτλο *Economics and Elections: Effects Deep and Wide* (Lewis-Beck & Whitten 2013).

κινδύνου». Τιμωρία ή επιβράβευση αν μια κυβέρνηση προβεί σύμφωνα με τους ψηφοφόρους σε κακούς ή καλούς οικονομικούς χειρισμούς αλλά και ηθικός κίνδυνος διότι στην περίπτωση που δεν τιμωρηθεί μια ανεπαρκής κυβέρνηση τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος της κυριαρχίας των «φυγόπονων» πολιτικών, εκείνων δηλαδή που το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι η επανεκλογή τους· προκειμένου δε να μην την θέσουν σε κίνδυνο, λαμβάνουν μέτρα και εφαρμόζουν πολιτικές παροχών προς τους πολίτες θέτοντας, όμως, έτσι σε κίνδυνο την οικονομία της χώρας (βλ. σχετικά με τη λειτουργία του πολιτικό-οικονομικού κύκλου πιο πάνω αλλά και Ferejohn 1986). Σε αυτό το σημείο διαφέρουν και πολλές από τις επιστημονικές μελέτες που έχουν δημοσιευθεί για την οικονομική ψήφο. Αρκετές μελέτες αποκλείουν από την έρευνά τους τις προεκλογικές υποσχέσεις των κομμάτων και των πολιτικών και κατά συνέπεια δεν εξετάζουν την εφαρμογή των πολιτικών προγραμμάτων μετεκλογικά, οπότε η αξιολόγηση των εκλογέων βασίζεται στα δικά τους υποκειμενικά κριτήρια, τα οποία όπως ειπώθηκε και νωρίτερα, φιλτράρονται μέσω της ιδεολογικής τους αναφοράς και της κομματικής τους προέλευσης (Campbell et al. 1960).

Η θεωρία της οικονομικής ψήφου αντλεί θεωρητικά εργαλεία από την θεωρία της ορθολογικής επιλογής. Ο Downs, ως ο κυριότερος εκφραστής της ορθολογικής επιλογής των ψηφοφόρων και κομμάτων έθεσε τα θεμέλια για την ανάπτυξη μοντέλων ορθολογικής πολιτικής συμπεριφοράς, συμπεριλαμβανομένων και των μοντέλων που συσχετίζουν την οικονομία με την πολιτική εν γένει. Ο Downs (1997), όπως αναφέρθηκε στα παραπάνω, υποστήριζε ότι οι εκλογείς κρίνουν τα κόμματα βάσει του προσωπικού τους συμφέροντος και ψηφίζουν το κόμμα το οποίο οι ίδιοι πιστεύουν ότι θα τους αποφέρει περισσότερα «κέρδη» στο μέλλον, επομένως, η επιλογή τους στηρίζεται σε μία ανάλυση κόστους-οφέλους που κάνουν πριν από τις εκλογές.

Ο Kramer (1971) στηριζόμενος στη θεωρία του Downs για τον ορθολογικό εκλογέα υποστήριξε ότι ο «ιδανικός» ορθολογικός εκλογέας –δηλαδή αυτός που είναι πλήρως ενημερωμένος για τα προγράμματα των κομμάτων, την οικονομική πολιτική που αυτά σκοπεύουν να ακολουθήσουν ή έχει διαβάσει και αξιολογήσει τη γνώμη των ειδικών για τα αντίστοιχα μέτρα που πρόκειται να εφαρμοστούν– δεν

μπορεί να υπάρξει. Κανένας ψηφοφόρος δεν μπορεί να έχει πλήρως διαμορφωμένη άποψη για τις πολιτικές των κομμάτων και να αναδείξει την πιο συμφέρουσα γ'αυτόν κομματική πρόταση πολιτικής είτε γιατί δεν είναι ικανός να συγκεντρώσει αυτές τις πληροφορίες είτε γιατί τα κόμματα σκοπίμως τις αποκρύπτουν. Για να ξεπεράσει αυτό το εμπόδιο ο Kramer θεωρεί ότι ο μόνος τρόπος για να κρίνουν οι εκλογείς την επίδοση των κομμάτων είναι η αναδρομική κρίση τους (Fiorina 1978). Η αξιολόγηση των κομμάτων γίνεται βάσει της προηγούμενης επίδοσής τους στον κυβερνητικό θώκο. Για να το μετρήσει αυτό υπολογίζει το ποσοστό ανάπτυξης του κατά κεφαλήν εισοδήματος, το ποσοστό του πληθωρισμού, το πραγματικό εισόδημα και το ποσοστό της ανεργίας και η βασική υπόθεση εργασίας του είναι ότι όσο αυξάνεται το κατά κεφαλήν και το πραγματικό εισόδημα τότε η επίδοση του κόμματος που κυβερνά είναι θετική και επιβραβεύεται στις εκλογές, ενώ όταν αυξάνονται οι τιμές τότε αποδοκιμάζεται το κυβερνών κόμμα στις εκλογές, ενώ θεωρεί ότι το ποσοστό ανεργίας δεν επηρεάζει τελικά το εκλογικό αποτέλεσμα.

Στην ίδια λογική κινείται και ο Fair (1978), διαφοροποιείται όμως από το μοντέλο του Kramer ως προς τις μεταβλητές που επηρεάζουν το εκλογικό αποτέλεσμα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι γενικά τα οικονομικά μεγέθη παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς των ψηφοφόρων, οι οποίοι όμως δεν μπορούν να ανατρέξουν σε αρκετά παλιές εκτιμήσεις που αφορούν τις επιδόσεις των κομμάτων. Η αναδρομική κρίση των κομμάτων γίνεται βάσει της επίδοσης που είχαν στη διακυβέρνηση τα τελευταία χρόνια.

Ο Stigler (1973), δύο χρόνια αφότου είχε δημοσιευθεί το άρθρο του Kramer, έρχεται να απαντήσει στα συμπεράσματά του και του ασκεί δριμεία κριτική τόσο για τις στατιστικές μεθόδους που επέλεξε όσο και για τα τελικά του συμπεράσματα. Αρχικά, συμφωνούν και οι δύο με το συμπέρασμα ότι η ανεργία δεν συσχετίζεται με το εκλογικό αποτέλεσμα. Το επιχείρημα του Stigler, βέβαια, δεν έχει σχέση μόνο με τον μαθηματικό τύπο που το αποδεικνύει ($y_t = V + \delta_t [\alpha + \beta \Delta_t] + u_t$) – αλλά υποστηρίζει ότι: «ακόμη και μία αύξηση του ποσοστού ανεργίας της τάξης των 3 μονάδων (από 3,5% σε 6,5%) τη χρονιά πριν τις εκλογές δεν πρόκειται να επηρεάσει το εκλογικό αποτέλεσμα διότι αυτό το 3% των ανέργων αποτελείται κυρίως από νέους, γυναίκες, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και άγαμους πολίτες που

απαρτίζουν λιγότερο από το 3% του εκλογικού σώματος. Και, επίσης, δεν θα μεταβληθούν οι εκλογικές προτιμήσεις όλων αυτών των ανέργων» (ό.π.: 162). Παρόλα αυτά η επεξεργασία των στοιχείων για τη μεταβολή του πραγματικού εισοδήματος και τη συσχέτισή της με τη μεταβολή της ψήφου είναι αρκετά διαφοροποιημένη από αυτή του Kramer. Ο Stigler δεν εντοπίζει καμία συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών.⁵⁵ Ωστόσο, αυτό που διαφαίνεται από τη διαφωνία των δύο ερευνητών είναι ότι η ανάλυση του καθενός γίνεται σε διαφορετικό επίπεδο, στο μακρο-επίπεδο η ανάλυση του Kramer και στο μικρο-επίπεδο η ανάλυση του Stigler. Άλλωστε, όταν κανείς συμπεριλαμβάνει στο μοντέλο του την ανεργία ως μακροοικονομικό δείκτη και προσπαθεί να εντοπίσει αιτιώδεις σχέσεις με την εκλογική συμπεριφορά, δεν προσβλέπει μόνο στην εκλογική συμπεριφορά των ανέργων αλλά στο σύνολο του εκλογικού σώματος και στον τρόπο με τον οποίο αντιδρά στις μεταβολές του δείκτη ανεργίας.

Σε μια προσπάθεια ομαδοποίησης αυτών των μελετών, είναι χρήσιμο να διακρίνει κανείς μεταξύ των δύο διαφορετικών μεθοδολογικών παραδόσεων που χρησιμοποιούνται σε αυτές, όπως φάνηκε και από την αντιπαράθεση των επιχειρημάτων των Kramer και Stigler. Αφενός, χρησιμοποιούνται μακροοικονομικά δεδομένα, όπως το ποσοστό ανεργίας, ο πληθωρισμός, το μέγεθος ανάπτυξης και το ΑΕΠ, δηλαδή, αντικειμενικά δεδομένα της οικονομίας τα οποία ως ανεξάρτητες μεταβλητές επιδρούν στη διακύμανση της εξαρτημένης μεταβλητής, την εκλογική συμπεριφορά. Αφετέρου, η ανάλυση διεισδύει στο μικρο-επίπεδο, αξιοποιώντας τις ατομικές συμπεριφορές. Έτσι, χρησιμοποιούνται μικροδεδομένα ποσοτικών ερευνών, στις οποίες συσχετίζονται οι απόψεις των ερωτηθέντων για την οικονομία, δηλαδή και πάλι μία ανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία ωστόσο μπορεί να επηρεαστεί από άλλες μεταβλητές (όπως η ιδεολογία, η κομματική ταύτιση ή το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο) με την εκλογική τους συμπεριφορά. Και στις δύο αυτές

⁵⁵ Εκεί που εντοπίζεται το πρόβλημα με τη συσχέτιση οικονομίας και ψήφου είναι ότι στα περισσότερα επιστημονικά άρθρα λαμβάνονται υπόψιν τα οικονομικά μεγέθη ως ποσοστά και παραβλέπουν τις ατομικές συμπεριφορές που απορρέουν εξαιτίας αυτών των οικονομικών μεγεθών. Ο λόγος γιατί δεν μπορεί να επηρεάσει η ψήφος των ανέργων το εκλογικό αποτέλεσμα είναι κυρίως διότι οι άνεργοι αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του εκλογικού σώματος. Είναι λανθάνουσα ομάδα –με όρους rational choice–, οπότε η μεταβολή της κατάστασης του ενός δεν μπορεί να μεταβάλει την κατάσταση του άλλου, γι' αυτό και δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για συλλογική συμπεριφορά τους.

μεθοδολογικές προσεγγίσεις παρατηρείται συνήθως η συσχέτιση πραγματικών οικονομικών μεγεθών και υποκειμενικών απόψεων και αντιλήψεων για την οικονομία με την εκλογική συμπεριφορά, ωστόσο, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν υπάρχει μία δεδομένη φορά αυτής της συσχέτισης, δηλαδή επιβράβευση ή τιμωρία αντίστοιχα, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι κάθε εκλογική αναμέτρηση είναι μοναδική, ακόμη και όταν η ανάλυση γίνεται στο εθνικό πλαίσιο, αλλά και στις δύο περιπτώσεις οι ανεξάρτητες μεταβλητές ενδέχεται να έχουν επηρεαστεί από άλλες μεταβλητές, οι οποίες τελικά να επιδρούν στη διαμόρφωση της εξαρτημένης μεταβλητής της εκλογικής συμπεριφοράς.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται στις έρευνες οικονομικής ψήφου δεν ακολουθεί κάποια πεπατημένη και υπάρχουν αρκετές διαφορετικές προσεγγίσεις. Το σχέδιο έρευνας μπορεί να αποτελέσει άλλον ένα διαχωριστικό μεθοδολογικό παράγοντα. Συνοπτικά, μπορούν να διακριθούν οι μελέτες με τα εξής σχέδια έρευνας: έρευνες στο εθνικό πλαίσιο, στις οποίες εξετάζεται μία συγκεκριμένη χρονική περίοδος για κάθε υπό μελέτη χώρα, ή και μία χρονοσειρά ατομικών δεδομένων για τη συγκεκριμένη χώρα (Lewis-Beck 1988· Lewis-Beck 2004· Fraile & Lewis-Beck 2010· Nezi 2012· Costa Lobo 2013· Fraile & Lewis-Beck 2013), συγκριτικές έρευνες μεταξύ διαφόρων χωρών είτε με ατομικά δεδομένα μίας έρευνας είτε δεδομένα χρονοσειρών (Lewis-Beck 1988· Sanders & Carey 2002· Lewis-Beck & Nadeau 2004· Duch & Stevenson 2008· Anderson 2007· Van der Brug, Van der Eijk & Franklin 2007) και έρευνες που χρησιμοποιούν συγκεντρωτικά δεδομένα είτε συγχρονικά σε συγκριτικό πλαίσιο (LeDuc & Pammett 2013) είτε διαχρονικά σε εθνικό πλαίσιο (Clarke & Whitten 2013).

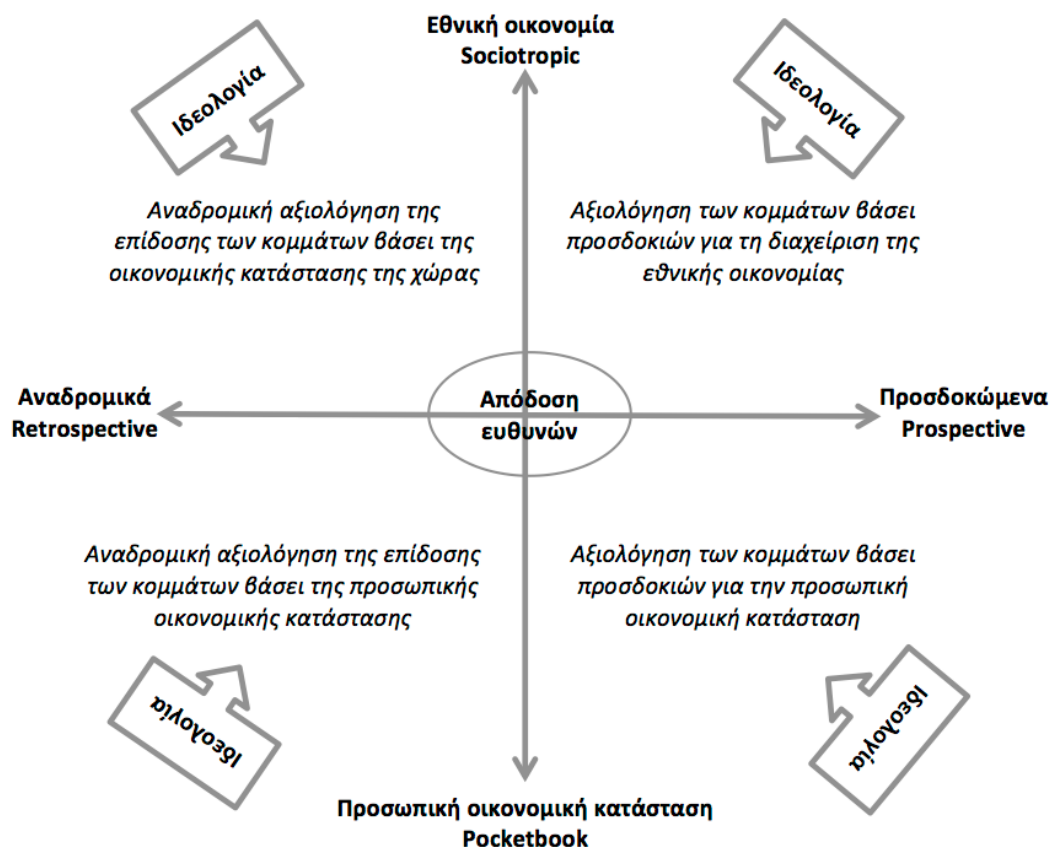
Στη διεθνή βιβλιογραφία, οι ανωτέρω μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις, έχουν δημιουργήσει τρεις επιμέρους τάσεις στη μελέτη της οικονομικής ψήφου (βλ. Γράφημα 15). Η πρώτη τάση σχετίζεται με τον τρόπο αξιολόγησης της οικονομίας και την υποκειμενικότητα ή αντικειμενικότητα του κριτηρίου αξιολόγησης. Έτσι, χρησιμοποιούνται είτε οι αντιλήψεις των εκλογέων για το 'πορτοφόλι' τους (rocketbook), δηλαδή η ατομική οικονομική κατάσταση, είτε οι αντιλήψεις τους για την οικονομική κατάσταση της χώρας συνολικά (sociotropic). Η δεύτερη τάση σχετίζεται και πάλι με τον τρόπο με τον οποίο κρίνουν οι εκλογείς τις οικονομικές

επιδόσεις των κομμάτων, αλλά σε αυτά τα μοντέλα υπεισέρχεται και μια χρονική διάσταση· έτσι, υπάρχει η διάκριση μεταξύ της αναδρομικής κρίσης (retrospective), δηλαδή των πεπραγμένων μιας κυβέρνησης και ενός κόμματος πριν από τις εκλογές και της προσδοκώμενης κρίσης (prospective), δηλαδή, γίνεται μια αξιολόγηση των προεκλογικών προγραμμάτων και με βάση αυτή δημιουργούνται αντίστοιχες προσδοκίες στους ψηφοφόρους των κομμάτων για τη μετεκλογική εφαρμογή της πολιτικής των κομμάτων. Τέλος, η τρίτη τάση που υπάρχει ενσωματώνει την αξιολόγηση που κάνουν οι εκλογείς και προχωρά στην απόδοση ευθύνης (accountability/responsibility) προς συγκεκριμένα κόμματα και μη. Βεβαίως, επειδή όλες αυτές οι μελέτες έχουν ως αντικείμενο την πολιτική συμπεριφορά, επεξεργάζονται όλες τις μεταβλητές που μπορεί να επηρεάζουν τις εκλογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων και γι' αυτό συνήθως καταλήγουν σε εξισώσεις όπως αυτή που περιγράφουν οι Lewis-Beck & Stegmaier (2007: 521):

«Ψήφος = οικονομικά + άλλα διακυβεύματα + κομματική ταύτιση + κοινωνικοοικονομική θέση»

Στις υποενότητες που ακολουθούν θα γίνει λεπτομερής αναφορά σε κάθε μία από αυτές τις τάσεις στη διεθνή βιβλιογραφία.

Γράφημα 15. Μοντέλα οικονομικής ψήφου

2.2.2.1 Αξιολόγηση της προσωπικής και εθνικής οικονομικής κατάστασης

Το ερώτημα που τίθεται αρχικά στις μελέτες της οικονομικής ψήφου είναι το εξής: τι από όλα όσα προτείνουν τα κόμματα πρωτίστως θα αξιολογηθεί από τους ψηφοφόρους; Με άλλα λόγια, ποιες πολιτικές των κομμάτων θα αξιολογήσουν οι εκλογείς και ποιο θα είναι το κεντρικό κριτήριό τους σε μια τέτοια διεργασία; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα (και στις επεξηγηματικές διατυπώσεις του) είναι φαινομενικά απλή: η 'τσέπη' του καθενός αλλά και η οικονομική κατάσταση της χώρας είναι οι βασικοί δείκτες που θα κρίνουν τη στάση των εκλογέων. Κάθε εκλογέας, με βάση τα οικονομικά του νοικοκυριού του αλλά και την επίδοση της κυβέρνησης σε στον τομέα της οικονομίας θα προβεί στην αξιολόγησή του. Βεβαίως, υπάρχουν και οι περιπτώσεις που η προσωπική οικονομική κατάσταση δεν συμβαδίζει με την κατάσταση της εθνικής οικονομίας. Για παράδειγμα, αν το αυξημένο ποσοστό ανεργίας σε μία χώρα δεν επηρεάζει αισθητά όλους τους

ψηφοφόρους αλλά μόνο εκείνους που είναι άνεργοι, τότε οι υπόλοιποι που εργάζονται μπορεί να μην αντιλαμβάνονται (προσωπικά αλλά και ευρύτερα) τη δυσκολία της κατάστασης που προκύπτει από τον υψηλό δείκτη ανεργίας.

Η απάντηση λοιπόν, στο ερώτημα, τι αξιολογείται εντέλει, αποτελεί την πρώτη διάκριση που γίνεται στις μελέτες οικονομικής ψήφου: η προσωπική οικονομική κατάσταση, καθώς και η κατάσταση της εθνικής οικονομίας αποτελούν τους βασικούς δείκτες αξιολόγησης της οικονομίας. Ειδικότερα, η αξιολόγηση της προσωπικής οικονομικής κατάστασης απορρέει από το εισόδημα χρησιμότητας που επιδιώκουν οι εκλογείς από τα κόμματα, σύμφωνα με τον Downs (1997), δηλαδή, από το προσωπικό όφελος που θα προκύψει από την ψήφο σε κάποιο κόμμα μέσω των πολιτικών που αυτό θα εφαρμόσει. Σύμφωνα με τους Kinder & Kiewiet (1981: 130), ένας ορθολογικός ψηφοφόρος θα κρίνει τις επιδόσεις ενός κόμματος στην κυβέρνηση βάσει της προσωπικής του οικονομικής κατάστασης που αποτελεί τον πιο άμεσο και προσιτό, από την άποψη του κόστους πληροφόρησης, δείκτη. Κάθε ψηφοφόρος έχει πλήρη εικόνα για την κατάσταση της 'τσέπης' του (pocketbook voting, όρος που αποδίδεται από τους Kinder & Kiewiet, 1979), δεν χρειάζεται να ψάξει πληροφορίες, γι' αυτό και θα ψηφίσει το κόμμα που έχει συμβάλει στην καλή οικονομική του κατάσταση.

Βέβαια, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η κατάσταση της εθνικής οικονομίας αποτελεί άλλον έναν δείκτη για την αξιολόγηση της επίδοσης των κομμάτων. Οι εκλογείς κρίνουν το κυβερνών κόμμα ανάλογα με τη διαχείριση της εθνικής οικονομικής κατάστασης (sociotropic prediction). αν οι εκλογείς θεωρούν ένα κόμμα ικανό για τη διαχείριση της οικονομίας, τότε είναι πολύ πιθανό να το στηρίξουν στις εκλογές. Ο σχετικός όρος (sociotropic) αποδίδεται στον Meehl (1977), όπως αναφέρουν οι Kinder & Kiewiet (1981: 132). Ο Meehl εστιάζει στο αλτρουιστικό κίνητρο ενός ψηφοφόρου για να ψηφίσει στις εκλογές, δηλαδή, το ενδιαφέρον που πρέπει να δείχνει κάποιος και για το συλλογικό συμφέρον, αλλά θεωρεί, ότι αυτό συνυπάρχει με τον εγωκεντρικό χαρακτήρα του ανθρώπου. Δηλαδή, ο αλτρουισμός του ψηφοφόρου επιδρά θετικά και τον υποκινεί να πάει να ψηφίσει έτσι ώστε να συμβάλλει και αυτός στην εκλογή κυβέρνησης για το γενικό καλό, ωστόσο, ο εγωκεντρισμός του μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην απόφαση να

πάει να ψηφίσει, αφού υπολογίσει το κόστος αυτής της ενέργειας (Meehl, 1977: 14-15). Στην ίδια λογική, οι Kinder & Kiewiet θεωρούν ότι το ενδιαφέρον ενός ψηφοφόρου για την οικονομική κατάσταση της χώρας ενέχει ένα αλτρουιστικό κίνητρο, το οποίο διαπερνάται από το προσωπικό συμφέρον.⁵⁶ οι ψηφοφόροι ενδιαφέρονται για το γενικό καλό και γι' αυτό δίνουν σημασία στην κατάσταση της εθνικής οικονομίας, αλλά η βελτίωση ή επιδείνωση της εθνικής οικονομίας έχει άμεσο αντίκτυπο και στη δική τους τσέπη (Kinder & Kiewiet, 1981: 132). Επιπλέον, οι ψηφοφόροι κρίνουν και την ικανότητα των κομμάτων να φέρουν εις πέρας μια δύσκολη κατάσταση, όπως είναι η διαχείριση της οικονομίας σε περίοδο κρίσης, επομένως, ακόμη και αν οι ίδιοι δεν βρίσκονται σε καλή οικονομική κατάσταση ή αν τα οικονομικά του νοικοκυριού τους έχουν χειροτερέψει (επειδή, για παράδειγμα, οι ίδιοι ή κάποιο μέλος της οικογένειας βρίσκεται εκτός αγοράς εργασίας), θα επιλέξουν το κόμμα που θεωρούν πιο ικανό να βελτιώσει τις συνθήκες της εθνικής οικονομίας (Kinder & Kiewiet 1979: 511).

Παρόλα αυτά, για τη μελέτη της οικονομικής ψήφου, σημασία δεν έχει ο εγωκεντρικός ή αλτρουιστικός χαρακτήρας του ψηφοφόρου. Αυτό που διακρίνει του εκλογείς που επιλέγουν να αξιολογήσουν τα κόμματα μεταξύ της μίας ή της άλλης εκδοχής είναι το στοιχείο της πληροφόρησης, δηλαδή, πόσο καλά ενημερωμένοι μπορούν να είναι για τις επιδόσεις της εθνικής οικονομίας απ' ό,τι για την προσωπική τους οικονομική κατάσταση (Kinder & Kiewiet 1981: 132). Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των Kinder & Kiewiet αλλά και άλλων ερευνητών (Fiorina 1978· 1981) που συνέγραφαν κατά την ίδια περίοδο, βρίσκονται πλέον οι αντιλήψεις των εκλογέων είτε για την προσωπική τους κατάσταση είτε για την κατάσταση της εθνικής οικονομίας και όχι τα ίδια τα

⁵⁶ Ο όρος 'εγωκεντρικός' (egocentric) αποτέλεσε σημείο διαμάχης μεταξύ του Hibbs (1993) και των Nannestad & Paldam (1994) (βλ. και παρακάτω): για τον Hibbs (1993: 13-14) ο όρος 'εγωκεντρικός' αποδίδει καλύτερα το νόημα των κινήτρων του ψηφοφόρου ο οποίος αξιολογεί τις επιδόσεις των κομμάτων βάσει της προσωπικής οικονομικής του κατάστασης, με γνώμονα το προσωπικό του συμφέρον, χωρίς να θεωρεί τις αξιολογήσεις της εθνικής οικονομίας απαλλαγμένες από ατομικά ωφελιμιστικά κίνητρα. Αντιθέτως, οι Nannestad & Paldam θεωρούν ότι ο όρος 'εγωκεντρικός' προσάπτει αρνητικό πρόσημο στα κίνητρα των ψηφοφόρων και δημιουργεί μια αξιακή προκατάληψη, δημιουργώντας έτσι δύο αντιπαρατιθέμενες ομάδες ψηφοφόρων με καλά (αξιολόγηση της εθνικής οικονομίας) και κακά (αξιολόγηση της προσωπικής οικονομικής κατάστασης) κίνητρα, γι' αυτό και προτείνουν τους αξιακά ουδέτερους όρους 'egotropic' και 'sociotropic' (Nannestad & Paldam 1994: 83).

μακροοικονομικά δεδομένα αυτά καθ' εαυτούς, όπως γινόταν στις προγενέστερες έρευνες (Kramer 1971· Fair 1978· Tufte 1978). Επομένως, οι αντιλήψεις των εκλογέων γίνονται το επίκεντρο των ερευνών και δεν αναζητείται πλέον η συσχέτιση της αντικειμενικής κατάστασης της οικονομίας με πολιτικές κρίσεις των εκλογέων. Εντούτοις, ενώ θα περίμενε κανείς η προσωπική οικονομική δυσχέρεια ή η δυσμενής αντίληψη για την κατάσταση της εθνικής οικονομίας να επηρεάζει την εκλογική συμπεριφορά, αυτό που προκύπτει τόσο στις μελέτες των Kinder & Kiewiet (1979· 1981) όσο και σε μεταγενέστερες (βλ. ενδεικτικά Lewis-Beck 1988· Anderson 2000· Duch, Palmer & Anderson 2000· Anderson 2007· Lewis-Beck, Nadeau & Elias 2008· Lewis-Beck & Nadeau 2011) είναι ότι η προσωπική οικονομική κατάσταση έχει ελάχιστο αντίκτυπο στην ψήφο, ενώ η αντίληψη για την κατάσταση της εθνικής οικονομίας αυξάνει τη συσχέτιση.

Αυτό το δίπολο της αξιολόγησης της προσωπικής ή/και της εθνικής οικονομικής κατάστασης ως αντικειμενικό ή βιωμένο και προσλαμβανόμενο γεγονός, προκάλεσε αρκετές επιστημονικές διαμάχες, που εξελίχθηκαν γύρω από μεθοδολογικά κυρίως ζητήματα. Μία από τις πιο γνωστές διαμάχες, που συμπυκνώνει και το σύνολο των επιχειρημάτων για το ζήτημα της αξιολόγησης των επιδόσεων της κυβέρνησης από τους εκλογείς, είναι αυτή μεταξύ του Hibbs (1996) και των Nannestad και Paldam (1994· 1997) με αφορμή μια μονογραφία του Hibbs (1993) για τα εγωκεντρικά και τα εθνοκεντρικά κριτήρια αξιολόγησης της οικονομίας από τους ψηφοφόρους. Στο κείμενό του ο Hibbs ασκεί κριτική στους Nannestad και Paldam για το ερευνητικό τους σχέδιο (Hibbs 1993: 18-21) – την ανάλυση ομαδοποιημένων συγχρονικών δεδομένων – και τον τρόπο με τον οποίο μετρούν τις αντιλήψεις για την εθνική οικονομία, τις μεταβλητές που χρησιμοποιούν και τα οικονομετρικά μοντέλα που συστήνουν στην ανάλυσή τους (ό.π.: 22-24). Οι Nannestad και Paldam για να μετρήσουν τις αντιλήψεις των εκλογέων για την εθνική οικονομία χρησιμοποιούν μία και μοναδική μεταβλητή για τα προβλήματα που απασχολούν τους ψηφοφόρους.⁵⁷ Για τον Hibbs, ωστόσο, η συγκεκριμένη μεταβλητή δεν αποτελεί

⁵⁷ Το λεκτικό της ερώτησης που έθεσαν οι Nannestad & Paldam ήταν: «θα σας αναφέρω ορισμένα κοινωνικά προβλήματα και θα σας ζητήσω να μου πείτε για ποιο από αυτά ανησυχείτε Αρκετά, Λίγο, Καθόλου: Ανεργία, Πληθωρισμός/Αύξηση τιμών, Εξωτερικό χρέος;» (Hibbs, 1993: 21).

ξεκάθαρη αξιολόγηση της εθνικής οικονομίας και θα μπορούσε να θεωρηθεί κρίση στην οποία υπεισέρχονται ατομικά κριτήρια και προσωπικές αντιλήψεις. Αυτό που γίνεται κατανοητό από αυτή την αντιπαράθεση είναι ότι τα κριτήρια αξιολόγησης και άρα οι αντιλήψεις των εκλογέων για την οικονομική κατάσταση – προσωπική και εθνική – πρέπει να αποτελούν ζήτημα συστηματικής μέτρησης και παρατήρησης, έτσι ώστε να γίνονται απολύτως διακριτά. Οι προσωπικές αντιλήψεις των εκλογέων για διάφορους δείκτες, όπως η οικονομία, παρεμβάλλονται από αρκετούς παράγοντες, αυξάνοντας τον 'θόρυβο' των δεδομένων και καθιστώντας αδύναμη τη συσχέτιση με μεταβλητές πολιτικής συμπεριφοράς.

Επομένως, όσο ξεδιπλώνεται η απάντηση ή οι απαντήσεις καταλαβαίνει κανείς πόσο πολύπλοκο γίνεται το ζήτημα σύνδεσης των αντιλήψεων των ψηφοφόρων για οικονομικά ζητήματα με την πολιτική τους συμπεριφορά και η αρχική αίσθηση της απλοϊκότητας αντικαθίσταται από την ανάγκη συμπερίληψης ολόενα και περισσότερων πτυχών της πολιτικής συμπεριφοράς και των επιρροών που αυτή δέχεται. Οι αντιλήψεις μας για την οικονομία διαμορφώνονται από πολλούς διαφορετικούς παράγοντες που επιδρούν ποικιλοτρόπως στην κρίση κάθε εκλογέα (Kinder & Kiewiet 1979· 1981). Άρα καθίσταται αναγκαίο σε κάθε έρευνα η αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης, εθνικής και προσωπικής, να εξετάζεται ως ενδιαμέση μεταβλητή, δηλαδή, να είναι ξεκάθαρες οι επιρροές που δέχεται η συγκεκριμένη μεταβλητή, προτού συμπεράνουμε τις αιτιώδεις σχέσεις της με την ψήφο.

Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη, αυτή τη φορά για τη Μεγάλη Βρετανία, οι Evans & Andersen (2006) εξετάζουν συγκεντρωτικά και ατομικά δεδομένα, προκειμένου να διακριβώσουν τον τρόπο με τον οποίο αυτά επηρεάζουν την ψήφο. Η ανάλυση που κάνουν βασίζεται σε μια αναδρομική αξιολόγηση μακροοικονομικών δεικτών, όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός, για το χρονικό διάστημα 1992-1997, όσο δηλαδή διαρκεί ένας κανονικός εκλογικός κύκλος στη Μεγάλη Βρετανία. Από τα στοιχεία δεν προκύπτει ισχυρή συσχέτιση αυτών των δεικτών με την ψήφο, αφού παρόλο που η ανεργία και ο πληθωρισμός έχουν παρουσιάσει μικρή μείωση αυτό το χρονικό διάστημα, η δημοφιλία των Συντηρητικών βαίνει επίσης μειούμενη (ό.π.: 199-200). Αντιθέτως, από την επεξεργασία των ατομικών δεδομένων από την

Βρετανική Έρευνα με Πάνελ⁵⁸ (British Elections Panel Study – BEPS) προκύπτει σημαντική συσχέτιση των προσωπικών αντιλήψεων για την οικονομία με τις πολιτικές αντιλήψεις,⁵⁹ ωστόσο αυτή η συσχέτιση φαίνεται να έχει αντίστροφη φορά από την αναμενόμενη· οι πολιτικές αντιλήψεις και κομματικές προσδέσεις είναι αυτές που επηρέασαν τις απόψεις των ερωτώμενων για την οικονομία, δηλαδή αυτοί που δήλωσαν διατεθειμένοι να αλλάξουν την ψήφο τους μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων 1992 και 1997 και να μην ψηφίσουν τους Συντηρητικούς, άλλαξαν στην πορεία γνώμη και για την οικονομική κατάσταση.

Το μεθοδολογικό αυτό ζήτημα αναδεικνύει τη διαφορά μεταξύ αντιλήψεων και πραγματικότητας, του ζητήματος δηλαδή της ενδογένειας που μπορεί να εμφανίσουν οι προσωπικές αντιλήψεις των εκλογέων για την οικονομική τους κατάσταση και την οικονομική κατάσταση της χώρας (Sanders 2000· 2003· Evans & Andersen 2006· Bartels 2012· Pickup & Evans 2013· Bartels 2013). Αυτό που στη στατιστική ονομάζεται ενδογενής μεταβλητή, δηλαδή μία μεταβλητή που καθορίζεται και επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, στην περίπτωση της οικονομικής ψήφου, η ενδογενής μεταβλητή μπορεί να είναι η ιδεολογική προέλευση κάθε ψηφοφόρου που επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αξιολογεί τα

⁵⁸ Οι έρευνες με πάνελ, δηλαδή οι επαναλαμβανόμενες έρευνες σε μικρό χρονικό διάστημα στο ίδιο δείγμα ανθρώπων, θεωρούνται ενδεδειγμένες προκειμένου να εντοπιστεί ο βαθμός συσχέτισης της ιδεολογίας με τις υπόλοιπες μεταβλητές που επηρεάζουν την ψήφο. Καθώς οι έρευνες που γίνονται συνήθως χρησιμοποιούν συγχρονικά δεδομένα (κυρίως λόγω της έλλειψης ερευνών πάνελ), δηλαδή μεμονωμένες έρευνες, δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί αιτιώδης σχέση μεταξύ οικονομικών αντιλήψεων και ψήφου· η απάντηση σε μία και μόνο δεδομένη χρονική στιγμή δεν αποκλείει την ενδογένεια της μεταβλητής περί οικονομίας, αντιθέτως οι επαναλαμβανόμενες έρευνες σε διαφορετικά χρονικά σημεία συμβάλλουν στην απομόνωση της ανεξάρτητης μεταβλητής των αντιλήψεων για την οικονομία από οποιαδήποτε επιρροή (Lewis-Beck 1988· Lewis-Beck, Nadeau & Elias 2008· Fraile & Lewis-Beck 2010).

⁵⁹ Συνήθως στις έρευνες, οι προσωπικές αντιλήψεις για την οικονομία μετρώνται με την ερώτηση: «τον τελευταίο χρόνο θα λέγατε ότι η οικονομική κατάσταση στο νοικοκυριό σας βελτιώθηκε, χειροτέρεψε ή παρέμεινε η ίδια;» (στις προσωπικές αντιλήψεις για την οικονομία τίθεται μια ερώτηση για τη δική τους οικονομική κατάσταση; Υπάρχει η στάνταρτ ερώτηση «πώς αξιολογείται την παρούσα κατάσταση στην οικονομία στη χώρα σας» και επίσης η ερώτηση για τις προοπτικές στην εθνική οικονομία τους επόμενους 12 μήνες· ενδεχομένως με μερικές ακόμη διαβαθμίσεις. Το σημαντικό στοιχείο σε αυτές τις ερωτήσεις είναι ότι ο ερωτώμενος καλείται να ανατρέξει στο άμεσο παρελθόν του τελευταίου έτους μόνο και όχι σε ολόκληρη τη διάρκεια της κυβερνητικής θητείας, καθώς έχει παρατηρηθεί ότι είναι δύσκολο για τους εκλογείς να ανατρέξουν αρκετά πίσω στο παρελθόν και να θυμηθούν γεγονότα ή να αξιολογήσουν καταστάσεις, πόσο μάλλον όταν αυτό τους ζητείται στα πλαίσια μιας έρευνας, συνήθως τηλεφωνικής, με διάρκεια λίγα λεπτά. Στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου η ερώτηση έχει ως εξής: «πως κρίνετε την τρέχουσα οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού σας; Πολύ καλή, Μάλλον καλή, Μάλλον κακή, Πολύ κακή» (τα ερωτηματολόγια του Ευρωβαρόμετρου εδώ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm)

πεπραγμένα μιας κυβέρνησης και τον κάνει να μεροληπτεί υπέρ του ενός ή του άλλου κόμματος αναλόγως της δικής του ιδεολογικής τοποθέτησης. Σε αυτήν την περίπτωση αλλάζει και η εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή οι οικονομικές αντιλήψεις παύουν να είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή που επηρεάζει την πολιτική συμπεριφορά και πεποιθήσεις, αλλά αντίθετα οι πολιτικές πεποιθήσεις είναι αυτές που επηρεάζουν και τις οικονομικές αντιλήψεις, άρα, με τα λόγια των Evans και Andersen «τα βέλη αιτιότητας μεταξύ οικονομίας και πολιτικής αλλάζουν φορά» (ό.π.: 194).⁶⁰

Παρόλα αυτά, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι οι πολιτικές μας πεποιθήσεις επηρεάζουν τις απόψεις μας για την οικονομία υπό κανονικές συνθήκες, δηλαδή όταν η οικονομία δεν έχει υποστεί κάποιο σοκ και η λειτουργία της δεν διακόπτεται ή αναχαιτίζεται από κάποιο έκτακτο γεγονός, όπως μια οικονομική κρίση. Επιπλέον, οι πολιτικές απόψεις μπορούν να διαμορφώσουν ή και να επηρεάσουν την αντίληψη των εκλογέων για την οικονομία στο μακρο-επίπεδο περισσότερο παρά στο μικρο-επίπεδο, δηλαδή την προσωπική οικονομική κατάσταση του καθενός, για την οποία δεν απαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις προκειμένου να αξιολογηθεί. Αλλά, ακόμη και στο μακρο-επίπεδο, για το οποίο οι γνώσεις των εκλογέων είναι λιγοστές είτε γιατί δεν έχουν ασχοληθεί και δεν έχουν διαβάσει για τις επιδόσεις δεικτών όπως η ανεργία, ο πληθωρισμός, το ισοζύγιο πληρωμών, το έλλειμμα ή το χρέος μιας χώρας, είτε γιατί είναι δύσκολο για αυτούς να κατανοήσουν τις επιπτώσεις από τις αυξομειώσεις των παραπάνω δεικτών, αυτό που συμβαίνει είναι ότι απαντούν στις ερωτήσεις ερευνών σύμφωνα με την αίσθηση που έχουν για το οικονομικά κλίμα γενικά, χωρίς να εξειδικεύονται σε επιμέρους ζητήματα (Nannestad & Paldam 1999· Sanders 2003). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι μεθοδολογικά το ζήτημα της ενδογένειας των μεταβλητών για τις οικονομικές αντιλήψεις έχει απασχολήσει αρκετά την ερευνητική κοινότητα, προσπαθώντας να βρουν ενδεδειγμένους τρόπους μέτρησης, έτσι ώστε να είναι ευδιάκριτη η

⁶⁰ Η ενδογένεια που εντοπίζεται στη σχέση της οικονομίας με την πολιτική αναδεικνύει με σαφήνεια το σημαντικό ρόλο της «αντιληπτικής οθόνης», του φίλτρου με το οποίο οι εκλογείς αξιολογούν διάφορα πολιτικά ζητήματα ή και τους υποψηφίους, όπως εντόπισαν ο Campbell και η ομάδα του στο *The American Voter* (Campbell et al. 1960) και αναλύθηκε εκτενώς σε προηγούμενη ενότητα.

ενδογένεια και να απομονώνεται από τα ευρήματα για την οικονομική ψήφο. Η μελέτη των Evans & Andersen, οι οποίοι επέλεξαν τη μέθοδο πάνελ, δηλαδή επαναλαμβανόμενες μελέτες στο ίδιο δείγμα, θεωρείται ικανή να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, όπως προτείνουν και οι Lewis-Beck & Stegmaier (2007: 532), καθώς με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατός ο εντοπισμός των κομματικών ταυτίσεων των ψηφοφόρων και η συσχέτισή τους με τις οικονομικές αξιολογήσεις.

2.2.2.2 Αναδρομική κρίση και προσδοκίες

Στο μοντέλο της αναδρομικής κρίσης των επιδόσεων των κομμάτων θεωρείται ότι τα πεπραγμένα των κομμάτων και δη τα πεπραγμένα κομμάτων που έχουν ασκήσει κυβερνητική εξουσία, είναι ο προφανής τρόπος με τον οποίο οι εκλογείς μπορούν να τα αξιολογήσουν και έχει τις απαρχές του στις μελέτες του V. O. Key (1966), του Kramer (1971) και του M. Fiorina (1976· 1978). Το βασικό ερώτημα στις μελέτες του συγκεκριμένου μοντέλου είναι αν οι εκλογείς κρίνουν αναδρομικά την επίδοση των κομμάτων ή κρίνουν με βάση τις προσδοκίες που έχουν από τα κόμματα. Έτσι, ανάλογα με τις επιδόσεις της κυβέρνησης στο επίπεδο της οικονομίας κρίνεται και η ψήφος προς τα κόμματα. Πρέπει να τονιστεί ότι στο μοντέλο της αναδρομικότητας το κόμμα που κρίνεται είναι το κυβερνών κόμμα, γιατί αυτό διαχειριζόταν την οικονομία και ήταν υπεύθυνο για την χάραξη και εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής.

Ωστόσο, για τη δημιουργία ενός οικονομετρικού μοντέλου πρόβλεψης της ψήφου θα πρέπει όλα τα μεγέθη να μετρώνται κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο Downs στην εξίσωσή του για την ψήφο του ορθολογικού εκλογέα, προβληματίστηκε ιδιαιτέρως για το χρονικό διάστημα της σύγκρισης που καλείται να κάνει ο εκλογέας. Όπως εξηγεί ο Downs, «στους υπολογισμούς ενός ορθολογικού ψηφοφόρου εισέρχονται τουλάχιστον δύο περίοδοι διακυβέρνησης: η μία περίοδος είναι εκείνη που θα ακολουθήσει τις επικείμενες εκλογές ($t+1$) και η άλλη είναι εκείνη που θα τελειώσει την ημέρα των εκλογών (t)» (Downs 1997: 64). Για την περίοδο πριν τις εκλογές, ο ψηφοφόρος

μπορεί να αξιολογήσει τον τρόπο διακυβέρνησης του κυβερνώντος κόμματος μόνο και όχι του αντιπολιτευόμενου, διότι το δεύτερο δεν ασκούσε εξουσία. Αντιθέτως, η περίοδος μετά τις εκλογές, παρόλο που είναι υποθετική, περιλαμβάνει όλα τα κόμματα στις αξιολογικές κρίσεις του εκλογέα. Επιπλέον, οι προσδοκίες των ψηφοφόρων από τα κόμματα δεν προκύπτουν *de novo* αλλά είναι αποτέλεσμα μίας μακρόχρονης διαδικασίας, κατά την οποία ο ψηφοφόρος μπορεί να ανατρέξει σε διαφορετικές κυβερνητικές περιόδους με διαφορετικά κόμματα στον κυβερνητικό θώκο και να σχηματίσει αντίστοιχα γνώμη για τα προσδοκώμενα οφέλη.

Ανάλογος προβληματισμός υπάρχει και στη μελέτη του Key (1966)· σε εκείνη την αξιολογή μελέτη του για τη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια των εκλογικών αναμετρήσεων 1936-1960⁶¹, την οποία δεν πρόλαβε να τελειώσει λόγω του θανάτου του, ο Key πιάνει το νήμα από εκεί που το άφησαν ο Lazarsfeld και οι συνεργάτες του (βλ. λεπτομέρειες παραπάνω – μικρο-κοινωνιολογικό μοντέλο), δηλαδή γιατί οι ψηφοφόροι ψηφίζουν με τον τρόπο που ψηφίζουν και τι είναι τελικά αυτό που μεταστρέφει τις εκλογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων. Ο Key έχοντας υπόψη την έρευνα του Lazarsfeld και την επίδραση που μπορεί να έχουν τα μέσα ενημέρωσης προεκλογικά, υποστηρίζει ότι η προεκλογική εκστρατεία από μόνη της δεν είναι ικανή να μεταβάλλει την ψήφο. Αυτό που πρέπει να διερευνηθεί, σύμφωνα με τον Key, είναι η αξιολόγηση της κυβερνητικής θητείας από τους εκλογείς, τη χρονική περίοδο «από την ορκωμοσία της κυβέρνησης μέχρι την ημέρα των εκλογών» (Key 1966: 9). Ωστόσο, ο Key δεν αποκλείει από την ανάλυσή του, τις προσδοκίες των εκλογέων από τα κόμματα, αλλά θεωρεί ότι αυτές συγκροτούνται βάσει της πρακτικής των κομμάτων, συνδέοντας έτσι άμεσα τις προσδοκίες με την αναδρομική κρίση των εκλογέων.

Στην ίδια λογική και ο Fiorina (1978: 429-430), θεωρεί την αναδρομική αξιολόγηση «ατομικά λογική και συστημικά επιθυμητή, καθώς μειώνει το κόστος της πληροφόρησης για τον ψηφοφόρο και ενθαρρύνει τους κομματικούς

⁶¹ Για την ακρίβεια, ο Key, είχε προλάβει να συγγράψει την ανάλυσή του μέχρι και τις εκλογές του 1956 ενώ για τις εκλογές του 1960 είχε κάνει μια μικρή εισαγωγή και είχε κρατήσει αρκετές σημειώσεις. Μετά το θάνατό του, ο συνεργάτης του M. C. Cummings, ενσωμάτωσε τις σημειώσεις του Key στο βιβλίο και ολοκλήρωσε την ανάλυση για τις εκλογές του 1960 (Key 1966: xvii-xviii).

αντιπροσώπους (πολιτικούς) παρέχοντάς τους κίνητρο προσμονής για την αντίδραση του εκλογικού σώματος στην ασκηθείσα δημόσια πολιτική». Μάλιστα, ο Fiorina είναι από τους πρώτους που μετρά την αξιολόγηση των ψηφοφόρων βάσει της προσωπικής οικονομικής τους κατάστασης, που ενέχει και το στοιχείο της υποκειμενικότητας, το οποίο μπορεί να διαφέρει από την πραγματική οικονομική κατάσταση είτε του ίδιου του ατόμου είτε της χώρας εν γένει. Για να το προσπεράσει αυτό, συγκρίνει τις απαντήσεις για την αξιολόγηση της προσωπικής οικονομικής κατάστασης με βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, τα οποία συμπίπτουν, τονίζει όμως το συγκεκριμένο πρόβλημα στη μελέτη της οικονομικής ψήφου (ό.π.: 430-431). Επιπλέον, και ο Fiorina αναγνωρίζει το πρόβλημα της συσχέτισης ατομικών δεδομένων, όπως η προσωπική αξιολόγηση της ατομικής οικονομικής κατάστασης, με συγκεντρωτικά δεδομένα, όπως το ποσοστό ανεργίας για παράδειγμα, το οποίο επηρεάζει ένα μικρό μέρος του πληθυσμού και με διαφορετική ένταση για τον καθένα, γι' αυτό το λόγο είναι συντηρητικός ως προς τις γενικεύσεις και τα συμπεράσματα της μελέτης του.

Η αναδρομικότητα αφενός και οι προσδοκίες στις κρίσεις των εκλογών για τα κόμματα αφετέρου δεν παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία ως ένας διαζευκτικός παράγοντας που διαχωρίζει τις μελέτες και τις μετρήσεις τους αντίστοιχα σε αναδρομικές ή προσδοκώμενες. Αντιθέτως, αυτό που συνηθίζεται στη βιβλιογραφία είναι ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων στη διαμόρφωση των οικονομικών αντιλήψεων των εκλογέων. Σε διάφορες μελέτες για την οικονομική ψήφο που διαθέτουν ένα συγκριτικό πλαίσιο (Paldam 1991· Powell & Whitten 1993· Sanders & Carey 2002), επιχειρούν να αναδείξουν τους παράγοντες που διαφοροποιούν τις οικονομικές αντιλήψεις των εκλογέων και το μέγεθος επιρροής τους στην εκλογική συμπεριφορά. Χρησιμοποιούν αναδρομικές και προσδοκώμενες κρίσεις των εκλογέων, μακροοικονομικά δεδομένα και την επίδραση που έχουν αυτά στις αντιλήψεις των εκλογέων για την οικονομία και εισάγουν και μεταβλητές που άπτονται του πολιτικού περιβάλλοντος και κλίματος, όπως η ισχύς του αντιπολιτευόμενου κόμματος, η διαθεσιμότητα των εκλογέων να ρισκάρουν ψηφίζοντας το αντιπολιτευόμενο κόμμα το οποίο, όμως, είτε δεν έχει εμπειρία διακυβέρνησης είτε έχει πολύ διαφορετικές πολιτικές προτάσεις σε σχέση με το

κυβερνών κόμμα και το ιδεολογικό προφίλ των αντιμαχόμενων κομμάτων. Από τα δεδομένα δεν προκύπτει κάποια συστηματικότητα ως προς τις επιπτώσεις της οικονομίας στην πολιτική συμπεριφορά, ακόμη και μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων στην ίδια χώρα, γεγονός που αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της σχέσης. Πολυπλοκότητα που προκύπτει και από τις μεταβλητές που επεξεργάζεται κάθε έρευνα, καθώς η μία έρευνα αποτελεί εξέλιξη της προηγούμενης, στην προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα για τη φορά της σχέσης οικονομίας και ψήφου σε συγκριτικό πλαίσιο.

2.2.2.3 Απόδοση ευθύνης και η σημασία της οικονομίας

Όπως τονίστηκε και στα προηγούμενα, στις μελέτες για την οικονομική ψήφο η αξιολόγηση των εκλογών εστιάζει κυρίως στο κυβερνών κόμμα, στο κόμμα που έχει ασκήσει εξουσία και έχει εφαρμόσει πολιτικές. Παρόλα αυτά, μπορεί και το αντιπολιτευόμενο κόμμα να έχει ασκήσει εξουσία στο παρελθόν και ενώ οι ψηφοφόροι είναι συνήθως 'μυωπικοί', η προεκλογική περίοδος μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη τους τις πολιτικές που ακολούθησε κάθε κόμμα που κυβέρνησε. Εντούτοις, πολιτικά συστήματα τέλειου δικομματισμού είναι σπάνια και συχνά βλέπουμε κυβερνήσεις συνασπισμού, στις οποίες δύο ή περισσότερα κόμματα ενώνουν τις δυνάμεις τους για τη διακυβέρνηση της χώρας, με αποτέλεσμα, σε αρκετές περιπτώσεις να υπάρχουν κόμματα που έχουν βρεθεί στον κυβερνητικό θώκο και να έχουν ασκήσει εξουσία. Τέλος, υπάρχουν και οι περιπτώσεις στις οποίες το πολιτικό σύστημα της χώρας είναι έτσι δομημένο θεσμικά που να δίνει τη δυνατότητα άσκησης πολιτικής τόσο από την κυβέρνηση όσο και από την αντιπολίτευση, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στις χώρες όπου υπάρχουν δύο κοινοβούλια ή κοινοβούλιο και γερουσία (όπως οι ΗΠΑ, η Μεγ. Βρετανία και η Γερμανία).

Εκτός, όμως, από τη χάραξη πολιτικής από τα κόμματα και την άσκηση εξουσίας, δεν πρέπει να ξεχνάμε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της οικονομίας, την επιρροή που δέχεται από πολλαπλές πηγές ανεξάρτητες μεταξύ τους. Η οικονομία μιας χώρας σήμερα εξαρτάται από αρκετούς εξωγενείς παράγοντες αλλά και από την ίδια τη λειτουργία της αγοράς. Η παγκοσμιοποίηση και το άνοιγμα των αγορών έχει

ως συνέπεια την εξάρτηση των εθνικών οικονομιών από ένα σύστημα παραγόντων που δεν είναι εύκολα χειραγωγήσιμο με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εξωτερικά σοκ με απρόβλεπτες συνέπειες. Επιπλέον, η χάραξη της εθνικής οικονομικής πολιτικής γίνεται πλέον στο επίπεδο διεθνών οργανισμών και βάσει διακρατικών συμφωνιών, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Επομένως, το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο του εκλογικού ανταγωνισμού αποδεικνύεται ιδιαίτερα κρίσιμο προκειμένου να αναδυθεί το οικονομικό κριτήριο ψήφου. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, αναπτύχθηκε ένα μεγάλο κομμάτι στη βιβλιογραφία, γνωστό ως 'υπόθεση της ευθύνης' (responsibility hypothesis)⁶², δηλαδή, η απόδοση ευθύνης στην κυβέρνηση για τη λειτουργία της οικονομίας και τις καλές ή κακές επιδόσεις της (για τη λεπτομερή επισκόπηση της βιβλιογραφίας στο συγκεκριμένο θέμα βλ. Anderson 2007). Προκειμένου, όμως, να αποδώσουν ευθύνη οι εκλογείς στην κυβέρνηση για την οικονομική κατάσταση (προσωπική ή εθνική) θα πρέπει το πολιτικό σύστημα της χώρας να είναι τέτοιο που να δίνει το περιθώριο σε μια κυβέρνηση να παρεμβαίνει στην οικονομία, η απόδοση της οποίας να μην εξαρτάται από άλλους παράγοντες. Συγκεκριμένα, οι Powell και Whitten (1993) εντοπίζουν πέντε παράγοντες συνολικά που αποσαφηνίζουν το ζήτημα της υπευθυνότητας όσον αφορά τους οικονομικούς χειρισμούς. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι εξής: η κυβερνητική συνοχή στο κοινοβούλιο, το συμμετοχικό σύστημα των επιτροπών κατά τη νομοθετική διαδικασία, το σύστημα των δύο νομοθετικών σωμάτων, οι κυβερνήσεις μειοψηφίας και οι κυβερνήσεις συνεργασίας (ό.π.: 399-401). Με άλλα λόγια, όταν περιορίζεται ο βαθμός συμμετοχής του κυβερνώντος κόμματος στη νομοθετική διαδικασία και αυξάνεται η εμπλοκή της αντιπολίτευσης ή των συνεργαζόμενων στην κυβέρνηση κομμάτων, αφαιρείται από τον εκλογέα η δυνατότητα απόδοσης ευθύνης στο κυβερνών κόμμα, σε αντίθεση με πολιτικά συστήματα απόλυτου δικομματισμού και απόλυτης πλειοψηφίας στη νομοθετική διαδικασία, στα οποία το κόμμα που κατέχει τον κυβερνητικό θώκο είναι το ίδιο που διαθέτει την πλειοψηφία στη βουλή και εκείνο

⁶² Στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχει ποικιλία όρων για να περιγράψουν τη συγκεκριμένη λειτουργία απόδοσης ευθύνης: blame attribution, accountability, responsibility.

στο οποίο θα αποδοθεί η ευθύνη για τους χειρισμούς του και την κατάσταση της οικονομίας από τους εκλογείς.

Στην ίδια λογική, ο Anderson προσπαθεί να εξηγήσει το 'δίλημμα της αστάθειας' (instability dilemma), δηλαδή τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο η οικονομία επηρεάζει την πολιτική από χώρα σε χώρα και σε διαφορετικές εκλογικές αναμετρήσεις και τη δυσκολία να εντοπιστεί μία κανονικότητα σε αυτή τη σχέση (Anderson 1995). Για τον Anderson, η θεσμική οργάνωση είναι σημαντική για τη σαφήνεια της απόδοσης ευθύνης και επισημαίνει άλλους δύο παράγοντες λειτουργίας του θεσμικού πλαισίου, το μέγεθος και τη δυναμική του κυβερνώντος κόμματος καθώς επίσης και τη δυναμική της αντιπολίτευσης (Anderson 2000: 151-152). Για τον Anderson η δυναμική του κυβερνώντος κόμματος ή του 'κόμματος του Πρωθυπουργού' (the Prime-Minister's party) (Anderson 1995) είναι σημαντική για την απόδοση της ευθύνης από τους εκλογείς, οι οποίοι δεν χρειάζεται να έχουν τις εξειδικευμένες γνώσεις και πληροφορίες για τις ψηφοφορίες εντός του κοινοβουλίου ή εντός νομοθετικών επιτροπών. Το κόμμα με τους περισσότερους βουλευτές που βρίσκεται στην κυβέρνηση είναι υπεύθυνο και για την ψήφιση και χάραξη των πολιτικών, χωρίς ωστόσο, να είναι άμοιρα ευθυνών τα συγκυβερνώντα κόμματα. Επομένως, η 'θεσμική διαύγεια'⁶³ ενός πολιτικού συστήματος είναι αυτή που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την αξιολόγηση επιδόσεων των κυβερνήσεων από τους εκλογείς και η 'κυβερνητική διαύγεια'⁶⁴ διευκολύνει την απόδοση ευθυνών, στο κόμμα ή στα κόμματα που κυβερνούν (Hobolt, Tilley & Banducci 2013· Hobolt & Tilley 2014).

Επιπλέον, οι εκλογείς πρέπει να γνωρίζουν και να έχουν ξεκάθαρες επιλογές ή τρόπους τιμωρίας της κυβέρνησης, δηλαδή ισχυρά ή σημαντικά αντιπολιτευόμενα κόμματα (effective parties κατά τους Taagepera & Shugart 1989). Σύμφωνα με τον Anderson όσο πιο κατακερματισμένο είναι το κομματικό σύστημα σε μία χώρα,

⁶³ Ο όρος στα αγγλικά είναι 'institutional clarity' και εισήχθη στη βιβλιογραφία από τους Hobolt, Tilley & Banducci (2013) για να περιγράψει τη «θεσμική συγκέντρωση εξουσίας», δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικές όψεις τις εξουσίας (εκτελεστική και νομοθετική) ασκούνται από διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης (ό.π.: 169).

⁶⁴ Ο όρος στα αγγλικά είναι 'government clarity' και προέρχεται πάλι από τη δουλειά των Hobolt, Tilley & Banducci (2013) για να περιγράψει τη συνοχή της κυβέρνησης, η οποία επιτρέπει στους εκλογείς να αποδώσουν άμεση ευθύνη για τη διαχείριση της οικονομίας (ό.π.: 169-170).

τόσο πιο πιθανό για το ισχυρό κυβερνών κόμμα να διατηρήσει τον κυβερνητικό θώκο ακόμη και αν δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα στην οικονομία, καθώς ο πολυκερματισμός συνεπάγεται αβεβαιότητα για το σχήμα της νέας κυβέρνησης. Ωστόσο, όταν τα αντιπολιτευόμενα κόμματα είναι σημαντικά, τότε μπορούν να γίνουν εν δυνάμει συλλέκτες διαμαρτυρίας. Αντιθέτως, σε δικομματικά συστήματα, στα οποία η εναλλαγή στην κυβέρνηση γίνεται μεταξύ δύο κομμάτων η απόδοση ευθύνης και η τιμωρία είναι ξεκάθαρη (Anderson 2000: 155-156).

Στις πρόσφατες μελέτες για την επίδραση της κρίσης στην ψήφο των εκλογέων, εντοπίζεται ξεκάθαρη οικονομική ψήφος, κυρίως στις χώρες του Νότου, οι οποίες επηρεάστηκαν έντονα από τη χρηματοπιστωτική κρίση. Οι Lewis-Beck & Nadeau (2012) συγκρίνοντας τις χώρες του Νότου (PIIGS – Πορτογαλία, Ιταλία, Ιρλανδία, Ελλάδα, Ισπανία) με αυτές του ευημερούντος Βορρά (Γερμανία, Ολλανδία, Μεγ. Βρετανία, Δανία, Γαλλία), θεωρούν ότι η έντονη οικονομική ψήφος των PIIGS οφείλεται στην απόδοση ευθύνης των εκλογέων στις κυβερνήσεις τους, κυρίως λόγω των μικρών κυβερνήσεων συνεργασίας ή των μονοκομματικών κυβερνήσεων των χωρών αυτών. Για την Ελλάδα συγκεκριμένα, η απόδοση ευθύνης στα κόμματα που κυβέρνησαν τα τελευταία χρόνια, ΠΑΣΟΚ-ΝΔ, είναι πολύ πιο έντονη μεσούσης της κρίσης, παρόλο που αναγνωρίζεται από τους εκλογείς η διεθνής παρέμβαση στην εγχώρια οικονομία, κυρίως μετά την υπογραφή του Μνημονίου με την Τρόικα (ΔΝΤ/ΕΤ/ΕΕ). Με άλλα λόγια, παρόλο που εκλογείς αναγνωρίζουν τα λιγοστά περιθώρια αντίδρασης των ελληνικών κυβερνήσεων μετά τη συνεργασία με την Τρόικα, θεωρούν ότι αυτές είναι υπεύθυνες για την απώλεια της εθνικής κυριαρχίας στον οικονομικό τομέα και γι' αυτό τιμωρήθηκαν στις εκλογές του 2012 (Kosmidis 2013).⁶⁵

⁶⁵ Ο Κοσμίδης χρησιμοποιεί τη χρονοσειρά δεδομένων της Metron Analysis από το 2000 έως το 2012. Η μεταβλητή που χρησιμοποιεί για την μέτρηση της απόδοσης ευθύνης είναι η ερώτηση: «Θεωρείτε ότι τα μεγάλα προβλήματα της χώρας μπορούν να αντιμετωπιστούν καλύτερα στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους ή στο πλαίσιο ευρύτερων ενώσεων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση;» (Kosmidis 2013: 12 και για την ακριβή διατύπωση της ερώτησης στις έρευνες της Metron Analysis στην ιστοσελίδα της <http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16100FORUM.pdf> σελ.: 33-34). Ωστόσο, η συγκεκριμένη ερώτηση δεν αποδίδει ευθέως ευθύνη για τη διαχείριση της οικονομίας αλλά διευκρινίζει το επιθυμητό επίπεδο λήψης αποφάσεων για την επίλυση προβλημάτων, σε μια περίοδο, μάλιστα, που η κοινή γνώμη είχε κατακληστεί από την άποψη ότι η υπογραφή του Μνημονίου και η συνεργασία με την Τρόικα συνεπάγετο απώλεια της εθνικής κυριαρχίας (βλ. για τη

Εκτός, όμως, από την προφανή επίδραση του πολιτικού πλαισίου στη σχέση οικονομίας και πολιτικής, δεν πρέπει να ξεχνάμε και το οικονομικό πλαίσιο λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος. Όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, η χάραξη της εθνικής οικονομικής πολιτικής σήμερα γίνεται εντός του πλαισίου λειτουργίας του διεθνούς περιβάλλοντος με πολλούς παίκτες. Σύμφωνα με αρκετούς μελετητές (Cohen 1993· Frieden & Rogowski 1996· Friedman 1999) οι εθνικές κυβερνήσεις δεν έχουν πολλά περιθώρια ελιγμών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς στο αίτημα των πολιτών για μείωση των τιμών και αύξηση των εισοδημάτων τους. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν αυτό το φαινόμενο της εξάρτησης της εγχώριας οικονομίας από τη διεθνή αγορά, αναγνωρίζεται και από τους εκλογείς. Στην μελέτη του ο Hellwig (2001) εντοπίζει ευθεία αρνητική συσχέτιση της εξάρτησης της εγχώριας οικονομίας από διεθνείς παράγοντες με την απόδοση ευθύνης στην κυβέρνηση από του εκλογείς, δηλαδή όσο αυξάνεται το επίπεδο εξάρτησης της οικονομίας τόσο μειώνεται η πιθανότητα να θεωρήσουν οι εκλογείς την κυβέρνηση υπεύθυνη για αρνητικά αποτελέσματα στην οικονομία. Βασικός παράγοντας στο μοντέλο του Hellwig αποδεικνύεται το μορφωτικό επίπεδο το εκλογέων, καθώς όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο τόσο πιο εύκολο είναι να αναγνωριστεί από τους εκλογείς η εξάρτηση της οικονομίας από εξωγενείς παράγοντες αναγνωρίζοντας έτσι την αδυναμία παρέμβασης της κυβέρνησης (ό.π.: 1156). Τέλος, το είδος της εργασίας και η συμμετοχή σε συνδικάτα παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάκριση και απόδοση ευθυνών, αναδεικνύοντας σύμφωνα με τον Hellwig την εξέλιξη της ταξικής διαιρετικής τομής στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας (ό.π.: 1158), στην οποία άτομα με κλειστές κοσμοεικόνες και αυστηρή πρόσδεση στο εθνικό πλαίσιο (μέλη συνδικάτων, δημόσιοι υπάλληλοι, εργάτες του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα) αρνούνται να κατανοήσουν ή να αναγνωρίσουν την αναγκαία επέκταση της εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά (μη

συγκεκριμένη θεματική Lialioti & Bithymitris 2016). Επομένως, η ερώτηση μπορεί να μην μετρά με ακρίβεια την απόδοση ευθύνης, ωστόσο, το συμπέρασμα του Κοσμίδη αναδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, τους λόγους για τους οποίους οι εκλογείς καταλήγουν τελικά να αποδίδουν ευθύνες στις εθνικές κυβερνήσεις στην Ελλάδα την τελευταία τριετία, δηλαδή, την αδυναμία τους να διαχειριστούν την εθνική οικονομία και την αναγκαστική προσφυγή για βοήθεια στον διεθνή παράγοντα (Kosmidis 2013: 34-35).

συνδικαλισμένοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι τους τριτογενούς τομέα) (ό.π.: 1157-1158). Ωστόσο, η εξάρτηση της εγχώριας οικονομίας από την παγκοσμιοποίηση είναι ένα αρκετά εξειδικευμένο θέμα ώστε να είναι άμεσα αναγνωρίσιμο από τους εκλογείς. Για παράδειγμα, η ελεύθερη εισροή κεφαλαίου έχει διαφορετικές επιπτώσεις στην εγχώρια οικονομία από το άνοιγμα των εμπορικών συναλλαγών και αντίστοιχα, με διαφορετικό τρόπο μπορεί η εγχώρια οικονομία να διαχειριστεί αυτούς τους δείκτες. Παρόλα αυτά, η αντίληψη των εκλογέων για την αδυναμία της εγχώριας οικονομίας να παρέμβει, παραμένει ίδια. Επομένως, ακόμη και αν η έκθεση της εγχώριας οικονομίας στην παγκόσμια αγορά είναι περιορισμένη, αρκούν οι αντιλήψεις των εκλογέων για την αδυναμία παρέμβασης της εθνικής κυβέρνησης στους οικονομικούς δείκτες για να απαλλάξουν την κυβέρνηση των ευθυνών της (Hellwig & Samuels 2007).

Άλλο ένα ζήτημα που χρίζει μελέτης, είναι ο τρόπος διαμόρφωσης των αντιλήψεων των εκλογέων για τις κυβερνητικές ευθύνες. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις αξιολόγησης των κυβερνητικών επιδόσεων στο οικονομικό επίπεδο, η απόδοση ευθυνών αποτελεί ενδιάμεση μεταβλητή, η οποία παρεμβάλλεται μεταξύ της κομματικής-ιδεολογικής ταύτισης και της ψήφου. Οι Tilley και Hobolt (2011) στην πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη μεθοδολογικά έρευνά τους,⁶⁶ διαπιστώνουν την ύπαρξη αιτιώδους σχέσης μεταξύ της κομματικής ταύτισης και της απόδοσης ευθυνών στην κυβέρνηση των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο στις αρχές του 2009. Εκλογείς οι οποίοι ήταν σταθεροί ψηφοφόροι των Εργατικών αντιδρούσαν θετικά στην πληροφορία για τις θετικές επιδόσεις των Εργατικών στην οικονομία και αρνητικά όταν αποδιδόταν ευθύνη στους Εργατικούς για επισφαλείς οικονομικούς χειρισμούς. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι απόψεις των εκλογέων για το εγχείρημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης εν γένει, επηρεάζουν και την απόδοση ευθυνών προς το πολυεπίπεδο σύστημα διακυβέρνησης. Έτσι, ψηφοφόροι οι οποίοι είναι

⁶⁶ Πρόκειται για τη διεξαγωγή πειράματος μέσω μιας μεγάλης διαδικτυακής έρευνας με δείγμα αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού. Για τις ανάγκες του πειράματος το δείγμα έπρεπε να διαχωριστεί ανάλογα με τις κομματικές του προτιμήσεις και γι' αυτό το λόγο έγινε μία αρχική περιληπτική έρευνα προκειμένου να διαχωριστούν οι εκλογείς που στήριξαν την κυβέρνηση από τους υπόλοιπους. Κατόπιν, το δείγμα ταξινομήθηκε σε τρεις ομάδες στις οποίες διοχετεύτηκαν ερωτήσεις με αρνητικές πληροφορίες για τις κυβερνητικές επιδόσεις, θετικές πληροφορίες για τις κυβερνητικές επιδόσεις και ουδέτερες αντίστοιχα (Tilley & Hobolt 2011: 322-323)

υπέρ της Ευρωπαϊκής διεύρυνσης τείνουν να δικαιολογούν τους Ευρωπαϊκούς χειρισμούς που δεν αποφέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και επιβραβεύουν τους κυβερνώντες που υποστηρίζουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα όταν η οικονομία ευημερεί (Hobolt, Tilley & Wittrock 2013).

Τέλος, σύμφωνα με τους Nannestad και Paldam (1994: 215) εάν η οικονομία εμφανίζει σημάδια ανάκαμψης και ευημερίας τότε θα αυξάνεται και η δημοτικότητα της κυβέρνησης, ενώ αντίθετα αν η οικονομία βρίσκεται σε ύφεση τότε η δημοτικότητα της κυβέρνησης θα μειώνεται. Ωστόσο, η δυναμική με την οποία η δημοτικότητα της κυβέρνησης μειώνεται σε καιρούς ύφεσης είναι μεγαλύτερη από τη δυναμική της αυξημένης δημοτικότητας σε περιόδους ευημερίας, καταγράφοντας μια «ασυμμετρία δυσaréσκειας» (grievance asymmetry) (ό.π.: 216). Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στη μελέτη του Mueller (1970), ο οποίος εξετάζοντας τη δημοτικότητα Αμερικανών προέδρων από το 1945 έως το 1969 εντόπισε τη διαφοροποίηση που υπάρχει στην επιβράβευση και την τιμωρία των κομμάτων από τους εκλογείς.⁶⁷ Παρόλα αυτά, στην ελληνική περίπτωση, τουλάχιστον για τα δεδομένα πριν από την εμφάνιση της κρίσης, παρατηρείται ασυμμετρία επιβράβευσης, δηλαδή το κυβερνών κόμμα επιβραβεύεται από τους ψηφοφόρους όταν η οικονομία ευημερεί, ενώ όταν οι οικονομικοί δείκτες, όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός, έχουν ανοδική πορεία δεν παρατηρείται αντίστοιχη τιμωρία (Nezi 2012). Στο συγκριτικό πλαίσιο, η υπόθεση της ασυμμετρίας δυσaréσκειας για την Ελλάδα και πάλι δεν επαληθεύεται, αλλά αυτή τη φορά η τιμωρία και η επιβράβευση έχουν την ίδια δυναμική (Van der Brug, Van der Eijk & Franklin 2007).

2.3 Πρόσωπα και διακυβεύματα

Η στροφή της εκλογικής έρευνας προς τα διακυβεύματα (issue voting) υπήρξε κυρίως αποτέλεσμα της αδυναμίας των υπόλοιπων σχολών σκέψης να εξηγήσουν

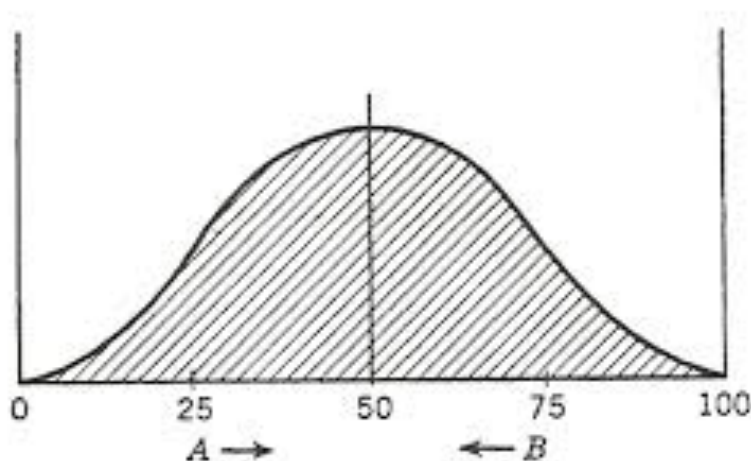
⁶⁷ Ο όρος που αποδίδουν οι Nannestad & Paldam στον Mueller είναι: «Kick the Rascals Out Assymetry» (ό.π.: 215).

την πολιτική συμπεριφορά. Η χαλάρωση των κομματικών ταυτίσεων και η ρευστοποίηση των διαιρετικών τομών σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, έδωσαν δυναμική σε μια νέα σχολή σκέψης όπως είναι η μελέτη των διακυβευμάτων και του βαθμού ικανότητας των πολιτικών να τα επιλύουν αποτελεσματικά. Τα διακυβεύματα που κυριαρχούν όχι μόνο σε μια εκλογική αναμέτρηση αλλά και πέραν αυτής, βρίσκονται στο πεδίο ανάλυσης μεταξύ κομματική ταύτισης και ορθολογικής επιλογής. Αφενός, η σχολή της ορθολογικής επιλογής τοποθετεί τα διακυβεύματα στη χωρική ανάλυση και θεωρεί ότι όταν αυτά βρίσκονται κοντά στις θέσεις των ψηφοφόρων τότε είναι πιο πιθανό να επιλεγούν τα κόμματα που υποστηρίζουν αυτές τις θέσεις. Αφετέρου, η σχολή σκέψης της κομματικής ταύτισης τοποθετεί τα διακυβεύματα στο επίκεντρο της ανάλυσης κυρίως για τον τρόπο με τον οποίο οι εκλογείς τοποθετούνται απέναντί τους μέσω της «αντιληπτικής οθόνης».

Πιο αναλυτικά, η θεωρία που έχει αναπτυχθεί για τη δυναμική των διακυβευμάτων ανήκει σε μια ιδιαίτερη θεματική της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, στην χωροθετική τοποθέτηση ψηφοφόρων και κομμάτων. Ανατρέχοντας κανείς στον Downs (1957/1997) βλέπει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Downs τον χώρο και τον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται σε αυτόν τα κόμματα και οι εκλογείς. Ο Downs αντλεί επιχειρήματα από την έρευνα του Hotelling (1929) για τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων· σύμφωνα με τον Hotelling, οι επιχειρήσεις επιλέγουν στρατηγικά την τοποθεσία εγκατάστασής τους έτσι ώστε να αυξάνονται οι πιθανότητες προσέλκυσης πελατών. Επομένως, επιλέγουν σημεία στα οποία συγκεντρώνονται οι δυνητικοί πελάτες, όπως για παράδειγμα ένας γνωστός εμπορικός δρόμος, στα οποία όμως θα πρέπει να ανταγωνιστούν με τις υπόλοιπες επιχειρήσεις που βρίσκονται στον συγκεκριμένο δρόμο και πωλούν τα ίδια αγαθά. Αν αναπαραστήσουμε αυτόν τον δρόμο σε μία γραμμική κλίμακα, στα δύο άκρα της οποίας βρίσκονται δύο ανταγωνιστικές μεταξύ τους επιχειρήσεις, τότε σύμφωνα με τον Hotelling (1929: 49-50) η κάθε επιχείρηση θα προσαρμόσει τις τιμές και την ποιότητα του προϊόντος της προκειμένου να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερους πελάτες της αντίπαλης επιχείρησης. Ο Downs (βλ. Γράφημα 16), προσαρμόζοντας τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων στον ανταγωνισμό των

κομμάτων, υποστηρίζει ότι σε μία κλίμακα από τα Αριστερά προς τα Δεξιά «κάθε κόμμα θα κινηθεί προς το άλλο άκρο, ώστε να προσελκύσει περισσότερους ψηφοφόρους... καθώς τα δύο κόμματα προσεγγίζουν ολοένα και περισσότερο, γίνονται πιο μετριοπαθή... προσπαθώντας να προσελκύσουν τους ενδιάμεσους ψηφοφόρους, δηλ. εκείνους που τοποθετούνται, σύμφωνα με τις απόψεις τους, ανάμεσα στα δύο κόμματα» (Downs 1997: 168).

Γράφημα 16. Το χωροθετικό μοντέλο του Downs

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Downs 1997: 170

Το μοντέλο του Downs για τη λειτουργία των δικομματικών συστημάτων έδωσε αφορμή για την ανάπτυξη ολόκληρης θεωρίας γύρω από την τοποθέτηση κομμάτων και ψηφοφόρων στον ιδεολογικό χώρο, κυρίως μέσω της αμφισβήτησης αυτής της ορθολογικής πρακτικής. Η βασική κριτική στο μοντέλο της ορθολογικής επιλογής, αφορά στην εγωκεντρική λειτουργία που αποδίδεται στους ψηφοφόρους και τα κόμματα, μέσω της ανάλυσης κόστους-οφέλους των κινήσεών τους. Τα δύο βασικά σημεία της κριτικής συνοψίζονται στα εξής: πρώτον, η υιοθέτηση των χαρακτηριστικών της οικονομικής ανάλυσης στην πολιτική σκέψη και η συμπεριφορά του ψηφοφόρου-καταναλωτή, είναι μία αυστηρά μονοδιάστατη αντίληψη η οποία δεν λαμβάνει υπόψη τους υπόλοιπους παράγοντες που επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά και δεύτερον, η ορθολογική επιλογή αποτυγχάνει να επαληθευτεί εμπειρικά, καθώς συνήθως τα οικονομετρικά μοντέλα της ορθολογικής επιλογής δεν αποδεικνύονται στατιστικά σημαντικά χωρίς τη διεύρυνσή τους με τα κοινωνικό-πολιτικά χαρακτηριστικά του εκλογικού σώματος

(Clarke et al. 2004: 8 και για μία εμπειριστατωμένη κριτική βλ. Green & Shapiro, 1994).

Στο πλαίσιο της κριτικής της θεωρίας του Downs, δεν αναπτύχθηκαν μόνο μοντέλα απόρριψης της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής αλλά δημιουργήθηκε και μια συζήτηση επέκτασης του μοντέλου της ορθολογικής συμπεριφοράς. Σε αυτήν την τάση πρωτοστατεί ο Stokes (1963), ο οποίος ασκεί τέσσερα σημεία κριτικής στον Downs. Το πρώτο σημείο κριτικής αναφέρεται στη μονοδιάστατη (the axiom of unidimensionality) αντίληψη του πολιτικού χώρου από τον Downs· σύμφωνα με τον Stokes (1963: 370-371), το χωροθετικό μοντέλο του Downs για τον ανταγωνισμό μεταξύ των κομμάτων, υλοποιείται σε μία και μοναδική διάσταση, ενώ αντίθετα το πολιτικό σύστημα είναι ένα πολυδιάστατο σχήμα εντός της κοινωνίας. Έτσι, ενώ κάποιος ψηφοφόρος μπορεί σε μία διάσταση της πολιτικής σφαίρας, για παράδειγμα στη διαχείριση οικονομικών ζητημάτων, να έχει απόψεις αριστερόστροφες ή φιλελεύθερες, μπορεί σε άλλες διαστάσεις της πολιτικής, όπως η εξωτερική πολιτική ή η διαχείριση του περιβάλλοντος να έχει απόψεις περισσότερο δεξιόστροφες ή συντηρητικές. Επομένως, η ανάλυση της ορθολογικής συμπεριφοράς κόστους-οφέλους ψηφοφόρων και κομμάτων θα πρέπει να γίνεται αναφορικά με το πολυδιάστατο πλαίσιο της πολιτικής σφαίρας.

Το δεύτερο σημείο κριτικής του Stokes αφορά στη σταθερή δομή (fixed structure) στην οποία στηρίζεται το μοντέλο του Downs· τα όρια ενός εμπορικού δρόμου ή μία σιδηροδρομική γραμμή, που χρησιμοποίησε ο Hotelling στο παράδειγμά του, αποτελούν μία δεδομένη σταθερά, στην οποία είναι δύσκολο να επέλθουν αλλαγές ή να επηρεαστεί από διάφορους μεσοπρόθεσμους παράγοντες. Αντιθέτως, η πολιτική σφαίρα και λόγω των πολλών διαστάσεων που τη διέπουν αλλά και εξαιτίας της άμεσης συνάρτησής της με την κοινωνική σφαίρα, είναι δυνατόν να υποστεί άμεσες και ραγδαίες μεταβολές δύσκολα προβλέψιμες, αποσταθεροποιώντας έτσι τη δομή του πολιτικού χώρου στον οποίο κινούνται κόμματα και εκλογείς. Με άλλα λόγια, είναι τόσες πολλές καταστάσεις που μπορούν να επηρεάσουν μία και μόνο εκλογική αναμέτρηση, που καθίσταται αδύνατο να προβλέψει κανείς το σημείο ανταγωνισμού των κομμάτων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των προεδρικών Αμερικανικών εκλογών του

1948, οι οποίες σημαδεύτηκαν από την εφαρμογή του πακέτου New Deal που εισήγαγε ο πρόεδρος Ρούζβελτ και στις οποίες το επίκεντρο ενδιαφέροντος εκλογέων και κομμάτων ήταν τα οικονομικά ζητήματα. Στις επόμενες εκλογές του 1952, τα οικονομικά ζητήματα παραμερίστηκαν από την επικράτηση θεμάτων εξωτερικής πολιτικής, που έθεσε με ένταση ο Αϊζενχάουερ (Belknap & Campbell 1951· Campbell, Gurin & Miller 1953). Στη σύγχρονη πολιτική σκηνή, είναι αρκετά επίκαιρες και χαρακτηριστικές της ρευστότητας της πολιτικής σφαίρας, οι εκλογές του 2004 στην Ισπανία που σημαδεύτηκαν από τις συντονισμένες βομβιστικές επιθέσεις στο σιδηροδρομικό δίκτυο της Μαδρίτης, μετατοπίζοντας έτσι το πολιτικό διακύβευμα από τη διαχείριση της οικονομίας στη διαχείριση μιας κατάστασης κρίσης σε θέματα ασφαλείας (Colomer 2005· Bali 2007· Montalvo 2012). Αντίστοιχα, στην Ελλάδα οι πρόωρες εκλογές του 2007 στιγματίστηκαν από τις καταστροφικές πυρκαγιές τον Αύγουστο του 2007, ακριβώς ένα μήνα πριν από τις εκλογές (Patrikios & Karyotis 2008· Gemenis 2008· Dinas 2008). Επομένως, μπορεί να βρει κανείς αρκετά παραδείγματα μετατόπισης της θέσης που αποτελεί το επίκεντρο της αντιπαράθεσης όχι μόνο από εκλογική αναμέτρηση σε εκλογική αναμέτρηση αλλά και εντός μιας προεκλογικής περιόδου.

Το τρίτο σημείο κριτικής του Stokes αφορά στις διαστάσεις ενός διακυβεύματος (the axiom of ordered dimensions στο Stokes 1963: 372-374), δηλαδή στις διαφορετικές θέσεις των κομμάτων για συγκεκριμένα ζητήματα. Ο Stokes δίνει στον όρο διάσταση την έννοια της τομής επί ενός ζητήματος, δηλαδή την αντιπαράθεση αντιμαχόμενων πλευρών/κομμάτων για τον τρόπο επίλυσής του. Με άλλα λόγια, το επιχείρημα του Stokes είναι ότι τα κόμματα έχουν διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις, οι οποίες οδηγούν και σε διαφορετικές πολιτικές, οπότε η σύγκλιση των κομμάτων προς τον ενδιάμεσο ψηφοφόρο σε αρκετές περιπτώσεις δεν είναι δυνατή διότι τα κόμματα διεκδικούν την εφαρμογή διαφορετικών πολιτικών. Βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις διακυβευμάτων για τα οποία τα κόμματα δεν έχουν διαφορετική οπτική και συγκλίνουν ως προς τον τρόπο αντιμετώπισής τους. Γι' αυτό το λόγο, ο Stokes διακρίνει μεταξύ των ζητημάτων θέσης (position issues) και των ζητημάτων ικανότητας (valence issues). Για τα ζητήματα θέσης θα πρέπει να πληρούνται τρία κριτήρια «ο ψηφοφόρος πρέπει να έχει συγκεκριμένη θέση για

κάποιο ζήτημα, τα αντιμαχόμενα κόμματα πρέπει να προτείνουν διαφορετικές πολιτικές για το συγκεκριμένο ζήτημα και οι ψηφοφόροι θα πρέπει να είναι σε θέση να συνδέσουν τις δικές τους προτιμήσεις με τις προτάσεις των κομμάτων» (Clarke et al. 2004: 24). Τέτοιου είδους διακυβεύματα είναι για παράδειγμα το δικαίωμα στην άμβλωση, ο γάμος των ομοφυλοφίλων αλλά και οικονομικά ζητήματα όπως η κρατική παρεμβατικότητα στην αγορά. Τα ζητήματα ικανότητας, αναφέρονται σε διακυβεύματα για τα οποία υπάρχει συναίνεση, αναγνωρίζονται ως προβλήματα τόσο από τους πολιτικούς όσο και από τους πολίτες και υπάρχει η θέληση αντιμετώπισής τους χωρίς, ωστόσο, να προτείνονται διαφορετικές πολιτικές. Τέτοια ζητήματα είναι, για παράδειγμα, η διαφθορά, η εγκληματικότητα και σε κάποιο βαθμό και η ανεργία. Στην περίπτωση των ζητημάτων ικανότητας, οι εκλογείς καλούνται να επιλέξουν όχι μεταξύ διαφορετικών πολιτικών προτάσεων αλλά μεταξύ ικανών πολιτικών. Αυτό που θα αξιολογήσουν οι εκλογείς είναι η ικανότητα του υποψηφίου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα, οπότε, όπως και στην περίπτωση της οικονομικής ψήφου, θα ανατρέξει στο παρελθόν ή θα δημιουργήσει προσδοκίες για το μέλλον και ανάλογα με τις επιδόσεις και ικανότητες του υποψηφίου θα τον τιμωρήσει ή θα τον επιβραβεύσει (ό.π.: 374).

Τέλος, η κριτική του Stokes στο μοντέλο ορθολογικής συμπεριφοράς του Downs, κλείνει με το αξίωμα των κοινών αναφορών (the axiom of common references) κατά το οποίο κόμματα και πολιτικοί πρέπει να έχουν κοινή αντίληψη ως προς το περιεχόμενο του πολιτικού ανταγωνισμού. Σε αυτό το σημείο η κριτική του Stokes έγκειται στο σημείο της θεωρίας του Downs για τον ενδιάμεσο ψηφοφόρο (median voter) και την προσπάθεια των κομμάτων να συγκλίνουν τις πολιτικές τους με αυτές του ενδιάμεσου ψηφοφόρου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Stokes (ό.π.: 375), οι εκλογείς μπορεί να εκλαμβάνουν τα γεγονότα και τις πολιτικές διαφορετικά από ό,τι τα κόμματα και ενδεχομένως τα κόμματα και οι πολιτικοί μπορεί να μην είναι σε θέση να αντιληφθούν τα σημαντικά διακυβεύματα που απασχολούν το εκλογικό σώμα ή το κυρίαρχο ιδεολογικό προφίλ. Το παράδειγμα που δίνει προέρχεται από το συνέδριο των Ρεπουμπλικανών για τις προκριματικές εκλογές του 1952, στο οποίο ο συντηρητικός γερουσιαστής Taft υποστήριζε ότι το κόμμα θα έπρεπε να κινηθεί προς τα δεξιά στον άξονα φιλελευθερισμού-συντηρητισμού καθώς και η

χώρα βάδιζε προς αυτήν την κατεύθυνση μετά το New-Deal, ενώ οι Ρεπουμπλικάνοι είχαν μετακινηθεί προς περισσότερο μετριοπαθείς θέσεις και γι' αυτό το λόγο έχαναν στις πολιτείες που ήταν εκλογικά τους κάστρα. Αντίστοιχα, μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι το ίδιο συνέβη και στην ελληνική περίπτωση με τη μετακίνηση της ΝΔ προς το 'μεσαίο χώρο', την περίοδο που εξελέγη ο Κώστας Καραμανλής πρόεδρος της ΝΔ και διαπιστώθηκε η ανάγκη διεύρυνσης του εκλογικού ακροατηρίου, το οποίο είχε συγκεντρωθεί στο κέντρο ενώ παράλληλα δεν υπήρχε εκλογικός αντίπαλος από τα δεξιά της ΝΔ (Βούλγαρης 2013: 298).⁶⁸ Έτσι, αναδεικνύεται ανάγλυφα το πρόβλημα των κοινών αναφορών που πρέπει να έχουν τα κόμματα με τους εκλογείς.

Αυτά τα τέσσερα σημεία κριτικής του Stokes στο ορθολογικό μοντέλο του Downs, έγιναν η αφορμή για να προκύψει μία νέα τάση στη μελέτη της εκλογικής κοινωνιολογίας, αυτή της θεματικής ψήφου, ενσωματώνοντας αυτά τα σημεία στις προϋποθέσεις της θεματικής ψήφου. Η εκδοχή της θεματικής ψήφου έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στον Αγγλοσαξωνικό χώρο, απ' όπου προέκυψε και η ιδέα της θεματικής αρμοδιότητας (Butler & Stokes 1969· Clarke et al. 2004· Sanders et al. 2011). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο (issue priority model/issue ownership), τα κόμματα χαράσσουν πολιτικές με στόχο να δημιουργήσουν πολιτική ατζέντα για συγκεκριμένα ζητήματα, έτσι ώστε να αναπτύξουν τεχνογνωσία για το συγκεκριμένο ζήτημα και με αυτόν τον τρόπο την αρμοδιότητα επίλυσής του. Οι εκλογείς θα αναγνωρίσουν αυτήν την αρμοδιότητα και ανάλογα με τη σημασία κάθε ζητήματος στις εκλογές, θα επιλέγουν αντιστοίχως το αρμόδιο κόμμα.⁶⁹ Έτσι,

⁶⁸ Η χωροθετική στρατηγική της ΝΔ εκείνης της περιόδου (1997-2007) είναι χαρακτηριστική του αξιώματος κοινών αναφορών, όπως το περιγράφει ο Stokes. Αναδεικνύει, βεβαίως, το κίνδυνο που ελλοχεύει από τις στρατηγικές ιδεολογικές μετατοπίσεις των κομμάτων. Σύμφωνα με τον Βούλγαρη «η ΝΔ φιλοδοξούσε να επεκταθεί και να εγκατασταθεί στον χώρο της κεντροδεξιάς και του κέντρου, ακόμα και αν αυτό άφηνε ακάλυπτο το ακροδεξιό τμήμα της» (2013: 298). Η ΝΔ ήταν πάντοτε αναγκασμένη να ακολουθεί μία στρατηγική για τον χώρο από τα δεξιά της· άλλες φορές η στρατηγική αυτή ήταν στρατηγική ενσωμάτωσης και άλλες στρατηγική απομάκρυνσης (Georgiadou 2013: 82-83).

⁶⁹ Οι Walgrave, Lefevere & Tresch (2012) υποστηρίζουν ότι πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ της ικανότητας των κομμάτων να επιλύουν ζητήματα αρμοδιότητάς τους (competence issue ownership) και της συνειρμικής θεματικής αρμοδιότητας (associative issue ownership), κυρίως ως προς τον τρόπο μέτρησής τους. Η πρώτη αφορά σε ζητήματα αξιολόγησης των κομμάτων στη διαχείριση συγκεκριμένων ζητημάτων και μπορεί να μετρηθεί με την ερώτηση: «Ποιο κόμμα θεωρείτε καταλληλότερο για την επίλυση συγκεκριμένου ζητήματος». Ωστόσο, όταν αυτή η αξιολόγηση

για τα ζητήματα όπως η κοινωνική πρόνοια ή ανεργία θεωρούνται αρμόδια τα αριστερόστροφα κόμματα ενώ για ζητήματα ασφάλειας ή εγκληματικότητα τα δεξιόστροφα. Αυτό, άλλωστε, έχει υποστηριχθεί και από τη θεωρία του ιδεολογικό-πολιτικού κύκλου κατά την οποία τα αριστερόστροφα κόμματα είναι αρμοδιότερα στην αντιμετώπιση της ανεργίας και τα δεξιόστροφα στη μείωση του πληθωρισμού (Hibbs 1977).

Συνοψίζοντας, μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι τα χωροθετικά μοντέλα και τα μοντέλα ικανότητας και θεματικής αρμοδιότητας αλληλοσυμπληρώνονται. Σύμφωνα με το χωροθετικό μοντέλο του Downs, τα κόμματα τοποθετούνται στον ιδεολογικό άξονα ανάλογα με τις πολιτικές τους θέσεις, προκειμένου, όμως, να κερδίσουν την εξουσία, μετακινούνται προς τις θέσεις του ενδιαμέσου ψηφοφόρου έτσι ώστε να προσελκύσουν περισσότερες ψήφους. Αντιστοίχως, οι εκλογείς γνωρίζουν τις θέσεις των κομμάτων και επιλέγουν το κόμμα που βρίσκεται πιο κοντά στις δικές τους θέσεις. Επειδή, όμως, τυχαίνει να βρίσκονται κοντά σε δύο ή περισσότερα κόμματα, επιλέγουν αυτό που θεωρούν πιο ικανό να επιλύσει συγκεκριμένα ζητήματα ή έχει την αρμοδιότητα να το κάνει δίνοντας προτεραιότητα σε αυτά τα ζητήματα (Budge & Farlie 1977). Το μοντέλο της θεματικής ψήφου, εκτός των άλλων, εισάγει στην επιστημονική έρευνα της πολιτικής συμπεριφοράς το στοιχείο της ικανότητας των προσώπων. Επομένως, τη στιγμή που η σύγκλιση των πολιτικών και η ιδεολογική αποευθυγράμμιση, εισέρχονται εντονότερα στην πολιτική ζωή των σύγχρονων δημοκρατιών, τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν τα ηνία των κομμάτων αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την πλαισίωση της πολιτικής συμπεριφοράς (Sanders et al. 2011).

γίνεται αναδρομικά τότε αποκτά μια συνειρμική σύνδεση το συγκεκριμένο ζήτημα με το κόμμα. Επομένως, προκειμένου να υπάρξει αυτή η συνειρμική θεματική αρμοδιότητα, αρκεί το κάθε κόμμα να αναφέρεται συχνά σε συγκεκριμένα ζητήματα και να έχει ασχοληθεί στο παρελθόν με αυτά (βλ. επίσης, για το θέμα της θεματικής ηγεμονίας, Bellucci 2006· Aalberg & Jenssen 2007).

2.4 Σύνοψη

Η πολιτική συμπεριφορά είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο που εξαρτάται από αρκετούς παράγοντες, την ταξινόμηση των οποίων επιχειρήσαμε σε αυτό το κεφάλαιο. Η συνθετότητα του πολιτικού συστήματος αλλά κυρίως η πολυσχιδής διαδικασία συγκρότησης του ατόμου εντός της πολιτικής σφαίρας, είναι διαδικασίες που χρήζουν λεπτομερούς εξέτασης είτε σε συνδυασμό είτε μεμονωμένα. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι παρότι οι θεωρίες που περιγράφηκαν σε αυτό το κεφάλαιο διατυπώθηκαν στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, έχουν αποδειχθεί διαχρονικές και αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για τη μελέτη, ανάλυση και πρόβλεψη της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς ακόμη και σήμερα.

Αυτό που είναι σημαντικό να τονιστεί για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς, είναι ότι εξαιτίας της πολυπλοκότητας που τη διακατέχει, δεν είναι δυνατό να υπάρχει ένα και μοναδικό μοντέλο που να την εξηγεί ή να την προβλέπει. Όπως υποστήριξαν και οι συγγραφείς του *The American Voter* (Campbell et al., 1960), η πολιτική συμπεριφορά αποτελεί συνονθύλευμα πολλών παραγόντων μέσα στο χρόνο. Ωστόσο, την πολιτική συμπεριφορά, και δη την εκλογική, τη μετράμε σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, συνήθως κοντά στις εκλογές. Επομένως, για ολόκληρο το χρονικό διάστημα πριν από τις εκλογές, θα πρέπει να εξετάσουμε τους παράγοντες που παρεμβάλλονται στην πολιτική συμπεριφορά του ατόμου. Αυτοί οι παράγοντες, στη βιβλιογραφία γενικότερα, μπορούν να διακριθούν σε μακροπρόθεσμους (long-term) και βραχυπρόθεσμους (short-term), έχοντας ως κριτήριο διαμόρφωσης και διαφοροποίησής τους τον παράγοντα χρόνο· η χρονική στιγμή κατά την οποία ο κάθε παράγοντας υπεισέρχεται στη διαδικασία λήψης της απόφασης είναι καθοριστικός για κάθε σχολή σκέψης. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν αρχικά από τον V. O. Key (1955) και μετέπειτα από τους Norris & Evans (1999), στις μελέτες τους για τις 'κρίσιμες εκλογές', δηλαδή εκείνες τις εκλογικές αναμετρήσεις στις οποίες ανατρέπονταν παγιωμένες τακτικές και συμπεριφορές. Βασικό επιχείρημα αυτών των μελετών ήταν ότι η πολιτική συμπεριφορά και δη η εκλογική είναι αποτέλεσμα μακροπρόθεσμων παραγόντων των οποίων η επίδραση έχει βαθιές ρίζες και μακρά διάρκεια. Επειδή όμως η

πολιτική συμπεριφορά δεν είναι στατική όπως το κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο δεν είναι σταθερό, υπάρχουν βραχυπρόθεσμοι παράγοντες, οι οποίοι συμβάλουν στη μετατόπιση των προτιμήσεων της κοινής γνώμης, προκαλώντας σημαντικές αλλαγές στα ποσοστά των κομμάτων, ανατρέποντας μάλιστα τη συμβατική και υπό άλλες συνθήκες αναμενόμενη εναλλαγή τους στον κυβερνητικό θώκο .

Η διάκριση μεταξύ μακροπρόθεσμων και βραχυπρόθεσμων παραγόντων που επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα τελευταία χρόνια οι αλλαγές που προέκυψαν σε κοινωνικό επίπεδο επηρέασαν ραγδαία και το πολιτικό επίπεδο. Αν εστιάσουμε στην πολιτική συμπεριφορά των εκλογέων θα διαπιστώσουμε ότι μια σειρά από αλλαγές, όπως η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου που επέτρεψε την κοινωνική κινητικότητα και την καλύτερη ενημέρωση των ψηφοφόρων, η διαδικασία της εξατομίκευσης που απομείωσε τη συνοχή των κοινωνικών ομάδων και κατά συνέπεια τη δυναμική τους, προκάλεσαν σημαντικές μετατοπίσεις και μεταβολές τόσο στις κομματικές ταυτίσεις όσο και στην ίδια την ταξική και πολιτική ταυτότητα των εκλογέων. Επιπλέον, εκτός από τις αλλαγές στο πεδίο της ζήτησης (demand side), όπως ονομάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, το πεδίο της προσφοράς (supply side) υπέστη εξίσου μεγάλους μετασχηματισμούς, καθώς η πολιτική αντιπαράθεση μετακινήθηκε στα πρόσωπα των υποψηφίων, τα μέσα ενημέρωσης έγιναν ακόμη πιο μαζικά και αυξήθηκε ο ρόλος τους στον πολιτικό ανταγωνισμό, ενώ τέλος, παρατηρήθηκε και ένας πλουραλισμός κομματικών επιλογών. Αυτές οι αλλαγές συνέβαλλαν στην αύξηση της εκλογικής μεταβλητότητας (electoral volatility) και στην αύξηση του πολιτικού ανταγωνισμού καθώς αυξήθηκε ο αριθμός των σημαντικών κομμάτων στο πολιτικό σύστημα (Weßels et al. 2014). Επομένως, αυτό που αποτελεί ζητούμενο από την επιστημονική έρευνα σήμερα είναι να αποκωδικοποιήσει την ετερογένεια των ψηφοφόρων και την πολυπλοκότητα του πολιτικού συστήματος. Για να το επιτύχει αυτό θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να κάνει μια μεθοδολογική στροφή· η εστίαση της πολιτικής επιστήμης στο μακρο-επίπεδο και στο σχεδιασμό οικονομετρικών μοντέλων θα πρέπει να συνοδευτεί από τη διερεύνηση στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών στο μικρο-επίπεδο. Η ανατροφοδότηση του μικρο και μακρο επιπέδου μπορεί να μην είναι κάτι καινούργιο καθώς με αυτόν τον τρόπο ξεκίνησε

η εμπειρική έρευνα, ωστόσο με τα μεθοδολογικά εργαλεία που υπάρχουν σήμερα μπορεί να εμπλουτιστεί ακόμη περισσότερο. Με την παρούσα έρευνα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα αναπάντητα ερωτήματα που μας αφήνει η επεξεργασία των συγκεντρωτικών δεδομένων, μέσω του μικρο-επιπέδου και των ατομικών ιστοριών ζωής.

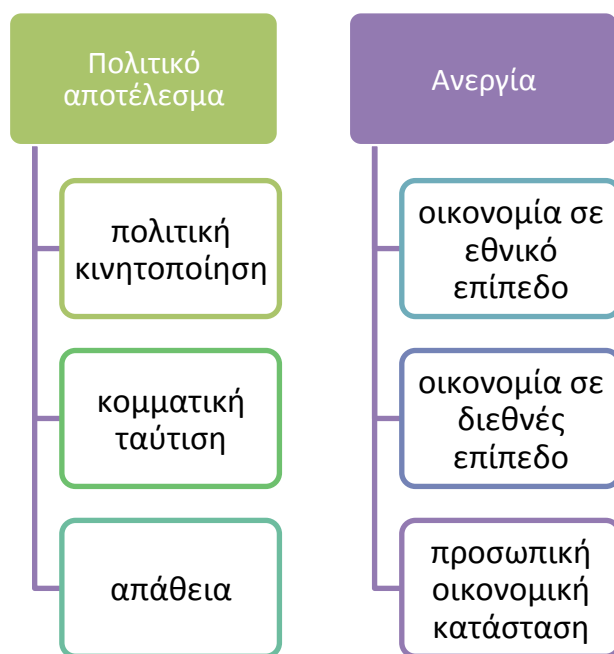
Κεφάλαιο 3 Ανεργία και πολιτική συμπεριφορά

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η σχέση οικονομίας και πολιτικής είναι μια σχέση σύνθετη, γεγονός που καθιστά τη διερεύνησή της ένα εγχείρημα αρκετά δημοφιλές στη διεθνή βιβλιογραφία. Τόσο σε περιόδους οικονομικής ομαλότητας και ευημερίας όσο κυρίως σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, η συσχέτιση των δύο αυτών πτυχών της κοινωνικής σφαίρας αποτελεί προνομιακό πεδίο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Ωστόσο, η επίδραση της οικονομίας στην πολιτική ζωή παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον κυρίως σε περιόδους κρίσεων. Έτσι, η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930 αποτέλεσε αφηγηριακό γεγονός για την εκπόνηση αρκετών μελετών, με σκοπό τη διερεύνηση της επίδρασής της στην πολιτική. Τα ιδιαιτέρως αυξημένα ποσοστά ανεργίας και οι στρατιές των ανέργων που δημιουργήθηκαν εκείνη την εποχή στο πλαίσιο της Μεγάλης Ύφεσης αποτέλεσαν ένα ειδικό κομμάτι των μελετών και έκτοτε το ζήτημα της επίδρασης της ανεργίας στην εκλογική συμπεριφορά διερευνήθηκε πολλαπλώς.

Οι έρευνες που συνδέουν την ανεργία με την πολιτική μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες με βάση το πεδίο μελέτης τους: δηλαδή, όπως στην περίπτωση της οικονομικής ψήφου που αναπτύξαμε προηγουμένως, η επίδραση της ανεργίας στην εκλογική συμπεριφορά διερευνάται με μεθοδολογικά εργαλεία του μακρο-επιπέδου και του μικρο-επιπέδου. Στο μακρο-επίπεδο εντάσσονται κυρίως οι ποσοτικές έρευνες, οι οποίες ωστόσο μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με την ανεξάρτητη μεταβλητή που χρησιμοποιείται. Έτσι, από τη μία πλευρά υπάρχουν οι έρευνες που εξετάζουν την πολιτική συμπεριφορά των ίδιων των ανέργων ως μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, τα χαρακτηριστικά της οποίας μπορούν να αποβούν καταλυτικά στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς. Από την άλλη, υπάρχουν οι έρευνες που εξετάζουν τον τρόπο με τον οποίο η ανεργία, ως μακροοικονομικός δείκτης, επηρεάζει το πολιτικό σύστημα και την πολιτική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τον Rattinger (1991: 50-51), η μελέτη του τρόπου με τον οποίο η ανεργία μπορεί να επηρεάσει την πολιτική συμπεριφορά στερείται της δέουσας θεωρίας που βοηθά στην πρόβλεψη τέτοιας συμπεριφοράς, ωστόσο δανειζόμενοι εργαλεία είτε από την ορθολογική επιλογή είτε από την

κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση, μπορούμε να εικάσουμε τα εξής: «η ανεργία μπορεί να σχετιστεί με το επίπεδο της πολιτική συμμετοχής, κυρίως στις εκλογές, με την κατανομή δυνάμεων στο κατεστημένο πολιτικό σύστημα και με την αποξένωση και δυσaréσκεια από την πολιτική». Επίσης, το ποσοστό της ανεργίας μπορεί να είναι ένας δείκτης της οικονομικής κατάστασης, είτε της χώρας είτε των ατόμων, αλλά και του διεθνούς οικονομικού κύκλου (Γράφημα 17). Συνοπτικά, αυτές είναι οι μεταβλητές που εξετάζονται στις περισσότερες ποσοτικές έρευνες, οι οποίες έχουν διεξαχθεί μέχρι τώρα έχοντας ως αντικείμενο την ανεργία στη ιδιαίτερη συνάφειά της με την πολιτική και την εκλογική συμπεριφορά και είναι προφανές ότι έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε πως αλληλεπιδρούν οι μεταβλητές αυτές στην ερευνητική αυτή διάσταση.

Γράφημα 17. Μεταβλητές έρευνας

Αντίθετα, οι έρευνες του μικρο-επιπέδου θέτουν ως αναλυτική μονάδα το άτομο και εστιάζουν στην προσωπική εμπειρία της ανεργίας, επομένως, πρόκειται κυρίως για ποιοτικές έρευνες με μικρό δείγμα ανέργων, οι οποίες δίνουν έμφαση στις ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μια επισκόπηση αυτών των ερευνών, θα διερευνηθούν τα αναλυτικά και μεθοδολογικά εργαλεία τους, καθώς και τα επιστημονικά συμπεράσματά τους προκειμένου να

αποτελέσουν οδηγό και για την παρούσα έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο αυτής της διδακτορικής εργασίας.

3.1 Εξτρεμισμός, ριζοσπαστισμός και απάθεια των ανέργων στη διεθνή βιβλιογραφία

Οι έρευνες για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων και του τρόπου με τον οποίο η ανεργία περιπλέκεται με την πολιτική θα μας απασχολήσουν σε αυτό το κεφάλαιο. Συνήθως, οι οικονομικές κρίσεις συνδέονται με φαινόμενα ριζοσπαστισμού ή/και εξτρεμιστικής συμπεριφοράς, οπότε πολλοί ερευνητές είχαν ως βασική υπόθεση εργασίας, ότι οι άνεργοι, λόγω της οικονομικής υστέρησής τους γίνονται περισσότερο 'ριζοσπαστικοί' προβάλλοντας περισσότερα αιτήματα ή πιο 'εξτρεμιστικοί' με διάθεση τιμωρίας των υπευθύνων για την κατάστασή τους. Η περίοδος του Μεσοπολέμου και η Μεγάλη Ύφεση αποτελούν σημείο τομής για αυτού του είδους τις αναλύσεις. Μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την ερευνητική προσέγγιση του φαινομένου, τα μεθοδολογικά εργαλεία, τον λειτουργικό ορισμό του φαινομένου ανά έρευνα και τις διαφορετικές διασυνδέσεις που εντοπίζονται, θα αποτελέσουν χρήσιμο υλικό για την περαιτέρω επεξεργασία και εφαρμογή ενός συστήματος για την εμπειρική καταγραφή του τρόπου με τον οποίο η ανεργία συνδέεται με την πολιτική συμπεριφορά.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στο Πρώτο Κεφάλαιο, η ανεργία εμφανίστηκε ως δομικός παράγοντας στην κοινωνικοοικονομική ζωή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} μαζί με το δεύτερο κύμα της βιομηχανικής επανάσταση και την εδραίωση της εξαρτημένης εργασίας (Garraty 1978). Ο συσχετισμός της ανεργίας με τον ριζοσπαστισμό βρέθηκε στο επίκεντρο αρκετών μελετών μετά το οικονομικό κραχ του 1930. Μάλιστα, στη βιβλιογραφία αρκετοί έχουν συνδέσει την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία με τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας στη Γερμανία τη δεκαετία του 1930 ενώ αντίστοιχες μελέτες έχουν γίνει και στις ΗΠΑ όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Στις περισσότερες μελέτες του ακροδεξιού φαινομένου ο ριζοσπαστισμός παρουσιάζεται περίπου ως συνώνυμο του εξτρεμισμού και σε

άλλες περιπτώσεις συνδέεται απλώς με την αλλαγή από τα καθιερωμένα, ειδικά για την πολιτική συμπεριφορά ο ριζοσπαστισμός προσομοιάζεται με την αύξηση της πολιτικής συμμετοχής (είτε συμμετοχή στις εκλογές είτε συμμετοχή σε κόμματα, συνδικάτα κ.λπ.) (Schlozman & Verba 1979· Piven & Cloward 1977).⁷⁰

Ανατρέχοντας βιβλιογραφικά στις μελέτες που εντάσσονται στο μακρο-επίπεδο, υποστηρίζεται ότι οι άνεργοι στήριξαν μαζικά το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα (NSDAP) του Χίτλερ. Οι Frey & Weck (1983) επεξεργάστηκαν εκλογικά δεδομένα από το 1930 έως το 1933 στη Γερμανία και το αρχικό τους συμπέρασμα σχετικά με την επίδραση της ανεργίας στην ψήφο υπέρ του NSDAP ήταν ότι υπήρχε αρνητική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών, δηλαδή, όσο αυξανόταν η ανεργία τόσο μειωνόταν το ποσοστό του NSDAP. Παρόλα αυτά όμως, δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η εκλογική συμπεριφορά είναι υπόθεση μίας και μοναδικής μεταβλητής γι' αυτό και επεκτείνοντας την έρευνά τους και σε άλλες μεταβλητές όπως το θρήσκευμα και την επαγγελματική κατάσταση, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι εκλογικές επιδόσεις του NSDAP αυξάνονταν στις αγροτικές περιοχές και μειώνονταν στις Καθολικές ενώ σε περιοχές με υψηλά ποσοστά ανεργίας υπήρχαν κέρδη στο εκλογικό μερίδιο του NSDAP και απώλειες για τα υπόλοιπα κόμματα.⁷¹

⁷⁰ Όπως σημειώνει ο (Calhoun 2012), η ετυμολογία της λέξης ριζοσπαστισμός παραπέμπει σε ριζικές μεταβολές, ριζικές διεκδικήσεις, ωστόσο συχνά η έννοια του ριζοσπαστικού χρειάζεται κάποιες αποσαφηνίσεις: πρώτον, δεν υπάρχει χρονική σταθερότητα στη χρήση της έννοιας, καθώς κάτι που θεωρείται ριζοσπαστικό σε μία χρονική περίοδο σε μια επόμενη μπορεί να θεωρείται απλώς δεδομένο και δεύτερον, σε αρκετές περιπτώσεις η έννοια του ριζοσπαστισμού δεν αποδίδεται στο αίτημα που υπάρχει αλλά στα μέσα διεκδίκησης. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί η διεκδίκηση να αφορά την επαναφορά κάποιων κεκτημένων καθόλου ριζοσπαστικών αλλά τα μέσα αυτής της διεκδίκησης να είναι ακραία και βίαια καθιστώντας έτσι τη διεκδίκηση ριζοσπαστική. Αυτό είναι και ένα από τα σημεία διαχωρισμού της έννοιας του ριζοσπαστισμού από τον εξτρεμισμό. Για μια κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με το φαινόμενο του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού βλ. Στο Γεωργιάδου κ.α. 2012, Παραδοτέο ΠΕ1-Ε1 (2013) του προγράμματος ΘΑΛΗΣ «Σχεδιασμός και Διαχείριση Συστήματος Καταγραφής Πολιτικού και Κοινωνικού Ριζοσπαστισμού στην Ελλάδα».

⁷¹ Οι Frey & Weck, με ένα πείραμα υποθέσεων (Gedankenexperiment – thought experiment, πειράματα που διερευνούν το αποτέλεσμα μιας υποθετικής κατάστασης, βλ. Gendler 2000) θέλησαν να δείξουν ποια θα ήταν η έκβαση της πορείας της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης αν δεν είχε πληγεί από την οικονομική κρίση. Για να το δουν αυτό, συγκέντρωσαν εκλογικά και μακροοικονομικά δεδομένα (ποσοστό ανεργίας) ανά περιφέρεια και με τη μέθοδο της πολλαπλής παλινδρόμησης εξέτασαν την πιθανότητα ψήφου προς τα κόμματα ανάλογα με την αύξηση του ποσοστού ανεργίας. Σύμφωνα λοιπόν, με τα επίσημα στατιστικά δεδομένα, η αύξηση του ποσοστού ανεργίας κατά μία μονάδα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού του NSDAP στις εκλογές κατά μισή μονάδα, δηλαδή, «η αύξηση του ποσοστού ανεργίας από τις εκλογές του 1930 στις εκλογές του 1932 κατά 27,9% οδήγησε στην αύξηση του ποσοστού του NSDAP κατά 14,5%, επομένως αν το ποσοστό της

Όπως υποστηρίζουν οι King, Rosen, Tanner, & Wagner (2008: 954) «το κοινωνικό κεφάλαιο, με τη μορφή των δογματικών ή θρησκευτικών δεσμών, προστάτεψε ορισμένες ομάδες από τη ναζιστική προπαγάνδα». Ωστόσο, εκτός από το κοινωνικό κεφάλαιο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις ιδεολογικές καταβολές τόσο των ψηφοφόρων όσο και των κομμάτων. Σύμφωνα με τον Stögbauer (2001), το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν κατά της ιδιοκτησίας και της απόκτησης κεφαλαίου, γεγονός που επηρέασε αρνητικά όσον αφορά τη στάση τους απέναντί του τόσο τους αγρότες όσο και τους μικρομεσαίους εμπόρους, οι οποίοι προσέβλεπαν στην απόκτηση κέρδους και περιουσίας μέσω της ατομικής προσπάθειας. Επομένως, το ΚΚ αλλά κατ' επέκτασιν και το Zentrum, δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν έναν ιδεολογικό δεσμό με τα μικρομεσαία στρώματα που ενδεχομένως να αποτελούσε ανάχωμα στην εκλογική άνοδο του NSDAP.

Παρόλα αυτά υπάρχει και ο αντίλογος από αυτούς που υποστηρίζουν ότι το Κομμουνιστικό κόμμα καθώς και το κόμμα του Κέντρου είχαν συγκριτικά λιγότερες διαρροές προς το NSDAP απ' ό,τι τα άλλα κόμματα (Wernette 1976). Ο Kuechler (1992: 30) υποστηρίζει ότι το εκλογικό κοινό του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος είχε διείσδυση προς όλα τα κοινωνικά στρώματα ενώ η απογοήτευση από την πολιτική εν γένει των εκλογέων το κατέστησε αντισυστημικό και κόμμα διαμαρτυρίας (Childers 1983). Σύμφωνα με τα θεωρητικά εργαλεία της οικονομικής ψήφου, που περιγράφηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, το NSDAP δεν είχε κυβερνητικό παρελθόν, όπως οι Σοσιαλδημοκράτες, οι Καθολικοί του Κέντρου και οι Φιλελεύθεροι και αυτό συνέβαλε στην αποφυγή απόδοσης ευθυνών από το εκλογικό σώμα προς το κόμμα του Χίτλερ (Stögbauer 2001). Όμως, παρόλο που το NSDAP υπήρξε και πριν το 1933 ένα φασιστικό Führerpartei που αρχικά παρουσιάστηκε με το προκάλυμμα κόμματος συλλέκτη της διαμαρτυρίας, δεν συνέβαλαν σε αυτό όλες οι κοινωνικές ομάδες με τον ίδιο τρόπο· μάλιστα, ο Falter (1984: 277-281) και ο Geary (1998), υποστηρίζουν ότι εκείνοι που επηρεάστηκαν περισσότερο από την κρίση (άνεργοι, εργάτες εργοστασίων, κάτοικοι αγροτικών περιοχών), ήταν λιγότερο δεκτικοί στην προπαγάνδα του Χίτλερ (Γεωργιάδου 1995:

ανεργίας είχε παραμείνει σταθερό τότε το εκλογικό ποσοστό του NSDAP θα ήταν 22,8% αντί του 37,3%» (Frey & Weck 1983: 415).

107). Θα πρέπει, ωστόσο, ειδικά για την περίπτωση της Γερμανίας και την άνοδο του Χίτλερ να είμαστε επιφυλακτικοί για τον τρόπο με τον οποίο η ανεργία συνέβαλε στην εκλογική εκτίναξη του NSDAP, καθώς τα δεδομένα των μελετών που έχουν δημοσιευθεί μέχρι τώρα είναι συγκεντρωτικά και δεν μπορούν να αναχθούν σε ατομικό επίπεδο.⁷²

Η Γερμανία του Μεσοπολέμου και η άνοδος του ναζιστικού κόμματος στην εξουσία στη συγκυρία της Μεγάλης Ύφεσης μπορεί να αποτέλεσαν αφορμή για μια σειρά ερευνών που συνέδεαν την οικονομική κρίση με την άνοδο του εξτρεισμού, ωστόσο υπήρχαν ήδη αρκετές μελέτες για τις προϋποθέσεις εμφάνισης ριζοσπαστικής συμπεριφοράς. Ο Lundberg (1927) στην μελέτη του για τους δημογραφικούς και οικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν ή διαμορφώνουν ριζοσπαστικές ή συντηρητικές συμπεριφορές αντίστοιχα, επιλέγει να εξετάσει τέσσερις διαφορετικές ομάδες μεταβλητών: τις φυσικές συνθήκες μιας περιοχής (έδαφος, κλίμα, καλλιέργειες κ.λπ.), τις βιολογικές ή οργανικές συνθήκες (είδη ζώων και φυτών που ζουν και αναφύονται στην περιοχή), τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε μια περιοχή και τα διαφορετικά κοινωνικά «περιβάλλοντα» (milieux) της περιοχής, όπως θρήσκευμα ή εθνικότητα. Για τον συγγραφέα η ριζοσπαστική συμπεριφορά διακρινόταν από τη συντηρητική με βάση την ψήφο ή μη στην οργάνωση των αγροτών Non-Partisan League⁷³, σε τέσσερις πόλεις της Βόρειας Ντακότα και της Μινεσότα των ΗΠΑ. Έτσι, ο Lundberg καταλήγει ότι οι συνθήκες που οδηγούν στον ριζοσπαστισμό είναι:

«ο ριζοσπαστικός, εξ ορισμού, είναι ελεύθερος από κοινωνικούς δεσμούς και πιέσεις της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης. Αυτού του είδους η ελευθερία οφείλεται κυρίως στην ηλικία, στην πρόσφατη

⁷² Οι έρευνες που αναφέρθηκαν έχουν ως ανεξάρτητη μεταβλητή την ανεργία, το ποσοστό ανεργίας σε κάθε εκλογική περιφέρεια της Γερμανίας, οπότε οποιαδήποτε ανάλυση μετρά τον τρόπο με τον οποίο το ποσοστό ανεργίας επιδρά στη μεταβολή των εκλογικών ποσοστών των κομμάτων. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι η μεταβολή στα ποσοστά των κομμάτων προήλθε από την μεταστροφή της ψήφου των ανέργων. Η ανεργία ως μακροοικονομικός δείκτης μπορεί να είναι καθοριστικός για το σύνολο του εκλογικού σώματος καθώς αποτελεί στα μάτια των ψηφοφόρων και έναν δείκτη για τις επιδόσεις της οικονομίας της χώρας (Rattinger 1991).

⁷³ Πρόκειται για ένα κίνημα διαμαρτυρίας των αγροτών, που οργανώθηκε το 1915, από τον πρώην πολιτευτή του Σοσιαλιστικού κόμματος A. C. Townley. Η Non-Partisan League διεκδικούσε καλύτερες συνθήκες για την αγροτική παραγωγή, κρατικό έλεγχο των μύλων, δημιουργία αγροτικών τραπεζών κ.λπ. (Saloutos 1946).

μετανάστευση, στο στάδιο ανάπτυξης της κοινότητας στην οποία ζει, στη μόρφωση, στην πολιτισμική κληρονομιά, στα βιολογικά χαρακτηριστικά και σε άλλους παράγοντες της προσωπικότητας. Ο ριζοσπαστικός είναι πιθανόν να είναι οικονομικά και κοινωνικά επισφαλής, και υπ'αυτήν την έννοια έχει λίγα να χάσει και πολλά να κερδίσει από την αλλαγή (Lundberg 1927: 731-732)».

Με βάση τα χαρακτηριστικά που αναφέρει ο Lundberg για τον ριζοσπαστικό και τις προϋποθέσεις εμφάνισης ριζοσπαστικής συμπεριφοράς, θεωρητικά θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι άνεργοι σε αυτή την τυπολογία με την έννοια ότι έχουν λίγα να χάσουν από την αλλαγή και ιδιαίτερα σε περιοχές που εμφανίζουν μαζική ανεργία.

Οι έρευνες για την ριζοσπαστικοποίηση των ανέργων, όπως αναφέρθηκε και εισαγωγικά, αφορούν εν πολλοίς την αύξηση της πολιτικής συμμετοχής και της πολιτικής κινητοποίησής τους μέσω των συλλογικών διεκδικήσεων. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου δημιουργήθηκαν αρκετές οργανώσεις ανέργων και αρκετοί άνεργοι παρέμειναν μέλη των συνδικάτων των κλάδων στους οποίους εργάζονταν. Όπως μας πληροφορεί ο Croucher (2008: 4), «οι κινητοποιήσεις των ανέργων κατά τον Μεσοπόλεμο μπορούν να ταυτιστούν με τον τύπο διαμαρτυρίας που προτείνει ο Polanyi, δηλαδή ως διαμαρτυρία απέναντι στις μεγάλες βεληνεκούσ αλλαγές που αναστάτωσαν τις υπάρχουσες προσδοκίες», καθώς ήταν η πρώτη φορά που εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης και της καθιέρωσης της βιομηχανικής παραγωγής, παρατηρήθηκε και η μαζική ανεργία. Στη διεθνή βιβλιογραφία γίνεται ένας διαχωρισμός μεταξύ των μελετών που αφορούν αποκλειστικά τις οργανώσεις των ανέργων και εκείνων που αναφέρονται συνολικά στη συλλογική δράση των συνδικάτων. Ο λόγος που υπάρχει αυτός ο διαχωρισμός είναι επειδή σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε εχθρότητα των συνδικάτων απέναντι στους άνεργους καθώς υπήρχε ο φόβος καθορισμού των εργατικών αιτημάτων «από το περιθώριο» (Croucher ό.π.: 6), ενώ και τα ίδια τα αιτήματα διέφεραν· οι άνεργοι συνήθως διεκδικούσαν μια ευνοϊκότερη πολιτική σε επίπεδο κοινωνικής πρόνοιας ενώ οι εργαζόμενοι διατύπωναν αιτήματα εργατικής πολιτικής (Μπιθυμήτρης & Καφέ 2014).

Οι άνεργοι είναι μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα και ως τέτοια αντιμετωπίστηκε από τις υπόλοιπες. Σύμφωνα με τον Zukas (2001: 26), στη δημοκρατία της Βαϊμάρης, οι καπιταλιστές αντιμετώπιζαν τους ανέργους ως ζωτικό εργατικό απόθεμα που χρειαζόταν όμως συνεχή επιτήρηση επειδή μπορούσε να απειλήσει το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα, οι σοσιαλιστές τους έβλεπαν ως απειλή για τις θέσεις εργασίας τους και για την ίδια τη συνοχή του εργατικού κινήματος, ενώ οι κομμουνιστές ήταν οι μόνοι που στα πρόσωπα των ανέργων έβλεπαν την στρατιά που θα κατατρόπωνε τον καπιταλισμό. Επομένως, οποιαδήποτε προσπάθεια κινητοποίησής τους επαφίόταν στη στρατηγική του κομμουνιστικού κόμματος. Αντίστοιχα, στην Αμερική, όπως περιγράφουν οι Piven & Cloward (1977), οι κινητοποιήσεις των ανέργων είχαν μια σταδιακή κορύφωση· αρχικά είχαν την μορφή λεηλασιών που έκαναν ομάδες ανέργων προκειμένου να αποκτήσουν τροφή και σταδιακά εξελίχθηκαν σε πολιτικές κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες με αιτήματα παροχών προς τους ανέργους, υποκινούμενες από το κομμουνιστικό κόμμα. Σε αρκετές περιπτώσεις το κομμουνιστικό κόμμα καλούσε σε πολιτική ανυπακοή και προσπαθούσε να αποτρέψει εξώσεις ακόμη και με την βίαιη αντίσταση, ενώ μέσα στο ρεπερτόριο δράσης τους ήταν και η κατάληψη των κέντρων πρόνοιας έως ότου τους δοθεί είτε οικονομική βοήθεια είτε τρόφιμα (Piven & Cloward 1977: 53-60). Η κινητοποίηση των ανέργων εκείνη την περίοδο στην Αμερική ήταν αρκετά έντονη, χωρίς ωστόσο, να υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία για τη στρατολόγηση μελών από τις τοπικές οργανώσεις ανέργων. Επιπλέον, κινητοποιήθηκαν περισσότερο τα ήδη υπάρχοντα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος και δεν έχουμε στοιχεία για τα νέα μέλη των οργανώσεων. Το πεδίο δράσης τους ήταν δεδομένο και μόλις κάποια από τα αιτήματά τους ικανοποιήθηκαν, μέσω της προνοιακής πολιτικής του New Deal, το κίνημα των ανέργων άρχισε να φθίνει (βλ. επίσης Rosenzweig 1975).

Η μελέτη των Piven & Cloward εστιάζει την προσοχή της στους ήδη οργανωμένους κομματικά ανέργους και δη σε εκείνους που ανήκαν στο κομμουνιστικό κόμμα, χωρίς να μας δίνονται στοιχεία για το σύνολο του άνεργου πληθυσμού στην Αμερική της Μεγάλης Ύφεσης. Αντίθετα, η κλασική μελέτη για τον ριζοσπαστισμό των ανέργων, που μας δίνει μια πιο σφαιρική εικόνα για την πολιτική κινητοποίησή

τους, είναι αυτή των Schlozman & Verba (1977), οι οποίοι επικεντρώθηκαν στην ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων τόσο κατά τη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής ύφεσης τη δεκαετία του 1930 στις ΗΠΑ όσο και αργότερα κατά την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970 (Schlozman & Verba 1979). Εκκινώντας από την υπόθεση ότι οι Αμερικανοί δεν έχουν ιδιαίτερα υψηλή ταξική συνείδηση, επιχειρούν να αναδείξουν τους λόγους για τους οποίους μια οικονομικά επισφαλής ομάδα, οι άνεργοι, δεν ριζοσπαστικοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ή «για ποιο λόγο ενώ υπήρχαν σημάδια απόρριψης του συστήματος δεν κινητοποιήθηκαν ώστε να το ανατρέψουν» (Schlozman & Verba 1977: 295). Η πρώτη απόπειρα διερεύνησης του φαινομένου γίνεται με την επεξεργασία δευτερογενών ποσοτικών δεδομένων της έρευνας που διεξήγαγε το περιοδικό Fortune Magazine και δημοσιεύθηκε με τίτλο «Ο λαός των ΗΠΑ» το 1939.⁷⁴ Συνοψίζοντας, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η απουσία ταξικής συνείδησης ήταν σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας οποιασδήποτε μορφής ριζοσπαστικοποίησης, είτε με τη μορφή πολιτικής συμμετοχής σε κόμματα ή οργανώσεις που υπερασπίζονταν την εργατική τάξη (Σοσιαλιστικό Κόμμα) είτε με την εμπλοκή τους σε κινήσεις διαμαρτυρίας κατά του κατεστημένου ή προσπάθειας ανατροπής του (ό.π.: 304-307). Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει και το γεγονός ότι ταξική συνείδηση δεν εντοπίστηκε ούτε ανάμεσα στους εργαζόμενους, που τους τοποθετούσαν στην εργατική τάξη, τα λεγόμενα 'μπλε κολάρα' (blue collar workers). Επιπλέον, ο ριζοσπαστισμός για την Αμερικανική εργατική τάξη (εντάσσουν και τους ανέργους σε αυτή) τελείωνε εκεί που άρχιζε το Αμερικανικό όνειρο, που συμπυκνώνεται «στην ατομικιστική πεποίθηση ότι η πρόοδος έρχεται με την σκληρή δουλειά και το ρίσκο» (ό.π.: 317-319).

Τις παραπάνω υποθέσεις εργασίας και τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν με τη χρήση δευτερογενούς υλικού οι Schlozman & Verba, θέλησαν να επανεξετάσουν

⁷⁴ Οι συγγραφείς τονίζουν ότι η έρευνα του περιοδικού είναι αρκετά ελλιπής, τουλάχιστον για την επαλήθευση των υποθέσεων εργασίας σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων, «διότι δεν υπήρχαν βασικές ερωτήσεις σχετικά με την πρόθεση ψήφου, πολιτική συμμετοχή κ.ά., ενώ δεν υπάρχει καμία πληροφορία σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων, το χρονικό διάστημα ανεργίας και την προηγούμενη απασχόληση». Επίσης, προβλήματα εντοπίζονται και στη δειγματοληψία αφού το ποσοστό ανεργίας την περίοδο εκείνη στις ΗΠΑ ήταν 17,2% ενώ στο δείγμα της έρευνας υπήρχαν μόνο 200 άνεργοι δηλαδή περίπου το 7,3%, οπότε σε καμία περίπτωση δεν ήταν αντιπροσωπευτικό επί του πραγματικού πληθυσμού (Schlozman & Verba 1977: 297-298).

με μία πρωτογενή έρευνα αυτή τη φορά (Schlozman & Verba 1979). Έτσι, το 1976 διεξήγαγαν δύο τηλεφωνικές ποσοτικές έρευνες με συνολικό δείγμα 1370 ατόμων, εκ των οποίων οι 571 ήταν άνεργοι, προκειμένου να συγκρίνουν τις αντιλήψεις εργαζόμενων και ανέργων. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο αυτές χρονικές περιόδους - τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και η δεκαετία του 1930 - δεν μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους από την άποψη των οικονομικών μεγεθών, ενώ όπως παρατηρούν και οι συγγραφείς, οι άνεργοι της έρευνάς τους ήταν άνεργοι διότι αναζητούσαν μια καλύτερη εργασία, άρα επρόκειτο για ανεργία τριβής, και όχι άνεργοι επειδή απώλεσαν την εργασία τους και ήταν δύσκολο να βρουν άλλη εργασία, δηλαδή το πρόβλημα οφειλόταν στην ανεργία ελλειπούς ζήτησης. Υπήρχε, δηλαδή, σημαντική διαφοροποίηση τόσο στην οικονομική κατάσταση της χώρας όσο και στον τρόπο με τον οποίο βίωνταν από τους πολίτες η ατομική τους κατάσταση παραμονής εκτός αγοράς εργασίας. Αυτή είναι μια σημαντική μεταβλητή για την κατάταξη των ανέργων και τον εντοπισμό διαφοροποιήσεων στην πολιτική τους συμπεριφορά, εφόσον η αναζήτηση καλύτερης εργασίας είναι μια εκούσια επιλογή και σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει οικονομική υστέρηση όπως αυτό συμβαίνει με την απώλεια εργασίας. Επιπροσθέτως, ο βαθμός οικονομικής υστέρησης είναι προσδιοριστικός παράγοντας πολιτικής συμπεριφοράς και φανερώνει μια γραμμική σχέση με τάσεις ριζοσπαστικοποίησης.

Ειδικότερα για την πολιτική κινητοποίηση των ανέργων, έτσι όπως έχει μελετηθεί από τους θεωρητικούς των κοινωνικών κινημάτων (Della Porta 2005· Baglioni et al. 2008· Baglioni, Colloca & Theiss 2015· Richards 2002), προκειμένου να είναι επιτυχής η κινητοποίηση μιας ολόκληρης ομάδας θα πρέπει να πληρούνται τα εξής κριτήρια: «να υπάρχει απώλεια προνομίων και κεκτημένων, άρα κοινωνική δυσανεμία, οργανωτική υποδομή, πολιτικοί σύμμαχοι, στήριξη από τα μέσα ενημέρωσης και την κοινή γνώμη και εκμετάλλευση από τους ακτιβιστές των κατάλληλων πολιτικών ευκαιριών» (Baglioni et al. 2008: 332).

Η έρευνα των Schlozman & Verba αποτέλεσε εφαλτήριο για μια σειρά από έρευνες σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων και τη σύγκρισή της με αυτή των εργαζόμενων (Banks & Ullah 1987· Clark 1985· Gaskell & Smith 1985· Jackson 1985· Anderson 2001). Σε όλες αυτές τις ποσοτικές έρευνες το δείγμα αποτελείται

από εργαζόμενους και ανέργους προκειμένου να συγκριθούν οι στάσεις και αντιλήψεις αμφοτέρων για την πολιτική. Στις περισσότερες από αυτές, βασικό εύρημα αποτελεί η σχετική απάθεια, το γεγονός ότι οι άνεργοι δεν πιστεύουν στην πολιτική αλλαγή και αποστασιοποιούνται από το πολιτικό σύστημα. Συγκριτικά με τις αντιλήψεις των εργαζομένων δεν παρατηρείται ιδιαίτερη διαφοροποίηση οδηγώντας μας στο συμπέρασμα ότι η κατάσταση της ανεργίας δεν προσδίδει στοιχεία ταυτότητας στα άτομα που τη βιώνουν, τα οποία δεν σκέφτονται και δεν εκφράζονται πρωτίστως ως άνεργοι, τουλάχιστον αυτό δεν συμβαίνει στην αρχή. Ταυτόχρονα, δεν αισθάνονται μέλη μιας ομάδας, με κοινά προβλήματα και ανησυχίες αλλά, αντίθετα, βιώνουν το πρόβλημα σε ατομικό επίπεδο, ανεξάρτητα αν αυτό μπορεί να προσλαμβάνει σημαντικές διαστάσεις (Καφέ & Τσίρμπας 2013). Από αυτή την άποψη επιβεβαιώνεται ουσιαστικά ο «λανθάνων» χαρακτήρας των ανέργων ως ομάδας. Οι άνεργοι δεν συμμετέχουν σε εκδηλώσεις ή δραστηριότητες με αφορμή το βίωμά τους, δεν αισθάνονται την ανάγκη να συσπειρωθούν με βάση αυτό το χαρακτηριστικό τους, αφού δεν προσδοκούν προφανώς κάποιο όφελος από μια τέτοια δραστηριότητα, θα συμπληρώναμε λαμβάνοντας υπόψη τη θεωρία του Olson (1965) περί συλλογικής δράσης⁷⁵.

Σε μια αντίστοιχη έρευνα, ο Derber (1978) ⁷⁶ συνδέει τα πολιτικά αιτήματα των ανέργων με το μορφωτικό τους επίπεδο και το είδος της εργασίας που αναζητούν και υποστηρίζει ότι οι άνεργοι με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχουν μεγαλύτερες αξιώσεις για την εργασία που δικαιούνται να έχουν βάσει των προσόντων τους. Η βασική μεταβλητή όμως που συσχετίζεται με τον ριζοσπαστισμό που μπορεί να επιδείξουν οι άνεργοι είναι η απόδοση ευθυνών· εάν ο άνεργος αποδίδει ευθύνες για την κατάστασή του αποκλειστικά και μόνο στον εαυτό του, τότε είναι πιθανότερο ότι δεν θα έχει σημαντικές αλλαγές στην πολιτική του συμπεριφορά, ενώ εάν η απόδοση ευθυνών κατευθύνεται στην κοινωνία ή στο

⁷⁵ Σύμφωνα με τη «λογική της συλλογικής δράσης» του Mancur Olson, για να ανακύψει συλλογική δράση προς επίτευξη ενός κοινού σκοπού, θα πρέπει να υπάρχουν ατομικά κίνητρα συμμετοχής, αλλά και ατομικές «ποινές» σε περίπτωση μη συμμετοχής, προϋποθέσεις που καλύπτονται συνήθως σε μικρές ομάδες και όχι σε μεγάλες, «λανθάνουσες» ομάδες, όπως οι άνεργοι ή οι καταναλωτές.

⁷⁶ Η έρευνα διεξήχθη τον Ιούνιο 1977 στο Newton (προάστιο της Βοστώνης των ΗΠΑ) έξω από τις κοινωνικές υπηρεσίες, από τις οποίες οι άνεργοι εισέπρατταν το επίδομα ανεργίας. Το συνολικό δείγμα ανήλθε σε 395 ανέργους.

πολιτικό σύστημα, «γιατί δεν φρόντισαν, ώστε ο καθένας να εισπράττει αυτό που δικαιούται», τότε το πιο πιθανό είναι ο άνεργος να ριζοσπαστικοποιηθεί υιοθετώντας περισσότερο ριζοσπαστικές αντιλήψεις (ό.π. 1978: 28-29).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λειτουργικός ορισμός του ριζοσπαστισμού, αφού ο συγγραφέας θεωρεί ότι ριζοσπαστικό για τον άνεργο είναι «το πέρασμα από το να κατηγορεί τον εαυτό του για την κατάστασή του στο να κατηγορεί την κοινωνία που δεν φρόντισε να του παρέχει αυτά που δικαιούται». Και χρησιμοποιεί δύο ερωτήσεις για να το μετρήσει:

- 1) χρειαζόμαστε μια μορφή σοσιαλιστικής κοινωνίας προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα της ανεργίας, και
- 2) η ανεργία είναι απλώς ένα σύμπτωμα ενός μεγαλύτερου προβλήματος που είναι το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα.

Παρόλα αυτά, όλες οι έρευνες έχουν ως αφετηρία μια ενδεχόμενη διαθεσιμότητα σε ριζοσπαστικές ιδέες και ακόμη και στις περιπτώσεις που εμφανίζεται αυτή η διαθεσιμότητα, δεν μπορεί να διαπιστωθεί (ακραία) ριζοσπαστική πράξη, όταν αυτή ορίζεται ως η (βίαιη) ανατροπή του κατεστημένου ή τουλάχιστον η παρεμπόδιση της απρόσκοπτης αναπαραγωγής του. Αυτό που πρέπει να γίνει σαφές, είναι η διάκριση της ριζοσπαστικής πράξης από τη διαθεσιμότητα για τέλεση πράξεων τέτοιου είδους, όπως και από τις ριζοσπαστικές αντιλήψεις που δεν συνοδεύονται αντίστοιχες πράξεις, ενώ παράλληλα παραμένει ζητούμενο τι μετατρέψει μια ριζοσπαστική αντίληψη σε πράξη.

Με αφορμή αυτές τις υποθέσεις θα πρέπει να σταθούμε στις έρευνες του μικρο-επίπεδου για την ανεργία και τα συμπεράσματά τους σχετικά με την συμπεριφορά των ανέργων.

3.2 Έρευνες στο μικρο-επίπεδο

Στη διεθνή βιβλιογραφία, δυστυχώς, δεν υπάρχει αρκετό εμπειρικό υλικό που να συνδέει την ανεργία σε βιωματικό επίπεδο με την ριζοσπαστικοποίηση της πολιτικής συμπεριφοράς ή έστω των πολιτικών απόψεων και πεποιθήσεων των

ανέργων. Ωστόσο, οι έρευνες της δεκαετίας του 1930 σχετικά με την ανεργία προσφέρουν ακόμη και σήμερα ένα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη του φαινομένου. Συγκεκριμένα, οι έρευνες του Bakke (1940) και της Komarovsky (1971/1940) για τις επιπτώσεις της ανεργίας, επικεντρώνονται μεν στις ενδοοικογενειακές σχέσεις, προσφέρουν ωστόσο μια χρήσιμη οπτική για την επιρροή της χρονικής διάρκειας της ανεργίας στις κοινωνικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, ο Bakke (1940) διακρίνει πέντε φάσεις της χρονολογικής εξέλιξης της ανεργίας και μέσα από αυτές αναδεικνύει την ποιοτική τους μεταλλαγή και τις επιπτώσεις στην ενδοοικογενειακή γαλήνη, που διαταράσσεται αρχικά, ενώ εν συνεχεία κορυφώνεται, αλλά τελικά αποδυναμώνεται. Αντίστοιχα, στην έρευνά της η Komarovsky ασχολείται με τον άντρα-αρχηγό της οικογένειας (bread-winner), του οποίου η απώλεια της εργασίας συνεπάγεται τη μείωση του κύρους του απέναντι στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Οι δύο αυτές έρευνες είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί αναδεικνύουν θεμελιώδεις μεταβλητές που θα πρέπει να λάβει ο μελλοντικός ερευνητής υπόψη, τη χρονολογική εξέλιξη της ανεργίας και τη χρονική διάρκειά της, καθώς και τη θέση του ανέργου στον οικογενειακό ιστό. Αυτές οι μεταβλητές, όπως θα δούμε παρακάτω, συγκεντρώνουν αυξημένο ενδιαφέρον και για τις μεταγενέστερες έρευνες.

Η πιο γνωστή έρευνα για την ανεργία είναι αυτή των Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel (2002/1933) για τους ανέργους στο Marienthal, μια μικρή πόλη της Αυστρίας περικλειόμενη από εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, τα οποία κλείνοντας λόγω της οικονομικής κρίσης άφησαν πίσω τους μια πόλη ανέργων. Η έρευνα αυτή είναι σημαντική λόγω του πολύπλευρου χαρακτήρα της, της λεπτομερούς διερεύνησης και της συστηματικής μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε από την ερευνητική ομάδα. Το σημαντικότερο ωστόσο εύρημα που αξίζει να συγκρατήσουμε από την εν λόγω μελέτη, παραμένει η σχετική απάθεια και αδράνεια των ανέργων αποδιδόμενη κυρίως στην αδυναμία άσκησης επιρροής στη λήψη αποφάσεων (Γεωργιάδου 1995: 102), δηλαδή το στοιχείο εκείνο που παραπέμπει σε ψυχολογικούς μηχανισμούς εντοπίσιμους σε μελέτες περί πολιτικού κυνισμού· εντοπίζεται όμως και συνέχεια στις εκλογικές επιλογές τους, οι οποίες μεταβάλλονται σε μεταγενέστερο χρόνο από εκείνον της αλλαγής των εργασιακών τους σχέσεων.

Συγκεκριμένα, η ερευνητική ομάδα που εγκαταστάθηκε στο Marienthal επί 120 ημέρες, χρησιμοποιώντας έναν συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων ανάλυσης του μεγάλου όγκου των δεδομένων που συγκεντρώθηκε⁷⁷, κατέληξε σε μια τυπολογία συμπεριφοράς των ανέργων: τους ακατάβλητους (unbroken), τους παραιτημένους (resigned), τους απεγνωσμένους (in despair), τους απαθείς (apathetic). Αυτή η τυπολογία παρόλο που αφορά στην ψυχολογική τους κατάσταση και στον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την ανεργία, εντούτοις αποτελεί και έναν οδηγό για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν την πολιτική και την επίδραση που άσκησε η ανεργία στην πολιτική τους συμπεριφορά. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανέναν από τους τέσσερις τύπους συμπεριφοράς δεν παρατηρείται κάποιο είδος ριζοσπαστικοποίησης ή έστω κάποια μορφή αλλαγής. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς, η πολιτική συμμετοχή σε κόμματα ή οργανώσεις παρέμεινε σταθερή με τάση μείωσης της συμμετοχής κυρίως λόγω της οικονομικής αδυναμίας των ανέργων να ανταπεξέλθουν στο οικονομικό αντίτιμο της συμμετοχής, ενώ η προεκλογική ένταση που έκανε αισθητή την παρουσία της σε προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις (καυγάδες και αντεγκλήσεις μεταξύ των ψηφοφόρων ήταν σύνηθες φαινόμενο) είχε περιοριστεί στο σκίσιμο μερικών αφισών στις τοπικές εκλογές του 1932 (ό.π.: 41-43).

Η έρευνα στο Marienthal αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και για μεταγενέστερες έρευνες. Οι Engbersen κ.α. (2006) χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Marienthal, διεξήγαγαν 271 συνεντεύξεις σε τρεις πόλεις της Ολλανδίας (Amsterdam, Rotterdam, Enschede) με μακροχρόνια ανέργους το 1987, μια περίοδο που στην Ολλανδία το ποσοστό της ανεργίας ήταν αρκετά υψηλό για τα δεδομένα της χώρας – περίπου 10% - και το κοινωνικό κράτος αδύναμο για ένα τέτοιο ποσοστό ανεργίας. Από την ανάλυσή τους προκύπτει μια τυπολογία της μακροχρόνιας ανεργίας, παρόμοια με αυτή των Jahoda κ.α. (2002/1933) και διακρίνονται 6 τύποι μακροχρόνια ανέργων σε συνάρτηση με τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τις

⁷⁷ Είναι εντυπωσιακή η συλλογή δεδομένων, τόσο λόγω του όγκου των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν όσο και των μεθόδων συλλογής. Συγκεκριμένα, συνέλεξαν εμπειρικό υλικό από ποικίλες πηγές, δημοτολόγιο, αστυνομικό αρχείο, αρχείο ένωσης καταναλωτών, αποτελέσματα εκλογών, στοιχεία κινητικότητας του πληθυσμού, συνεντεύξεις δασκάλων και ιερέων, εκθέσεις μαθητών, βιογραφίες 32 ανδρών και 30 γυναικών, ερωτηματολόγια, καταγραφή συζητήσεων σε δημόσιους χώρους κ.ά.

δομές του κοινωνικού κράτους· οι προσαρμοστικοί (conformists), οι τυπικοί (ritualists), οι αποσυρμένοι (retreatists), οι επινοητικοί (enterprising), οι υπολογιστές (calculating) και οι αυτόνομοι (autonomous). Λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αντιμετώπισε την ανεργία ιστορικά (βλ. Εκτενή παρουσίαση στο Κεφάλαιο 1) και συνδυάζοντάς την με την τυπολογία του Engbersen κ.α., καταλαβαίνουμε ότι η εν λόγω έρευνα κινείται σε ένα παρόμοιο πλαίσιο καθώς μελετά τη στάση των ανέργων απέναντι στο κοινωνικό κράτος και τις παροχές που αυτό τους διέθετε με μία κριτική διάθεση. Για παράδειγμα, οι επινοητικοί και οι υπολογιστές, για τους συγγραφείς, είναι άνεργοι οι οποίοι ενώ ήθελαν να αποκτήσουν μια σταθερή εργασία και να αυξήσουν το βιοτικό τους επίπεδο, προσπαθούσαν να το κάνουν με το χαμηλότερο δυνατό κόστος για αυτούς, δηλαδή εκμεταλλευόμενοι τα κοινωνικά επιδόματα και ασκώντας μορφές «μαύρης» εργασίας.

Η δεκαετία του 1980 υπήρξε πλούσια σε ερευνητικό υλικό για την ανεργία, αν υπολογίσει κανείς το γεγονός ότι μετά από τις έρευνες για τη δεκαετία του 1930 η ανεργία είχε σταματήσει να απασχολεί τους κοινωνικούς επιστήμονες. Τη δεκαετία του 1980, ίσως λόγω και της κρίσης του '70 και των επιπτώσεών της στην αποβιομηχάνιση ορισμένων περιοχών, διεξήχθησαν αρκετές έρευνες για την ανεργία, κυρίως των νέων, καθώς τα υψηλά ποσοστά ανεργίας σε ηλικιακές ομάδες των 18-25 προκάλεσαν το ενδιαφέρον αρκετών κοινωνιολόγων (Jahoda 1982· Fryer & Ullah 1987· Fryer & Payne 1984· Hammer 2003· Jenkins 1982· Feather & O'Brien 1986· Coffield, Borrill & Marshall 1986· Marsden & Duff 1983). Ένα μεγάλο κομμάτι της έρευνας διαμορφώθηκε γύρω από ομάδες νέων ανθρώπων οι οποίοι προερχόμενοι από προβληματικά κοινωνικά περιβάλλοντα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην πρόσβασή τους στην εκπαίδευση, γεγονός που έχει ως συνέπεια και την περιορισμένη πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας (Coffield *et al.* 1986· Jenkins 1982· Wallace 1987). Επίσης, οι οικογενειακές σχέσεις όπως αυτές διαμορφώνονται σε ένα περιβάλλον ανεργίας, δηλαδή όταν κάποιο μέλος της οικογένειας είναι άνεργο, απασχόλησαν την επιστημονική κοινότητα, με ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την κανονικότητα που υπάρχει στις οικογενειακές σχέσεις, οι οποίες διαταράσσονται όχι λόγω της ανεργίας αλλά εξαιτίας προβλημάτων που

υποβόσκουν και εντείνονται με τη συγκυρία της ανεργίας (Hutson & Jenkins 1989). Στη συγκεκριμένη έρευνα των Hutson & Jenkins ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα συμπεράσματά τους για την πολιτική συμπεριφορά των νέων ανέργων και των οικογενειών τους· η εξατομικευμένη συμπεριφορά των ανέργων, η οποία θεωρείται σε ένα βαθμό αναμενόμενη και φυσιολογική, απομειώνει τις προοπτικές συλλογικής δράσης και της διεκδίκησης ενός καθολικού αιτήματος για εργασία. Κάθε άνεργος αναζητά μία θέση εργασίας για τον εαυτό του, καθώς δεν προσφέρονται μαζικά θέσεις εργασίας ενώ και το πολιτικό αίτημα για ένα διαφορετικό μείγμα οικονομικής πολιτικής φαίνεται να απουσιάζει από την πολιτική σκέψη των ανέργων και των οικογενειών τους. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο απουσιάζουν και οι ριζοσπαστικές διεκδικήσεις από τους ανέργους· δεν υπάρχει ένα καθολικό ριζοσπαστικό και ανατρεπτικό αίτημα που να τους ενώνει και να τους κινητοποιεί (Hutson & Jenkins ό.π.: 157).

Συμπερασματικά, η κοινωνική έρευνα έχει ασχοληθεί λεπτομερώς με την ανεργία και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτή επιδρά στην κοινωνική σφαίρα και οι ποιοτικές μέθοδοι μέσω της επιτόπιας παρατήρησης, συνεντεύξεων και εθνογραφικής ανάλυσης αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο σε αυτού του είδους τις έρευνες. Η έμφαση έχει δοθεί στις ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας ενώ αρκετές έρευνες έχουν εστιάσει στις αιτίες προδιάθεσης της ανεργίας, δηλαδή σε εκείνα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που καταδικάζουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σε μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας. Στην πολιτική επιστήμη η ανεργία ως κοινωνική κατάσταση δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τον κλάδο αλλά από τις υπάρχουσες έρευνες έχουν προκύψει χρήσιμες πληροφορίες για την απάθεια των ανέργων και τις ελλείψεις προϋποθέσεις ριζοσπαστικοποίησής τους, ωστόσο δεν υπάρχει κάποια έρευνα που να μελετά σε βάθος αυτά τα στοιχεία, παρά μόνο σε ποσοτικές έρευνες.

3.3 Ανεργία και πολιτικό σύστημα

Όπως είδαμε στα προηγούμενα, η ανεργία είναι ένας αμφιλεγόμενος δείκτης της οικονομικής κατάστασης, ενώ οι διαφορετικές μορφές της ανεργίας μπορεί να

έχουν διαφορετική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο κάθε άτομο αντιλαμβάνεται το πολιτικό σύστημα και τις λειτουργίες του. Παρόλα αυτά, αποτελεί ένα σημαντικό διακύβευμα τόσο για την οικονομική πολιτική των κομμάτων, όσο και για τις αντιλήψεις των ψηφοφόρων. Γι' αυτό το λόγο, στη βιβλιογραφία της οικονομικής ψήφου, η ανεργία αποτελεί σημαντική ανεξάρτητη μεταβλητή που λαμβάνεται υπόψη σχεδόν σε όλα τα οικονομετρικά μοντέλα που έχουν παρουσιαστεί μέχρι τώρα. Άλλωστε, όπως είδαμε και στην πρώτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, ο δείκτης της ανεργίας συσχετίστηκε και με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία σε όλες τις αντίστοιχες έρευνες, παρόλο που τα αποτελέσματα δεν είχαν πάντοτε την ίδια κατεύθυνση. Σε αυτήν την ενότητα θα γίνει μια παρουσίαση των βασικών πτυχών που διαθέτει ο δείκτης της ανεργίας συσχετιζόμενος με την πολιτική συμπεριφορά, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να επηρεάσει το πολιτικό σύστημα εν γένει.

Στις ΗΠΑ, στις προηγούμενες εκλογές του 2012, μεγάλο διακύβευμα υπήρξε το ποσοστό ανεργίας και η διακύμανσή του, καθώς η κρίση χρέους του 2008 επηρέασε αρνητικά την αγορά εργασίας. Το ποσοστό ανεργίας συνεχώς αυξανόταν και η κυβέρνηση Ομπάμα εφάρμοσε μια επιθετική πολιτική αύξησης των δαπανών προκειμένου να μειώσει την ανεργία. Λίγο πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου 2012, το Γραφείο Εργασίας των ΗΠΑ ανακοίνωσε πτώση του ποσοστού ανεργίας από το 8,1% στο 7,9% και εντυπωσιακή άνοδο των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν τους τελευταίους μήνες της περιόδου εκείνης στην χώρα.⁷⁸ Για πολλούς αναλυτές αυτό ήταν και το σημείο τομής, που έκρινε το εκλογικό αποτέλεσμα. Όπως γίνεται αντιληπτό, υπάρχει η κοινή πεποίθηση, τουλάχιστον σε μία μερίδα του κόσμου, ότι η διακύμανση του ποσοστού ανεργίας μπορεί να είναι προσδιοριστικός παράγοντας ενός εκλογικού αποτελέσματος. Στην πολιτική επιστήμη, ωστόσο, η λειτουργία αυτή είναι λίγο πιο πολύπλοκη, καθώς τα

⁷⁸ Βλ. στο τύπο της περιόδου:

<http://www.zerohedge.com/news/2013-11-18/october-2012-pre-election-jobs-report-was-faked>
<http://www.forbes.com/sites/peterferrara/2013/11/27/did-the-bls-give-obama-a-major-election-2012-gift/>
<http://www.bloomberg.com/news/2012-10-05/u-s-jobless-rate-unexpectedly-falls-to-7-8-114-000-jobs-added.html>
<http://nypost.com/2013/11/18/census-faked-2012-election-jobs-report/>

αποτελέσματα των ερευνών που έχουν γίνει μέχρι τώρα δεν είναι ομοιογενή και υπάρχουν αρκετοί παράγοντες διαφοροποίησης.

Ειδικότερα, στην θεωρία της θεματικής ψήφου, όπως αυτή περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ανεργία σε κάποιες μελέτες θεωρείται ζήτημα θέσης και σε άλλες ζήτημα ικανότητας. Ως ζήτημα θέσης, την αρμοδιότητα επίλυσής του θεωρείται ότι την έχουν τα αριστερόστροφα κόμματα. Μάλιστα, σε αρκετές μελέτες η ανεργία αποδεικνύεται σε καθοριστικό παράγοντα για την ενίσχυση μιας αριστερόστροφης κυβέρνησης (Hibbs 1977· Petrocik 1996· Wright 2012). Η σχέση αυτή αποδεικνύεται δυσκολότερα όταν η ανεργία αντιμετωπίζεται ως ζήτημα ικανότητας. Σε αυτήν την περίπτωση ανήκουν και οι μελέτες της οικονομικής ψήφου που παρουσιάστηκαν διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο και στις οποίες η ανεργία αντιμετωπίζεται ως άλλος ένας δείκτης για την οικονομική κατάσταση της χώρας ή του νοικοκυριού.

Για να μπορέσει η ανεργία να καταστεί ρυθμιστικός παράγοντας του πολιτικού συστήματος, είτε από την πλευρά των κομμάτων είτε από αυτή των ψηφοφόρων, θα πρέπει να καταστεί, σημαντικό ζήτημα, έτσι ώστε και τα κόμματα και οι ψηφοφόροι να στρέψουν την προσοχή τους σε αυτή. Σύμφωνα με τον Baxandall (2001: 77), η πολιτική σημασία της ανεργίας αυξάνεται όταν το σύστημα κοινωνικής προστασίας για τους ανέργους είναι αδύναμο και όταν η μακροχρόνια ανεργία καθίσταται απειλή. Με άλλα λόγια, η έλλειψη επιδοματικής πολιτική και πρόνοιας υπέρ των ανέργων καθώς και η συνεχώς αυξανόμενη ανεργία ελλιπούς ζήτησης την καθιστούν πιο σημαντική πολιτικά όσον αφορά την επίδρασή της στην ψήφο, στη διαμαρτυρία και γενικότερα στις πολιτικές αποφάσεις των πολιτών (ό.π.: 95). Ωστόσο, δεν υπάρχει ένας σαφής και ακριβής τρόπος μέτρησης της πολιτικής σημασίας της ανεργίας, ενώ όπως τονίζει ο Baxandall θα ήταν πιο χρήσιμο αν υπήρχε ένας δείκτης της πολιτικής ποιότητας της ανεργίας, ανεξάρτητος από τις αυξομειώσεις των ποσοστών της ανεργίας (ό.π.: 77).

Ένας τρόπος μέτρησης που χρησιμοποιείται στη διεθνή βιβλιογραφία για την πολιτική σημασία της ανεργίας είναι η διαφοροποίηση των απόψεων εργαζομένων και ανέργων σε μία σειρά από πολιτικά ζητήματα. Ο Anderson (2001)

ακολουθώντας το παράδειγμα των Schlozman και Verba (1979), συνέκρινε τις απόψεις εργαζομένων και ανέργων σε ζητήματα ιδεολογικής τοποθέτησης, ξενοφοβίας, πολιτικής συμμετοχής και ικανοποίησης από τη δημοκρατία και τη ζωή γενικότερα σε συγκριτικό επίπεδο μεταξύ χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁷⁹ Επίσης, με την υπόθεση εργασίας ότι σε χώρες με ισχυρό κοινωνικό κράτος αμβλύνονται οι αρνητικές συνέπειες τις ανεργίας, εξέτασε τη διαφορά στις απόψεις εργαζομένων και ανέργων ομαδοποιώντας τις χώρες ανάλογα με τον τύπο του κοινωνικού τους κράτους. Η έρευνα του Anderson έδειξε ότι παρόλο που οι άνεργοι εμφανίζονται λιγότερο ικανοποιημένοι από τη λειτουργία της δημοκρατίας, αλλά και από τη ζωή γενικότερα, δεν είναι περισσότερο ριζοσπαστικοί, δηλαδή δεν αυτοτοποθετούνται στα άκρα του ιδεολογικού άξονα, δεν έχουν ξενοφοβικές απόψεις και ενδιαφέρονται για την πολιτική όσο και οι εργαζόμενοι.

Σε μια προσπάθεια επανεξέτασης των υποθέσεων εργασίας του Anderson για την πολιτική σημασία της ανεργίας μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ακόμη και σήμερα δεν παρατηρούνται διαφορές.⁸⁰ Στον Πίνακα 7, όπου συγκεντρώνονται οι μεταβλητές της πολιτικής συμμετοχής, απεικονίζεται το αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική των εργαζομένων έναντι των ανέργων, ενώ όσον αφορά τη συμμετοχή στις εκλογές και στα κόμματα οι άνεργοι εμφανίζονται σχεδόν πολιτικά αδιάφοροι στις περισσότερες χώρες. Ωστόσο, η διαφοροποίηση εργαζομένων και ανέργων στην Ελλάδα έχει αντίθετη φορά σε σχέση με τις περισσότερες χώρες. Οι άνεργοι

⁷⁹ Πρόκειται για επεξεργασία των δεδομένων του Ευρωβαρόμετρου 1994.

⁸⁰ Οι Πίνακες 7 & 8 αποτελούν αναπαραγωγή της έρευνας του Anderson (2001) και επικαιροποίηση των στοιχείων με αυτά του Ευρωβαρόμετρου Ιουνίου 2012. Η μεταβλητή εργαζόμενοι-άνεργοι προέκυψε από την επανακωδικοποίηση της μεταβλητής επαγγελματικής κατηγορίας που χρησιμοποιείται στο Ευρωβαρόμετρο. Η κατηγορία 'εργαζόμενοι' αποτελείται από την ομαδοποίηση των κατηγοριών 'αυτοαπασχολούμενοι, μανάτζερς, υπάλληλοι, εργάτες' (πρόκειται για μια μεγάλη ομαδοποίηση καθώς εντός των συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις στην πολιτική συμπεριφορά, βλ. ενδεικτικά Αρανίτου 2007), η κατηγορία 'άνεργοι' υπήρχε αυτούσια στο δείγμα και οι κατηγορίες 'συνταξιούχοι, νοικοκυρές, φοιτητές' αποκλείστηκαν από την ανάλυση. Ομοίως, η μεταβλητή αυτοτοποθέτησης στα άκρα έχει προκύψει από την επανακωδικοποίηση της μεταβλητής αυτοτοποθέτηση στον άξονα Α-Δ σε μία κλίμακα από το 1-10. Η κατηγορία 'αυτοτοποθέτηση στην άκρα αριστερά' έχει προκύψει από την ομαδοποίηση αυτοτοποθέτησης στο 1 & 2 και αντίστοιχα η κατηγορία 'αυτοτοποθέτησης στην άκρα δεξιά' έχει προκύψει από την ομαδοποίηση του 9 & 10. Η μεταβλητή για το 'ενδιαφέρον για την πολιτική' αποτελεί το άθροισμα των απαντήσεων 'ισχυρό' και 'μέτριο' ενδιαφέρον για την πολιτική στην αντίστοιχη ερώτηση (η κατηγοριοποίηση της συγκεκριμένης μεταβλητής αποτελούνταν από τέσσερις κατηγορίες: ισχυρό, μέτριο, χαμηλό, καθόλου). Η επεξεργασία των στοιχείων έγινε από τη γράφουσα.

στην Ελλάδα ενδιαφέρονται οριακά περισσότερο για την πολιτική και, επίσης, συμμετέχουν οριακά περισσότερο στις εκλογές σε σύγκριση με τους εργαζόμενους. Παρά, ωστόσο, το υψηλό ενδιαφέρον εργαζομένων και ανέργων για την πολιτική, η συμμετοχή στις εκλογές είναι αισθητά χαμηλότερη του υπάρχοντος πολιτικού ενδιαφέροντος, μια τάση που δεν είναι ομοιότροπη σε όλες τις χώρες, καθώς σε ορισμένες από αυτές (Γαλλία, Λουξεμβούργο, Δανία, ΗΒ, κ.ά.) το ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές είναι υψηλότερο του ενδιαφέροντος για την πολιτική τουλάχιστον στην κατηγορία των ανέργων, ενώ σε ορισμένες άλλες (Ελλάδα, Κύπρος, Αυστρία, Γερμανία) το υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική δεν μεταφράζεται σε αντίστοιχα υψηλή συμμετοχή στις εκλογές. Όσον αφορά τη συμμετοχή τους σε κόμματα, αυτή στην περίπτωση της Ελλάδας εμφανίζεται πάντως να είναι χαμηλή και τις δύο κατηγορίες. Αντίστοιχα, στον Πίνακα 8 η συμμετοχή σε διαμαρτυρίες δείχνει μια ομοιόμορφη υπεροχή των ανέργων έναντι των εργαζομένων, σε όλες σχεδόν τις χώρες της έρευνας. Παρόλα αυτά οι διαφορές στα ποσοστά συμμετοχής σε διαμαρτυρίες δεν είναι μεγάλες και η διαφορά υπέρ των ανέργων ενδεχομένως να εξηγείται τόσο από τη «διαθεσιμότητα» της συγκεκριμένης ομάδας για συμμετοχή λόγω του υψηλού (και οριακά υψηλότερου σε σύγκριση με τους εργαζόμενους) ενδιαφέροντός τους για την πολιτική, σε συνδυασμό με την ευχέρεια του ελεύθερου χρόνου όσο όμως και από την ανάγκη διεκδίκησης δικαιωμάτων και αλλαγής πολιτικής με στόχο τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, παρά τις υποθέσεις περί ριζοσπαστικοποίησης, παρουσιάζει μικρές διαφορές μεταξύ των ανέργων και των εργαζομένων, χωρίς επιπλέον να παρατηρείται κάποια κανονικότητα είτε μεταξύ των χωρών είτε ως προς τη φορά της διαφοράς στην αυτοτοποθέτηση στον ιδεολογικό άξονα. Ειδικά στην Ελλάδα οι διαφορές είναι μηδαμινές, όμως αξίζει να σημειωθεί ότι η αυτοτοποθέτηση στην άκρα αριστερά και των δύο κατηγοριών είναι σχεδόν διπλάσια σε σχέση με την αυτοτοποθέτηση στην άκρα δεξιά, μια τάση που παρατηρείται και σε αρκετές άλλες χώρες της ΕΕ (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Ολλανδία, κ.λπ.) στις οποίες η αυτοτοποθέτηση στην άκρα αριστερά είναι αισθητά μεγαλύτερη από εκείνη στην άκρα δεξιά εργαζομένων και ανέργων, ακόμη και σε χώρες στις οποίες η εκλογική δύναμη της άκρας δεξιάς είναι σαφώς υψηλότερη από

την εκλογική αποτύπωση της άκρας αριστεράς στο κομματικό σύστημα (Γαλλία, Ιταλία, κ.ά.).

Πίνακας 7. Πολιτική συμμετοχή εργαζομένων και ανέργων

	Ενδιαφέρον για την πολιτική			Συμμετοχή στις εκλογές			Μέλη κομμάτων		
	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά
Γαλλία	55,7%	45,8%	9,9%	73,5%	71,1%	2,5%	9,7%	10,8%	-1,2%
Βέλγιο	59,2%	42,9%	16,3%	59,2%	33,8%	25,4%	15,8%	16,9%	-1,1%
Ολλανδία	76,4%	75,6%	0,8%	74,7%	58,5%	16,1%	26,1%	24,4%	1,8%
Γερμανία	78,2%	64,2%	14,0%	54,5%	45,0%	9,5%	14,3%	3,7%	10,6%
Ιταλία	62,4%	50,8%	11,5%	30,2%	32,8%	-2,6%	19,3%	9,8%	9,4%
Λουξεμβούργο	57,2%	36,4%	20,8%	59,1%	54,5%	4,6%	14,0%	21,2%	-7,2%
Δανία	78,3%	57,6%	20,6%	83,4%	84,7%	-1,4%	31,8%	23,7%	8,0%
Ιρλανδία	65,3%	45,5%	19,8%	66,4%	52,3%	14,1%	16,8%	14,4%	2,4%
Μ. Βρετανία	49,5%	50,7%	-1,1%	60,9%	53,3%	7,5%	7,7%	8,0%	-0,3%
Ελλάδα	87,3%	90,9%	-3,6%	62,6%	64,9%	-2,4%	6,1%	4,5%	1,6%
Ισπανία	64,4%	50,7%	13,8%	56,9%	48,0%	8,9%	4,8%	5,8%	-1,1%
Πορτογαλία	52,2%	40,5%	11,6%	40,9%	41,6%	-0,8%	7,9%	8,1%	-0,2%
Φινλανδία	75,4%	57,9%	17,5%	66,6%	57,9%	8,7%	6,0%	0	6,0%
Σουηδία	76,2%	58,6%	17,6%	76,7%	69,0%	7,8%	37,4%	31,0%	6,3%
Αυστρία	75,6%	76,3%	-0,7%	48,6%	36,8%	11,7%	15,1%	7,9%	7,2%
Κύπρος	70,9%	55,1%	15,8%	48,1%	34,8%	13,3%	24,1%	13,0%	11,0%

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο Ιουνίου 2012

Πίνακας 8. Ριζοσπαστισμός εργαζομένων και ανέργων

	Συμμετοχή σε διαμαρτυρίες			Αυτοποθέτηση στην άκρα αριστερά			Αυτοποθέτηση στην άκρα δεξιά		
	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά	Εργαζόμενοι	Άνεργοι	Διαφορά
Γαλλία	9,7%	12,0%	-2,4%	15,1%	13,2%	1,9%	6,6%	7,9%	-1,3%
Βέλγιο	7,3%	10,4%	-3,1%	4,5%	2,5%	2,0%	3,0%	7,4%	-4,4%
Ολλανδία	5,2%	12,2%	-7,0%	11,0%	12,1%	-1,2%	2,3%	3,0%	-0,7%
Γερμανία	16,4%	27,5%	-11,1%	6,1%	6,5%	-0,4%	1,0%	2,8%	-1,8%
Ιταλία	13,1%	21,3%	-8,2%	8,7%	13,3%	-4,6%	7,3%	0	7,3%
Λουξεμβούργο	6,2%	12,1%	-5,9%	8,0%	7,4%	0,6%	6,0%	0	6,0%
Δανία	2,6%	3,4%	-0,8%	11,1%	12,0%	-0,9%	8,2%	4,0%	4,2%
Ιρλανδία	16,8%	19,7%	-2,9%	6,2%	7,4%	-1,2%	5,7%	,8%	4,9%
Μ. Βρετανία	5,9%	8,0%	-2,1%	6,5%	8,9%	-2,4%	0	0	0,0%
Ελλάδα	19,9%	24,0%	-4,1%	10,6%	10,7%	-0,1%	5,7%	5,4%	0,4%
Ισπανία	11,5%	17,9%	-6,5%	14,9%	13,5%	1,4%	4,1%	,8%	3,2%
Πορτογαλία	12,7%	14,6%	-1,9%	7,0%	10,3%	-3,3%	1,6%	1,9%	-0,3%
Φινλανδία	4,0%	7,0%	-3,0%	2,2%	12,5%	-10,3%	5,5%	1,8%	3,7%
Σουηδία	3,8%	10,3%	-6,5%	11,1%	20,8%	-9,7%	7,2%	0	7,2%
Αυστρία	18,2%	21,1%	-2,9%	5,5%	17,9%	-12,4%	4,2%	12,8%	-8,7%
Κύπρος	16,0%	18,8%	-2,8%	13,9%	15,2%	-1,3%	9,2%	17,4%	-8,2%

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο Ιουνίου 2012

3.4 Μελέτες της ελληνικής περίπτωσης

Στην Ελλάδα, παρόλο που ο Μεσοπόλεμος και το κραχ του 1930 άφησαν εμφανή σημάδια στην οικονομική και πολιτική ζωή, δεν υπήρξε αντίστοιχη παραγωγή ερευνητικού υλικού όσον αφορά την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων. Γι' αυτό το διάστημα έχουμε μόνο ιστοριογραφικές μελέτες σχετικά με το εργατικό δυναμικό και τα πρώτα στοιχεία για την ανεργία στην Ελλάδα. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η ανεργία να αυξάνεται δραματικά και αγγίζει τους 237.000 ανέργους (Λιάκος 1993: 404· Ψαλιδόπουλος 1989: 498), αριθμός αρκετά μεγάλος για τα δεδομένα της εποχής, το παραγωγικό μοντέλο και το εργατικό δυναμικό της χώρας εκείνης της περιόδου (Αγριαντώνη 1999· Mazower 2009· Μοσκόφ 1988· Παπαδημητρίου 2012). Επίσης, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η πετρελαϊκή κρίση του 1970, δεν έδωσε αφορμή για τη διερεύνηση του φαινομένου από την πλευρά της κοινωνικής έρευνας, ωστόσο υπάρχουν ορισμένα στοιχεία για τις εγχώριες αποτυπώσεις της στην αγορά εργασίας από μεταγενέστερες έρευνες (Καράγιωργας, Καραντινός, & Γεωργακόπουλος 2005). Η δεκαετία του 1990 και οι συνέπειες της αποβιομηχάνισης ακόμη και ολόκληρων πόλεων έδωσαν αφορμή για την έρευνα αντίστοιχων περιπτώσεων στον ελληνικό χώρο. Μάλιστα τα τελευταία χρόνια, με αφορμή την αξιολόγηση προγραμμάτων ανεύρεσης εργασίας και της περιγραφής των κοινωνικών μετασχηματισμών, διεξήχθησαν κυρίως ποιοτικές έρευνες πεδίου, που πέραν των στοιχείων με τα οποία μας τροφοδοτούν, αποτελούν χρήσιμα μεθοδολογικά εργαλεία για την εμβάθυνση των ερευνητικών προσπαθειών στο συγκεκριμένο πεδίο (Τσιώλης 2006· Παναγιωτόπουλος 2005· 2013).

Εκτός, λοιπόν, από τις ιστοριογραφικές έρευνες στην ελληνική περίπτωση κυριάρχησε ο τρόπος επίδρασης της αποβιομηχάνισης στις εργασιακές σχέσεις και οι αποτυπώσεις του βιώματος της ανεργίας. Ο Τσιώλης (2006) στην έρευνά του εξετάζει απολυμένους εργάτες σε μια πόλη (Λαύριο) που κάποτε ήταν το κέντρο της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Με τη μέθοδο της βιογραφικής αφήγησης (Alheit 1997) ο Τσιώλης επιχειρεί να αναδείξει την επίδραση της απορρύθμισης των

εργασιακών σχέσεων «στην οργάνωση του βίου και τη συγκρότηση του εαυτού» και διατυπώνει την άποψη ότι «οι κοινωνικοί όροι της απασχόλησης και ο τρόπος συνάρθρωσης της επαγγελματικής διαδρομής... ενσωματώνουν ρήξεις, ασυνέχειες και μεταβολές... που πρέπει να συγχρονίζονται με άλλες πτυχές του βίου» (ό.π.: 310-311). Τα συμπεράσματά του ωστόσο έρχονται σε συνάρτηση με αυτά των προαναφερθεισών ερευνών σχετικά με τη σημασία της χρονολογικής εξέλιξης, της διάρκειας της ανεργίας και του φύλου του άνεργου, καθώς το βίωμα αυτό επηρεάζει διαφορετικά τον οικογενειακό ιστό και την οικονομική κατάσταση κάθε νοικοκυριού.

Στην έρευνα υπό την επιμέλεια του Ν. Παναγιωτόπουλου (2005) τα ευρήματα οδηγούν σε μία σειρά μεταβλητών που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε κάθε έρευνα για την ανεργία. Η έρευνα βασίστηκε σε μια σειρά εις βάθος συνεντεύξεων σε δείγμα 112 ανέργων κατά το διάστημα Μαρτίου-Απριλίου 2003. Στόχος της έρευνας ήταν η αξιολόγηση του προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης του ΟΑΕΔ. Ένα από τα βασικά ευρήματα της έρευνας εντοπίζεται στη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου του άνεργου στο τρόπο αναζήτησης εργασίας: άνεργοι που προέρχονται από ένα ανώτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον επιδεικνύουν μεγαλύτερη άνεση και επιλεκτικότητα κατά την αναζήτηση εργασίας, αφού δεν δέχονται πίεση από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Αντιθέτως, ένα χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον προέλευσης του άνεργου του ασκεί μεγαλύτερη πίεση για την επίσπευση της ανεύρεσης εργασίας, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτή η πίεση δεν ασκείται μόνο για τη συντόμευση της διαδικασίας αλλά και για την ανεύρεση εργασίας ανάλογη των τυπικών προσόντων του άνεργου (αντίστοιχο του job-entitlement που περιγράφηκε πιο πάνω από τον Derber 1978). Γενικότερα, μεταβλητές που θεωρούνται αρκετά σημαντικές και σε παλαιότερες έρευνες, όπως το φύλο, η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο, εντοπίζονται και εδώ σε συνδυασμό μάλιστα με το χρονικό στάδιο εξέλιξης του βιώματος της ανεργίας. Επιπλέον, η απάθεια των ανέργων, που ήταν ευδιάκριτη στην έρευνα των Jahoda, Lazarsfeld, & Zeisel (2002), συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό εύρημα, ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς ότι η έρευνα του Παναγιωτόπουλου λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο

σχετικής ευημερίας, με χαμηλό ποσοστό ανεργίας και την απογοήτευση από την πολιτική να βρίσκεται σε ήπιους ακόμη τόνους.

Σε μια πιο πρόσφατη έρευνα ο Σπυριδάκης (2013) εξετάζει τις περιπτώσεις των επισφαλώς εργαζομένων και των ανέργων. Επιλέγει τρεις μελέτες περίπτωσης, τους απολυμένους του κλεισίματος του εργοστασίου επεξεργασίας καπνού Κεράνης, τους εργαζόμενους και για μεγάλα χρονικά διαστήματα ανέργους της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης του Περάματος, και τους εργαζόμενους σε μία τράπεζα. Ο Σπυριδάκης συνδυάζει μεθόδους για τη μελέτη των τριών αυτών περιπτώσεων καθώς χρησιμοποιεί τη μέθοδο των συνεντεύξεων για τους απολυμένους του Κεράνη και τους τραπεζοϋπαλλήλους (έχει κάνει 22 συνεντεύξεις με τους πρώην εργαζόμενους στον Κεράνη και 16 συνεντεύξεις με εργαζόμενους στην τράπεζα) ενώ στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος έχει κάνει επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση. Ο συγγραφέας επιλέγει την εθνογραφική μέθοδο προκειμένου να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν την ανεργία οι πληροφορητές τους σε συνδυασμό με τις εργασιακές συνθήκες κατά το διάστημα της εργασίας τους. Παρόλο που η έρευνα του Σπυριδάκη, μέσω της περιγραφής συγκεκριμένων περιπτώσεων εργασιακής επισφάλειας, έχει ως στόχο την καταδίκη του μεταβιομηχανικού κοινωνικού κράτους και των εργασιακών συνθηκών που την επιβάλλουν, αποτελεί ένα χρήσιμο κείμενο που αναδεικνύει διαφορετικές μεθοδολογικές επιλογές.

3.5 Σύνοψη

Η οικονομία και η σύνδεσή της με την πολιτική, έχει μελετηθεί πολλαπλώς όχι μόνο σε περιόδους οικονομικής ύφεσης αλλά και γενικότερα ως (προ-)εκλογικό διακύβευμα. Ιδιαίτερα όμως σε περιόδους οικονομικής δυσχέρειας, η οικονομία θεωρείται υπό ορισμένες συνθήκες παράγωγο ριζοσπαστικής ή/και εξτρεμιστικής συμπεριφοράς, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αυτό που χαρακτηρίζει την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων είναι η απάθεια και η αποστασιοποίηση από το πολιτικό σύστημα. Στο κείμενο έγινε μια προσπάθεια ταξινόμησης των μελετών

σχετικών με τη θεματική της συσχέτισης ανεργίας και πολιτικής συμπεριφοράς, με όλες τις πιθανές εκφάνσεις της.

Οι έρευνες, ανάλογα με τα ερευνητικά ερωτήματα και το πεδίο μελέτης, μπορούν να διαχωριστούν ανάμεσα σε εκείνες που κινούνται στο μακρο-επίπεδο και σε άλλες που λαμβάνουν υπόψη δεδομένα του μικρο-επιπέδου. Οι έρευνες του μακρο-επιπέδου εξετάζουν κυρίως συγκεντρωτικά δεδομένα, όπως ποσοτικές έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς, εκλογικά δεδομένα και μακροοικονομικούς δείκτες. Σε αυτό το είδος των ερευνών κατατάσσονται μελέτες σχετικά με την κοινωνιολογία της ψήφου του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος του Χίτλερ στη Γερμανία κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 και ιδιαίτερα των ερευνών που συνέδεαν την ανεργία, ως συνέπεια της κρίσης, με την άνοδο του Εθνικοσοσιαλισμού. Παρόλα αυτά η επεξεργασία των εκλογικών δεδομένων και η συσχέτισή τους με μακροοικονομικούς δείκτες όπως η ανεργία, δεν αποδείχθηκαν επαρκή για τη διαπίστωση μιας ευθείας διασύνδεσης. Επιπλέον, έρευνες όπως των Schlozman & Verba (1979· Verba & Schlozman 1977) σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων και ειδικότερα τη ριζοσπαστικοποίησή τους, ανέδειξαν περισσότερο τον τρόπο με τον οποία τα ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά (όπως η χαμηλή ταξική συνείδηση και η επιδίωξη του Αμερικανικού ονείρου) μιας κοινωνικής ομάδας όπως οι άνεργοι, συμβάλλουν στη μη ριζοσπαστικοποίηση και τελικά στην απάθεια. Γενικότερα, η συνεισφορά των ερευνών του μακρο-επιπέδου συνίσταται περισσότερο στην κατάδειξη μιας μη γραμμικής σχέσης με τον ριζοσπαστισμό παρά στη διερεύνηση των αιτιών τέτοιου είδους συμπεριφοράς.

Την εις βάθος διερεύνηση του φαινομένου έρχονται να συμπληρώσουν οι έρευνες μικρο-επιπέδου. Πρόκειται για ποιοτικές κυρίως έρευνες, σε κοινωνικές ομάδες όπως οι άνεργοι, κατεχοχήν θύματα μιας οικονομικής κρίσης. Η συνεισφορά των ερευνών αυτών έγκειται στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου, εκκινώντας από την ταξινόμηση των τύπων συμπεριφοράς που αναπτύσσουν οι άνεργοι και καταλήγοντας στους παράγοντες που διαμορφώνουν αυτούς τους τύπους συμπεριφοράς. Συνοψίζοντας, οι κυριότεροι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ανέργων είναι η χρονική εξέλιξη του βιώματος

της ανεργίας, το φύλο του ανέργου και η θέση του στον οικογενειακό ιστό, το μέγεθος της οικονομικής δυσχέρειας στην οποία έχει περιέλθει ο άνεργος, ο τρόπος με τον οποίο έχασε τη δουλειά του και κατά συνέπεια ο τύπος της ανεργίας στην οποία εντάσσεται (εκούσια ή ακούσια ανεργία), το κοινωνικό του κεφάλαιο, η ηλικία του και η απόδοση ευθυνών από την ίδια για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα της διασύνδεσης οικονομίας και πολιτικής συμπεριφοράς, καθώς και της συσχέτισης ριζοσπαστικών τάσεων και αντιλήψεων με την κατάσταση της ανεργίας ως ενός ατομικού βιώματος. Οι διεξαχθείσες έρευνες προσφέρουν πλούσιο υλικό και προσφέρουν μεθοδολογικές κατευθύνσεις που μπορεί να αποτελέσουν οδηγό για μελλοντικά ερευνητικά εγχειρήματα στο συγκεκριμένο πεδίο, από τα οποία θα επιχειρήσουμε να αντλήσουμε και εμείς γνώσεις και ιδέες.

Κεφάλαιο 4 Εκλογές, ανεργία και άνεργοι

Όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η ανεργία αποτελεί σημαντικό δείκτη τόσο της προσωπικής οικονομικής κατάστασης όσο και της οικονομίας της χώρας. Παρόλα αυτά, ένας μακροοικονομικός δείκτης, δεν μπορεί παρά να εκφράζει μερικώς την πραγματική εικόνα για το οικονομικό περίγραμμα. Για την εθνική οικονομική κατάσταση, υπάρχουν μια σειρά από δείκτες οι οποίοι συνδυαζόμενοι μεταξύ τους μπορεί να αποτυπώσουν τη συνολική εικόνα της (βλ. Κεφάλαιο 1 και τις εκθέσεις του ILO). Για την προσωπική οικονομική κατάσταση, δεν αρκεί μόνο η επαγγελματική σταδιοδρομία και εξέλιξη αλλά μια πληθώρα δεδομένων, καθώς το άτομο, στις περισσότερες περιπτώσεις, αποτελεί ένα μέρος του νοικοκυριού, το οποίο απαρτίζεται από ένα ή περισσότερα άτομα που συμβάλλουν στον προϋπολογισμό του. Έτσι, μπορεί κάποιος όντας άνεργος, να μην αντιμετωπίζει άμεσα τις συνέπειες μιας δεινής οικονομικής κατάστασης αφού μπορεί να έχει και άλλες πηγές εισοδήματος ή το εισόδημα των υπολοίπων μελών του νοικοκυριού να είναι επαρκές και για τη δική του διαβίωση. Αυτό, βέβαια, μπορεί να λειτουργεί και αντίστροφα για ένα νοικοκυριό του οποίου τα περισσότερα μέλη είναι άνεργα και δεν έχουν άλλη πηγή εισοδημάτων.

Αυτό που είναι κρίσιμο να γίνει κατανοητό, είναι ότι τόσο σε συγκεντρωτικό επίπεδο όσο και στην ανάλυση των ατομικών συμπεριφορών, η συσχέτιση της ανεργίας και των ανέργων με την πολιτική δεν μπορεί παρά να δίνει τη μερική εικόνα αυτής της σχέσης. Επομένως, η ποσοτική ανάλυση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα δείκτης μιας κατάστασης, ωστόσο δεν αρκεί ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα για τον ακριβή τρόπο λειτουργίας της σχέσης της ανεργίας και των ανέργων με επιμέρους εκφάνσεις της πολιτικής. Στο Κεφάλαιο 2 είδαμε τα βασικά μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς που έθεσαν τις βάσεις της εκλογικής κοινωνιολογίας.

Γι' αυτό τον λόγο, σε αυτό το κεφάλαιο θα χρησιμοποιήσουμε τα εργαλεία και τις μεταβλητές των ποσοτικών ερευνών που είναι διαθέσιμες για το χρονικό διάστημα

2000-2012 και μπορούν να μας δώσουν τις πρώτες ενδείξεις για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων, χωρίς ωστόσο, να αναμένουμε επαλήθευση ή διάψευση των υποθέσεων εργασίας που προέρχονται από τη θεωρία της οικονομικής ψήφου και περιγράφηκε αναλυτικά πιο πάνω, καθώς θεωρούμε ότι η επαρκής διερεύνηση του φαινομένου είναι αρκετά απαιτητική και απαιτεί συνδυασμό μεθόδων και εργαλείων προκειμένου να διαφωτίσει πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων. Εστιάζουμε σε μια πιο περιγραφική προσέγγιση που έχει στόχο να αναδείξει επιμέρους στοιχεία της πολιτικής συμπεριφοράς και των πολιτικών αντιλήψεων, όπως η εκλογική συμπεριφορά, το ενδιαφέρον για την πολιτική, η ιδεολογική τοποθέτηση, η αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης και η απόδοση ευθυνών. Θα εξετάσουμε αυτές τις πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς ανά εκλογική αναμέτρηση από το 2000 ώστε να παρατηρήσουμε την εξέλιξη των ποσοστών των επιμέρους μεταβλητών σε ατομικό επίπεδο, αναζητώντας μεταβολές, μετατοπίσεις και διαφοροποιήσεις μεταξύ ανέργων και εργαζομένων.

Οι έρευνες που υπάρχουν για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα είναι η European Social Survey και οι τέσσερις γύροι στους οποίους συμμετείχε η Ελλάδα από το 2002 έως το 2010,⁸¹ οι έρευνες της Hellenic Voter Study για τις εθνικές εκλογές του 2009, 2012 και κάποια ενδιαφέροντα ευρήματα από την έρευνα για τις ευρωεκλογές 2014⁸² και τέλος, τα στοιχεία των exit polls (της εταιρείας Metron Analysis)⁸³ για τις εκλογικές αναμετρήσεις του 2000, 2004, 2007 και το κοινό exit poll των εταιρειών Alco, Metron Analysis, MRB και Opinion για τις εκλογές του 2009 και του 2012, καθώς η ψήφος αποτελεί την κύρια έκφανση της πολιτικής συμπεριφοράς. Το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα επιλέχθηκε με γνώμονα την παρουσίαση χρονοσειράς δεδομένων που καθιστούν δυνατή τη σύγκριση διαφορετικών συμπεριφορών μέσα στο χρόνο αλλά και σε διαφορετικά πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά πλαίσια. Η ένταξη μεγαλύτερου χρονικού εύρους δεν θεωρήθηκε

⁸¹ Βλ. <http://www.europeansocialsurvey.org/> για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας ενοποιήσαμε τα αρχεία των τεσσάρων ερευνών ώστε να έχουμε μεγαλύτερο αριθμό ανέργων στο δείγμα.

⁸² Βλ. <http://elnes.gr/>

⁸³ Βλ. <http://www.metronanalysis.gr/> τα στοιχεία των exit polls αποτελούνται από δευτερογενή δεδομένα των ερευνών, επί των οποίων η μοναδική επεξεργασία που έγινε ήταν στην ομαδοποίηση των επαγγελματικών κατηγοριών (βλ. Γράφημα 18).

σκόπιμη, καθώς στόχος δεν είναι η ποσοτική αποτύπωση ατομικών και συγκεντρωτικών συμπεριφορών στη Μεταπολιτευτική Ελλάδα (που θα μπορούσε να οριστεί ως σημείο χρονικής τομής για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς) αλλά η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι άνεργοι βιώνουν την κατάσταση εκτός εργασίας και πως το βίωμά τους αυτό συνδέεται με την πολιτική συμπεριφορά, ειδικά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

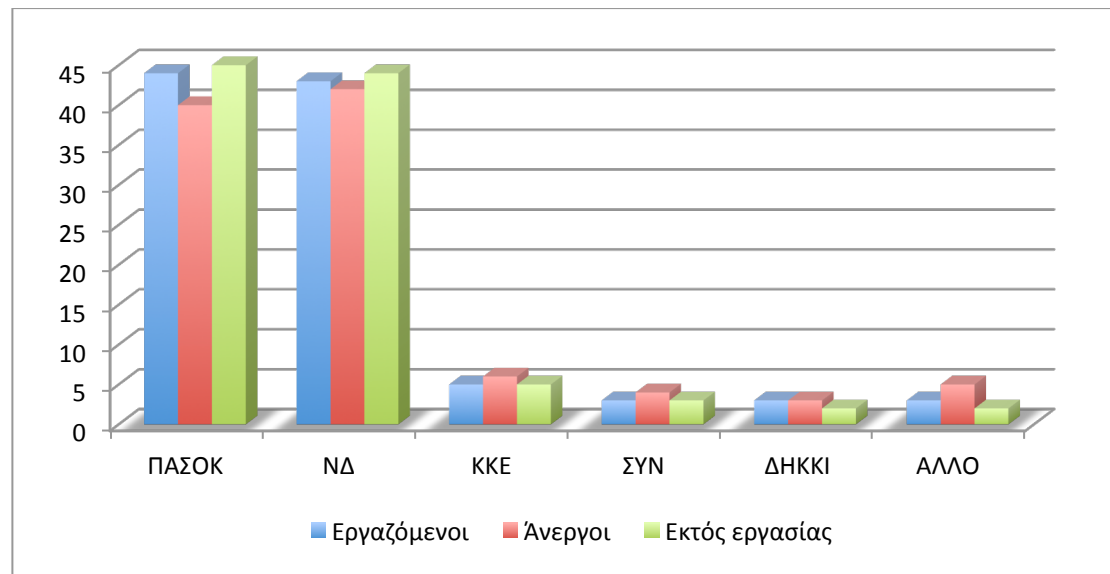
4.1 Οι εκλογές του 2000

Η εκλογική αναμέτρηση του 2000 χαρακτηρίστηκε από την έντονη πόλωση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, ΠΑΣΟΚ & ΝΔ, καθώς υπήρχαν σημαντικά διακυβεύματα επί των οποίων διαμορφώθηκε η πολιτική αντιπαράθεση. Ζητήματα της οικονομίας κατείχαν εξέχοντα ρόλο σε αυτές τις εκλογές· η είσοδος της χώρας στην ευρωζώνη και διάφορα σκάνδαλα διαπλοκής, με σημαντικότερο από αυτά το σκάνδαλο της 'φούσκας' του χρηματιστηρίου, κυριάρχησαν στην πολιτική ατζέντα. Αντιθέτως, η ανεργία εκείνη την περίοδο ανερχόταν στο 9% περίπου, δηλαδή στα επίπεδα ενός φυσικού ποσοστού ανεργίας, λαμβανομένου υπόψη ότι η μέση τιμή του σχετικού δείκτη για τη χώρα μας κυμαίνεται από 8% έως 10% (βλ. Ιορδάνογλου 2008 και Κεφάλαιο 1). Με άλλα λόγια, η ανεργία το 2000 δεν αποτελούσε κρίσιμο διακύβευμα και σίγουρα δεν είχε τα χαρακτηριστικά που έχει σήμερα, με μεγάλο αριθμό ανέργων και υψηλά ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας. Μάλιστα, η πολιτική ειδησεογραφία της προεκλογικής περιόδου το 2000, είχε κατακλυστεί από τις ειδήσεις για την πτώση των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο Αθηνών, ενώ η ανεργία ήταν το τέταρτο θέμα αναφορά στις ανάλογες στήλες με τις πολιτικές ειδήσεις με μόλις 9,8% αναφορές στους πολιτικούς τίτλους (Τσίρμπας 2007: 221-222).

Σύμφωνα με το exit poll των εκλογών του 2000, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 18, η επαγγελματική κατηγορία δεν διαφοροποιεί την ψήφο. Η ψήφος των ανέργων παραμένει σχεδόν ίδια με αυτή των εργαζομένων και των εκτός εργασίας, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν μπορούν, φυσικά, να αποδοθούν στην ανεργία. Επιπλέον, με την περιγραφική ανάλυση διάφορων άλλων μεταβλητών πολιτικής συμπεριφοράς, όπως η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς,

η συμμετοχή σε απεργίες και διαδηλώσεις ή η συμμετοχή σε συνδικάτα και σωματεία και το ενδιαφέρον γενικότερα για την πολιτική, βλέπουμε ότι δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών, ούτε «ακραίες» ή αποκλίνουσες συμπεριφορές, τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα πριν από την κρίση, 2000-2010.

Γράφημα 18. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2000*

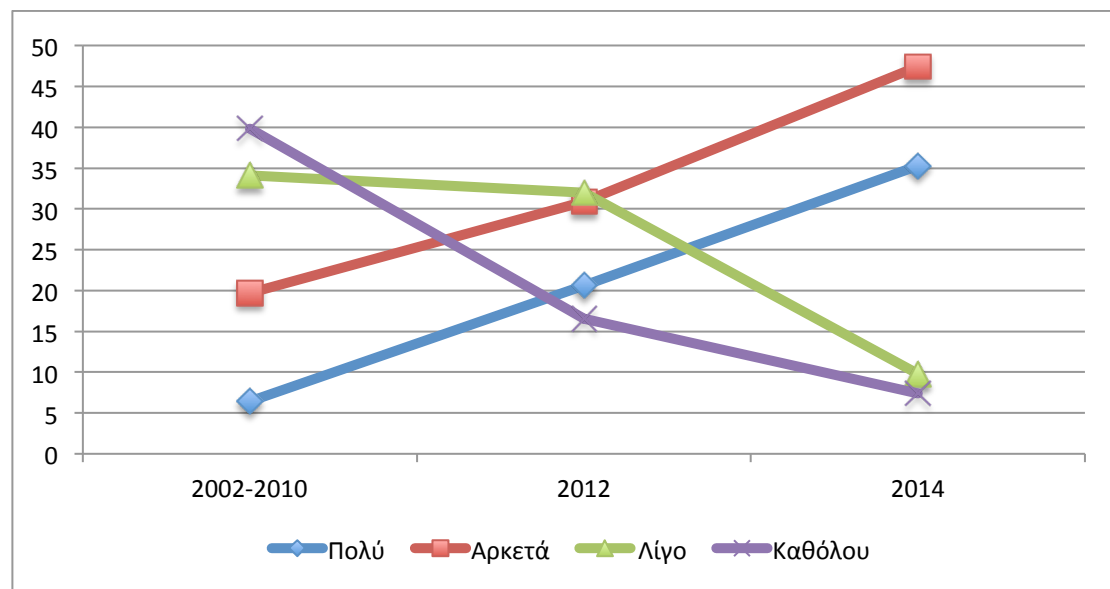
Πηγή: Metron Analysis, exit poll 2000

* Οι κατηγορίες των θέσεων στην απασχόληση του συγκεκριμένου γραφήματος και των επόμενων που αποτελούν επεξεργασία των στοιχείων του exit poll της Metron Analysis, έχουν προκύψει από την ομαδοποίηση των επαγγελματικών κατηγοριών. Συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι περιλαμβάνουν τους αυτοσπασχολούμενους, τους γεωργούς και τους μισθωτούς ΔΤ & ΙΤ. Οι εκτός εργασίας περιλαμβάνουν τους συνταξιούχους, τις νοικοκυρές και τους φοιτητές. Για την κατηγορία των ανέργων δεν έγινε καμία ομαδοποίηση καθώς υπήρχε αυτούσια η συγκεκριμένη κατηγορία.

Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον για την πολιτική, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 19, είναι αρκετά μειωμένο για αυτήν την περίοδο, γεγονός που αποδεικνύει και την μικρή σημασία που είχε η ανεργία εκείνη την περίοδο, όχι μόνο ειδικά για τους ανέργους αλλά και για τις υπόλοιπες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού, όπως δείχνει ο Πίνακας 9. Η σημασία της ανεργίας ως ζήτημα (issue salience) παίζει καθοριστικό ρόλο καθώς υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει το σύνολο του πληθυσμού και όχι μόνο τους ανέργους· όταν η ανεργία είναι σημαντική για την κοινωνία, σημαίνει ότι αντιμετωπίζεται ως σοβαρό πρόβλημα για τους ανέργους που τη βιώνουν αλλά και ως απειλή για τους υπόλοιπους (Baxandall 2001). Η χαμηλή σημασία της ανεργίας ως διακύβευμα, αποτυπώνει και τα χαρακτηριστικά

του φυσικού ποσοστού ανεργίας, δηλαδή, του αναμενόμενου ποσοστού για μία χώρα, που δημιουργείται λόγω του κύκλου της οικονομίας και της ανεργίας τριβής. Επομένως, όσο το ποσοστό της ανεργίας αυξάνεται τόσο θα αυξάνεται και η πολιτική της σημασία, καθώς θα αποτελεί απειλή για ολοένα και περισσότερους πολίτες, ενώ η σταθερότητα του ποσοστού της ανεργίας στα φυσιολογικά του επίπεδα μειώνει και την πολιτική της σημασία.

Γράφημα 19. Ενδιαφέρον για την πολιτική των ανέργων στην Ελλάδα

Πηγή: Hellenic Voter Study 2014, 2012 και ESS 2002-2010

Πίνακας 9. Ενδιαφέρον για την πολιτική

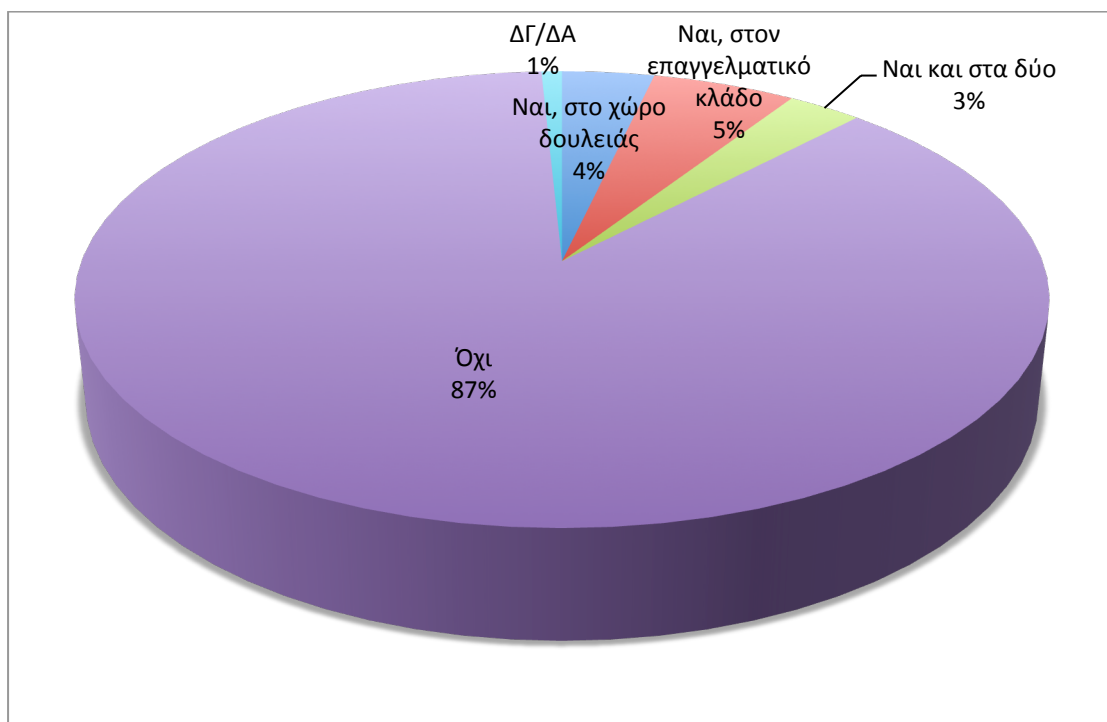
	2014			
	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
Εργαζόμενοι	34.9%	42.1%	18.0%	5.0%
Άνεργοι	35.3%	47.4%	9.8%	7.4%
Εκτός εργασίας	42.4%	41.5%	13.2%	2.9%
	2012			
	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
Εργαζόμενοι	15.1%	33.2%	31.0%	18.7%
Άνεργοι	20.6%	30.9%	32.0%	16.5%
Εκτός εργασίας	10.6%	24.7%	28.0%	34.1%
	2002-2010*			
	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
Εργαζόμενοι	9.2%	25.1%	35.1%	30.6%
Άνεργοι	6.4%	19.7%	34.1%	39.8%
Εκτός εργασίας	7.9%	21.2%	34.5%	36.4%

Πηγή: Hellenic Voter Study 2014, 2012 και ESS 2002-2010

* Πρόκειται για το αθροιστικό αρχείο όλων των γύρων της ESS στους οποίους συμμετείχε η Ελλάδα. Ο λόγος που ενοποιήθηκαν τα αρχεία είναι προκειμένου να υπάρχει μεγαλύτερος πληθυσμός ανέργων στο δείγμα. Επιπλέον, δεν παρατηρήθηκαν επιμέρους διαφοροποιήσεις ανά χρονιά.

Επιπροσθέτως, η συμμετοχή σε συνδικάτα και εργατικά σωματεία και γενικότερα η ενεργός πολιτική συμμετοχή, δεν προσέλκυε τους εργαζόμενους, αλλά και τους ανέργους, αφού η απώλεια της εργασίας διερρήγνυε και τον δεσμό με το εργατικό συνδικάτο στο οποίο ανήκε πριν ο άνεργος. Στοιχεία της έρευνας που έγινε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ το 2003, αποδεικνύουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ανέργων δεν έχει καμία σχέση με κάποιο σωματείο (Γράφημα 20) και επιπλέον δεν έχουν εμπιστοσύνη στα σωματεία και στα συνδικάτα για την επίλυση των προβλημάτων τους (Γράφημα 21). Άλλωστε, όπως είδαμε και στο Κεφάλαιο 3, η ανεργία αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα ενεργούς πολιτικής συμπεριφοράς και οι ειδικές περιπτώσεις συμμετοχής εξαρτώνται από συγκεκριμένους παράγοντες του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου που συναντώνται (Piven & Cloward 1977· Verba & Schlozman 1977· Anderson 2001· Baxandall 2001· Linders & Kalander 2007· Giugni 2016).

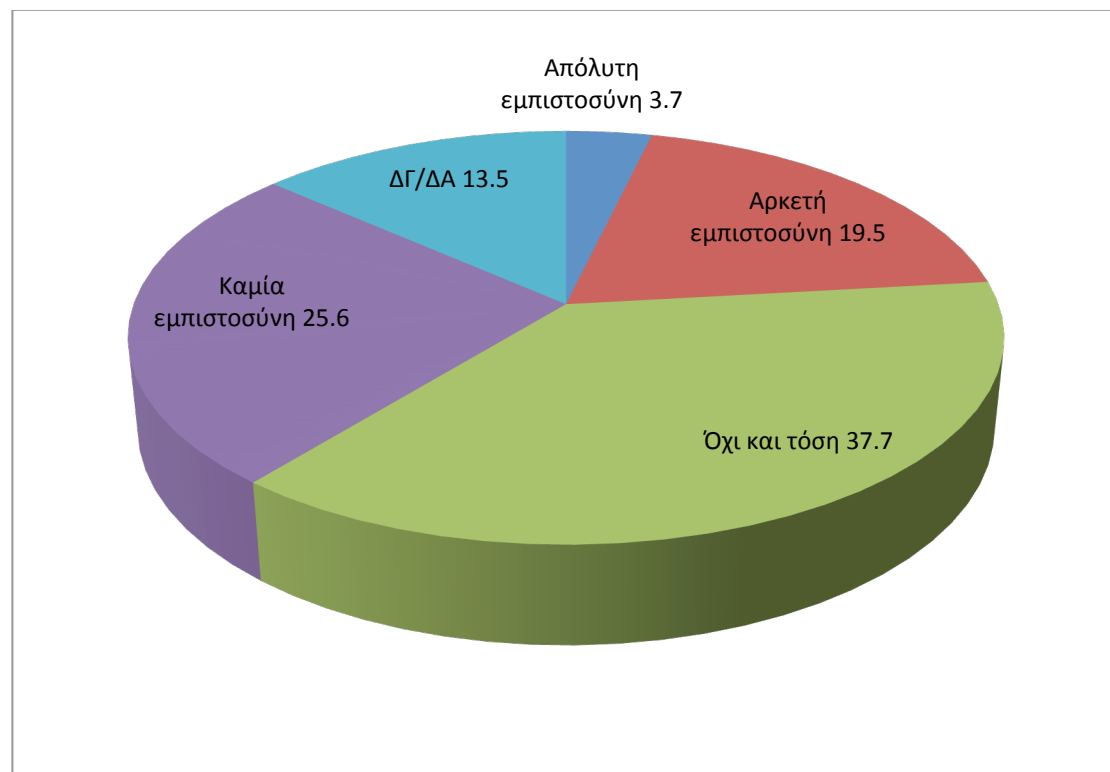
Γράφημα 20. Άνεργοι μέλη ή μη σωματείων

Πηγή: VPRC 2003

Άλλωστε, αυτή η συμπεριφορά απαξίωσης των θεσμών πολιτικής συμμετοχής σχετίζεται άμεσα και με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των ανέργων. Όπως σημειώνουν οι Schlozman & Verba (1977: 238-239), τα χαρακτηριστικά των ατόμων που δεν εμπλέκονται ενεργά με την πολιτική και δεν εμπιστεύονται πολιτικούς θεσμούς όπως τα εργατικά συνδικάτα για την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους, είναι ίδια με τα χαρακτηριστικά των ατόμων που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία, δηλαδή, γυναίκες, μεγαλύτερης ηλικίας, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Ακόμη και η αύξηση του ελεύθερου χρόνου, χαρακτηριστικό για τους ανέργους, δεν εγγυάται την αύξηση της συμμετοχής. Υπάρχουν οργανωτικοί, ιδεολογικοί και κοινωνικό-πολιτικοί πόροι που πρέπει να συνεπιδράσουν προκειμένου η οικονομική υστέρηση να λειτουργήσει υπέρ της πολιτικής δράσης. Αυτό θα γίνει πιο κατανοητό στο επόμενο κεφάλαιο, από τις αφηγήσεις των ίδιων των ανέργων.

Γράφημα 21. Εμπιστοσύνη ανέργων στους συνδικαλιστικούς φορείς

Πηγή: VPRC 2003

4.2 Οι εκλογές του 2004

Οι εκλογές του 2004 δεν διαφέρουν πολύ με αυτές του 2000, τουλάχιστον σε επίπεδο πολιτικής συμπεριφοράς, παρόλο που σε αυτές τις εκλογές επήλθε κυβερνητική αλλαγή μετά από έντεκα χρόνια συνεχούς διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ και άρα ένα σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος μετακινήθηκε εκλογικά. Το αποτέλεσμα ήταν διαφαινόμενο πολύ πριν από τις εκλογές, καθώς το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, η ΝΔ, κατείχε το προβάδισμα στις έρευνες κοινής γνώμης από πολύ νωρίς, λίγο μετά από τις εκλογές του 2000. Η προεκλογική περίοδος σηματοδεύτηκε από τα σκάνδαλα διαφθοράς, για τα οποία η αντιπολίτευση κατηγορούσε την κυβέρνηση (Panagoroulos & Marantzidis 2006).⁸⁴ Τα οικονομικά ζητήματα απασχόλησαν την επικαιρότητα εμμέσως, κυρίως λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων και το κόστος διοργάνωσής τους (Kasimati & Dawson 2009).

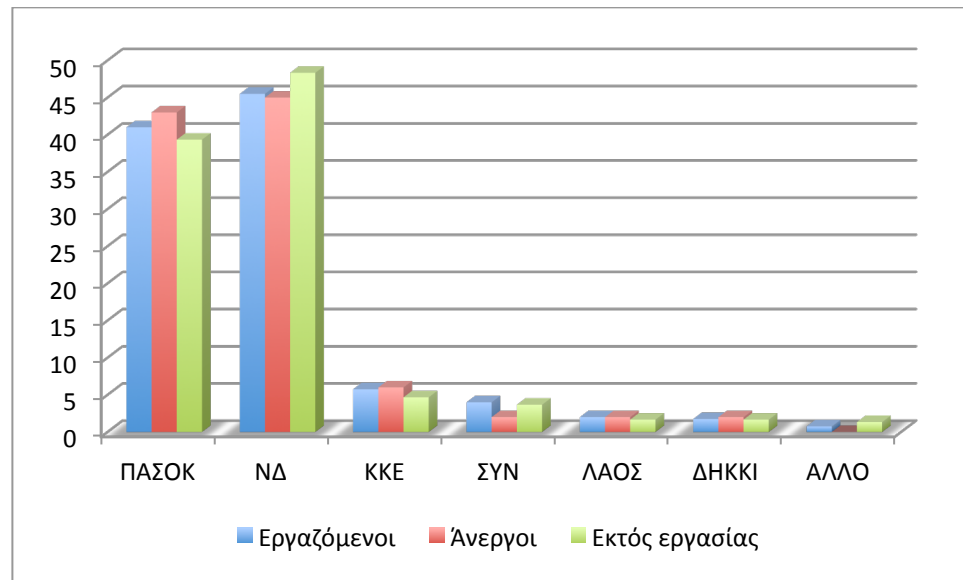
Η ανεργία είχε διατηρηθεί σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (9,7% το 2003 και 10,6% το 2004 μετά από τους Ολυμπιακούς Αγώνες), λόγω των έργων για τα ολυμπιακά ακίνητα και γενικότερα τις εργασίες για την οργάνωση και διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων, ωστόσο οι προσδοκίες που είχαν δημιουργηθεί στους πολίτες ήταν μεγάλες και η τάση αύξησης της ανεργίας μετά τους Ολυμπιακούς ανησυχητική. Έτσι, παρόλο που η ανεργία ως μέγεθος δεν ήταν ιδιαίτερα αυξημένη, είχε αρχίσει να γίνεται πολιτικά ορατή και σημαντική, τουλάχιστον προεκλογικά. Με άλλα λόγια, η ανεργία αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των εκλογέων και αντιμετωπιζόταν ως τέτοιο από τα πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Τσίρμπα (ό.π.: 222), οι αναφορές από το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης στην ανεργία κατά την προεκλογική περίοδο, ήταν υπερδιπλάσιες από αυτές που έκανε το ΠΑΣΟΚ ως κυβερνών κόμμα, ενώ και μεγάλη μερίδα των πολιτών,

⁸⁴ Το σκάνδαλο του Πόρτο Καρράς ήταν κυρίαρχο, καθώς η αντιπολίτευση κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι παραχώρησε σε εταιρεία μεγάλη έκταση δασικής γης προκειμένου να χτίσει το ξενοδοχείο της, προκαλώντας μεγάλη φυσική καταστροφή. Στο σκάνδαλο εμπλέχτηκε και ο τότε υφυπουργός Οικονομικών, Χρήστος Πάχτας, ο οποίος μαζί με άλλους εμπλεκόμενους απομακρύνθηκε τόσο από την κυβέρνηση όσο και από το κόμμα, από το νέο πρόεδρο του κόμματος Γ. Παπανδρέου (Kassimeris 2004).

σύμφωνα με τις έρευνες κοινής γνώμης της περιόδου, θεωρούσε την ανεργία ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα.⁸⁵

Ωστόσο, παρόλη τη σημασία που δόθηκε προεκλογικά στην ανεργία, δε αποτέλεσε προσδιοριστικό παράγοντα ψήφου. Σύμφωνα με το exit poll του 2004 της Metron Analysis, η ψήφος των ανέργων δεν διαφέρει από αυτή των υπόλοιπων επαγγελματικών κατηγοριών

Γράφημα 22. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2004

Πηγή: Metron Analysis, exit poll 2004

4.3 Οι εκλογές του 2007

Οι εκλογές του 2007 θεωρούνται από κάποιους ερευνητές,⁸⁶ η απαρχή των τεκτονικών αλλαγών που συνέβησαν στο πολιτικό σύστημα με τις εκλογές του 2012. Παρόλο που οι αλλαγές δεν είναι άμεσα ορατές για το πολιτικό σύστημα, ή τουλάχιστον δεν έχουν την ίδια δυναμική με αυτές που θα ακολουθήσουν, θα δούμε ότι έχουν αρχίσει να εμφανίζονται και οι πρώτες διαφοροποιήσεις στην

⁸⁵ Για μια ανασκόπηση των ερευνών κοινής γνώμης της περιόδου, βλ.

<http://www.metronanalysis.gr/category/2004/>

⁸⁶ Την Κυριακή 6 Οκτωβρίου σε μια ενδιαφέρουσα ραδιοφωνική εκπομπή στον σταθμό «Το Κόκκινο» ο Ηλίας Νικολακόπουλος και ο Γεράσιμος Μοσχονάς αναφέρονται μεταξύ άλλων στο συγκεκριμένο ζήτημα - <http://www.stokokkino.gr/mp3.php?id=podcast%2Faski6-10-13.mp3>

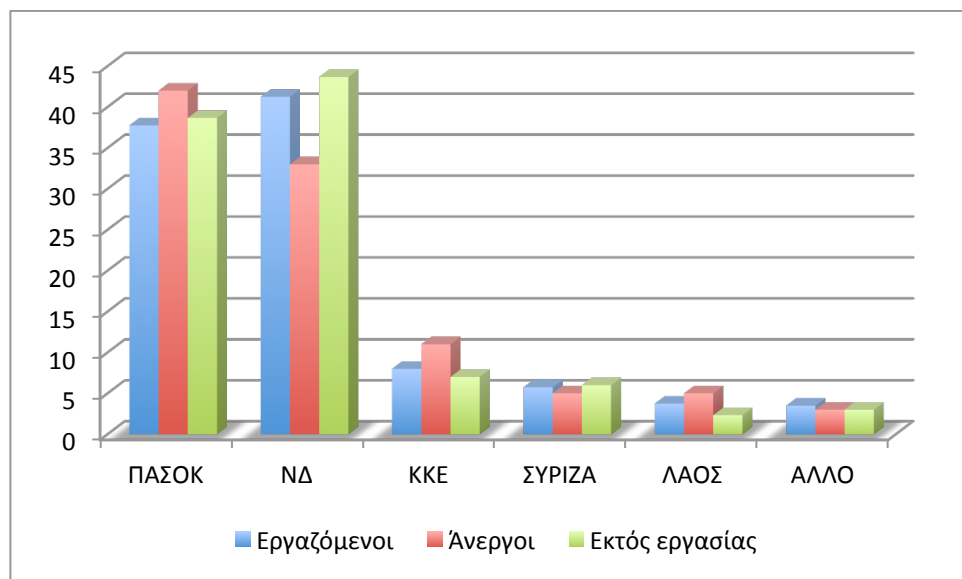
ψήφο των ανέργων. Στο γενικότερο πολιτικό κλίμα, οι εκλογές του 2007 έγιναν πρόωρα με την επίκληση της ισχυροποίησης της κυβέρνησης εν όψει των οικονομικών εξελίξεων, αφού είχε προηγηθεί η μεγάλη σύγκρουση της υπουργού παιδείας Μ. Γιαννάκου με τον φοιτητικό κόσμο για το νόμο-πλαίσιο για την παιδεία· κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων αλλά και λίγο πριν την ψήφιση του νόμου, είχαν γίνει μεγάλες πορείες από εκπαιδευτικούς και φοιτητές, ενώ ένα μεγάλο τμήμα των πανεπιστημιακών σχολών βρισκόταν υπό κατάληψη (Dinas 2008· Gemenis 2008). Στη δίνη αυτών των εξελίξεων αλλά και του σκανδάλου με τα δομημένα ομόλογα των ασφαλιστικών ταμείων, τα οποία υπέστησαν μεγάλες απώλειες από την πτώση των τιμών των ομολόγων τους, η κυβέρνηση της ΝΔ αποφάσισε να αιφνιδιάσει τους αντιπάλους της ζητώντας πρόωρες εκλογές εν μέσω καλοκαιριού. Αυτές ήταν και οι εκλογές με τη συντομότερη προεκλογική περίοδο, που επισφραγίστηκε με τις καταστροφικές φωτιές του Αυγούστου 2007, οι οποίες άφησαν πίσω τους περίπου 80 νεκρούς και τεράστιες υλικές καταστροφές (Patrikios & Karyotis 2008· Dinas ό.π.· Gemenis ό.π.).

Με την επίδραση όλων των παραπάνω παραγόντων και γεγονότων, οι εκλογές του 2007, οι οποίες διεξήχθησαν και με το νέο, πιο αναλογικό, εκλογικό νόμο, ενδυνάμωσαν τα μικρότερα κόμματα, ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ, ΛΑΟΣ και αποδοκίμασαν σε ένα βαθμό τα δύο μεγάλα κόμματα. Στο κοινωνικό-δημογραφικό προφίλ των ψηφοφόρων των κομμάτων, σύμφωνα με το exit poll της Metron Analysis, οι άνεργοι επιλέγουν μια αντικυβερνητική ψήφο, ψηφίζοντας κατά πλειοψηφία το μεγαλύτερο αντιπολιτευόμενο κόμμα, το ΠΑΣΟΚ, αλλά και τα δύο μικρότερα, το ΚΚΕ και το ΛΑΟΣ, το οποίο έθεσε υποψηφιότητα για πρώτη φορά σε βουλευτικές εκλογές.

Παρόλα αυτά, τα ευρήματα του exit poll δεν μπορούν παρά να αποτελούν μία απλή ένδειξη, καθώς δεν έχουμε στοιχεία για το πλήθος των ανέργων που υπήρχαν στο δείγμα της έρευνας αλλά ούτε και σαφείς ενδείξεις για την πολιτική σημασία της ανεργίας εκείνη την περίοδο. Αντιθέτως μάλιστα, το ποσοστό της ανεργίας την περίοδο διακυβέρνησης της ΝΔ από το 2004 έως το 2007 έβαινε μειούμενο, έτσι από το 10% που ήταν το 2005, μειώθηκε κατά μία μονάδα το 2006, έφτασε το 8,4% το 2007 ενώ το 2008 άγγιξε το χαμηλό δεκαετίας με 7,8%. Βέβαια, τα χαμηλά

ποσοστά ανεργίας μπορεί να αποδοθούν στην πολιτική μονιμοποιήσεων και προσλήψεων στο δημόσιο που ακολούθησε η ΝΔ καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής της.⁸⁷

Γράφημα 23. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση στις εκλογές του 2007

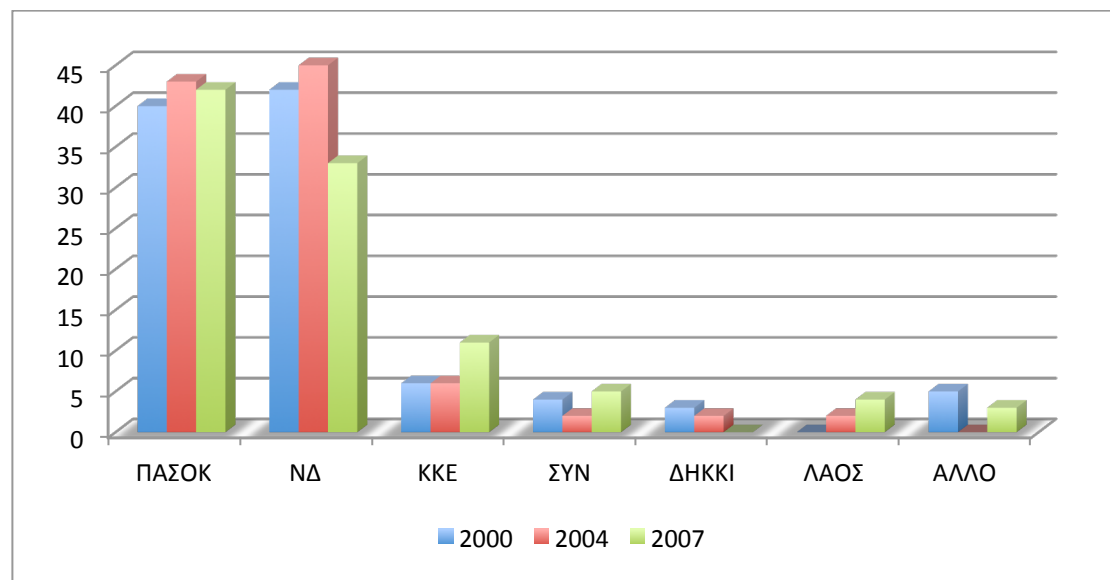
Πηγή: Metron Analysis, exit poll 2007

Όπως γίνεται κατανοητό, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000 μέχρι το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2008 και τις σαφείς επιπτώσεις της στη χώρα μας από το 2009, η ανεργία αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα στη συνείδηση των πολιτών, επρόκειτο για ένα σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα με το οποίο υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να βρεθούν αντιμέτωποι είτε οι ίδιοι προσωπικά είτε μέλη της οικογένειάς τους, παρότι αυτό δεν ήταν ικανό να ανατρέψει τις παραδοσιακές ταυτίσεις και προσδέσεις τους με τα κόμματα. Με άλλα λόγια, η ανεργία δεν είχε αποκτήσει την απαραίτητη πολιτική σημασία για τους πολίτες, ικανή για να δημιουργήσει ένα κύμα αντιδράσεων και διαφοροποιήσεων από τα καθιερωμένα. Αν δούμε την εκλογική συμπεριφορά ανά επαγγελματική κατηγορία από τα exit polls των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 έως το 2007 (Γράφημα 24), θα παρατηρήσουμε ότι η ψήφος αυτών των κατηγοριών διαφέρει ελάχιστα,

⁸⁷ Με ένα και μόνο διάταγμα το 2004 (ΠΔ 164/04), ο τότε υπουργός εσωτερικών Π. Παυλόπουλος, μονιμοποίησε 250.000 συμβασιούχους του δημοσίου, ικανοποιώντας τις προεκλογικές υποσχέσεις του κόμματος.

διατηρώντας αναλλοίωτο το μοτίβο της μεταπολίτευσης σε κομματικό επίπεδο, δηλαδή τη συντήρηση ενός ισχυρού δικομματισμού μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ. Η κυβερνητική εναλλαγή μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων συνεχίζεται απρόσκοπτη όλα αυτά τα χρόνια, χωρίς ιδιαίτερες ανατροπές, είτε με τη μορφή νέων κομματικών σχηματισμών είτε με τη ραγδαία μεταστροφή των εκλογικών προτιμήσεων των ψηφοφόρων.

Γράφημα 24. Ψήφος των ανέργων στις εκλογές του 2000, 2004 και 2007

Πηγή: Metron Analysis, exit poll 2000, 2004, 2007

4.4 Οι εκλογές του 2009

Τα γεγονότα λίγο πριν από τις εκλογές του 2007 αλλά και όσα ακολούθησαν, σηματοδότησαν την αλλαγή στο πολιτικό πεδίο, καθώς έγιναν εμφανή τα σημάδια δυσαρέσκειας από μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, είτε για συγκεκριμένες πολιτικές που ακολούθησε η κυβέρνηση είτε για το γενικότερο πολιτικό και οικονομικό κλίμα. Η αφετηρία για αυτές τις αλλαγές στην πολιτική συμπεριφορά των πολιτών είχε αρκετό βάθος και εντοπίζεται στην έντονη αντίθεση των φοιτητών το 2006 στο νόμο Γιαννάκου ακολουθούμενη από τη σιωπηλή διαμαρτυρία για τις καταστροφικές

πυρκαγιές του 2007 και τη βίαιη αντίδραση της νεολαίας στη δολοφονία του Α. Γρηγορόπουλου και τα επεισόδια που δημιουργήθηκαν στις μαζικές πορείες τον Δεκέμβριο του 2008. Άλλωστε, η περίοδος μετά από τις εκλογές του 2007 δεν ήταν εύκολη για την κυβέρνηση της ΝΔ, η οποία κλονίστηκε από διάφορα σκάνδαλα διαφθοράς στο εσωτερικό της αλλά και από τη διεθνή οικονομική κρίση που είχε γίνει ήδη ορατή στις ΗΠΑ και διέσχισε τον Ατλαντικό (για μια επισκόπηση και ανάλυση των εκλογών του Οκτωβρίου 2009 βλ. Gemenis 2010· Dinas 2010· Konras 2010· Pappas 2010).

Όλα αυτά συνέβαλαν ώστε η εμπιστοσύνη των πολιτών στο πολιτικό σύστημα να βαίνει μειούμενη και η απειλή της οικονομικής κρίσης να είναι πλέον ορατή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, για όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες αλλά ακόμη περισσότερο για τους ανέργους, είναι αρκετά χαμηλή και τα ποσοστά αυτών που δηλώνουν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από τη λειτουργία της δημοκρατίας μειώνονται ακόμη περισσότερο όσο η κρίση βαθαίνει (Πίνακας 10). Γενικότερα, όπως φαίνεται και στα υπόλοιπα γραφήματα, η κρίση ή έστω η απειλή της, τα τέλη του 2009, δείχνει να επηρεάζει σημαντικά τις αντιλήψεις των πολιτών για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, ωστόσο, αυτό δεν αποτυπώνεται ακόμη στα εκλογικά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, αν εξετάσουμε τα πολιτικά διακυβεύματα τα οποία προβλημάτιζαν περισσότερο τους πολίτες είτε σε προσωπικό επίπεδο, είτε σε εθνικό επίπεδο, θα δούμε ότι η ανεργία δεν αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα, ακόμη και για τους ίδιους τους ανέργους (Πίνακας 11), αντιθέτως, η οικονομική κρίση ως γενική απειλή είναι αυτή που έχει αποτυπωθεί στη συνείδηση των πολιτών ως χρήζουσα άμεσης αντιμετώπισης. Βέβαια, αυτή η αντίληψη δεν θα πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση καθώς πολλά από τα προβλήματα που θεωρούνται σημαντικά από τους πολίτες, προκύπτουν από την οικονομική κρίση ή επιδεινώνονται εξαιτίας αυτής. Επομένως, ακόμη και για τον άνεργο που προφανώς η ανεργία αποτελεί μείζων πρόβλημα για τον ίδιο, μπορεί να θεωρεί την οικονομική κρίση ως γενεσιουργό αιτία των προβλημάτων του. Αυτό θα γίνει ακόμη πιο ξεκάθαρο από τις προσωπικές αφηγήσεις των ανέργων και θα φανεί πως η οικονομική κρίση επηρέασε τις αντιλήψεις τους.

Πίνακας 10. Ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας

	2009			
	Πολύ	Λίγο	Ελάχιστα	Καθόλου
Εργαζόμενοι	2.7%	20.5%	45.6%	31.0%
Άνεργοι	1.1%	18.3%	47.3%	33.3%
Εκτός εργασίας	3.2%	26.1%	44.3%	25.5%
	2012			
	Πολύ	Λίγο	Ελάχιστα	Καθόλου
Εργαζόμενοι	.6%	6.6%	43.2%	49.0%
Άνεργοι			37.1%	62.9%
Εκτός εργασίας	1.9%	6.8%	42.1%	48.2%
	2014			
	Πολύ	Λίγο	Ελάχιστα	Καθόλου
Εργαζόμενοι	.6%	10.7%	33.7%	55.0%
Άνεργοι	.5%	9.3%	21.3%	69.0%
Εκτός εργασίας	.7%	13.9%	35.4%	50.0%

Πηγή: Hellenic Voter Study 2009, 2012, 2014

Πίνακας 11. «Εγωκεντρικές» και «κοινωνικότροπες» αντιλήψεις για την οικονομία*

	Σημαντικότερο προσωπικό πρόβλημα			
	Οικονομική κρίση	Διαφθορά	Ανεργία	Συνταξιοδοτικό
Εργαζόμενοι	76,8%	28,5%	16,4%	5,1%
Άνεργοι	73,1%	19,4%	26,9%	3,2%
Εκτός εργασίας	69,1%	26,1%	15,5%	3,9%
	Σημαντικότερο πρόβλημα της χώρας			
	Οικονομική κρίση	Διαφθορά	Ανεργία	Συνταξιοδοτικό
Εργαζόμενοι	81,3%	19,3%	36,6%	6,4%
Άνεργοι	75,3%	8,6%	53,8%	3,2%
Εκτός εργασίας	76,1%	11,1%	38,6%	6,6%

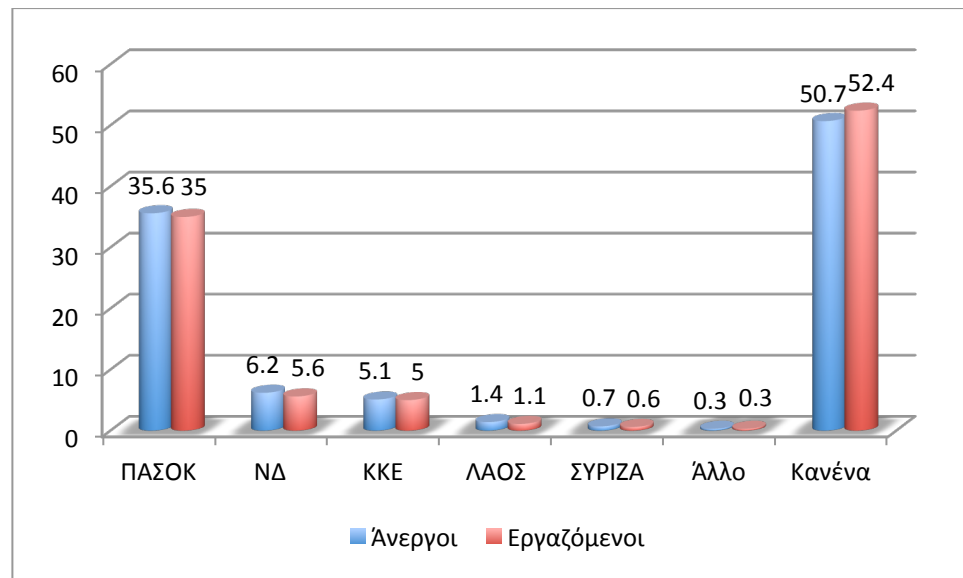
Πηγή: Hellenic Voter Study 2009

* Τα ποσοστά του πίνακα προέρχονται από αθροιστικές απαντήσεις των ερωτώμενων για τα δύο σημαντικότερα προσωπικά και εθνικά προβλήματα και γι' αυτό το λόγο δεν αθροίζουν στο 100.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί, είναι ότι ήδη από το 2009, η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων έχει αρχίσει να αυξάνεται και η εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι σε αυτά μειώνεται ολοένα και περισσότερο. Ο πολιτικός κυνισμός είναι διάχυτος, ωστόσο, εκδηλώνεται περισσότερο ως μία αντικυβερνητική στάση και όχι ως πλήρη απαξίωση όλων των κομμάτων. Έτσι, ενώ οι πλειοψηφία των πολιτών, είτε εργαζομένων είτε ανέργων, δεν θεωρεί ικανό κανένα κόμμα για να επιλύσει το πρόβλημα της ανεργίας, υπάρχει ένα ικανοποιητικό ποσοστό αυτών που θεωρούν

το ΠΑΣΟΚ ικανό για την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος. Σε αυτό το σημείο, αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι η ανεργία είχε μόλις αρχίσει να αυξάνεται, μετά από μια τετραετία πτωτικής τάσης, παρέμενε ωστόσο σε ποσοστό χαμηλότερο από το φυσικό (βλ. Κεφάλαιο 1) και παρόλο που οι προβλέψεις ήταν δυσοίωνες, δεν απασχολούσε σημαντικά τους πολίτες (βλ. Πίνακας 11).

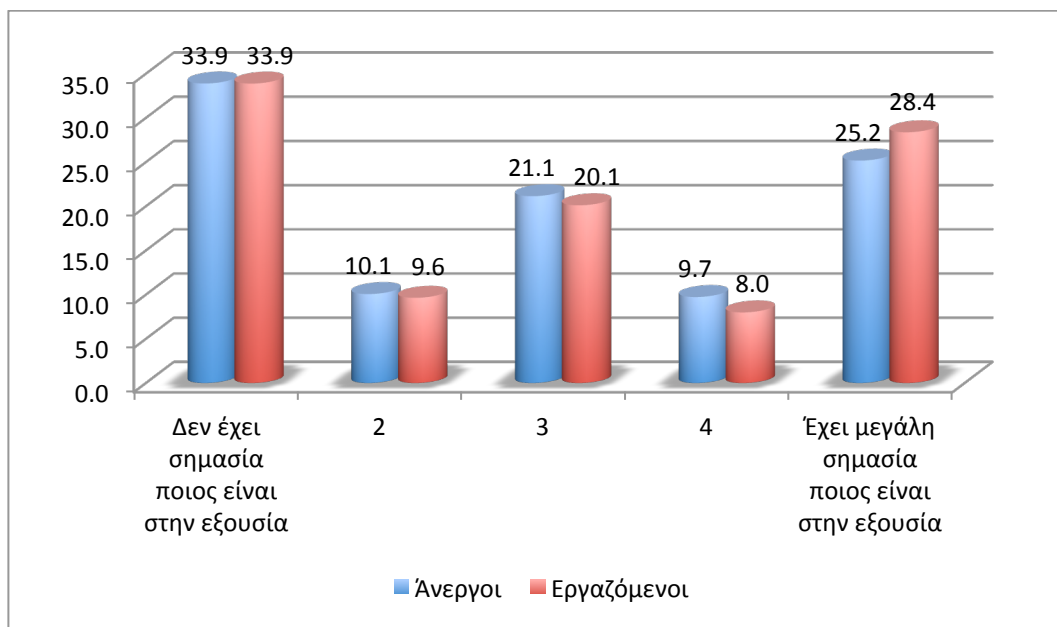
Γράφημα 25. Ικανότητα κομμάτων να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της ανεργίας

Πηγή: Hellenic Voter Study 2009

Επιπλέον, το επιχείρημα της υποτυπώδους στήριξης και εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα, μπορεί να ενισχυθεί και με τα δεδομένα του Γράφημα 26, από το οποίο προκύπτει ότι ενώ για την πλειοψηφία και πάλι των πολιτών, δεν έχει σημασία ποιο κόμμα βρίσκεται στην εξουσία, υπάρχει ακόμη ένα σημαντικό κομμάτι που δίνει σημασία σε αυτό. Με άλλα λόγια, λίγο πριν την κατάρρευση του κομματικού συστήματος υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης, οι πολίτες δείχνουν να διατηρούν μία τελευταία ελπίδα για τις αντοχές του κατεστημένου πολιτικού συστήματος (βλ. Γράφημα 25), αποδίδοντας στο ΠΑΣΟΚ είτε τη σχετική αρμοδιότητα είτε την ικανότητα να διαχειριστεί το πρόβλημα της ανεργίας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την άνετη νίκη του κόμματος στις βουλευτικές εκλογές του 2009.

Γράφημα 26. Σημασία της διακυβέρνησης από συγκεκριμένο κόμμα

Πηγή: Hellenic Voter Study 2009

Τέλος, στις εκλογές του 2009 ο παραδοσιακός δικομματισμός, παρόλη την ευρύτερη δυσαρέσκεια, διατηρεί υψηλά ποσοστά, ακόμη και μεταξύ των ανέργων και χαμηλόμισθων οικονομικών στρωμάτων (βλ. Πίνακας 12), επιβεβαιώνοντας και τα προηγούμενα ευρήματα για τις αντοχές του πολιτικού κατεστημένου.

Πίνακας 12. Ψήφος ανά επαγγελματική κατηγορία

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ-ΝΔ	ΠΑΣΟΚ+ΝΔ	ΚΚΕ	ΛΑΟΣ	ΣΥΡΙΖΑ
Αγρότες	44,3	40,6	3,7	84,9	7	5	1,8
Εργοδότες-Ελ. Επ.	42,5	30	12,5	72,5	7,3	7,3	5,3
Χαμηλόμισθοι ΔΤ	48,8	36,1	12,7	84,9	4,4	6,3	2,7
Υψηλόμισθοι ΔΤ	37,6	33,3	4,3	70,9	8,5	5,7	10
Χαμηλόμισθοι ΙΤ	45,1	27,2	17,9	72,3	10	6,9	4,7
Υψηλόμισθοι ΙΤ	38,3	29,4	8,9	67,7	8,7	6,7	7,9
Ανεργοί	43,3	29,6	13,7	72,9	9,9	6,7	5,6
Φοιτητές	40,9	26,4	14,5	67,3	7,3	5,4	8,8
Οικιακά	48,3	37,9	10,4	86,2	5,9	3,4	1,7
Συνταξιούχοι	46,1	40,2	5,9	86,3	6,5	3,9	2,3

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Σταθόπουλος 2009: 135, από το κοινό exit poll εταιρειών Metron Analysis, Opinion, Alco, MRB

4.5 Οι διπλές εκλογές του 2012

Οι εκλογές του 2012 στην Ελλάδα μπορούν να χαρακτηριστούν ως κρίσιμες εκλογές ή εκλογές σεισμός. Στη διεθνή βιβλιογραφία οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν εκλογικά αποτελέσματα τα οποία ταρακούνησαν το πολιτικό σύστημα και κατάφεραν μεγαλειώδεις πολιτικές αλλαγές (Key 1955· Norris & Evans 1999). Σύμφωνα με τους Βούλγαρη και Νικολακόπουλο (2014: 14), οι διπλές βουλευτικές εκλογές του 2012 πληρούν και τα τέσσερα κριτήρια που έχει θεσπίσει η πολιτική θεωρία προκειμένου να καταταγούν στις εκλογές σεισμός: «πρώτον, την ύπαρξη ενός προηγούμενου σταθερού ή φαινομενικά τουλάχιστον σταθερού κομματικού συστήματος»· το κομματικό σύστημα της Ελλάδας από τη Μεταπολίτευση και μετά έχει χαρακτηριστεί ως το πλέον σταθερό, τουλάχιστον για την ταραχώδη περιοχή των Βαλκανίων, με δύο κόμματα να εναλλάσσονται στην εξουσία και έναν μικρό τρίτο πόλο που εκπροσωπεί τα κόμματα της αριστεράς. «Δεύτερον, τη μεσολάβηση ενός 'εξαιρετικού' γεγονότος που λειτουργεί ως έναυσμα για τη ραγδαία μεταβολή»· η παγκόσμια οικονομική κρίση που έκανε την εμφάνισή της το 2008, κυρίως στις ΗΠΑ, εξαπλώθηκε στην Ελλάδα σχεδόν ένα χρόνο αργότερα και είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας. «Τρίτον, το εκλογικό αποτέλεσμα σείει και ανατρέπει τη δομή του προϋπάρχοντος συστήματος ραγδαία, σε μία και μόνη αναμέτρηση»· οι εκλογές του Μαΐου 2012 πραγματικά ανέτρεψαν το κομματικό σύστημα. Ο παγιωμένος δικομματισμός κατέρρευσε από το 77,39% που είχε κερδίσει το 2009 στο 32,03% τον Μάιο του 2012. «Τέταρτον, το κομματικό σκηνικό που προκύπτει μετά τον σεισμό έχει αλλάξει ριζικά»· το κομματικό σκηνικό μετά και τις εκλογές του Ιουνίου 2012 ήταν τελείως διαφορετικό από αυτό των προηγούμενων χρόνων. Όπως τονίζει ο Σταθόπουλος (2014), ο 'δείκτης μεταβλητότητας'⁸⁸ στις εκλογές του Μαΐου 2012 τετραπλασιάστηκε σε σχέση με το

⁸⁸ Ο δείκτης εκλογικής μεταβλητότητας εισήχθη στην επιστημονική βιβλιογραφία από τον Pedersen το 1979. Με αυτόν τον δείκτη ο Pedersen ήθελε να διακριβώσει τις αποευθυγραμμίσεις και επανευθυγραμμίσεις των ψηφοφόρων και το έκανε μετρώντας απλά τη διαφορά ψήφων για το κάθε κόμμα, από τη μία εκλογική αναμέτρηση στην άλλη (Pedersen, 1979). Η εξίσωση που χρησιμοποίησε είναι η εξής: Total Aggregate Volatility $v = \text{Total Net Change } (TNC_t) = \sum_{i=1}^n |\Delta p_{i,t}|$ όπου $0 \leq (TNC_t) \leq 200$ οπότε Aggregate Volatility $= V_t = \frac{1}{2} * (TNC_t)$ όπου $0 \leq (TNC_t) \leq 100$, εδώ το V_t αναπαριστά αθροιστικά τις επιπλέον ψήφους των κομμάτων που κατάφεραν να αυξήσουν την εκλογική τους δύναμη.

σύνηθες βάσεις των προηγούμενων εκλογικών αναμετρήσεων 15% των εκλογών του Οκτωβρίου 2009.

Οι μεγάλες μετατοπίσεις είναι εμφανείς και στο exit poll του Μαΐου (Πίνακας 13), όπου φαίνεται η δημιουργία ενός νέου διπόλου μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ και η μεγάλη διαφοροποίηση που παρουσιάζει η ψήφος των διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων. Ιδιαίτερα για τους άνεργους, είναι εμφανής η αριστερή στροφή που κάνουν, ψηφίζοντας κατά πλειοψηφία τον ΣΥΡΙΖΑ (35,3%), ξεπερνώντας μάλιστα σχεδόν στο διπλάσιο το ποσοστό του κόμματος στις εκλογές (16,78% τον Μάιο 2012). Επιπλέον, δεν είναι διόλου αμελητέα η ψήφος προς τα κόμματα του δεξιού φάσματος και του ακροδεξιού όπως οι ΑΝΕΛ και η Χρυσή Αυγή (Γεωργιάδου 2014). Μάλιστα, οι άνεργοι, είναι η επαγγελματική κατηγορία που φαίνεται να στηρίζει περισσότερο αυτά τα κόμματα από ότι οι υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη μιας στροφής προς τα άκρα, όπως θα δούμε και με την αυτοτοποθέτησή τους στην κλίμακα Α-Δ (Katsanidou 2016). Τέλος, όπως ίσως να είναι αναμενόμενο, οι άνεργοι καταψηφίζουν τα δύο κόμματα εξουσίας, ΝΔ και ΠΑΣΟΚ, δίνοντάς τους τα χαμηλότερα ποσοστά σε σχέση είτε με τους εργαζόμενους είτε με τους ανθρώπους που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας. Επομένως, είναι διάχυτη μια αντικυβερνητική ψήφος, άρα μία τάση τιμωρίας για τα κόμματα που κυβέρνησαν, ενώ παράλληλα ενισχύουν κόμματα είτε με αντιμνημονιακό χαρακτήρα είτε με αντισυστημικό χαρακτήρα (Nezi & Katsanidou 2014). Παρόλα αυτά, αυτή η τάση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των ανέργων, καθώς όλες οι υπόλοιπες επαγγελματικές ομάδες παρουσιάζουν παρόμοια συμπεριφορά – με εξαίρεση τους αγρότες, τους συνταξιούχους και τις νοικοκυρές. Η εκλογική συμπεριφορά των τριών αυτών ομάδων επιβεβαιώνει το μακροκοινωνιολογικό και μικροκοινωνιολογικό μοντέλο εκλογικής συμπεριφοράς, αν λάβουμε υπόψη την παραδοσιακή πρόσδεση των αγροτών με τον συντηρητικό χώρο (βλ. Κεφάλαιο 2) και την απροθυμία ή διστακτικότητα των γυναικών και των ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας να μεταβάλλουν τις εκλογικές τους προτιμήσεις.

Πίνακας 13. Ψήφος ανά θέση στην απασχόληση

	Αγρότες	Ελ. Επ.	Δ.Τ.	Ι.Τ.	Άνεργοι	Φοιτητές	Νοικοκυρές	Συνταξιούχοι
ΝΔ	34,5	26,5	25,1	23,5	19,3	20,5	36,9	43,3

ΣΥΡΙΖΑ	21,3	29,9	30	32,2	35,3	31,6	24,2	15,9
ΠΑΣΟΚ	19	9,6	10,7	8,2	6,8	5,9	14,4	20,2
ΝΔ+ΠΑΣΟΚ	53,5	36,1	35,8	31,7	26,1	26,4	51,3	63,5
ΑΝΕΛ	4,7	8,9	7,3	10,2	10	10,2	5,1	4
ΧΑ	8,5	8,8	8,1	7,3	10	9,6	4,1	2,8
ΔΗΜΑΡ	3,4	5,5	9,5	7,9	4,7	7,3	5,6	5,1
ΚΚΕ	4,3	3,5	3,3	4,6	5,9	4	4,3	5,3
ΔΡΑΣΗ	0,2	3,1	1,1	2,1	1,4	2,7	1,1	0,8
ΛΑΟΣ	3,1	1,6	1,6	1,1	1	1,7	1,6	1,8

Πηγή: από το κοινό exit poll εταιρειών Metron Analysis, Opinion, Alco, MRB, Μάιος 2012

Σε συνάρτηση με τα ευρήματα του exit poll, βρίσκονται και αυτά των ερευνών που διεξήχθησαν προεκλογικά, όπως φαίνεται και στους δύο επόμενους Πίνακες (Πίνακας 14 & Πίνακας 15)⁸⁹, για την πιθανότητα ψήφου προς τη Χρυσή Αυγή και την πρόθεση ψήφου στις εκλογές του Μαΐου 2012 στην Ελλάδα· η πιθανότητα να ψηφίσει κάποιος άνεργος τη Χρυσή Αυγή είναι αυξημένη σε σχέση με το εκλογικό ποσοστό του κόμματος, ωστόσο η πιθανότητα αυτή αυξάνεται στις επαγγελματικές κατηγορίες των απασχολούμενων και είναι σαφώς μικρότερη για τους μισθωτούς. Αντίστοιχα, στη δήλωση πρόθεσης ψήφου οι άνεργοι διαψεύδουν τις προσδοκίες περί εξτρεμισμού και ειδικότερα περί δεξιού εξτρεμισμού, αφού τα ποσοστά πρόθεσης ψήφου προς τα ακραία δεξιά κόμματα είναι παρόμοια με αυτά των εργαζομένων ενώ και η ψήφος προς την άκρα αριστερά διαφοροποιείται ελάχιστα σε σχέση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες αν και έχει μια σαφή υπεροχή μαζί με τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα.

Πίνακας 14. Πιθανότητα ψήφου προς τη Χρυσή Αυγή

	Πολύ Πιθανό
Άνεργος	7,1%
Αυτοαπασχολούμενος	0%
Ελεύθερος Επαγγελματίας	9,8%
Έμπορος	6,7%
Μισθωτός Δημοσίου Τομέα	4,1%
Μισθωτός Ιδιωτικού Τομέα	3,0%

⁸⁹ Πρόκειται για την έρευνα "Διερεύνηση των στάσεων της κοινής γνώμης έναντι των μεταναστών στο Δήμο Αθηναίων" που υλοποιήθηκε κατά την περίοδο Απριλίου – Μαΐου 2012 από τη Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης και Αγοράς του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Πηγή: Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης και Αγοράς του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Απρίλιος-Μάιος 2012

Πίνακας 15. Πρόθεση ψήφου στις εκλογές Μαΐου 2012

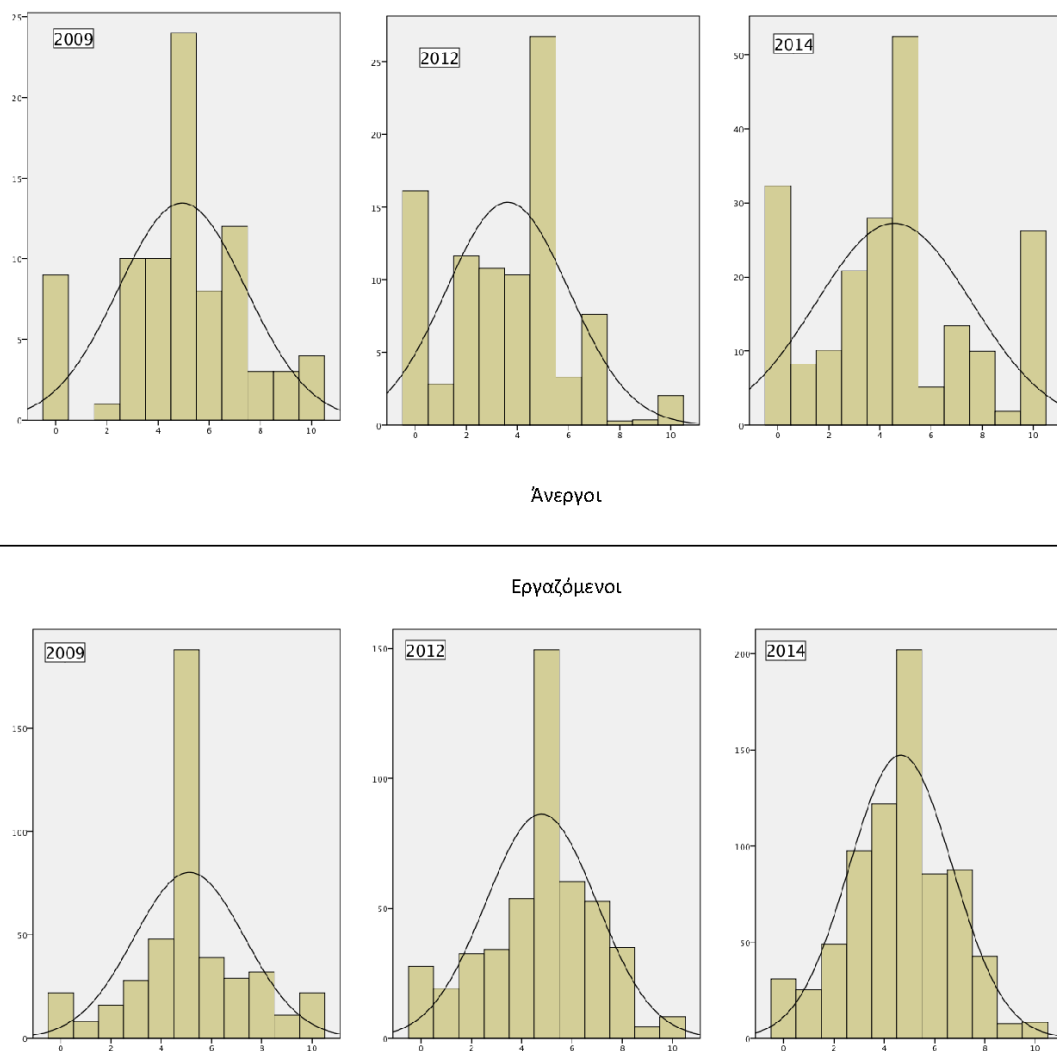
	ΣΥΡΙΖΑ	ΑΝΤΑΡΣΥΑ	ΛΑΟΣ	ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	ΑΝΕΛ
Άνεργος	12,8%	3,2%	0,8%	6,4%	8,0%
Αυτοαπασχολούμενος	12,5%	0%	4,2%	4,2%	8,3%
Ελ. Επαγγελματίας	12,3%	,8%	3,3%	9,8%	5,7%
Έμπορος	6,7%	6,7%	0%	0%	6,7%
Μισθωτός ΔΤ	11,2%	2,0%	5,1%	4,1%	7,1%
Μισθωτός ΙΤ	15,5%	1,5%	2,5%	4,0%	5,0%

Πηγή: Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης και Αγοράς του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Απρίλιος-Μάιος 2012

Όπως είναι επόμενο και φάνηκε από την ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος, οι εκλογές σεισμός δεν είναι δυνατό να αφήσουν ανέπαφα και τα υπόλοιπα πεδία των ιδεολογικο-πολιτικών στάσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι και η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς μεταβλήθηκε αρκετά, μια μεταβολή που είχε ξεκινήσει ήδη από το 2009 (Σταθόπουλος 2014: 78-79). Αν δούμε το Γράφημα 27 θα διαπιστώσουμε ότι η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α-Δ από το 2009 και έπειτα παρουσιάζει ορατές διαφορές μεταξύ εργαζόμενων και ανέργων. Ειδικότερα, αρκετά διαφωτιστικό είναι το στοιχείο του μέσου όρου και της τυπικής απόκλισης στην αυτοτοποθέτηση σε αυτήν την κλίμακα. Έτσι, για τους ανέργους το 2009 ο μέσος όρος αυτοτοποθέτησης κυμαίνονταν στο 4,94 με τυπική απόκλιση 2,49 και αντίστοιχα για τους εργαζόμενους το 2009 ο μέσος όρος αυτοτοποθέτησης δεν είχε μεγάλη διαφορά, στο 5,12 και τυπική απόκλιση στο 2,26. Οι μεγάλες διαφοροποιήσεις εμφανίζονται το 2012. Οι άνεργοι το 2012 μετακινήθηκαν πιο αριστερά στον άξονα, με μέσο όρο 3,61 και τυπική απόκλιση 2,39, ενώ για τους εργαζόμενους η αυτοτοποθέτηση στον άξονα δεν άλλαξε σημαντικά (Μ.Ο. 4,78 και Τ.Α. 2,20). Στις Ευρωεκλογές του 2014, παρόλο που δεν μπορούμε να τις συγκρίνουμε με τις εθνικές εκλογές, βλέπουμε ότι υπήρξε μια κεντρόφυγος δύναμη που ενίσχυσε αρκετά τα άκρα για τους ανέργους. Παρόλο, που ο μέσος όρος της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα επανήλθε στο κέντρο (4,55), η αυξημένη τυπική

απόκλιση (3,05) δείχνει την ενίσχυση των άκρων από τους ανέργους. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι δεν παρουσίασαν ιδιαίτερη διαφοροποίηση στην αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα Α-Δ στις ευρωεκλογές του 2014 (Μ.Ο. 4,66 και Τ.Α. 2,05) σε σχέση με τις προηγούμενες βουλευτικές εκλογές.

Γράφημα 27. Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α-Δ ανέργων και εργαζομένων

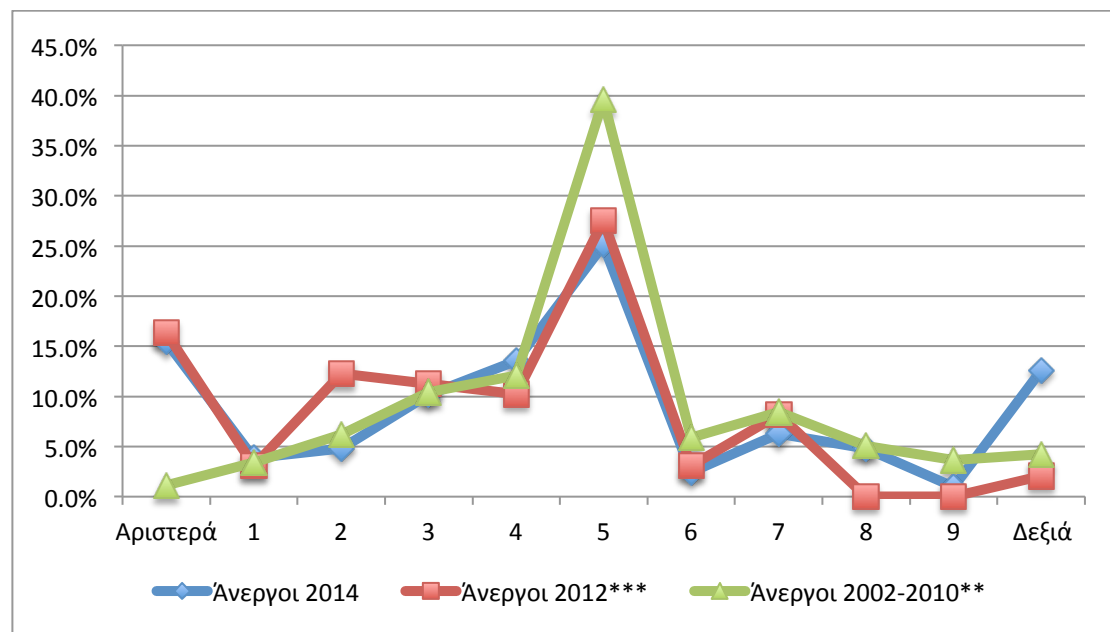

Πηγή: Hellenic Voter Study 2009, 2012, 2014

Η σαφής διαφοροποίηση της αυτοτοποθέτησης των ανέργων στην κλίμακα Α-Δ, είναι άμεσα ορατή και στο Γράφημα 28, όπου φαίνεται ξεκάθαρα η μετακίνησή τους προς τα άκρα, 15,5% αυτοτοποθετούνται στο 0 και 12,6% στο 10. Το 2012 η αυτοτοποθέτηση στο αριστερό άκρο είναι εξίσου υψηλή (16,3%) ενώ στο δεξιό άκρο είναι πολύ χαμηλότερη (2%), γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε δειγματοληπτικό

σφάλμα. Άλλωστε, εφαρμόζοντας τα στατιστικά τεστ για τη συνάφεια μεταξύ των δύο μεταβλητών διαπιστώνουμε ότι ακόμη και αν η σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι στατιστικά σημαντική ($p < .001$), η αρνητική συσχέτισή τους είναι σχετικά αδύναμη, $-.146$ χωρίς να υπολογίζεται η εξαρτημένη μεταβλητή και $-.301$ όταν η εξαρτημένη μεταβλητή είναι η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Α-Δ ($-1 \leq \text{Somers's } d \leq +1$).

Γράφημα 28. Αυτοτοποθέτηση των ανέργων στην κλίμακα Α-Δ*

* Τα δεδομένα του γραφήματος προέρχονται από την επεξεργασία των ερευνών του Hellenic Voter Study 2014 & 2012 καθώς και από το αθροιστικό αρχείο των τεσσάρων γύρων της European Social Survey στους οποίους συμμετείχε η Ελλάδα (1^{ος} γύρος 2002, 2^{ος} γύρος 2004, 4^{ος} γύρος 2008, 5^{ος} γύρος 2010).

** Η κατηγορία των ανέργων στην ESS διαχωρίζεται σε δύο υποκατηγορίες, τους ανέργους που αναζητούν ενεργά για εργασία και τους ανέργους που δεν αναζητούν εργασία. Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, θεωρήσαμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε στις αναλύσεις των δεδομένων, τους ανέργους που αναζητούν ενεργά εργασία, καθώς θεωρούμε ότι αντιπροσωπεύουν καλύτερα τον ορισμό της ανεργίας. Όσοι δεν αναζητούν εργασία μπορούν κάλλιστα να ενταχθούν στις κατηγορίες εκτός εργασίας, καθώς φαίνεται να χρησιμοποιούν την ιδιότητα του ανέργου τυπικά, με στόχο την εξασφάλιση συμμετοχής σε διάφορα προγράμματα επιμόρφωσης ή άλλα προνόμια που παρέχονται από το κράτος. Επιπλέον, η μη αναζήτηση εργασία συνιστά και την απουσία ανάγκης για εργασία.

*** Ο δείκτης Somers' d για τις δύο μεταβλητές

	Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Symmetric	-,146	,030	-4,620	,000

Εξαρτημένη μεταβλητή: αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα A-Δ	-,301	,061	-4,620	,000
--	-------	------	--------	------

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Στις βασικές μεταβλητές της οικονομικής ψήφου (Πίνακας 16 & Γράφημα 29) παρατηρείται μια διαφοροποίηση, η οποία τουλάχιστον για την αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης είναι αναμενόμενη, καθώς οι άνεργοι είναι συνήθως περισσότερο απογοητευμένοι και απελπισμένοι. Συγκεκριμένα, οι αναδρομικές κρίσεις για την εθνική οικονομική κατάσταση είναι ιδιαίτερα αυξημένες για όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες, αναδεικνύοντας έτσι την απογοήτευση από προηγούμενες πολιτικές που συνέβαλε και στην καταδίκη των κομμάτων που κυβέρνησαν, στις εκλογές του 2012. Στις αντιλήψεις των ανέργων, εντοπίζεται έντονη απαισιοδοξία αν συνδυάσουμε τις αναδρομικές με τις προοπτικές κρίσεις για την εθνική οικονομία· οι άνεργοι παρόλο που είναι λιγότερο απογοητευμένοι από την οικονομική κατάσταση της χώρας την προηγούμενη χρονιά, στην προβολή που κάνουν για την επόμενη δείχνουν ακόμη περισσότερο απαισιόδοξοι, γεγονός που φανερώνει την απογοήτευσή τους από το πολιτικό κατεστημένο και την ικανότητα που επιδεικνύει στην επίλυση των προβλημάτων. Επιπλέον, στην αξιολόγηση της προσωπικής τους κατάστασης, για την οποία δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί το κριτήριό τους, τόσο αναδρομικά όσο και προοπτικά, τα αποτελέσματα υποδηλώνουν πλήρη απογοήτευση και δυσαρέσκεια.

Πίνακας 16. Αναδρομικές και προοπτικές κρίσεις για την προσωπική και εθνική οικονομική κατάσταση

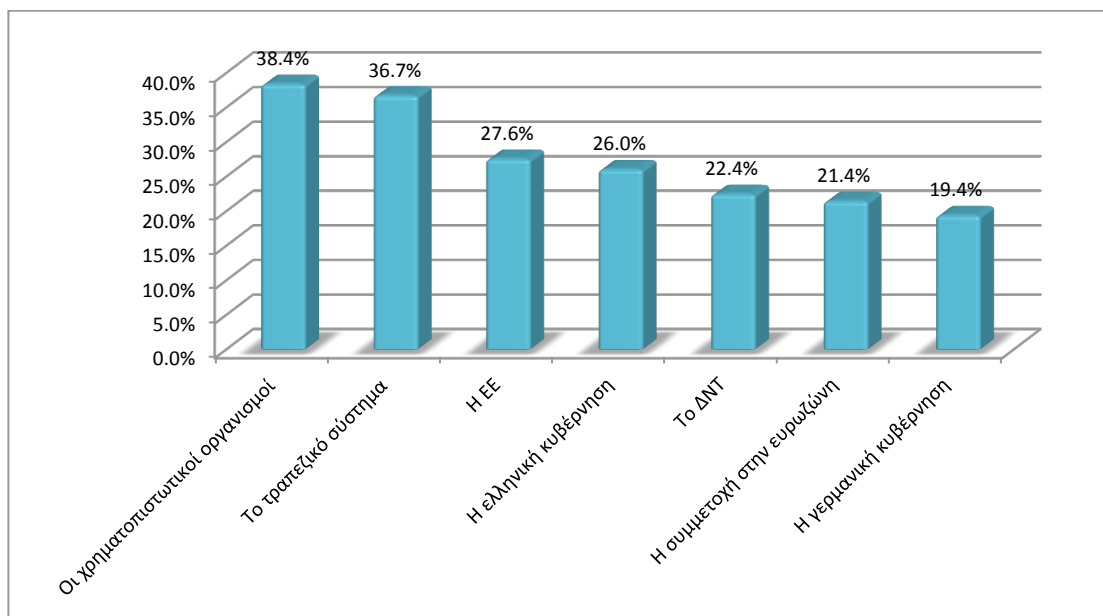
	Οικονομική κατάσταση της χώρας σε σχέση με τους προηγούμενους 12 μήνες				
	Πολύ καλύτερη	Λίγο καλύτερη	Παρέμεινε ίδια	Λίγο χειρότερη	Πολύ χειρότερη
Εργαζόμενοι	.8%	7.6%	13.7%	22.5%	54.9%
Άνεργοι	2.0%	7.1%	18.4%	23.5%	49.0%
Εκτός εργασίας	.7%	10.1%	11.8%	19.8%	53.6%
	Προσωπική οικονομική κατάσταση τους προηγούμενους 12 μήνες				
Εργαζόμενοι	.2%	1.8%	14.3%	36.3%	46.2%
Άνεργοι			12.4%	17.5%	70.1%
Εκτός εργασίας		.9%	14.4%	28.1%	53.8%
	Οικονομική κατάσταση της χώρας του επόμενου 12 μήνες				

Εργαζόμενοι	1.4%	11.5%	16.1%	21.5%	46.1%
Άνεργοι		15.5%	18.6%	12.4%	53.6%
Εκτός εργασίας	2.6%	12.7%	17.4%	16.5%	40.9%
Προσωπική οικονομική κατάσταση τους επόμενους 12 μήνες					
Εργαζόμενοι	1.0%	4.8%	22.9%	27.4%	41.0%
Άνεργοι		1.0%	16.5%	25.8%	56.7%
Εκτός εργασίας	.2%	6.3%	23.0%	24.9%	43.9%

Πηγή: Hellenic Voter Study 2012

Ωστόσο, όλη αυτή η δυσαρέσκεια για τις οικονομικές επιδόσεις της χώρας που συνέβαλαν και στην επιδείνωση της προσωπικής οικονομικής κατάστασης δε φαίνεται να αποδίδεται άμεσα στις ελληνικές κυβερνήσεις. Όπως παρατηρούμε στο Γράφημα 29, για τους άνεργους, οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί με το τραπεζικό σύστημα και την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι οι κύριοι φορείς της ευθύνης για την κρίση, ενώ η ελληνική κυβέρνηση είναι μόλις τέταρτη με 26%. Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα αυτού τους Γραφήματος με την ψήφο ανά επαγγελματική κατηγορία, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η μαζική φυγή από τα δύο κόμματα που εναλλάσσονταν στην εξουσία, δεν είναι μόνο μια ένδειξη τιμωρίας για την κρίση αλλά και πίεσης για την αλλαγή πολιτικής (Τεπέρογλου & Τσατσάνης 2014). Με άλλα λόγια, ενώ ο δικομματισμός μειώνεται δραματικά, αυτό δεν φαίνεται να είναι αποτέλεσμα μόνο της δυσαρέσκειας των πολιτών, αφού η ευθύνη για την κρίση αποδίδεται σε εξωγενείς παράγοντες και όχι αποκλειστικά στην ελληνική κυβέρνηση. Επομένως, γεννάται το ερώτημα για τα κριτήρια ψήφου, ειδικά των ανέργων οι οποίοι στην πλειοψηφία τους έχασαν την εργασία τους λόγω της κρίσης, που συμβαδίζοντας και με την θεωρία της εκλογικής συμπεριφοράς, φαίνεται να είναι μια αρκετά πολύπλοκη διαδικασία για την οποία απαιτούνται πολλαπλά εργαλεία ανάλυσης.

Γράφημα 29. Απόδοση ευθύνης για την κρίση

Πηγή: Hellenic Voter Study 2012

Όπως γίνεται αντιληπτό, η ανεργία ακόμη και σήμερα, σε συνθήκες έντονης οικονομικής αστάθειας δεν είναι πολιτικά ορατή τουλάχιστον σε συγκεντρωτικό επίπεδο. Έτσι, παρόλο που τα ποσοστά ανεργίας είναι ιδιαίτερα αυξημένα και η εναλλαγή μεταξύ θέσεων εργασίας για τους εργαζόμενους είναι αρκετά δύσκολη έως αδύνατη, δηλαδή η ανεργία αποκτά μακροχρόνιες διαστάσεις και η ανεργία τριβής μειώνεται, οι άνεργοι ως κοινωνική ομάδα δεν δείχνουν συμπαγείς. Η πολιτική τους συμπεριφορά, όπως δείχνουν και τα στοιχεία, είναι παρόμοια με αυτή των εργαζομένων, ενώ όταν υπάρχει μεγαλύτερη κατανομή στην κατηγορία των εργαζομένων (διαχωρισμός μεταξύ ελεύθερων επαγγελματιών, αυτοαπασχολούμενων, μισθωτών δημοσίου και ιδιωτικού τομέα) τότε οι διαφοροποιήσεις είναι μεγαλύτερες. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αναζητηθούν σε βάθος οι ρίζες της συμπεριφοράς των ανέργων, οι βάσεις διαφοροποίησής τους ή μη με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες, σε ατομικό επίπεδο. Βασικός ερευνητικός μας στόχος, λοιπόν, είναι να ανακαλύψουμε τις διαφορετικές πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων και να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συνδέεται με την πολιτική τους συμπεριφορά.

4.6 Σύνοψη

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια σύντομη επισκόπηση των ποσοτικών δεδομένων όσον αφορά τις πολιτικές όψεις της συμπεριφοράς των ανέργων. Η εξέταση των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 μέχρι σήμερα αποτελεί μια χρήσιμη ένδειξη για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων για τη χρονική περίοδο των 12 χρόνων και κάνει εμφανή τα σημάδια της κρίσης στον τρόπο με τον οποίο αυτή εκδηλώνεται. Η εκλογική συμπεριφορά των ανέργων δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από αυτή των ανέργων και ακολουθεί το πρότυπο στήριξης του ισχυρού δικομματισμού, με τη μορφή που αυτός είχε μέχρι τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009. Στις διπλές εκλογές του 2012 αυτή η τάση ανακόπτεται, όπως συνέβη άλλωστε για το σύνολο του εκλογικού σώματος. Τα κόμματα του ισχυρού δικομματισμού, ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, χάνουν σημαντικά ποσοστά και αναδύονται νέες πολιτικές δυνάμεις. Οι προτιμήσεις των ανέργων, ωστόσο, δε διαφέρουν από αυτές των εργαζομένων, ενώ εμφανίζονται περισσότερο αποστασιοποιημένοι από την πολιτική. Επομένως, παρόλο που είδαμε ορισμένες όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων, απαντώντας σε ένα πρώτο επίπεδο στο ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, δεν μπορέσαμε να διευκρινίσουμε τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται το βίωμα της ανεργίας με την πολιτική συμπεριφορά.

Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι, η ατομική πολιτική συμπεριφορά είναι αρκετά πολύπλοκη και η συσχέτισή της με διαφορετικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού βίου, καθιστά ακόμη πιο δύσκολη τη διερεύνησή της. Όπως φάνηκε και από την περιγραφική ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 μέχρι το 2012, αρκετές από τις δεδομένες αντιλήψεις που περιγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων, είτε επαληθεύονται μερικώς είτε διαψεύδονται τελείως. Ωστόσο, με την παρούσα μελέτη, δεν έχουμε στόχο να επαληθεύσουμε ή να διαψεύσουμε ερευνητικά ευρήματα προηγούμενων μελετών, αλλά να αναδείξουμε την αναγκαιότητα μελέτης των ατομικών συμπεριφορών με νέα εργαλεία και μεθόδους έτσι ώστε να είναι δυνατή η ολιστική διερεύνηση ενός φαινομένου και κατά συνέπεια η καλύτερη κατανόησή του. Τα ευρήματα του

παρόντος κεφαλαίου είναι χρήσιμα, καθώς διευρύνουν την οπτική του ερευνητή και διευκολύνουν τον αρτιότερο σχεδιασμό της εμπειρικής έρευνας.

Κεφάλαιο 5 Μεθοδολογικές όψεις της ποιοτικής έρευνας

Η ποιοτική έρευνα, όπως και κάθε μεθοδολογική παράδοση, περνά από διαφορετικές ιστορικές φάσεις, μέσα στις οποίες ορίζεται. Οι Denzin & Lincoln επιχειρούν έναν γενικότερο ορισμό που περιγράφει επαρκώς το μεθοδολογικό παράδειγμα: «ποιοτική έρευνα είναι εκείνη η δραστηριότητα που τοποθετεί τον παρατηρητή μέσα σε έναν κόσμο. Και αποτελείται από ένα σύνολο ερμηνευτικών και υλικών πρακτικών που καθιστούν αυτόν τον κόσμο ορατό» (Denzin & Lincoln 2005: 3). Η κάθε έρευνα, μέσω μιας πληθώρας τεχνικών για τη συγκέντρωση δεδομένων που αφορούν σε συγκεκριμένα φαινόμενα, καταστάσεις, πρακτικές, υποκείμενα, ανοίγει μία νέα οπτική για το υπό μελέτη φαινόμενο, ανάλογα με την ερμηνεία αλλά και τη θέση του ερευνητή απέναντι στο αντικείμενο της ερευνάς του, όπως και ανάλογα με τις διαστάσεις που του παραθέτουν τα ερευνητικά υποκείμενα.

Σε μια προσπάθεια εντοπισμού της ιστορίας της έννοιας της ποιοτικής έρευνας, οι Brinkmann, Jacobsen & Kristiansen (2014: 18-19) τοποθετούν την αρχική χρήση της στα γραπτά των σύγχρονων φιλοσόφων του 17ου αιώνα, όπως ο John Locke, ο οποίος υποστήριζε την ύπαρξη της αρχικής (αντικειμενικής, χωρίς τη διαμεσολάβηση παρατηρητή) και δευτερεύουσας (υποκειμενικής, με τη μεσολάβηση παρατηρητή) πραγματικότητας. Η θέση του ερευνητή είναι αρκετά σημαντική και αυτό το διττό στάδιο παρατήρησης έχει καθιερωθεί στην ποιοτική κοινωνική έρευνα (Luhmann 2000· Philippopoulos-Mihalopoulos 2009· Keiding 2010). Η υποκειμενικότητα θέασης του κόσμου, αποτέλεσε και το βασικό σημείο κριτικής της ποιοτικής έρευνας.

5.1 Μέθοδοι ποιοτικής έρευνας

Η ποιοτική έρευνα είναι μία μορφή μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται ευρέως από τις κοινωνικές επιστήμες και μαζί με την ποσοτική έρευνα και τον συνδυασμό των δύο αυτών μεθοδολογικών παραδόσεων, την πολυσύνθετη μεθοδολογία, αποτελούν το βασικό κορμό της μεθοδολογικής πρακτικής της επιστημονικής έρευνας.

5.1.1 Μελέτες περίπτωσης

Οι μελέτες περίπτωσης (case studies) εφαρμόζονται τόσο στην ποιοτική όσο και στην ποσοτική έρευνα. Ωστόσο, μας έχουν συστηθεί κυρίως λόγω της ποιοτικής εφαρμογής τους και ιδιαίτερα από το χώρο της εθνογραφίας. Οι μελέτες περίπτωσης ορίζονται ως εξής: «η διερεύνηση ενός θέματος μέσω μίας ή περισσότερων περιπτώσεων εντός ενός οριοθετημένου συστήματος» (Creswell 2007: 73). Χαρακτηριστικό κάθε φορά της μελέτης περίπτωσης είναι το πλαίσιο εντός του οποίου γίνεται η έρευνα. Πρόκειται, συνήθως, για έρευνες εντός μίας κοινότητας, μιας πόλης, μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή ακόμη και ενός συγκεκριμένου ατόμου (κυρίως όταν αφορά σε ψυχολογικές μελέτες).

Ωστόσο, οι μελέτες περίπτωσης δεν θεωρούνται πάντα ερευνητική μεθοδολογία αλλά συγκεκριμένη μέθοδος συλλογής δεδομένων που χρησιμοποιείται από τις υπόλοιπες μεθόδους όπως η εθνογραφία, η βιογραφική έρευνα ή η θεμελιωμένη θεωρία (Stake 1995). Μάλιστα, ο Stake (1995: 3) διαχωρίζει τις μελέτες περίπτωσης βάσει του κριτηρίου με το οποίο επιλέγει ο ερευνητής τις/την περιπτώσεις/η που θα μελετήσει. Έτσι, διακρίνει τις ενύπαρκτες μελέτες περίπτωσης (intrinsic case studies), δηλαδή αυτές που επιλέγουμε γιατί αυτό είναι το υπό μελέτη θέμα, για παράδειγμα όταν ο ερευνητής πρέπει να αξιολογήσει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Και τις εργαλειακές μελέτες περίπτωσης (instrumental case studies), δηλαδή τις μελέτες εκείνων των περιπτώσεων μέσω των οποίων θα μπορέσουμε να κάνουμε γενικεύσεις και να εξάγουμε συμπεράσματα για ένα θέμα. Σε κάποιες έρευνες μπορεί να είναι απαραίτητη η σύγκριση μεταξύ διαφορετικών περιπτώσεων οπότε έχουμε αυτό που ο Stake (ό.π.: 4) ονομάζει συλλογικές μελέτες περίπτωσης (collective case studies).

Άλλος ένας διαχωρισμός που προκύπτει για τις μελέτες περίπτωσης αλλά γενικότερα ίσως για τις ποιοτικές μεθόδους είναι αυτός μεταξύ των διερευνητικών (exploratory), των επεξηγηματικών (explanatory) και των περιγραφικών (descriptive) μελετών (Berg 2001: 230-231· Yin 2002: 3-4· Creswell 2009: 74). Η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου μελέτης περίπτωσης εξαρτάται από τρεις παράγοντες: «το είδος των ερευνητικών ερωτημάτων που τίθενται, τη δυνατότητα ελέγχου από τον ερευνητή των πραγματικών γεγονότων και το βαθμό εστίασης σε σύγχρονα ή ιστορικά γεγονότα» (Yin 2002: 5). Οι διερευνητικές μελέτες περίπτωσης είναι αυτές για τις οποίες δεν έχουμε συγκεκριμένες υποθέσεις εργασίας και συνήθως αποτελούν το υπόστρωμα για μια νέα έρευνα. Οι επεξηγηματικές μελέτες περίπτωσης χρησιμοποιούνται κυρίως σε έρευνες όπου γίνεται προσπάθεια να εντοπιστεί μια αιτιώδης συνάφεια μεταξύ μεταβλητών, ενώ οι περιγραφικές μελέτες αποτελούν μια συστηματική καταγραφή και εις βάθος ανάλυση ενός φαινομένου, μιας περίπτωσης για την οποία δεν υπάρχει επαρκές εμπειρικό υλικό. Βέβαια και τα τρία επίπεδα μπορεί να διαπλέκονται ως ενός σημείου. Οι μελέτες περίπτωσης έχουν πάντα κάτι το μη χαρτογραφήσιμο· μέχρι την τελευταία στιγμή ανακαλύπτει κανείς νέες ή πιθανές συναρτήσεις και η επεξηγηματική μελέτη επανακτά διερευνητικά χαρακτηριστικά, ενώ μια περιγραφική μελέτη που θεωρείται ότι έχει σε επάρκεια υποθέσεις και συναρτήσεις, νέες αιτιώδεις σχέσεις την καθιστούν επεξηγηματική εκ νέου.

Οι μέθοδοι συλλογής δεδομένων δε διαφέρουν από αυτές που χρησιμοποιούνται στις υπόλοιπες μεθοδολογίες, ωστόσο στις μελέτες περίπτωσης συνηθίζεται η συλλογή δεδομένων μέσω πολλών διαφορετικών πηγών ταυτόχρονα. Οι πιο συνηθισμένες μέθοδοι συλλογής δεδομένων είναι μέσω εγγράφων, αρχείων, συνεντεύξεων, παρατήρησης και μέσω φυσικών αντικειμένων. Τα έγγραφα μπορεί να προέρχονται από επίσημες πηγές, δηλαδή να αποτελούν απομαγνητοφωνήσεις συνεδριάσεων, αναφορές για ένα γεγονός, επίσημες ανακοινώσεις ή επιστολές ή τετράδια παραπόνων, αναρτήσεις σε ιστοσελίδες, σχόλια σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή άρθρα σε εφημερίδες, κ.ο.κ. Τα έγγραφα χρησιμεύουν κυρίως στην επιβεβαίωση γεγονότων και πηγών (Yin 2002: 84-97). Το αρχειακό υλικό (αρχεία υπηρεσιών και οργανισμών, προσωπικά αρχεία όπως ημερολόγια, δεδομένα άλλων

ερευνών, χάρτες κ.λπ.) μπορεί να αποτελέσει από μόνο του μια μελέτη περίπτωσης αλλά εξαρτάται από το είδος του υπό μελέτη φαινομένου. Οι συνεντεύξεις στις μελέτες περίπτωσης μπορούν να γίνουν με διάφορους τρόπους (βλ. παρακάτω για τα είδη των συνεντεύξεων), ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση αυτό που καθορίζει το μέσο συλλογής των δεδομένων είναι το είδος της έρευνας. Υπάρχουν μελέτες περίπτωσης στις οποίες ο ρόλος της συνέντευξης και άρα του συνεντευξιαζόμενου είναι αρκετά σημαντικός με αποτέλεσμα να αποκτά τον ρόλο του πληροφορητή και όχι του απλού ερωτώμενου. Αντίστοιχα, η παρατήρηση, είτε συμμετοχική είτε άμεση, μπορεί να αποτελέσει ένα επιπλέον μέσω πληροφόρησης σε μία μελέτη περίπτωσης που ανάλογα και πάλι με το είδος της μπορεί να είναι η μοναδική πηγή δεδομένων ή άλλη μία μέθοδος επιβεβαίωσης των δεδομένων που έχουν συγκεντρωθεί. Τέλος, τα φυσικά αντικείμενα στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούν ένα μέρος των δεδομένων που συλλέγονται με τις προαναφερθείσες μεθόδους (μία ηλεκτρονική συσκευή, ένα εργαλείο κ.λπ.) και γίνονται αντικείμενο παρατήρησης ή μελέτης ως μέρος ενός ευρύτερου αρχείου.

5.1.2 Εθνογραφία

Οι απαρχές της εθνογραφίας εντοπίζονται στη Δυτική ανθρωπολογία του 19^{ου} αιώνα, στην προσπάθεια περιγραφής κοινοτήτων και διαφόρων πολιτισμικών ομάδων που δεν ανήκαν στο δυτικό κόσμο. Η εθνογραφία χρησιμοποιούνταν ως όρος για να καταδείξει την έρευνα πεδίου που διεξαγόταν. Αυτή η έρευνα περιλάμβανε παρατήρηση της κοινότητας ή της υπό έρευνα πολιτισμικής ομάδας και συνήθως απαιτούσε την παραμονή του ερευνητή για μεγάλο χρονικό διάστημα στη συγκεκριμένη κοινότητα προκειμένου να διεισδύσει στον δικό της τρόπο ζωής. Προχωρώντας στον 20^ό αιώνα, η εθνογραφία αποτέλεσε εργαλείο και της Σχολής του Σικάγο που μελετούσε τις διαφορετικές πτυχές ζωής μέσα στο αστικό περιβάλλον ενώ στα μέσα του 20^{ου} αιώνα οι έρευνες αυτές επεκτάθηκαν και σε περιφερειακό επίπεδο (Hammersley & Atkinson 2007: 1-3).

Ο σύντομος ορισμός που δίνει η *Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (2008) είναι ότι «η εθνογραφία είναι η τέχνη και η επιστήμη της περιγραφής μιας

ομάδας ή μιας κουλτούρας». Αναλυτικότερα, η εθνογραφία είναι ένα σχέδιο ποιοτικής έρευνας, κατά την οποία ο ερευνητής περιγράφει, αναλύει, ερμηνεύει στάσεις, αντιλήψεις των μελών μιας ομάδας με κοινή κουλτούρα (Creswell 2007· LeCompte & Schensul 1999· Wolcott 1999). Σε αντίθεση με τη μελέτη περίπτωσης, στην εθνογραφία το κέντρο βάρους είναι μια ολόκληρη ομάδα και όχι ένα συγκεκριμένο φαινόμενο. Έχοντας ως επίκεντρο την ομάδα ο ερευνητής θα εστιάσει στις σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας, τον τρόπο λειτουργίας της, τα κοινωνικά και επικοινωνιακά δίκτυα εντός της ομάδας, τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η οικογενειακή και η εργασιακή ζωή και γενικότερα σε ότι έχει να κάνει με την καθημερινή ζωή μιας ομάδας. Η εθνογραφική έρευνα, επομένως, πρέπει να έχει μια ολιστική προοπτική, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια σαφής και κατανοητή εικόνα για την υπό μελέτη ομάδα. Αυτό σημαίνει ότι η έρευνα θα πρέπει να επεκταθεί σε αρκετά πεδία, όπως την πολιτική, τη θρησκεία, τον πολιτισμός, την ιστορία, την οικονομία, το περιβάλλον (Fetterman 2009: 18-19).

Ο τρόπος καταγραφής, περιγραφής και ανάλυσης των χαρακτηριστικών της ομάδας ή της κουλτούρας που μελετά ο εθνογράφος διακρίνεται βάσει της οπτικής την οποία επιλέγει ο ερευνητής, την ημική (emic) – εσωτερική οπτική και την ητική (etic) – εξωτερική οπτική (Παραδέλλης 1977). Η εσωτερική οπτική περιλαμβάνει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα το μέλος της υπό μελέτη ομάδας ή κουλτούρας. Αποτελεί μια υποκειμενική οπτική γωνία και πολλές φορές παρουσιάζεται αυτούσια στην ανάλυση (με τις ακριβείς φράσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα). Αυτή η υποκειμενικότητα μετριάζεται με την οπτική του εξωτερικού παρατηρητή, του ερευνητή, που μπορεί να αναλύσει τα γεγονότα από απόσταση και είναι σε θέση να αναγνωρίσει και να παρουσιάσει τις πολλαπλές πραγματικότητες που του αφηγούνται (Fetterman 2009: 20-22· Γκέφου-Μαδιανού 1999· Marcus & Fischer 1999).

Υπάρχουν διάφορες μορφές εθνογραφικής έρευνας, ανάλογα κάθε φορά με την υπό μελέτη ομάδα και το γνωστικό αντικείμενο. Ωστόσο, η ευρεία τυπολογία της εθνογραφίας μπορεί να δομηθεί σε δύο μεγάλες κατηγορίες, την κριτική εθνογραφία (critical ethnography) και την πραγματιστική εθνογραφία (realistic ethnography). Η πραγματιστική εθνογραφία διαχωρίζεται κυρίως από τον τρόπο

παρουσίασης που θα επιλέξει ο ερευνητής. Πρόκειται για την αντικειμενική περιγραφή των πληροφοριών που συλλέγονται, «η αφήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο, με ψύχραιμη χροιά, για αυτά που έχει παρατηρήσει ή έχει ακούσει ο ερευνητής (...) σε καμία περίπτωση δεν υπεισέρχονται προσωπικές κρίσεις ή πολιτικοί στόχοι στην ανάλυση (...) και γι' αυτό στο μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης γίνεται επίκληση των απόψεων των συμμετεχόντων στην έρευνα» (Creswell, 2007: 69-70). Η κριτική εθνογραφία έχει ως βασικό στόχο την ανάδειξη διακρίσεων και περιθωριοποίησης και συνηγορεί υπέρ των ομάδων που είναι θύματα τέτοιου είδους συμπεριφοράς (Foley & Valenzuela 2005). Οι κύριες συνιστώσες της κριτικής εθνογραφίας είναι «ο αξιακός προσανατολισμός και η πρόκληση του κατεστημένου μέσω της επίκλησης του ελέγχου και της δύναμης» (Creswell 2007: 70).

Οι μέθοδοι συλλογής δεδομένων που χρησιμοποιούν οι εθνογράφοι είναι αρκετοί και μπορεί να ποικίλουν σε μία έρευνα. Συνεντεύξεις, αρχειακό υλικό και φυσικά παρατήρηση συμμετοχική ή διακριτική. Οι Hammersley & Atkinson (2007) διακρίνουν πέντε χαρακτηριστικά της εθνογραφικής έρευνας:

«(i) ερευνάται η καθημερινή δραστηριότητα των ατόμων, (ii) τα δεδομένα συγκεντρώνονται από διάφορες πηγές αλλά κυρίως από την παρατήρηση, συμμετοχική ή μη, (iii) η συλλογή των δεδομένων δεν είναι δομημένη, με την έννοια ότι δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο ερευνητικό σχέδιο και οι αναλυτικές κατηγορίες προκύπτουν αφού συγκεντρωθούν όλα τα δεδομένα και αναλυθούν και όχι κατά τη διάρκεια συλλογής τους, (iv) επικεντρώνεται σε μικρής κλίμακας ερευνητικά υποκείμενα και λίγες περιπτώσεις έτσι ώστε να είναι δυνατή η εις βάθος έρευνα και (v) η ανάλυση των δεδομένων περιλαμβάνει την ερμηνεία των νοημάτων, λειτουργιών και συνεπειών των ανθρωπίνων πράξεων και θεσμικών πρακτικών και πως αυτές εμπλέκονται σε τοπικό ή άλλο πλαίσιο»

Ο όγκος των δεδομένων που έχουν συλλεχθεί και η ανάλυσή τους πρέπει να είναι αρκετά σαφής, γι' αυτό είναι σημαντικός ο λειτουργικός ορισμός που δίνει ο ερευνητής σε κάθε αναλυτική κατηγορία που προκύπτει (Fetterman 2009: 31-32). Ο λειτουργικός ορισμός αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο

μετρίεται μία έννοια και τις μεταβλητές που την καθορίζουν. Όταν αυτό είναι σαφές, τότε μπορεί ο ερευνητής να εξηγήσει και να μεταδώσει την έρευνά του με πιο πειστικό και ακριβή τρόπο, επιτρέποντας έτσι και στον μελλοντικό ερευνητή τη συγκρισιμότητα των αποτελεσμάτων του.

5.1.3 Φαινομενολογία

Οι φιλοσοφικές απαρχές της φαινομενολογίας έγκεινται στον Husserl (1967) ενώ σημαντικές επιρροές έχει δεχτεί και από τα έργα των Schutz (1977), Merleau-Ponty (1962), Whitehead (1958) και Giorgi (1971). Ο πραγματικός κόσμος ή βίοκοσμος (life-world) είναι το διακύβευμα στα έργα τους και ο τρόπος με τον οποίο τα υποκείμενα αποκτούν διαίσθηση της πραγματικότητας, μάλιστα ο Husserl (1913) συνοψίζει το επιχείρημα σε μία φράση «ξέρουμε μόνο αυτό που βιώνουμε», άρα «ο εξωτερικός και κοινωνικός κόσμος έχει νόημα μόνο μέσα από τη συνείδηση που διαμορφώνεται για αυτόν» (Ιωσηφίδης 2008: 86). Το σημαντικό στοιχείο στη φαινομενολογική παράδοση είναι ότι αναγνωρίζει την υποκειμενική βίωση της πραγματικότητας, άρα τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και αναλύσουν φαινόμενα, καταστάσεις, εμπειρίες κοινά βιωμένες.

Σε συνάρτηση με την εθνογραφία, η φαινομενολογία θέτει επίσης την έρευνα γύρω από ένα πλαίσιο· επικεντρώνεται σε ένα φαινόμενο, ένα βίωμα, καθώς και στον τρόπο που έχει επηρεάσει τους ανθρώπους που το έχουν βιώσει (Creswell 2007· Patton 2002· Flick, von Kardoff & Steinke 2004· Finlay 2009). «Η φαινομενολογία στοχεύει στην εις βάθος κατανόηση του νοήματος ή της φύσης των καθημερινών μας εμπειριών» (Patton 2002: 104). Βασικό συστατικό της φαινομενολογίας είναι η αναδρομικότητα των γεγονότων ή εμπειριών που μελετά, δανειζόμενη εργαλεία και από την ψυχανάλυση. Δεν είναι δυνατή η μελέτη των γεγονότων κατά τη διάρκεια που αυτά συμβαίνουν λόγω της ισχυρής συναισθηματικής φόρτισης, επομένως, είναι απαραίτητη η ανάκληση στη μνήμη εμπειριών οι οποίες με τη χρονική απόσταση θα είναι απαλλαγμένες από την συναισθηματική πόλωση της στιγμής.

Δύο τύποι φαινομενολογίας διακρίνονται στη διεθνή βιβλιογραφία. Η ερμηνευτική φαινομενολογία και η εμπειρική ή υπερβατική φαινομενολογία (Creswell 2007: 59-60). Η ερμηνευτική φαινομενολογία ερμηνεύει τα «κείμενα» της ζωής κατά τον van Manen (1990), ο ερευνητής βρίσκει ένα φαινόμενο, μια εμπειρία ζωής που τον ενδιαφέρει, περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται αυτή η κοινή εμπειρία από τα άτομα και δίνει ερμηνεία στα διαφορετικά νοήματα αυτού του βιώματος. Η υπερβατική φαινομενολογία είναι περισσότερο περιγραφική παρά ερμηνευτική και γι' αυτό το λόγο ο ρόλος του ερευνητή πρέπει να είναι αποστασιοποιημένος από το υπό μελέτη θέμα. Η υπέρβαση συνίσταται στη de novo διερεύνηση του θέματος του ερευνητή, ο οποίος αφήνει στην άκρη ότι ήξερε για το θέμα και την άποψη που είχε σχηματίσει και να το διερευνήσει από την αρχή και λαμβάνοντας υπόψη τη γνώμη και τις αντιλήψεις των υποκειμένων που βιώνουν την κατάσταση που θέλει να μελετήσει (Moustakas 1994).

Ο Creswell (2007: 60-62) συνοψίζει τις φάσεις της φαινομενολογικής έρευνας σε οκτώ βήματα που πρέπει να ακολουθήσει διαδοχικά ο ερευνητής. Αρχικά, η επιλογή της μεθόδου· είναι σημαντικό για τον ερευνητή να αποσαφηνίσει τους λόγους για τους οποίους η φαινομενολογία είναι η κατάλληλη μέθοδος για την έρευνά του, στην οποία στοχεύει στην ανάλυση κοινά βιωμένων εμπειριών ή φαινομένων. Έπειτα, θα πρέπει να προσδιοριστεί το υπό μελέτη φαινόμενο. Η περιγραφή και η ανάλυση του φαινομένου αλλά και του τρόπου με τον οποίο αυτό βιώνεται πρέπει να γίνει όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά και ερευνητής θα πρέπει να αγνοήσει όσα ο ίδιος ξέρει μέχρι τώρα για το υπό μελέτη θέμα. Η συλλογή των δεδομένων γίνεται είτε με εις βάθος συνεντεύξεις είτε με συμμετοχική και μη παρατήρηση είτε με τον συνδυασμό αυτών των μεθόδων. Αυτές οι μέθοδοι είναι οι πιο διαδεδομένες αλλά η συλλογή δεδομένων μπορεί να γίνει και με οποιαδήποτε άλλη μέθοδο (αρχαιακό υλικό, συζητήσεις κ.λπ.), αρκεί να εξυπηρετεί τους ερευνητικούς στόχους. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εντοπίζεται σε δύο κυρίως πληροφορίες: τι έχει βιώσει ο καθένας αναφορικά πάντα με το υπό μελέτη φαινόμενο και ποιες καταστάσεις έχουν επηρεάσει αυτό το βίωμα. Οι βασικές φράσεις του κάθε ατόμου για τον τρόπο με τον οποίο βίωσε μια κατάσταση αποτελούν τον κορμό της ανάλυσης, η οποία σε ένα δεύτερο επίπεδο απαιτεί από

τον ερευνητή να ομαδοποιήσει τα διαφορετικά νοήματα. Αυτά αποτελούν και τη βασική περιγραφή και ανάλυση του φαινομένου, η οποία τελειώνει με την περιγραφή της ουσίας του φαινομένου τα ουσιώδη που προκύπτουν από το κοινό βίωμα για κάθε άτομο που συμμετέχει στην έρευνα.

5.1.4 Βιογραφική/Αφηγηματική έρευνα

Σύμφωνα με τα ετυμολογικά λεξικά, η αφηγηματική ή βιογραφική έρευνα είναι η ιστορία ενός ατόμου, η αφήγηση της ιστορίας του ατόμου είτε σε γραπτό κείμενο είτε προφορικά. Παρόλο που η αφηγηματική έρευνα χρησιμοποιείται από αρκετές επιστημονικές προσεγγίσεις, το βασικό χαρακτηριστικό της είναι ότι εστιάζει στις ιστορίες ζωής (life stories) των υποκειμένων (Riessman 1993· Flick, von Kardoff & Steinke 2004· Creswell 2007· Roberts 2002· Τσιώλης 2010). Σκοπός της βιογραφικής έρευνας είναι η συλλογή και ερμηνεία της ζωής των άλλων ως μέρος της ανθρώπινης κατανόησης και αρκετά συχνά η υποκειμενικότητα αναζητείται ενώ η αντικειμενικότητα παραβλέπεται (Smith 1998).

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η σχολή του Σικάγο και το αντίστοιχο τμήμα Κοινωνιολογίας αποτέλεσε το επίκεντρο της εφαρμοσμένης ποιοτικής έρευνας στην κοινωνιολογία και συνετέλεσε καθοριστικά στη διάδοση και εδραίωσή της. Ο W. Thomas ήταν από τους πρώτους καθηγητές που δίδαξαν στο περίφημο τμήμα Κοινωνιολογίας, ενώ η πρώτη και αντιπροσωπευτικότερη μελέτη που χρησιμοποίησε τη βιογραφική μέθοδο ήταν αυτή των Thomas & Znaniecki (1918) για τη ζωή Πολωνών μεταναστών στις ΗΠΑ. Μεταξύ άλλων παρατίθενται στη μελέτη γράμματα Πολωνών εργατών στις οικογένειές τους στην Πολωνία, αφηγήσεις των ιστοριών ζωής τους αλλά και αφηγήσεις ενός Πολωνού ιερέα με τις εξομολογήσεις των Πολωνών εργατών, δηλαδή προσωπικά τεκμήρια (personal documents) προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο οι Πολωνοί μετανάστες βίωσαν τη μετακίνησή τους από παραδοσιακές αγροτικές κοινότητες, όπου κυριαρχούσαν οι οικογενειακές και συγγενικές δομές, σε μια μοντέρνα βιομηχανική κοινωνία με έντονες τάσεις εξατομίκευσης (Τσιώλης 2006: 33). Μετά από αυτή τη

μελέτη, στη σχολή του Σικάγο καθιερώθηκε η χρήση των ιστοριών ζωή και των βιωματικών εμπειριών ως μεθόδου συλλογής δεδομένων τόσο στη βόρειο Αμερική όσο και στην Ευρώπη που έμεινε γνωστή από την πολωνική λέξη *ramietniki*, δηλαδή μνήμες και ντοκουμέντα από τις ιστορίες ζωής ανθρώπων που δημοσιοποιούνταν σε ειδικές στήλες στις εφημερίδες (Miller 2000: 6).

Στη βιβλιογραφία διακρίνονται διάφορες μορφές της αφηγηματικής έρευνας και ο Creswell τις συμπυκνώνει ανάλογα με την στρατηγική ανάλυσης και βάσει του είδους των δεδομένων που συλλέγονται. Έτσι, διακρίνει μεταξύ της ανάλυσης αφηγήσεων και της αφηγηματικής ανάλυσης. Στην ανάλυση αφηγήσεων στόχος είναι η τυπολογία των αφηγήσεων και η ταξινόμησή τους ανάλογα με το αντικείμενο της ανάλυσης και τους στόχους της έρευνας. Αντίστοιχα, στην αφηγηματική ανάλυση, τα δεδομένα που συλλέγονται αφορούν ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, κατάσταση ή ιστορικό γεγονός και η ανάλυσή τους βοηθά στη δημιουργία πλοκής και στην περιγραφή και εις βάθος ανάλυση τελικά του υπό μελέτη αντικειμένου (Chase 2005· Creswell 2007: 54-55). Επιπλέον, το είδος των δεδομένων διαφέρει κατά περίπτωση και προσδιορίζει αντίστοιχα το είδος της έρευνας. Κυρίως στη σχετική βιβλιογραφία συναντώνται η βιογραφική μελέτη, δηλαδή η καταγραφή της προσωπικής ιστορίας κάποιου μέσω σημειώσεων και παρατήρησης του ερευνητή, η αυτοβιογραφική μελέτη, η ιστορία ζωής ενός ατόμου που μπορεί να αφορά είτε ολόκληρη τη ζωή του είτε ένα συγκεκριμένο βίωμα και η προφορική ιστορία που εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός και συλλέγει προσωπικές μαρτυρίες γύρω από αυτό το γεγονός (Patton 2002· Cladin & Connolly 2000).

Ο Miller διαχωρίζει τρεις προσεγγίσεις της βιογραφικής έρευνας: τη ρεαλιστική, τη νεο-θετικιστική και την αφηγηματική προσέγγιση.

«Η ρεαλιστική προσέγγιση χρησιμοποιεί την επαγωγική διαδικασία, τον κορεσμό, τις μη-δομημένες συνεντεύξεις και δίνει έμφαση στην αξιοπιστία της έρευνας (...) η νεο-θετικιστική προσέγγιση είναι αφαιρετική και προσπαθεί να επιβεβαιώσει τη θεωρία, χρησιμοποιεί δομημένες συνεντεύξεις και επικεντρώνει στην εγκυρότητα της έρευνας (...) τέλος, η

αφηγηματική προσέγγιση βλέπει το γεγονός ως δευτερεύον χαρακτηριστικό στην κατασκευή της υποκειμενικής πραγματικότητας, χρησιμοποιεί ιστορίες ζωής και τονίζει τη σημασία της διάδρασης μεταξύ ερωτώμενου και ερευνητή για την κατασκευή της πραγματικότητας» (2000: 10-14)

Ωστόσο, οι συνεχείς εναλλαγές μεταξύ θεωρίας και υποκειμενικής πραγματικότητας (μέσω των συνεντεύξεων) αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό της ρεαλιστικής και νεο-θετικιστικής προσέγγισης σύμφωνα με τον Miller (2000: 15-16) και οι επαγωγικοί συλλογισμοί διαδέχονται τους απαγωγικούς και αντίστροφα, έτσι ώστε οι υποκειμενικές αναφορές να συγκρίνονται με την αντικειμενική πραγματικότητα που εκφράζεται μέσω της προϋπάρχουσας θεωρίας και αντίστοιχα η θεωρία να ελέγχεται και να προσαρμόζεται βάσει των προσωπικών μαρτυριών (Rosenthal 2004: 15). Άλλωστε, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται και από τις τρεις προσεγγίσεις, στην υποκειμενική πραγματικότητα, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο πληροφορητής την πραγματικότητα και το νόημα που της αποδίδει.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν την υποκειμενική πραγματικότητα οι τρεις προσεγγίσεις της βιογραφικής έρευνας και η προσπάθεια γενίκευσης διαφοροποιούν τον τρόπο συλλογής δεδομένων που συναντάται σε κάθε προσέγγιση. Η έμφαση στην επαγωγική διαδικασία της ρεαλιστικής προσέγγισης απαιτεί συνεντεύξεις με μεγαλύτερο εύρος και χωρίς αυστηρή δομή έτσι ώστε να είναι δυνατή η μέγιστη συγκέντρωση πληροφοριών. Αντίστοιχα, η νεο-θετικιστική προσέγγιση προσδίδει πιο δομημένο χαρακτήρα στο υλικό που συλλέγει, με «ελεγχόμενες μεθόδους» έτσι ώστε να είναι δυνατή η διάψευση ή επαλήθευση της θεωρίας (Miller 2000: 16-17). Τέλος, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η συνέντευξη αποτελεί και τη βασική διαφορά των τριών προσεγγίσεων μεταξύ τους· για τη ρεαλιστική και τη νεο-θετικιστική προσέγγιση ο πληροφορητής έχει το βασικό ρόλο και η δική του αφήγηση της πραγματικότητας με αναπόσπαστο τρόπο είναι ο βασικός στόχος. Στην αφηγηματική προσέγγιση το κεντρικό στοιχείο της συνέντευξης είναι η «διάδραση μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου», έτσι ώστε να

κατασκευαστεί η αντικειμενική πραγματικότητα και να «αποδοθεί νόημα στις κοινωνικές δομές και διαδικασίες» (ό.π.: 17).

5.1.5 Θεμελιωμένη θεωρία

Η θεμελιωμένη θεωρία, από τις σημαντικότερες μεθόδους ποιοτικής έρευνας, έχει ως βασικό στόχο τη δημιουργία θεωρίας μέσα από την ανάλυση των δεδομένων που έχει συγκεντρώσει ο ερευνητής. Αναπτύχθηκε από τους Glaser & Strauss (1967) μέσα από το γνωστό τους έργο *The Discovery of Grounded Theory*. Οι Glaser & Strauss υποστήριξαν ότι οι υπάρχουσες θεωρίες δεν ήταν επαρκείς για την επεξήγηση κοινωνικών φαινομένων και ήταν αναγκαία η διείσδυση στο πεδίο προς μελέτη προκειμένου να ανακαλυφθούν νέες μορφές συμπεριφοράς που δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τότε. Παρόλο που προέρχονταν από διαφορετικές σχολές σκέψης και με διαφορετικές μεθοδολογικές κατευθύνσεις⁹⁰, κατάφεραν να συνδυάσουν τις ερευνητικές τους στρατηγικές στην έρευνά τους για τους ασθενείς που πεθαίνουν στα νοσοκομεία (Glaser & Strauss 1965· 1968· Bryant 2014). Στόχος τους ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι γιατροί και οι νοσοκόμοι διαχειρίζονται την κατάσταση, από τον τρόπο με τον οποίο θα ενημερώσουν τον ασθενή και τους συγγενείς του μέχρι την προσωπική τους διαχείριση, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι ίδιοι αντιδρούν και συμπεριφέρονται απέναντι σε έναν ασθενή που γνωρίζουν ότι πρόκειται να πεθάνει. Η εμπειρική τους δουλειά περιλάμβανε συζητήσεις τόσο με τους εργαζόμενους στο νοσοκομείο όσο και με τους ασθενείς, όπως και επιτόπια παρατήρηση. Η συστηματική καταγραφή του υλικού που συνέλεξαν καθώς και τα βήματα για την ανάλυση αυτού το υλικού αποτέλεσαν έναν χρήσιμο οδηγό για την ενδελεχή μελέτη της θεμελιωμένης θεωρίας (Charmaz 2006: 5).

⁹⁰ Ο Glaser προερχόταν από τη Σχολή Columbia και υπήρξε συνεργάτης του Lazarsfeld, με ιδιαίτερη εξειδίκευση στις ποσοτικές μεθόδους (για λεπτομέρειες σχετικά με την αρχική ενασχόληση των Glaser & Strauss με την εμπειρική έρευνα βλ. στο Bryant 2014). Όπως αναφέρει η Charmaz «στόχος του ήταν να αποκωδικοποιήσει την ποιοτική μεθοδολογία... προσδιορίζοντας σαφείς στρατηγικές για τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας» (2006: 7). Ο Strauss προερχόμενος από τη Σχολή του Σικάγο, ήταν οπαδός της συμβολικής διάδρασης και της εθνογραφικής έρευνας που εφαρμόστηκε στη συγκεκριμένη σχολή (Strauss & Corbin 1998).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της θεμελιωμένης θεωρίας, σύμφωνα με τους Glaser & Strauss (1967: 238-249), είναι η προσαρμογή, η κατανόηση, η γενίκευση και ο έλεγχος. Η προσαρμογή αναφέρεται στο ταίριασμα της θεωρίας με τα δεδομένα που έχουν συλλεγεί για τη συγκεκριμένη έρευνα. Παρόλο που μοιάζει αυτονόητη διαδικασία, σύμφωνα με τους συγγραφείς, δεν εφαρμόζεται κάθε φορά, με αποτέλεσμα αρκετοί ερευνητές να υιοθετούν θεωρίες από συναφείς επιστήμες και έρευνες ή “χωρίς να το συνειδητοποιούν αναπτύσσουν θεωρία που ενσωματώνει τις προσωπικές τους αξίες και ιδανικά (βάσει της κοινωνικής τους τάξης ή του επαγγέλματός τους) αλλά και λαϊκούς μύθους και απόψεις” (ό.π.: 238). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παράλειψη κάποιων δεδομένων ή την παραποίηση τους, έτσι ώστε να ταιριάζουν στις κατηγορίες που έχουμε κατασκευάσει. Επίσης, η νέα θεωρία που κατασκευάζεται από τις κατηγορίες που προέκυψαν με την επεξεργασία των δεδομένων, θα πρέπει να είναι κατανοητή από τους ανθρώπους που σχετίζονται με το αντικείμενο, έτσι ώστε από την εφαρμογή της να προκύψουν οφέλη και να αντιμετωπιστούν καταστάσεις (ό.π.: 240-241· Strauss & Corbin 1998: 23). Επιπλέον, οι αναλυτικές κατηγορίες που προκύπτουν και κατά συνέπεια η θεμελιωμένη σε αυτές θεωρία θα πρέπει να είναι γενικεύσιμη, έτσι ώστε να είναι δυνατή η εφαρμογή της ή η συσχέτισή της και σε άλλες παρόμοιες καταστάσεις. Για το λόγο αυτό θα πρέπει οι κατηγορίες που προκύπτουν από την κωδικοποίηση να είναι τόσο γενικές ώστε να ενσωματώνουν όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές του υπό μελέτη φαινομένου. Τέλος, ο ερευνητής θα πρέπει να έχει τον έλεγχο των μεταβλητών που διαχειρίζεται κατά τρόπο ώστε να είναι σε θέση να διαπιστώσει τις διαφορετικές καταστάσεις που προκύπτουν από τη μεταχείριση αυτών των μεταβλητών· με τα λόγια των συγγραφέων, «το άτομο που εφαρμόζει τη θεωρία θα πρέπει να είναι σε θέση να κατανοήσει και να αναλύσει τις πραγματικές καταστάσεις, να ελέγξει και να προβλέψει τις αλλαγές μέσα σε αυτές αλλά και να ελέγξει και να προβλέψει τις συνέπειες τόσο για το αντικείμενο της αλλαγής όσο και για τις υπόλοιπες πλευρές της κατάστασης που θα επηρεαστούν από τις αλλαγές» (Glaser & Strauss 1965: 245).

Το διαδικαστικό σκέλος της ερευνητικής διαδικασίας είναι αυτό που αποτέλεσε σημείο τριβής για τη θεμελιωμένη θεωρία και τους υποστηρικτές της, με

αποτέλεσμα να δημιουργηθούν δύο τάσεις στο εσωτερικό της, η συστηματική και η κονστρουκτουβιστική τάση (Creswell 2007: 64). Οι Strauss και Corbin (1998) υποστηρίζουν η συστηματική ακολουθία των διαδικασιών που απαιτούνται από τη θεμελιωμένη θεωρία είναι αυτή που θα επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αν ακολουθήσει ο ερευνητής αυτό το συνεχές «ζιγκ-ζαγκ», δηλαδή μια εναλλαγή μεταξύ πεδίου έρευνας και ανάλυσης δεδομένων, τότε μόνο θα είναι σίγουρος ότι έχει επέλθει ο θεωρητικός κορεσμός και θα έχει ανακαλύψει όλες τις δυνατές αναλυτικές κατηγορίες που υπάρχουν για το υπό μελέτη φαινόμενο. Θεωρητική δειγματοληψία, ανοιχτή κωδικοποίηση, θεωρητικός κορεσμός είναι οι βασικές έννοιες αλλά και τα διαδοχικά βήματα που ακολουθεί ο ερευνητής. Η θεωρητική δειγματοληψία, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνουν οι Strauss και Corbin, συνίσταται «στη συλλογή δεδομένων βάσει των εννοιών που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων, βασιζόμενη στην έννοια της συνεχούς σύγκρισης, με στόχο τη μεγιστοποίηση των ευκαιριών να ανακαλυφθούν περισσότερες διακυμάνσεις μεταξύ των εννοιών και να πυκνώσουν οι ιδιότητες και διαστάσεις των κατηγοριών που συνιστούν τις βασικές έννοιες της θεωρίας που προκύπτει» (ό.π. 1998: 201). Επομένως, με οδηγό την ανοιχτή κωδικοποίηση, δηλαδή, την ανάλυση λέξη προς λέξη των δεδομένων και της συνεχούς σύγκρισης μεταξύ τους προκειμένου να γίνει αναζήτηση νέων περιπτώσεων μέχρι τον κορεσμό των περιπτώσεων, δηλαδή μέχρι το υπό μελέτη φαινόμενο να κορεστεί θεωρητικά και όλες οι νέες περιπτώσεις που συναντά ο ερευνητής να μην προσφέρουν τίποτα καινούργιο στην έρευνα.

Η κονστρουκτουβιστική τάση που υποστηρίζει η Charmaz (2006) δίνει έμφαση στην ερμηνευτική διάσταση της ποιοτικής έρευνας και στο ρόλο του ερευνητή μέσα σε αυτή.⁹¹ Ο ερευνητής είναι υποκείμενο που φέρει τις δικές του αξίες και αντιλήψεις για τον κόσμο, τις οποίες μεταφέρει και στο πεδίο ανάλυσης. Όπως υποστηρίζει η Charmaz «οποιαδήποτε θεωρητική απόδοση, προσφέρει ένα ερμηνευτικό πορτραίτο του υπό μελέτη κόσμου και όχι μια ακριβή εικόνα αυτού» (Charmaz 2006: 10). Σε αυτή την περίπτωση «οι απόψεις, οι αξίες, οι αντιλήψεις, τα

⁹¹ Για τη σημασία του κονστρουκτουβισμού και του κοινωνικού κονστρουξιονισμού βλ. Δεμερτζής 2002.

συναισθήματα, οι υποθέσεις και οι ιδεολογίες των ατόμων κυριαρχούν επί της ερευνητικής διαδικασίας» (Creswell 2007: 65). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η κονστρουκτουβιστική τάση απορρίπτει τη διαδικασία, αντιθέτως, η διαδικασία είναι δεδομένη, ωστόσο ο ρόλος του ερευνητή είναι κυρίαρχος διότι αυτός είναι που θα ενώσει τα κομμάτια του παζλ και θα ερμηνεύσει τα ερευνητικά αποτελέσματα, γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να μπορεί να προσαρμόζει τη διαδικασία για τις ανάγκες της έρευνας.

Για τη θεμελιωμένη θεωρία βασικό συστατικό είναι η θεωρητική ευαισθησία (theoretical sensitivity)⁹² του ερευνητή (Glaser 1978) και αναφέρεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει κάποιος προκειμένου να κάνει όσο το δυνατόν καλύτερη χρήση και ανάλυση των δεδομένων του. Η θεωρητική ευαισθησία «αναφέρεται στο χαρακτηριστικό της διορατικότητας, της ικανότητας να δίνει νόημα στα δεδομένα, να κατανοεί και να διακρίνει τα ουσιώδη και σημαντικά» (Strauss & Corbin 1998: 42). Η καλή γνώση της βιβλιογραφίας, η επαγγελματική εμπειρία και εξάσκηση στο συγκεκριμένο πεδίο έρευνας, οι εμπειρίες ζωής και η αναλυτική διαδικασία, η διάδραση δηλαδή του ερευνητή με τα δεδομένα που συλλέγει, του προσδίδουν τα απαραίτητα συστατικά για την απόκτηση της θεωρητικής ευαισθησίας.

Αυτό που χαρακτηρίζει τη θεμελιωμένη θεωρία ως μέθοδο ποιοτικής ανάλυσης είναι η ανάλυση των δεδομένων παράλληλα με τη συλλογή τους. Η ανάλυση των δεδομένων που συλλέγονται αρχικά συμβάλλει καθοριστικά στην εξέλιξη της έρευνας, τόσο ως προς τη συλλογή του δείγματός όσο και ως προς την τελική άρθρωση των ερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία θα πρέπει να συμβάλλουν «στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα βιώνουν μια δεδομένη κατάσταση,

⁹² Ο όρος «theoretical sensitivity» έχει μεταφραστεί από τον Τσιώλη (2014: 90 σημ. οι αναφορές στη σελιδοποίηση του συγκεκριμένου βιβλίου μπορεί να διαφέρουν με αυτές της έντυπης έκδοσης καθώς στην κατοχή της γράφουσας υπήρχε μόνο η ηλεκτρονική έκδοση) ως «θεωρητική προκαταληψία», θέλοντας να τονίσει με αυτόν τον τρόπο την απόσταση του ερευνητή από τη θεωρία. Όπως επισημαίνει ο Τσιώλης, οι Glaser & Strauss θέλησαν να τηρήσουν αποστάσεις από το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα και γι' αυτό το λόγο παρότρυναν τους ερευνητές να αγνοήσουν τη σχετική με το θέμα τους βιβλιογραφία προκειμένου να αποφύγουν προκαταλήψεις και προϋποθέσεις, «θεώρησαν ότι έτσι θα αποφύγουν τον κίνδυνο να επιβληθούν στα εμπειρικά δεδομένα οι έννοιες και οι κατηγορίες που προϋπάρχουν στο οπλοστάσιο των κοινωνικών επιστημών, λειτουργώντας ως κλίνη του Προκρούστη» (ό.π.: 90-91).

τις συνθήκες οι οποίες μεταβάλλουν τις ιδιότητες του τρόπου με τον οποίο βιώνεται η κατάσταση, τις στρατηγικές που αναπτύσσονται και τις συνέπειες που επιφέρει σε κάθε άτομο το βίωμα» (Creswell 2007: 66). Τα δεδομένα που συλλέγονται είναι κυρίως συνεντεύξεις αλλά μπορεί να είναι και άλλο υλικό όπως σημειώσεις από παρατήρηση, έγγραφα και οπτικοακουστικό υλικό. Η ανάλυση των δεδομένων ακολουθεί τα βήματα της κωδικοποίησης· ανοιχτή κωδικοποίηση αρχικά ώστε να εντοπιστούν οι βασικές κατηγορίες και τα χαρακτηριστικά τους. Έπειτα με την αξιακή κωδικοποίηση γίνονται εμφανής οι αιτιώδεις σχέσεις που συνιστούν την κάθε κατηγορία και τέλος με την επιλεκτική κωδικοποίηση ο ερευνητής αναλύει τις σχέσεις και τη σύνδεση μεταξύ των κατηγοριών (ό.π., 2007: 67).

5.2 Δειγματοληψία

Η δειγματοληψία αποτελεί βασικό κομμάτι της ποιοτικής έρευνας και των εμπειρικών μεθόδων γενικότερα. Υπάρχουν διαφορετικές τεχνικές δειγματοληψίας τόσο για την ποσοτική όσο και για την ποιοτική έρευνα. Βασικό χαρακτηριστικό της ποσοτικής δειγματοληψίας είναι η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, καθώς το δείγμα είναι μεγάλο, με αρκετές επιμέρους περιπτώσεις και τα ερευνητικά αποτελέσματα ανάγονται στον πληθυσμό. Στη δειγματοληψία της ποιοτικής έρευνας, αντιθέτως, η αντιπροσωπευτικότητα δεν αποτελεί στόχο. Άλλωστε στις ποιοτικές έρευνες το δείγμα είναι αρκετά μικρό και δεν είναι δυνατό να γίνουν γενικεύσεις στο σύνολο του πληθυσμού. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην εις βάθος ανάλυση και κατανόηση φαινομένων, καθώς και στην ανάδειξη αφανών διαστάσεων του ερευνητικού στόχου (Ιωσηφίδης 2008). Όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν το σαφή ορισμό του πληθυσμού που μελετάμε στην έρευνάς μας και του δείγματος που θα επιλέξουμε από τον πληθυσμό. Αυτή είναι μια βασική διάκριση που πρέπει να γίνει στο πρώτο κιόλας ερευνητικό στάδιο (Mason 2009).

Όπως είναι αναμενόμενο, ο πληθυσμός της έρευνας καθορίζεται αρχικά με τη σύλληψη της ιδέας της έρευνας· υπάρχει δηλαδή, ήδη αυτό που η Mason (ό.π.: 185) ονομάζει η «γενική οντολογική άποψη» του ερευνητή για το θέμα που μελετά και η άποψη αυτή δεν είναι υποκειμενική αλλά βασίζεται σε συγκεκριμένες θεωρητικές

και πραγματολογικές παραδοχές. Το βασικό ερώτημα όμως στο οποίο θα πρέπει να απαντήσει ο ερευνητής για τον καθορισμό του δείγματός του, σύμφωνα με την Mason, είναι «ποιος είναι ο κορμός της κοινωνικής εξήγησης ή η τρέχουσα θεωρητική συζήτηση στην οποία εντάσσεται η μελέτη» (ό.π.: 185). Επομένως, ο συνδυασμός οντολογικών, θεωρητικών και ερευνητικών ερωτημάτων και αναζητήσεων είναι αυτός που καθορίζει και την επιλογή του δείγματος. Εν προκειμένω, ο καθορισμός του πληθυσμού των ανέργων και η επιλογή ενός δείγματος από αυτούς θα είναι αποτέλεσμα όχι μόνο του ορισμού της ανεργίας των επίσημων οργανισμών αλλά και των ερευνητικών στόχων που σχετίζονται με την πολιτική συμπεριφορά του συγκεκριμένου πληθυσμού. Για παράδειγμα, η συστηματική και ενεργή προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας είναι ένα κριτήριο το οποίο εντάσσεται στην επιλογή του δείγματος, στην περίπτωση που θεωρηθεί ότι το κριτήριο αυτό προσδίδει μία συγκεκριμένη άποψη για την πολιτική γενικότερα και για τις πολιτικές εργασίας των κομμάτων ειδικότερα.

Άλλο ένα κριτήριο στη βάση του οποίου θα μπορούσε να γίνει η επιλογή ενός δείγματος είναι τα «συμβατικά συστήματα κατηγοριοποίησης» (Mason 2009: 190), όπως είναι για παράδειγμα τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, εφόσον η έρευνά μας αφορά ανθρώπους που βιώνουν την ανεργία και όχι μόνο το φαινόμενο ως τέτοιο. Φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο και τόπος κατοικίας είναι μερικές από τις μεταβλητές με τις οποίες μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε το δείγμα μας. Και σε πολλές περιπτώσεις αυτός είναι και ο αρχικός τρόπος επιλογής, αν δεν έχει κάτι άλλο να υποδείξει η θεωρία. Αυτό που συμβαίνει όμως στην ποιοτική έρευνα είναι ότι πολύ γρήγορα ο ερευνητής συνειδητοποιεί ότι αυτά τα χαρακτηριστικά δεν αρκούν για την τελική επιλογή του δείγματός του. Αντιθέτως, αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να είναι ιδιότητες των ανθρώπων που έχουν επιλεγεί, χρήσιμες για την ανάλυση και επαρκείς για την επιλογή των αρχικών περιπτώσεων, αλλά δεν αποτελούν ικανή συνθήκη για την τελική διαμόρφωση του δείγματος. Αυτό ορίζουν και οι διαφορετικές τεχνικές δειγματοληψίας.

Υπάρχουν αρκετές τεχνικές δειγματοληψίας και στην ποιοτική έρευνα και η επιλογή τους εξαρτάται τόσο από το είδος της έρευνας όσο και από τη μέθοδο που θα ακολουθηθεί. Επιπλέον, η δειγματοληψία στην ποιοτική έρευνα μπορεί να

διαφοροποιηθεί ανάλογα με το στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας στην οποία βρισκόμαστε. Ο Flick (2009) διαχωρίζει την ερευνητική διαδικασία σε τρία στάδια (Πίνακας 17) και σε κάθε στάδιο προβαίνει σε διαφορετικές επιλογές δειγματοληψίας. Η πιο σημαντική απόφαση του ερευνητή σχετικά με τη δειγματοληψία εντοπίζεται κατά τη διάρκεια της συλλογής δεδομένων και της απόφασης που πρέπει να πάρει σχετικά με τα άτομα, τις περιπτώσεις ή τις ομάδες που θα εστιάσει για την έρευνά του. Τα επόμενα δύο στάδια που αναφέρει ο Flick είναι περισσότερο διαδικαστικά και οι αποφάσεις σχετικά με τη δειγματοληψία δεν αφορούν τόσο την επιλογή του πρωτογενούς υλικού αλλά την επιλογή του υλικού που θα αναλυθεί ή θα παρουσιαστεί. Άλλωστε, τα ποιοτικά δεδομένα περιέχουν έναν πλούτο πληροφοριών τον οποίο καλείται ο ερευνητής να διαχειριστεί στα διαφορετικά στάδια της έρευνάς του και ενδεχομένως να χρειαστεί να αφήσει εκτός της ανάλυσής του ένα μέρος των δεδομένων του.

Πίνακας 17. Αποφάσεις δειγματοληψία κατά την ερευνητική διαδικασία

Στάδιο έρευνας	Τεχνικές δειγματοληψίας
Κατά τη συλλογή δεδομένων	Δειγματοληψία περιπτώσεων
Κατά την ανάλυση δεδομένων	Δειγματοληψία υλικού
Κατά την παρουσίαση των ευρημάτων	Δειγματοληψία παρουσίασης

Πηγή: Uwe Flick (2009: 115)

Στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται τέσσερις βασικές μέθοδοι δειγματοληψίας στην ποιοτική έρευνα: η σκόπιμη δειγματοληψία (purposive sampling), η θεωρητική δειγματοληψία (theoretical sampling), η ευκαιριακή δειγματοληψία (opportunistic sampling) και η δειγματοληψία ευκολίας/ευχέρειας (convenience sampling).

5.2.1 Σκόπιμη/στοχευμένη δειγματοληψία

Στην ποιοτική έρευνα βασική επιδίωξη του ερευνητή είναι η εξυπηρέτηση των στόχων που έχει θέσει και κατά συνέπεια των ερευνητικών του ερωτημάτων. Η επιλογή του δείγματος των υπό μελέτη περιπτώσεων έχει ως βασικό κριτήριο την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων, την καλύτερη κατανόηση του

ερευνητικού στόχου και γι' αυτό έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία η ονομασία του δείγματός ως σκόπιμο δείγμα (purposive sampling). Τα βασικά κριτήρια επιλογής ενός σκόπιμου δείγματος σύμφωνα με τους (Ritchie & Lewis 2003: 79) είναι δύο: πρώτον, η επιλογή των περιπτώσεων να είναι αρκετά ευρεία ώστε να περιλαμβάνει όλες τις δυνατές περιπτώσεις που έχουν σχέση με την έρευνα και δεύτερον να υπάρχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ των περιπτώσεων που επιλέγονται (maximum variation), ούτως ώστε να είναι δυνατός ο εντοπισμός και η ανάλυση των διαφορετικών πτυχών που επιχειρεί να αναδείξει η έρευνα.

Στην ομαδοποίηση των διαφορετικών μεθόδων σύνθεσης του σκόπιμου/στοχευμένου δείγματος που κάνουν οι Ritchie & Lewis εντοπίζουν 7 διαφορετικές κατηγορίες:

1. Ομοιογενές δείγμα (Homogeneous sample), επιλογή παρόμοιων περιπτώσεων με στόχο την καλύτερη δυνατή περιγραφή ενός φαινομένου.
2. Ετερογενές δείγμα (Heterogeneous sample), επιλογή περιπτώσεων με τη μέγιστη δυνατή διαφοροποίηση. Οι διαφορετικές μεταξύ τους περιπτώσεις επιτρέπουν την ανάδειξη των διαφορετικών εκδοχών ενός φαινομένου ή μιας συμπεριφοράς.
3. Παρεκκλίνον δείγμα (Deviant sample), επιλογή ακραίων περιπτώσεων. Σε ορισμένους τύπους ερευνών οι εξαιρέσεις ή ασυνήθιστες περιπτώσεις συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου.
4. Αντιπροσωπευτικό δείγμα (Intensity sampling), επιλογή περιπτώσεων χαρακτηριστικών για την περιγραφή του υπό μελέτη φαινομένου.
5. Δείγμα τυπικών περιπτώσεων (Typical case sampling). Προϋποθέτει γνώση του υπό μελέτη φαινομένου, ούτως ώστε να είναι δυνατή η επιλογή των τυπικών περιπτώσεων για την περιγραφή και ανάλυσή του. Χρησιμοποιείται συνήθως σε συνθετικές έρευνες και τις περισσότερες φορές η ποσοτική προηγείται της ποιοτικής έρευνας (Patton 2002).
6. Στρωματοποιημένο δείγμα (Stratified sampling), επιλογή που μοιάζει με αυτή των ομοιογενών περιπτώσεων. Η λογική είναι η συλλογή δεδομένων

από διαφορετικές περιπτώσεις, οι οποίες όμως αναλογούν και στον πληθυσμό βάσει του οποίου ορίζεται το δείγμα μας.

7. Δείγμα κρίσιμων περιπτώσεων (Critical case sampling). Η επιλογή των περιπτώσεων γίνεται προκειμένου να αναδειχθούν οι «δραματικές» πτυχές της έρευνας. Σύμφωνα με τον Patton (2002) είναι ιδιαίτερα χρήσιμος τρόπος συλλογής δεδομένων γιατί προκρίνει και τον αντίκτυπο που μπορεί να έχει η έρευνα.

Εκτός από τις 7 παραπάνω μεθόδους σύνθεσης σκόπιμου δείγματος που διακρίνουν οι Ritchie & Lewis, ο Patton (2002: 243-244) προσθέτει άλλες εννιά, οι οποίες θεωρούμε ότι αποτελούν προεκτάσεις των τεσσάρων βασικών μεθόδων δειγματοληψίας και περιγράφονται λεπτομερώς παρακάτω, στην ανάλυση των υπολοίπων τριών μεθόδων, θεωρητικής, βολικής και δειγματοληψίας των ευκαιριών.

Σύμφωνα με τους Ritchie & Lewis (2004: 78) στη στοχευμένη δειγματοληψία «η επιλογή των μονάδων του δείγματος γίνεται βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους που επιτρέπουν τη λεπτομερή διερεύνηση και κατανόηση των κεντρικών πτυχών του υπό μελέτη φαινομένου». Στη στοχευμένη δειγματοληψία, που ονομάζεται και δειγματοληψία κρίσης (Honigsmann 1982· Burgess 1984), ο ρόλος τους ερωτώμενου είναι κρίσιμος, επειδή αυτός/ή θα ενημερώσει με σημαντικά στοιχεία την έρευνα· για το λόγο αυτό οι συμμετέχοντες/ουσες σε μια έρευνα που επιλέγονται στοχευμένα, ονομάζονται πληροφορητές (Tongco 2007: 147). Αυτή είναι μια βασική πτυχή που διαχωρίζει τη στοχευμένη δειγματοληψία στην ποιοτική έρευνα από τη στοχευμένη δειγματοληψία στην ποσοτική έρευνα. Στόχος της ποσοτικής έρευνας είναι η γενίκευση των συμπερασμάτων και η αναγωγή τους στον πραγματικό πληθυσμό, γι' αυτό το λόγο η επιλογή του δείγματος πρέπει να είναι τυχαία και στατιστικά αντιπροσωπευτική. Στην ποιοτική έρευνα, όπως αναφέρθηκε αρχικά, στόχος είναι η εις βάθος κατανόηση και ανάλυση και όχι η γενίκευση. Επιπλέον, είναι αδύνατος ο σχεδιασμός ενός δείγματος με αντιπροσωπευτικότητα διότι αυτό προϋποθέτει την εκ των προτέρων γνώση των χαρακτηριστικών του δείγματος, πράγμα αδύνατον στην ποιοτική έρευνα καθώς τα χαρακτηριστικά του υπό μελέτη πληθυσμού δεν είναι πάντοτε εκ των προτέρων γνωστά, εκτός από

εκείνες τις περιπτώσεις που αυτό κρίνεται αναγκαίο (Marshall 1996: 523). Όπως ευφυώς υποστηρίζει ο Patton «αυτό που θα χαρακτηριζόταν ‘μεροληψία’ στη στατιστική δειγματοληψία, και άρα αδυναμία, γίνεται σκόπιμη εστίαση στην ποιοτική δειγματοληψία, και άρα πλεονέκτημα» (2002: 230).

Βασικό χαρακτηριστικό της σκόπιμης δειγματοληψίας είναι ότι η συλλογή των δεδομένων γίνεται συνειδητά και στοχευμένα, το δείγμα καθοδηγεί την έρευνα σε μια παράλληλη διαδρομή, έχοντας πάντοτε υπόψη τα ερευνητικά ερωτήματα. Παρόλα αυτά, σε καμία περίπτωση η επιλογή του δείγματος δεν θα πρέπει να γίνεται μεροληπτικά και κατευθυνόμενα προς συγκεκριμένη τάση. Άλλωστε στόχος της ποιοτικής έρευνας δεν είναι η επαλήθευση ή διάψευση υποθέσεων εργασίας αλλά η ανάδειξη των διαφορετικών πτυχών ενός κοινωνικού φαινομένου και των συνδηλώσεών του.

5.2.2 Θεωρητική δειγματοληψία

Η θεωρητική δειγματοληψία αποτελεί διακριτή μέθοδο δειγματοληψίας στην ποιοτική έρευνα παρόλο που στη διεθνή βιβλιογραφία (Patton 2002· Flick 2009) πολλές φορές θεωρείται ως ένα βασικό χαρακτηριστικό της ποιοτικής μεθοδολογίας στην έρευνα εν γένει. Παράλληλα, λοιπόν, με τη σκόπιμη δειγματοληψία βρίσκεται και η θεωρητική δειγματοληψία, που αποτελεί βασικό κομμάτι της θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory) των Glaser & Strauss (1967). Η θεωρητική δειγματοληψία ορίζεται ως εξής από τους εμπνευστές της: «διαδικασία συλλογής δεδομένων με στόχο τη δημιουργία θεωρίας. Ο αναλυτής παράλληλα συλλέγει, κωδικοποιεί και αναλύει τα δεδομένα του και έπειτα αποφασίζει ποια δεδομένα του χρειάζονται να συλλέξει έτσι ώστε να θεμελιώσει την αναδυόμενη θεωρία» (Glaser & Strauss 1967: 45).

Τα βασικά ερωτήματα στα οποία πρέπει να απαντήσουμε ξεκινώντας τη θεωρητική δειγματοληψία, σύμφωνα με τον Strauss (1987: 38), είναι τα εξής: «σε ποια πρόσωπα, ομάδες, υπο-ομάδες του πληθυσμού, γεγονότα, δραστηριότητες (προκειμένου να ανακαλύψουμε τις διαφορετικές διαστάσεις, στρατηγικές κ.λπ.) πρέπει να στραφούμε και για ποιον θεωρητικό στόχο». Αρχικά θα πρέπει να

υπάρχουν θεωρητικά κριτήρια για την επιλογή του δείγματος, τα οποία έπειτα θα ενσωματωθούν στην παράλληλη ανάλυση των δεδομένων και στη συνεχιζόμενη συλλογή τους (Glaser & Holton 2004: 14). Η θεωρητική δειγματοληψία είναι μια διαδικασία που δεν είναι προκαθορισμένη αλλά εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της έρευνας (Breckenridge 2009). Για παράδειγμα, δεν θα πρέπει κατά το σχεδιασμό της έρευνας για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων να καθορίσουμε τα πρόσωπα στα οποία θα απευθυνθούμε, από ποιους ανέργους θα αποτελείται το δείγμα μας. Το δείγμα θα δομηθεί κατά τη διάρκεια της έρευνας. Ξεκινώντας από την πρώτη συνέντευξη και την αρχική κωδικοποίησή της, ο ερευνητής θα αποφασίσει σε ποιον θα πρέπει να απευθυνθεί ακολούθως, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την ιδιότητα του ανέργου που θα πρέπει να έχει ο επόμενος πληροφορητής αλλά και άλλες ιδιότητες και χαρακτηριστικά του (π.χ. οικογενειακή κατάσταση, τρόπος απώλειας της εργασίας κ.λπ.), που δείχνουν να είναι σημαντικά μετά από την ανοιχτή κωδικοποίηση της πρώτης συνέντευξης.

Οι Strauss & Corbin (1998) διακρίνουν τρεις διαδοχικές μορφές της θεωρητικής δειγματοληψίας, οι οποίες καθορίζονται από τα στάδια κωδικοποίησης του υλικού: την ανοιχτή (open sampling), τη σχεσιακή (relational and variational sampling) και την δειγματοληψία διακρίσεων (discriminational sampling) που προέρχονται από την ανοιχτή κωδικοποίηση (open coding), την αξονική κωδικοποίηση (axial coding) και την επιλεκτική κωδικοποίηση (selective coding). Η ανοιχτή δειγματοληψία, όπως και η ανοιχτή κωδικοποίηση, στο αρχικό στάδιο της έρευνας προβλέπει τη συγκέντρωση υλικού χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς, οι οποίοι προκύπτουν σε μεταγενέστερα στάδια της έρευνας. Σε αυτό το στάδιο το υλικό πρέπει να είναι ευρύ, προκειμένου να περιλαμβάνει διαφορετικές μεταξύ τους περιπτώσεις που θα καθοδηγήσουν την έρευνα. Στη σχεσιακή δειγματοληψία στόχος είναι η ανάδειξη των σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών που σταδιακά αναπτύσσονται και των ιδιοτήτων των κατηγοριών αυτών. Επομένως, η συλλογή του υλικού μπορεί να γίνει με γνώμονα συγκεκριμένες αυτή τη φορά ερωτήσεις ή μπορεί ο ερευνητής να ανατρέξει στο υλικό που έχει ήδη συγκεντρώσει. Τέλος, στη δειγματοληψία διακρίσεων, αφού έχουμε καταλήξει στις κατηγορίες που σχηματίζονται από το υλικό μας και στις ιδιότητές τους, θα προσπαθήσουμε να οριστικοποιήσουμε αυτή

την κωδικοποίηση επιλέγοντας περιπτώσεις χαρακτηριστικές για κάθε κατηγορία και ακραίες μεταξύ τους (ό.π. 1998: 206-211).

Η Charmaz (2006: 96-97) στην περιγραφή της για την κατασκευή της θεμελιωμένης θεωρίας, αναφέρεται στο τρίπτυχο της θεωρητικής δειγματοληψίας, θεωρητικού κορεσμού (saturation) και διαχωρισμού, της τελικής κατάταξης των δεδομένων (shorting). Ο ερευνητής συλλέγει δεδομένα για σχηματίσει και να θεμελιώσει τις ιδιότητες των κατηγοριοποιήσεων που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων του. Η συλλογή των δεδομένων συνεχίζεται έως ότου επέλθει ο κορεσμός, δηλαδή μέχρι τη στιγμή που τα δεδομένα του θα σταματήσουν να εμπλουτίζουν τις κατηγοριοποιήσεις που έχει δημιουργήσει και η τελική κατάταξη και διαχωρισμός των κατηγοριοποιήσεων θα ενσωματωθεί στην θεωρία που προκύπτει (Kuzel 1992· Marshall 1996· Morse 2007).

Ο θεωρητικός κορεσμός είναι η απάντηση στο ερώτημα: πόσες περιπτώσεις πρέπει να συλλέξουμε για το δείγμα μας; Όταν η συλλογή νέων περιπτώσεων δεν προσθέτει κάτι στην ανάλυση των δεδομένων και δεν δημιουργούνται νέες κατηγορίες, τότε η δειγματοληψία σταματά. Βέβαια, κάθε νέα περίπτωση πάντοτε έχει κάτι να προσφέρει, ωστόσο, στο βαθμό που δεν μπορεί να προσφέρει περισσότερη επεξηγηματική ισχύ στο υπό μελέτη σχήμα, τότε σταματά και η συλλογή τέτοιων περιπτώσεων. Επομένως, «ο θεωρητικός κορεσμός είναι μια αέναη αναλυτική διαδικασία που τερματίζεται μόνο προσωρινά», λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τα αναλυτικά εργαλεία που μπορεί να προσφέρει η συλλογή νέων περιπτώσεων αλλά και πρακτικά ζητήματα «οικονομίας της έρευνας» (Τσιώλης 2014: 157).

5.2.3 Ευκαιριακή δειγματοληψία και δειγματοληψία ευκολίας/ευχέρειας

Συνήθως στη βιβλιογραφία, η ευκαιριακή δειγματοληψία (opportunistic sampling) και η δειγματοληψία ευχέρειας (convenience sampling) ταυτίζονται, υποδηλώνοντας το τυχαίο, συμπτωματικό και εύκολα προσβάσιμο δείγμα (Ritchie & Lewis 2003: 81). Παρόλα αυτά, υπάρχει ένας μικρός διαχωρισμός, καθώς οι δύο

αυτοί τύποι δειγματοληψίας μπορεί να καθοριστούν με διαφορετικά κριτήρια. Ο Patton (2002: 240-242) διακρίνει τις δύο αυτές κατηγορίες δειγματοληψίας, στα πλαίσια, όμως, της γενικότερης ανάλυσής του για τη στοχευμένη δειγματοληψία, όπου εντοπίζει 16 υποκατηγορίες, ανάλογα από τον τύπο της έρευνας και τον ερευνητικό στόχο, τον υπό έρευνα πληθυσμό και το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται η έρευνα.

Η ευκαιριακή δειγματοληψία αναδεικνύεται από την ίδια τη φύση της ποιοτικής έρευνας, η οποία επιβάλλει τη συνεχή αναζήτηση νέων περιπτώσεων που θα ενημερώσουν και θα απαντήσουν στα ερευνητικά ερωτήματα. Καθώς, λοιπόν, η έρευνα εξελίσσεται, είναι δυνατό να προκύψουν ευκαιρίες εμπλουτισμού του δείγματος, είτε λόγω της ανεύρεσης μίας εξαιρετικής περίπτωσης που δεν είχε προκύψει κατά τη συλλογή δεδομένων είτε λόγω της δραματικής αλλαγής του κοινωνικού, πολιτικού, πολιτισμικού πλαισίου της έρευνας, από το οποίο προκύπτουν νέες περιπτώσεις (Patton 2002· Ritchie & Lewis 2003). Η δειγματοληψία ευχέρειας αναφέρεται στον τρόπο εντοπισμού των περιπτώσεων που θα πλαισιώσουν το δείγμα μιας ερευνητικής διαδικασίας και στην ευκολία πρόσβασης στο δείγμα. Σε αρκετές περιπτώσεις, αναφέρεται και ως συμπτωματική δειγματοληψία ή δειγματοληψία διαθεσιμότητας (Berg 2001: 32) και συνήθως υπολείπεται οποιασδήποτε στρατηγικής (Ritchie & Lewis 2003). Η επιλογή των περιπτώσεων γίνεται βάσει της ευκολίας προσέγγισής τους, χωρίς να εξυπηρετεί τους σκοπούς της έρευνας. Αυτό θεωρείται και το βασικό μειονέκτημα της δειγματοληψίας ευχέρειας, η οποία ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στο αρχικό στάδιο της έρευνας και σε δοκιμαστικό επίπεδο, με στόχο τη σωστή διαμόρφωση του οδηγού συζήτησης για την εξυπηρέτηση των ερευνητικών ερωτημάτων. Με άλλα λόγια, η δειγματοληψία ευχέρειας ή ευκολίας μπορεί να αποτελέσει το προκαταρκτικό στάδιο μιας έρευνας, όπως γίνεται αντιστοίχως με τις πιλοτικές έρευνες του ποσοτικού παραδείγματος.

5.3 Μέθοδοι συλλογής δεδομένων

Σε αντίθεση με την ποσοτική έρευνα, στην ποιοτική υπάρχουν αρκετές διαφορετικές μέθοδοι συλλογής δεδομένων. Συνεντεύξεις, συμμετοχική και μη παρατήρηση, αρχειακό υλικό, φωτογραφίες και βίντεο, ακόμη και γκράφιτι αποτελούν υλικό για την ποιοτική έρευνα. Η επιλογή των δεδομένων που συλλέγονται γίνεται βάσει του ερευνητικού στόχου και της φύσης της έρευνας. Για παράδειγμα, για τη μελέτη του Εθνικού Διχασμού, δεν μπορεί κάποιος να κάνει βιογραφικές/αφηγηματικές συνεντεύξεις με άτομα που έζησαν εκείνη την περίοδο ακριβώς επειδή αυτοί άνθρωποι δεν βρίσκονται εν ζωή. Μπορεί, ωστόσο, να μελετήσει αρχειακό υλικό από εκείνη την περίοδο ή να κάνει δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, όπως συνεντεύξεων που διεξήχθησαν πριν από χρόνια (Τσιώλης 2014: 404-409). Σε αυτή την υποενότητα, λοιπόν, θα παρουσιάσουμε τις πιο συνήθεις πρακτικές συλλογής δεδομένων, τις υποκατηγορίες αυτών και τις περιπτώσεις στις οποίες εφαρμόζονται συχνότερα.

5.3.1 Συνεντεύξεις στην ποιοτική έρευνα

Οι συνεντεύξεις αποτελούν τον βασικό κορμό παραγωγής ποιοτικών δεδομένων· ωστόσο από τις συνεντεύξεις παράγεται και πλούσιο ποσοτικό υλικό, ανάλογα πάντα με το είδος της συνέντευξης. Παρόλο που θεωρείται σύγχρονο εργαλείο συλλογής δεδομένων, ο Babbie (2010: 254) αναφέρει ότι συνεντεύξεις γίνονταν ακόμη και στην αρχαία Αίγυπτο για την καταγραφή του πληθυσμού. Η συνέντευξη με τη μορφή απλής ερώτησης και απάντησης είναι αρκετά παλιό και διαδεδομένο εργαλείο, μάλιστα κυρίως μέτρησης, τονίζοντας εκείνοι που αναζητούν τις ρίζες της συνέντευξης τον ποσοτικό του χαρακτήρα.

Η συνέντευξη, ως μέθοδος συλλογής ποιοτικών δεδομένων, αναδύθηκε από τη Σχολή του Σικάγο, η οποία έθεσε τα θεμέλια της ποιοτικής έρευνας γενικότερα. Ήδη από το 1886 και την πρώτη ποιοτική έρευνα του Charles Booth για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες των Λονδρέζων (βλ. Converse 1987), ακολούθησαν και άλλες, κυρίως εθνογραφικές έρευνες των ερευνητών της Σχολής του Σικάγο, όπως αυτή των Thomas & Znaniecki (1918) για τους Πολωνούς μετανάστες σε Ευρώπη και Αμερική. Σε όλες τις έρευνες, ωστόσο, εκτός της παρατήρησης και της μελέτης

κειμένων, χρησιμοποιήθηκαν και οι συνεντεύξεις με άτομα από τις αντίστοιχες υπό μελέτη ομάδες. Οι Fontana & Frey (1994: 362) αναφέρονται και στις μελέτες των Thrasher (1927) και Anderson (1923) για τα μέλη των συμμοριών στην Αμερική και τους αστέγους αντίστοιχα, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως συνεντεύξεις.

Για ποιο λόγο, όμως, χρειάζεται κάποιος να κάνει συνεντεύξεις για την έρευνά του; Ας εξετάσουμε γιατί δημιουργήθηκε η ανάγκη της συνέντευξης. Σύμφωνα με τον Patton (2002: 340-341) η συνέντευξη ως μέθοδος συλλογής δεδομένων εισήχθη στην επιστημονική ποιοτική έρευνα επειδή είναι αδύνατο να παρατηρήσει κανείς τα πάντα. Η παρατήρηση μπορεί να περιγράψει αυτό που είναι άμεσα ορατό, ωστόσο, υπάρχουν σκέψεις, συναισθήματα, αντιλήψεις που δεν είναι δυνατό να τα παρατηρήσει κανείς, αλλά πρέπει να ρωτήσει το υποκείμενο-φορέα τους για να διαπιστώσει την ύπαρξή τους. Επομένως, σύμφωνα με τον Patton, αυτό που μας ενδιαφέρει να μάθουμε από τις συνεντεύξεις είναι «η οπτική κάποιου άλλου», η άποψη κάποιων ατόμων για το υπό μελέτη φαινόμενο. Οι μικρές, ατομικές, προσωπικές και υποκειμενικές απόψεις και ιστορίες, θα δημιουργήσουν το πλαίσιο για την περιγραφή μιας πραγματικότητας, έτσι όπως θα την αντιληφθεί ο ερευνητής μέσα από τη σύνθεση των υποκειμενικών αφηγήσεων (King & Horrocks 2010: 20-21).

Αυτό που διαχωρίζει τις συνεντεύξεις είναι ο τρόπος με τον οποίο γίνονται οι ερωτήσεις ή οργανώνεται η συζήτηση γενικότερα. Ο Patton (ό.π.: 342) διακρίνει μεταξύ τριών τύπων συνεντεύξεων στην ποιοτική έρευνα: «τις άτυπες συζητήσεις, τις συνεντεύξεις με την καθοδήγηση ενός οδηγού συζήτησης και τις τυπικές συνεντεύξεις με ένα δομημένο ερωτηματολόγιο ανοιχτών ερωτήσεων». Οι Flick, von Kardoff & Steinke (2004: 204-207) εξειδικεύουν περισσότερο τη δική τους τυπολογία και ταξινομούν τις ποιοτικές συνεντεύξεις σε πέντε συνολικά κατηγορίες διακρίνοντας ανάμεσα σε δομημένες, κλινικές, βιογραφικές συνεντεύξεις, με έμφαση σε αφηγηματικές (βλ. αναλυτικά στο Τσιώλης 2014: 317-322) και σε εστιασμένες συνεντεύξεις. Εντοπίζουν τρία κριτήρια για αυτήν την ταξινόμηση: τη δομή της συνέντευξης μέσω συγκεκριμένων ερωτήσεων, την επιλογή ενός συγκεκριμένου θέματος ή περίπτωσης προς συζήτηση και τη μορφή που θα έχει η συζήτηση με τον ερωτώμενο ή πληροφορητή. Το βασικό κριτήριο, λοιπόν,

παραμένει η μορφή του διαλόγου, η οποία καθοδηγείται ανάλογα με τη θεματική που ενδιαφέρει περισσότερο τον ερευνητή.

Οι εις βάθος συνεντεύξεις, που χρησιμοποιούνται κυρίως στην ποιοτική έρευνα, αξιοποιούνται με διαφορετικό τρόπο από κάθε μεθοδολογική παράδοση (όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω). Άλλοτε στόχος είναι η εις βάθος κατανόηση ενός φαινομένου και άλλοτε πάλι, όταν η γνώση για το φαινόμενο είναι δεδομένη, το ερώτημα επικεντρώνεται στη στάση και την αντίληψη των ατόμων απέναντι στο συγκεκριμένο φαινόμενο (Ritchie & Lewis 2003: 139). Το ζήτημα στις ποιοτικές συνεντεύξεις είναι η σχέση αλληλεπίδρασης του συνεντευκτή με τον συνεντευξιζόμενο, τα ερεθίσματα που θα δώσει ο πρώτος στο δεύτερο με τα ερωτήματα που θα του θέσει (Patton 2002: 374-375). Σύμφωνα με τον Kvale (1996: 3-4), μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές οπτικές για τις εις βάθος συνεντεύξεις, οι οποίες συνοψίζονται με δύο μεταφορικά σχήματα για τη σχέση συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου. Στο πρώτο σχήμα, μπορούμε να δούμε τον συνεντευκτή ως 'μεταλλωρύχο', ο οποίος προκειμένου να λάβει πλήρη γνώση του θέματος το οποίο ερευνά, θα πρέπει να 'σκάψει βαθιά' για να ανακαλύψει το βαθύτερο νόημα των λεγομένων του πληροφορητή και κατ' αυτόν τον τρόπο να μάθει από τις πληροφορίες που θα του παρέχει. Στο δεύτερο σχήμα του Kvale, υπάρχει ο συνεντευκτής ως 'ταξιδιώτης' που περιπλανιέται μεταξύ των ιστοριών που του αφηγούνται, προκειμένου με τον τρόπο αυτό να μπορέσει να δώσει τη δική του ερμηνεία στο υπό μελέτη φαινόμενο. Υπό αυτή την έννοια, η συνέντευξη δεν θα πρέπει να θεωρείται ως ένα απλό μέσο μετάδοσης γνώσης, αλλά θα πρέπει να της αποδώσουμε έναν πιο ενεργητικό ρόλο στην κοινωνική κατασκευή της γνώσης. Επομένως, με την 'ενεργητική συνέντευξη' θα πρέπει να κατανοήσουμε «πως κατασκευάζεται το νόημα» και «τι είναι αυτό που πρέπει να ερωτηθεί» (Holstein & Gubrium 1997: 142). Το τι και το πώς είναι τα βασικά ερωτήματα στα οποία κάθε ποιοτική έρευνα καλείται να απαντήσει, προκειμένου να παραχθεί η απαραίτητη γνώση.

5.3.2 Παρατήρηση

Η παρατήρηση είναι άλλη μία σημαντική πηγή ποιοτικών δεδομένων που χρησιμοποιείται κυρίως στην εθνογραφική έρευνα. Ο ορισμός που δίνει η *Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* για την παρατήρηση ως μέθοδο συλλογής δεδομένων είναι ότι «περιλαμβάνει συλλογή εντυπώσεων για τον κόσμο, χρησιμοποιώντας όλες τις αισθήσεις του ερευνητή, και κυρίως την όραση και την ακοή, με συστηματικό και στοχευμένο τρόπο έτσι ώστε να αποκτήσει γνώσεις για το φαινόμενο που μελετά» (Given 2008: 573). Σύμφωνα με τον Patton (2002: 262) τρεις είναι οι στόχοι και τα χαρακτηριστικά της παρατήρησης: πρώτον, η περιγραφή του σκηνικού, των δραστηριοτήτων, των ανθρώπων και των νοηματοδοτήσεων που απορρέουν, δεύτερον, από την παρατήρηση ο ερευνητής είναι σε θέση να συνάγει συμπεράσματα, χωρίς απαραίτητα να έχει προηγούμενη γνώση του παρατηρούμενου φαινομένου και τρίτον, με την παρατήρηση δίνεται η δυνατότητα στον ερευνητή να διακρίνει ευθέως γεγονότα και διαστάσεις που ενδεχομένως με την περιγραφή κάποιων τρίτων μέσω συνεντεύξεων, για παράδειγμα, να μην ήταν δυνατό να αποδοθούν ή η απόδοσή τους από τον συνεντευξιζόμενο να ήταν επηρεασμένη από την υποκειμενική του οπτική. Επομένως, η παρατήρηση δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να εξετάσει το υπό μελέτη φαινόμενο με τη δική του οπτική, απαλλαγμένο από την προκατάληψη ή τη μεροληψία εκείνων που σχετίζονται με το φαινόμενο ή αποτελούν το αντικείμενο της έρευνας.

Στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται διάφορα είδη παρατήρησης, ανάλογα με τον ρόλο του παρατηρητή. Συνοπτικά ο Flick (2009: 222) διακρίνει μεταξύ 5 διαφορετικών τρόπων παρατήρησης: Τη συγκαλυμμένη και μη συγκαλυμμένη παρατήρηση· το κριτήριο σε αυτή την περίπτωση είναι η γνώση ή όχι των υποκειμένων ότι παρατηρούνται από κάποιον. Τη συμμετοχική και μη συμμετοχική παρατήρηση· το κατά πόσο δηλαδή ο ερευνητής συμμετέχει ενεργά στο υπό μελέτη φαινόμενο. Για παράδειγμα, σε μια πορεία διαμαρτυρίας μπορεί να συμμετέχει και ο ίδιος ο ερευνητής προκειμένου να διαπιστώσει, ιδίοις όμμασι, τον τρόπο διάδρασης των υποκειμένων ή τη διαδικασία εξέλιξη της πορείας. Επίσης, η παρατήρηση μπορεί να είναι συστηματική ή και μη συστηματική, ανάλογα με τους στόχους της έρευνας· με άλλα λόγια, μπορεί ο ερευνητής να παρατηρεί με

συστηματικότητα ένα φαινόμενο προκειμένου να δει την εξέλιξή του ή να παρατηρεί τυχαία γιατί δεν τον ενδιαφέρει η εξέλιξη του φαινομένου αλλά η απλή περιγραφή μιας κατάστασης. Επιπροσθέτως, η παρατήρηση μπορεί να γίνει σε ένα κατασκευασμένο σκηνικό, όπως για παράδειγμα σε ένα εργαστήριο, στο οποίο θα υπάρχει απόλυτος έλεγχος της κατάστασης και των ερεθισμάτων από τον ερευνητή. Τέλος, παρατηρούμενος μπορεί να είναι και ο ίδιος ο ερευνητής, ο οποίος θα περιγράψει τη δική του στάση σε συγκεκριμένα γεγονότα, προκειμένου να αναδείξει την αντίδραση ενός τρίτου προσώπου στο υπό μελέτη φαινόμενο.

5.3.3 Αρχειακό υλικό και έγγραφα

Η μελέτη αρχειακού υλικού και των εγγράφων ανήκει στην κατηγορία των διακριτικών (unobtrusive) μεθόδων συλλογής δεδομένων, δηλαδή μεθόδων κατά τις οποίες ο ρόλος του ερευνητή είτε δεν γίνεται αντιληπτός από το αντικείμενο έρευνας είτε το αντικείμενο είναι τέτοιο ώστε να μην είναι δυνατή η διάδραση με τον ερευνητή. Σύμφωνα με τον Berg «όλες οι διακριτικές στρατηγικές ισοδυναμούν με την αξιολόγηση και διερεύνηση των ανθρωπίνων ιχνών. Το τι κάνουν οι άνθρωποι, πως συμπεριφέρονται, ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζεται η ιδεολογική τους τοποθέτηση, όλα αυτά μπορούν να παρατηρηθούν από ίχνη που αφήνουν οι άνθρωποι, είτε σκοπίμως είτε ακούσια» (Berg 2001: 189).

5.4 Κωδικοποίηση και ανάλυση δεδομένων

Τα ποιοτικά δεδομένα, όπως προαναφέρθηκε, μπορούν να εξαχθούν από πολλές και διαφορετικές πηγές, ενώ η ίδια η φύση των δεδομένων (απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, σημειώσεις παρατήρησης, πλούσιο αρχειακό υλικό) τα καθιστά πολλές φορές αχανή και ο ερευνητής χάνεται μέσα στον πλούτο των πληροφοριών που έχει συγκεντρώσει. Προκειμένου να είναι δυνατή η επεξεργασία των δεδομένων είναι χρήσιμη η κωδικοποίησή τους που θα οδηγήσει στην ενδελεχή ανάλυσή τους. Ανάλογα με τη φύση και το είδος των δεδομένων μιας έρευνας, υπάρχουν διαφορετικές μέθοδοι ανάλυσης. Επιπλέον, τα ερευνητικά ερωτήματα

της ίδιας της έρευνας και ο ερευνητικός στόχος καθορίζουν τον τρόπο κωδικοποίησης και ανάλυσης των δεδομένων.

Στη σύγχρονη ποιοτική έρευνα έχουν αναπτυχθεί αρκετές μορφές ανάλυσης δεδομένων και οι πιο γνωστές ή συχνότερα εφαρμόσιμες από αυτές έχουν σχέση με την ίδια τη μορφή της ποιοτικής έρευνας και τις διάφορες εκφάνσεις της όπως περιγράφηκαν στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου. Οι Ritchie και Lewis (2003: 200-201) διακρίνουν την εθνογραφική ανάλυση, τις ιστορίες ζωής και την αφηγηματική ανάλυση, την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (content analysis) και την ανάλυση λόγου, τη θεμελιωμένη θεωρία και την ανάλυση δημόσιων πολιτικών. Βασικό στοιχείο διάκρισης των ανωτέρω μεθόδων ανάλυσης είναι το είδος της έρευνας που διεξήχθη, ωστόσο, ο Tesch (1990) προσθέτει ένα διαφορετικό κριτήριο κατηγοριοποίησης των ανωτέρων τεχνικών ανάλυσης, που είναι ο κύριος στόχος της έρευνας· έτσι κάποιες μέθοδοι εστιάζουν στη χρήση της γλώσσας, κάποιες στην περιγραφή ενός φαινομένου και άλλες στην κατασκευή θεωρίας. Αντίστοιχα, ο Kvale (1996), κατατάσσει τις διαφορετικές μεθόδους ανάλυσης ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ο ερευνητής καταλήγει στα ερευνητικά του συμπεράσματα· είτε μέσω του προσωπικού νοήματος που αποδίδουν τα υποκείμενα της έρευνας στο υπό μελέτη φαινόμενο, είτε μέσω των κοινωνικά προκατασκευασμένων εννοιών εντός των οποίων τοποθετεί τα δεδομένα του, είτε, τέλος, μέσω των θεωρητικών καταβολών οι οποίες εξηγούν το υπό μελέτη φαινόμενο.

Όλα τα ανωτέρω κριτήρια διάκρισης αποτελούν, σε συνδυασμό ή/και μεμονωμένα, τα βασικά στοιχεία για την επιλογή της μεθόδου ανάλυσης για την παρούσα έρευνα. Ο τρόπος με τον οποίο μεταχειρίζονται το συλλεχθέν υλικό καθώς και η συμπερίληψη της θεωρίας, τόσο κατά το σχεδιασμό της έρευνας όσο και κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες επιλογής των δύο αυτών μεθόδων. Στις επόμενες ενότητες θα γίνει αναλυτική παρουσίαση αυτών των μεθόδων ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή και η αναγκαιότητα συνδυασμού τους στην παρούσα έρευνα.

5.4.1 Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, όπως αναφέρει η Schreier (2012: 1), είναι

βασικά μία περιγραφική μέθοδος, η οποία μέσω της συστηματικής κατηγοριοποίησης του υλικού και της δημιουργίας ενός πλαισίου κωδικοποίησης, επιτυγχάνει την εις βάθος κατανόησή του. Ωστόσο, η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου δεν ανήκει σε εκείνες τις μεθόδους ανάλυσης με έναν ολιστικό χαρακτήρα, αντιθέτως εστιάζει σε συγκεκριμένες θεματικές ή ζητήματα που ενδιαφέρουν τον ερευνητή για το φαινόμενο που μελετά (Früh 2007· Groeben 1987). Γι' αυτό το λόγο θεωρείται ως μία μέθοδος μείωσης του όγκου των δεδομένων, καθώς επιλέγει εκείνα τα δεδομένα που είναι χρήσιμα για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Η κατασκευή του νοήματος των δεδομένων είναι ο απώτερος στόχος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, οπότε αποδίδει μεγάλη σημασία στο νόημα των λέξεων. Σύμφωνα με τον Mayring (2000), η αναζήτηση του νοήματος των λέξεων είναι και ο προάγγελος της συστηματικής μεθόδου· η ανάλυση των ονείρων από τον Freud, η καταγραφή των γραπτών της Εκκλησίας και γενικότερα των θρησκευτικών κειμένων από διάφορα δόγματα, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η συνάφειά τους με το κήρυγμα του Θεού, αλλά και η συστηματική ανάλυση των άρθρων εφημερίδων, κυρίως μετά από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αποτέλεσαν τα πρώτα βήματα για την μεθοδολογική εξειδίκευση του συγκεκριμένου τύπου ανάλυσης (Schreier 2012: 9-10). Με την ανάπτυξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης, η ανάλυση περιεχομένου εξειδικεύθηκε περισσότερο σε αυτού του είδους τα δεδομένα, με πρωτεργάτες τον Lazarsfeld και τον Lasswell, οι οποίοι διεξήγαγαν τις πρώτες έρευνες για τις εφημερίδες και το ραδιόφωνο (Berelson 1952).⁹³ Ωστόσο, μέχρι τα μέσα περίπου του 20^{ού} αιώνα, η ανάλυση περιεχομένου ήταν περισσότερο μία μέθοδος ποσοτικοποίησης ποιοτικών δεδομένων, σημείο από το οποίο πήγαζε και η κριτική εις βάρος της (για μια λεπτομερή επισκόπηση βλ. Κόλλιας 2013).

Τα κύρια σημεία κριτικής, που αποτέλεσαν και το έναυσμα για τη διχοτόμηση της ανάλυσης περιεχομένου σε ποσοτική και ποιοτική, είναι σύμφωνα με τον Krasauer (1952) τα εξής: το νόημα σε αρκετές περιπτώσεις είναι περίπλοκο, δεν είναι πάντοτε

⁹³ Το βιβλίο του Berelson (1952) αποτέλεσε και το πρώτο εγχειρίδιο για την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις σπουδές επικοινωνίας (communication studies).

σαφές εκ πρώτης όψεως και η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται οι λέξεις δεν μπορεί να αποτελεί και το μοναδικό κριτήριο για τη σημασία τους (Schreier 2012: 13). Σε αντίθεση λοιπόν, με την ποσοτικοποίηση και τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων, δόθηκε έμφαση στο νόημα και το περιεχόμενό τους, ούτως ώστε ακόμη και μια μοναδική εμφάνιση μιας λέξης ή μιας πρότασης να εξετάζεται από τον ερευνητή διότι σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες λέξεις και φράσεις μπορεί να αποδώσει ένα διαφορετικό νόημα στην ίδια την έρευνα (George 1959).

Το επίκεντρο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου είναι η κωδικοποίηση του υλικού και η δημιουργία ενός πλαισίου κωδικοποίησης. Ο τρόπος δημιουργίας του πλαισίου κωδικοποίησης είναι αρκετά σημαντικός, όχι μόνο στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου αλλά και στην ποιοτική έρευνα γενικότερα. Η κυριότερη διαφοροποίηση που υπάρχει κατά τη διαδικασία κωδικοποίησης είναι η επαγωγική ή παραγωγική τους ανάπτυξη (Mayring 2000· Patton 2002· Zhang & Wildemuth, 2009). Σύμφωνα με τους Hsieh και Shannon (2005), μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ τριών διαφορετικών τρόπων κωδικοποίησης, του συμβατικού (conventional), του κατευθυνόμενου (directed) και του αθροιστικού (summative). Η συμβατική κωδικοποίηση χρησιμοποιεί την επαγωγική λογική (Mayring ό.π.), άρα δημιουργεί κατηγορίες απευθείας από τα δεδομένα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη προϋπάρχουσες θεωρίες και οι προκύπτουσες κατηγορίες. Αυτό συνηθίζεται και στην θεμελιωμένη θεωρία, εξού και η ομοιότητα με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Η κατευθυνόμενη κωδικοποίηση χρησιμοποιεί την προϋπάρχουσα γνώση για το υπό μελέτη φαινόμενο και κατευθύνεται βάσει αυτής. Χρησιμοποιείται, επομένως, η παραγωγική λογική στην κατευθυνόμενη κωδικοποίηση, μέσω της οποίας τα δεδομένα επαληθεύουν τη θεωρία. Τέλος, υπάρχει ο συνδυασμός της ποσοτικής και της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου μέσω της αθροιστικής κωδικοποίησης, η οποία χρησιμοποιεί αφενός τη συχνότητα των λέξεων που εμφανίζονται σε ένα κείμενο με στόχο το υποδηλούμενο νόημα που προκύπτει από τον συνδυασμό αυτών.

Στην ίδια λογική της κατηγοριοποίησης των Hsieh και Shannon, η Schreier (2012: 71-77) διακρίνει τις κατηγορίες της κωδικοποίησης σε αυτές που προκύπτουν από τη θεματική (concept driven) και σε αυτές που προκύπτουν από τη θεωρία για τη

συγκεκριμένη θεματική (theory driven). Αντίστοιχα, προκρίνει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά του πλαισίου κωδικοποίησης, τις μονοδιάστατες κατηγορίες, οι οποίες θα πρέπει να είναι και αμοιβαία αποκλειόμενες, να εξαντλούν το υλικό και να επέρχεται ο κορεσμός των υποκατηγοριών. Πιο συγκεκριμένα, κάθε διάσταση θα πρέπει να αντιστοιχεί σε μία και μόνο όψη του υλικού και κάθε μονάδα κωδικοποίησης θα πρέπει να αντιστοιχεί σε μία και μόνο κατηγορία. Η κωδικοποίηση του υλικού θα πρέπει να είναι εξαντλητική έτσι ώστε ολόκληρο το υλικό να αποτυπωθεί σε υποκατηγορίες. Τέλος, θα πρέπει και το πλαίσιο κωδικοποίησης να αντιστοιχεί σε κάποιο κομμάτι του υλικού και η κάθε υποκατηγορία να εμφανίζεται έστω μία φορά στο υλικό. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες είναι χρήσιμο στον ερευνητή να υπάρχουν υποκατηγορίες, κυρίως προερχόμενες από τη θεωρία, οι οποίες δεν θα εντοπιστούν στο υλικό, έτσι ώστε να επιβεβαιώσουν ή να επεκτείνουν το πεδίο της έρευνας (Rustemeyer 1992).

Έχοντας υπόψη τη γενική τυπολογία και κατηγοριοποίηση που ακολουθείται στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, μπορεί κανείς να αξιοποιήσει το υλικό επαρκώς προκειμένου να αξιοποιηθούν όλες οι πτυχές της θεματικής που μελετάται. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου προέκυψε από την ανάγκη διεύρυνσης της ποσοτικής διάστασης και ίσως σε αρκετά σημεία της να διακατέχεται από μία τάση ποσοτικοποίησης, τουλάχιστον όσον αφορά στη δημιουργία του πλαισίου κωδικοποίησης. Αυτό, βέβαια, δεν υποδηλώνει κάποιο μειονέκτημα, ωστόσο για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας κρίνεται απαραίτητη μια επιπλέον ποιοτική διάσταση κατά την κωδικοποίηση και ανάλυση του υλικού, μέσω και της θεμελιωμένης θεωρίας, κυρίως λόγω της φύσης του υλικού (αφηγηματικές συνεντεύξεις) και της ίδιας της θεματικής της έρευνας, η οποία προέρχεται από μία καθαρά θετικιστική παράδοση μελέτης της εκλογικής συμπεριφοράς, οπότε η ποιοτική της διερεύνηση επιβάλλει προσεχτικά βήματα που εφάπτονται της αμιγούς ποιοτικής ανάλυσης.

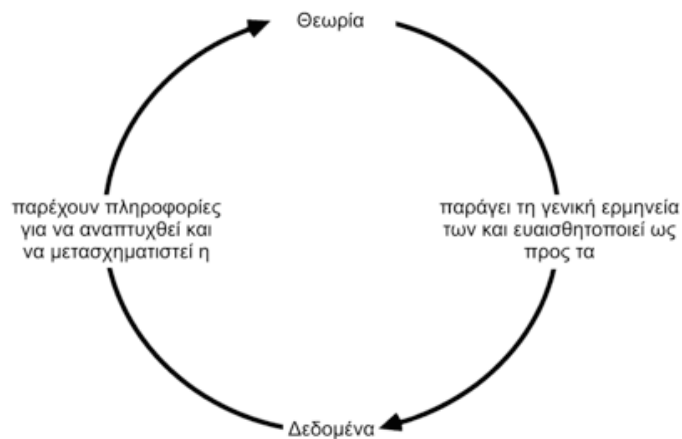
5.4.2 Θεμελιωμένη θεωρία και ανάλυση

Το ιστορικό πλαίσιο και οι μεθοδολογικές καταβολές της θεμελιωμένης θεωρίας παρουσιάστηκαν σε προηγούμενη ενότητα. Σε αυτήν την ενότητα είναι χρήσιμο να

γίνει μια συνοπτική παρουσίαση της θεμελιωμένης θεωρίας ως μεθόδου ανάλυσης και να αναπτυχθούν τα βήματα που ακολουθούνται κατά τη χρήση της έτσι ώστε να αναδειχθεί και η χρηστικότητα της στην παρούσα έρευνα, σε συνδυασμό με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου.

Η θεμελιωμένη θεωρία βασίζεται στην επαγωγική λογική, τουλάχιστον σύμφωνα με τους Glaser και Strauss (1967), επομένως αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα δεδομένα και τη θεωρία που αυτά μπορεί να παράγουν. Στη μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας είναι ευρέως γνωστή η φράση που χρησιμοποίησαν οι Glaser και Strauss: οι κατηγορίες αναδύονται από τα δεδομένα. Ενώ, λαμβάνοντας υπόψη και τον τρόπο με τον οποίο ταξινομείται η κωδικοποίηση στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, γίνεται αντιληπτή η σημασία που αποδίδεται στη σχέση θεωρίας και δεδομένων. Στη θεμελιωμένη θεωρία και στα αρχικά κείμενα των Glaser & Strauss, η «θεωρητική απροκαταληψία» (κατά τον Τσιώλη 2014: 90-94) θεωρείται το βασικότερο συστατικό της, έτσι ώστε να καθίσταται αδύνατη η μόλυνση των δεδομένων από τις θεωρητικές προκαταλήψεις των ερευνητών (βλ. και πιο πάνω στην υποενότητα για τις ιστορικές και επιστημολογικές καταβολές της θεμελιωμένης θεωρίας). Ωστόσο, όπως τονίζει ο Kelle (2007: 206-207) αλλά και οι Glaser & Strauss σε μεταγενέστερα κείμενά τους (Glaser 1978· Strauss 1987· Strauss & Corbin 1998· Glaser & Holton 2004), η έννοια της θεωρητικής ευαισθησίας ενδεχομένως να παρεξηγήθηκε, τόσο από τους ίδιους τους συγγραφείς όσο και από τους ερευνητές που εφάρμοσαν τη θεμελιωμένη θεωρία για να καταλήξει στην ορθή σημασία της (βλ. Γράφημα 30), δηλαδή στην αλληλεπίδραση της θεωρίας και των δεδομένων σε τέτοιο βαθμό ώστε να γίνεται η καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των εμπειρικών δεδομένων (Τσιώλης 2014: 94-95).

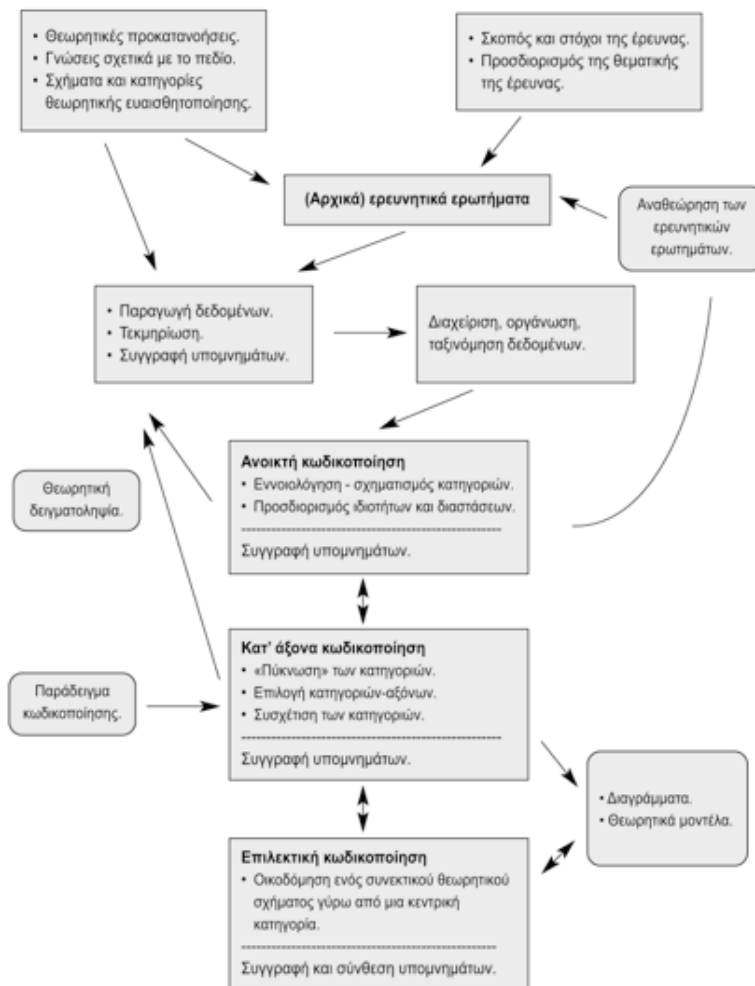
Γράφημα 30. Παραγωγή θεωρίας σύμφωνα με το μοντέλο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Τσιώλης 2014: 95

Εκτός, λοιπόν, από τη σημασία της θεωρίας στην κωδικοποίηση των δεδομένων, σημαντικό ρόλο παίζει και η διαδικασία της κωδικοποίησης καθαυτή. Σε αυτό το σημείο, οι θεμελιωτές της μεθόδου διαφοροποιήθηκαν· ο Glaser (1978) στο κείμενό του για τη θεωρητική ευαισθησία με τον ομώνυμο τίτλο, διακρίνει δύο φάσεις της κωδικοποίησης, την ανοιχτή και τη θεωρητική κωδικοποίηση (open and theoretical coding). Αρχικά, ο ερευνητής κατηγοριοποιεί τα δεδομένα και κωδικοποιεί το υλικό του με ουσιώδεις κατηγορίες και στη συνέχεια προσπαθεί να εντοπίσει αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ των κατηγοριών που σχημάτισε. Ο Strauss (1987) περίπου μια δεκαετία αργότερα, επέκτεινε το μοντέλο του Glaser και διέκρινε τη διαδικασία της κωδικοποίησης σε τρεις διαδοχικές φάσεις, την ανοιχτή, την κατ' άξονα και την επιλεκτική κωδικοποίηση (Τσιώλης 2014: 160-161). Ωστόσο, παρόλο που και οι δύο υπερτονίζουν τη σημασία της διαδικασίας και τα διαδοχικά στάδια της κωδικοποίησης, κατά κάποιο τρόπο αυτοαναιρούνται, καθώς σημαντικό κομμάτι της διαδικασίας θεωρούν την αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών σταδίων, «τον συνεχή διάλογο μεταξύ του μετασχηματιζόμενου συστήματος θεωρητικών κατηγοριών και υποθέσεων από τη μια και της παραγωγής και επεξεργασίας δεδομένων από την άλλη», όπως επισημαίνει ο Τσιώλης (ό.π.: 109 και για τη σχηματική αναπαράστασή της βλ. Γράφημα 31).

Γράφημα 31. Η διάρθρωση της ερευνητικής διαδικασίας σύμφωνα με την ΘΘ

Πηγή: όπως παρατίθεται στο Τσιώλης 2014: 111

Επίσης, αυτό που κάνει ακόμη πιο σημαντική την κωδικοποίηση στη θεμελιωμένη θεωρία, είναι η μετάβαση από την περιγραφή στην εννοιολόγηση (Holton 2007: 272-274). Σε αντίθεση με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, η θεμελιωμένη θεωρία δίνει έμφαση στην κατασκευή ενός εννοιολογικού πλαισίου, το οποίο θα συνδέσει τα δεδομένα με ένα «λανθάνον κοινωνικό μοτίβο» που διέπει τις συμπεριφορές, αντιλήψεις, πιστεύω, συναισθήματα των υποκειμένων που αποτελούν το αντικείμενο της έρευνας (Locke 2001). Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό είναι απαραίτητη η διαδικασία ενός συνεχούς και ανοιχτού «διαλόγου» του ερευνητή με τα δεδομένα έως ότου επέλθει ο θεωρητικός κορεσμός. Αυτό ονομάζεται ανοικτή κωδικοποίηση, η οποία ξεκινά με την γραμμή προς γραμμή ανάλυση των δεδομένων και τον σχηματισμό των βασικών εννοιών. Είναι η φάση της ανοιχτής κωδικοποίησης, στην οποία συμφωνούν και οι δύο «πατέρες» της

θεμελιωμένης θεωρίας, κατά την οποία προκύπτουν οι βασικές έννοιες, οι ιδιότητές και οι διαστάσεις τους (Strauss & Corbin 1998: 101). Ο ερευνητής κατατέμνει το κείμενο και αποδίδει τις αντίστοιχες έννοιες σε κάθε κομμάτι του κειμένου που διαχωρίζει, ενώ παράλληλα μπορεί να διατηρεί και ένα υπόμνημα για κάθε έννοια που εντοπίζει, στο οποίο αναφέρεται με λεπτομέρεια στη σύνδεση της έννοιας που εντόπισε στο συγκεκριμένο απόσπασμα με το σύνολο το δεδομένων και τον ερευνητικό του στόχο (Glaser & Strauss 1967).

Στο δεύτερο στάδιο της κωδικοποίησης κατά Strauss & Corbin, την κατ' άξονα κωδικοποίηση, ο ερευνητής αφού έχει χτίσει τον βασικό κορμό της κωδικοποίησης με κατηγορίες και τις υποκατηγορίες τους, προσπαθεί να τις συσχετίσει μεταξύ τους, να ανακαλύψει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να συνδέονται οι κατηγορίες μεταξύ τους και γενικότερα εξετάζει πιο συστηματικά το υλικό του μετά από την ανοιχτή κωδικοποίηση. Οι Strauss & Corbin (1998: 127-128), προκειμένου να κάνουν τη διαδικασία της κατ' άξονα κωδικοποίησης πιο εύκολα κατανοητή και διαχειρίσιμη, κατασκεύασαν το παράδειγμα κωδικοποίησης (coding paradigm) με το οποίο αναδεικνύονται οι εννοιολογικές σχέσεις και εξετάζονται οι διάφορες πτυχές του υπό μελέτη φαινομένου. Το παράδειγμα κωδικοποίησης περιλαμβάνει τρεις βασικές παραμέτρους που θα πρέπει να εξετάζονται κατά τη δεύτερη φάση της κωδικοποίησης: τις συνθήκες (conditions), τις δράσεις/διαδράσεις (actions/interactions) και τις συνέπειες (consequencies). Οι συνθήκες είναι εκείνα τα γεγονότα που συνθέτουν το υπό μελέτη φαινόμενο και περιγράφονται από το υποκείμενο της μελέτης. Οι δράσεις και οι διαδράσεις περιγράφουν τις στρατηγικές και τις συμπεριφορές που αναπτύσσουν τα υποκείμενα του εξεταζόμενου φαινομένου, οι οποίες έχουν συγκεκριμένες συνέπειες. Επομένως, οι διαφορετικές κατηγορίες που έχουν προκύψει καθώς και οι συσχετίσεις τους, αντιστοιχούν σε κάποια από τις παραμέτρους του παραδείγματος κωδικοποίησης. Για παράδειγμα, στην αφήγηση ενός άνεργου για τον τρόπο με τον οποίο βιώνει την ανεργία και τη σύνδεση του συγκεκριμένου βιώματος με την πολιτική του συμπεριφορά, σύμφωνα με το παράδειγμα κωδικοποίησης των Strauss & Corbin, οι βασικές κατηγορίες της ανοιχτής κωδικοποίησης θα κατανεμηθούν ανάλογα με το περιεχόμενό τους, στις συνθήκες του βιώματος της ανεργίας, στις δράσεις του ή αλλιώς τη συμπεριφορά

του ως ανέργου και τη σύνδεσή της με πολιτικές παραμέτρους και τις συνέπειες της συγκεκριμένης συμπεριφοράς είτε για τον ίδιο είτε για το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα εν προκειμένω.

Τέλος, η επιλεκτική κωδικοποίηση αποτελεί μια διαδικασία επανεξέτασης και επιβεβαίωσης της κωδικοποίησης και ανάδειξης της θεωρίας που προέκυψε. Η θεωρία που προκύπτει αφορά στο υπό μελέτη φαινόμενο και επεξηγεί τα πρότυπα συμπεριφοράς, αντιλήψεων και γενικότερα των δράσεων και διαδράσεων των υποκειμένων της έρευνας. Ακόμη εξετάζει και τις συνθήκες ή τους παράγοντες που συνιστούν στη διαμόρφωση αλλά και μεταβολή αυτών των δράσεων (Τσιώλης 2014: 135). Στην φάση της επιλεκτικής κωδικοποίησης, ο ερευνητής στην ουσία περιγράφει τα βασικά συστατικά της έρευνάς του, το πλαίσιο κωδικοποίησης και τις σχέσεις μεταξύ των κατηγοριών και με αυτόν τον τρόπο ελέγχει και την ορθότητα τόσο του παραδείγματος κωδικοποίησης όσο και του ερμηνευτικού του πλαισίου.

Η τεχνική της ανάλυσης που βασίζεται στη θεμελιωμένη θεωρία, είναι μία αρκετά ενδεδειγμένη και συστηματική μέθοδος ανάλυσης, η οποία επιχειρεί να κατασκευάσει ερμηνευτικές νοηματοδοτήσεις, παραγόμενες από ένα πλούτο ποιοτικών δεδομένων που συνήθως είναι δύσκολο να συνδυαστούν. Επομένως, ξεφεύγει από την απλή περιγραφική λογική που συνήθως αποδίδεται στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου και αναδεικνύει τις σχέσεις μεταξύ των δεδομένων. Οι αιτιώδεις σχέσεις αποφεύγονται στην ποιοτική έρευνα, ωστόσο είναι μία σημαντική παράμετρος σε κάθε είδος έρευνας που συμβάλει στην κατασκευή της ερμηνείας ενός φαινομένου, συνδυάζοντας την οπτική των υποκειμένων της έρευνας αλλά και του ερευνητή. Η μεταχείριση της θεωρίας ως μολυσματικού στοιχείου, τουλάχιστον από τα πρώτα κείμενα των Glaser & Strauss, αποτελεί ένα μειονέκτημα, ωστόσο μετέπειτα αναθεωρούν και χρησιμοποιούν τη θεωρία, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό που το κάνει η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Οι δύο αυτές μέθοδοι δεν διαφέρουν πολύ, αντιθέτως σε αρκετά σημεία ταυτίζονται, ωστόσο η ενσωμάτωση της θεωρίας από την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου στην δημιουργία των κατηγοριών (theory driven categories), συμπληρώνει σε βασικά σημεία την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, τουλάχιστον για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, όπως θα γίνει φανερό και κατά την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων μας.

5.5 Αξιολόγηση της έρευνας

Η ποιοτική έρευνα είναι ένα αχανές πεδίο μελέτης και τις περισσότερες φορές υπάρχει τεράστια ποσότητα δεδομένων που έχει επεξεργαστεί. Η επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων μέσω αναλυτικών πλαισίων κωδικοποίησης είναι πολύτιμη για τη μείωση του όγκου των δεδομένων, ωστόσο αποτελεί διαδικασία που υπόκειται στην υποκειμενική κρίση του ερευνητή, όσο και αν αυτός τηρεί τους κώδικες δεοντολογίας μιας ερευνητικής διαδικασίας. Εντούτοις, κάθε έρευνα θα πρέπει να υπόκειται σε κανόνες, η τήρηση των οποίων θα την καθιστά έγκυρη, αξιόπιστη, ακέραιη, διεξοδική, αυθεντική και εμπιστεύσιμη (από τους πολλούς όρους που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση της ποιοτικής έρευνας, βλ. Cho & Trent 2014· Miles & Huberman 1994· Patton 2002· Creswell 2007).

Η εγκυρότητα (validity), η αξιοπιστία (reliability) και η αντικειμενικότητα (objectivity) αποτέλεσαν τα βασικά κριτήρια αξιολόγησης της επιστημονικής έρευνας, στην ποσοτική της εκδοχή (Krippendorff 2004· Neuendorf 2002). Η εγκυρότητα σχετίζεται κυρίως με τη διαδικασία που ακολουθείται σε μία έρευνα και κατά πόσο αυτή η διαδικασία «μελετά αυτό που ισχυρίζεται ότι μελετά» (Τσιώλης 2014: 507· Mason 2009: 330)· για παράδειγμα στην παρούσα έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των νέων, θα πρέπει με σαφήνεια να αποδείξουμε ότι μελετάμε την πολιτική συμπεριφορά (όπως αυτή θα οριστεί με βάση τη θεωρία π.χ. εκλογική συμπεριφορά, ενδιαφέρον για την πολιτική, συμμετοχή σε συνδικάτα και σωματεία, συμμετοχή σε διαδηλώσεις διαμαρτυρίας κ.λπ.) των νέων (όπως αυτοί θα οριστούν και πάλι βάσει της θεωρίας και των ορισμών που χρησιμοποιούν οι διεθνείς οργανισμοί μέτρησης μακροοικονομικών δεδομένων). Η αξιοπιστία σχετίζεται με τη δυνατότητα ακριβούς αναπαραγωγής των αποτελεσμάτων της έρευνας μέσα στο χρόνο και η αντικειμενικότητα προϋποθέτει την αμεροληψία του ερευνητή από τις προσωπικές του αντιλήψεις και τις προκαταλήψεις (Τσιώλης 2014: 507· Mason 2009: 331). Ωστόσο, αυτά τα δύο κριτήρια δεν μπορούν να εφαρμοστούν με ακρίβεια στην ποιοτική έρευνα καθώς το ερευνητικό αντικείμενο δεν είναι απόλυτα μετρήσιμο και οι προκαταλήψεις επηρεάζουν τόσο την ανάλυση

του ερευνητή όσο και την αφήγηση της πραγματικότητας από τα υποκείμενα της έρευνας. Αυτό που προτείνει η Mason είναι η κατάλληλη παρουσίαση των ερευνητικών αποτελεσμάτων έτσι ώστε να την αντιληφθεί και το κοινό ως έγκυρη και αξιόπιστη· αυτό προϋποθέτει έναν απολογισμό από την πλευρά του ερευνητή στον οποίο θα αναφέρεται διεξοδικά τόσο στον αναγκαιότητα του τρόπου συλλογής δεδομένων όσο και στην αρτιότητα του τρόπου ανάλυσής του (ό.π.: 328-329).

Προκειμένου να αρθούν τα ανωτέρω προβλήματα, οι ερευνητές που ακολουθούν ποιοτικές μεθόδους, θεώρησαν τα ανωτέρω κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας προσανατολισμένα περισσότερο στην θετικιστική παράδοση και γι' αυτό τον λόγο προσάρμοσαν τα κριτήρια αξιολόγησης. Οι Lincoln & Guba (1985) διέκριναν πέντε κριτήρια που διασφαλίζουν την εμπιστευσιμότητα (trustworthiness) της ποιοτικής έρευνας: την πιστότητα, την μεταφερσιμότητα, την φερεγγυότητα, την επαληθευσιμότητα και την αυθεντικότητα που πρόσθεσαν σε μεταγενέστερη μελέτη τους (Guba & Lincoln 1989). Η πιστότητα, όπως και με την αναζήτηση της αιτιακής σχέσης μεταξύ δύο μεταβλητών, «δηλώνει την αντιστοιχία ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές κατασκευές και στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι απόψεις τους» (Τσιώλης 2014: 510). Η μεταφερσιμότητα προσπαθεί να καλύψει το κενό της εξωτερικής εγκυρότητας που υπάρχει στην ποσοτική παράδοση και γι' αυτό το λόγο με την «πυκνή» και αναλυτική απόδοση της ερευνητικής διαδικασίας φιλοδοξεί να καταστήσει δυνατή τη μεταφορά της ή τη μίμησή της από διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια και ερευνητικές αφετηρίες (ό.π.: 511). Η φερεγγυότητα, σε αντιστοιχία με την αξιοπιστία, προσπαθεί να υπερκεράσει το χρονικό κριτήριο μιας έρευνας, κατά το οποίο τα ευρήματά της θα πρέπει να παραμένουν σταθερά σε οποιαδήποτε στιγμή αυτή αναπαραχθεί. Έτσι, με την φερεγγυότητα ο ποιοτικός ερευνητής εντοπίζει εκείνες τις μεταβλητές ή τις καταστάσεις και τους παράγοντες που συμβάλουν στην μεταβολή συμπεριφορών ή αντιλήψεων των ερευνητικών υποκειμένων. Η επαληθευσιμότητα, που αντιστοιχεί στην ζητούμενη αντικειμενικότητα της ποσοτικής έρευνας, μπορεί να επιτευχθεί με τη βοήθεια και άλλων ερευνητών που καλούνται να κωδικοποιήσουν τα δεδομένα της ίδιας έρευνας. Η επαληθευσιμότητα συνίσταται στον ίδιο τρόπο κωδικοποίησης από διαφορετικούς

ερευνητές. Ωστόσο, αυτό το κριτήριο σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να αποκτήσει και έναν ποσοτικό χαρακτήρα καθώς είναι αδύνατο να παρουσιαστούν ή να αποδειχθούν δύο διαφορετικές κωδικοποιήσεις από διαφορετικούς ερευνητές.

Παρόλη την πληθώρα των κριτηρίων που παρήχθησαν από την ποιοτική παράδοση για την αξιολόγηση της ποιοτικής έρευνας, η Morse (1999) υποστηρίζει ότι η έλλειψη εγκυρότητας και αξιοπιστίας καθιστά μία έρευνα ανεπαρκή. Σε μια προσπάθεια ανάδειξης της αναγκαιότητας κριτηρίων εγκυρότητας και αξιοπιστίας και ασκώντας κριτική στην τυπολογία των Lincoln & Guba, υποστηρίζουν ότι «η εφαρμογή κριτηρίων εμπιστευσιμότητας μπορεί να συμβάλλει στην αξιολόγηση της σχολαστικότητας, ακρίβειας και διεξοδικότητας της έρευνας αλλά δεν τις εξασφαλίζει» και αντίστοιχα «η εφαρμογή κάποιων προδιαγραφών μπορεί να αξιολογεί τη σχετικότητα και τη χρησιμότητα της έρευνας αλλά δεν τις εξασφαλίζει» (Morse et al. 2002: 17). Το βασικό σημείο της επιχειρηματολογίας τους έγκειται στην εφαρμογή των ανωτέρω κριτηρίων εκ των υστέρων, τα οποία κρίνουν μόνο το αποτέλεσμα και όχι τη διαδικασία. Προκειμένου να ξεπεράσουν αυτό το αδύναμο σημείο της διαδικασίας αξιολόγησης που συστήθηκε από τους Lincoln & Guba, προτείνουν την υιοθέτηση «στρατηγικών επαλήθευσης»: μεθοδολογική συνοχή, δειγματοληπτική επάρκεια, ταυτόχρονη συλλογή και ανάλυση δεδομένων, θεωρητική σκέψη και ανάπτυξη θεωρίας είναι οι πέντε στρατηγικές που προτείνονται και οι οποίες έρχονται σε πλήρη συνάφεια με τις απαιτήσεις της θεμελιωμένης θεωρίας (Morse et al. 2002: 18-19).

Συνοψίζοντας, οι Cho & Trent (2006) ομαδοποιούν τις παραπάνω κατηγορίες αξιολόγησης και στρατηγικές επαλήθευσης στην προσέγγιση συναλλαγής (transactional approach) την οποία διαχωρίζουν από τη μετασχηματιζόμενη εγκυρότητα (transformational validity). Η προσέγγιση συναλλαγής αναφέρεται σε εκείνη τη διαδικασία κατά την οποία ο ερευνητής βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία με τα δεδομένα και την ανάλυσή τους και συνεχώς τα επανεξετάζει προκειμένου να επιτύχει τον μεγαλύτερο βαθμό εγκυρότητας. Δύο είναι οι βασικοί τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται η συναλλασσόμενη εγκυρότητα, ο επανέλεγχος μέσω των μελών μιας έρευνας (member checking) και η τριγωνοποίηση (triangulation). Ο επανέλεγχος μέσω των συμμετεχόντων στην έρευνα προϋποθέτει «την

αναπαραγωγή των δεδομένων στους συμμετέχοντες έτσι ώστε να γίνει έλεγχος για την ακρίβεια απόδοσης των λεγομένων τους αλλά και των αντιδράσεών τους σε αυτήν την απόδοση, ακόμη και όταν δεν συμφωνούν» (ό.π.: 322). Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατό να αποφευχθούν παρεξηγήσεις και να ξεκαθαρίσουν δυσνόητα σημεία, παρόλα αυτά είναι μια διαδικασία αρκετά δύσκολη καθώς απαιτεί επιπλέον χρόνο συμμετοχής από τους πληροφορητές, που δεν είναι πάντοτε πρόθυμοι να διαθέσουν, αλλά και έναν βαθμό κατανόησης της αναλυτικής διαδικασίας που δεν είναι πάντοτε εύκολο να επιτευχθεί, κυρίως λόγω της μη εξοικείωσης του συμμετέχοντα με τους αναλυτικούς κώδικες που χρησιμοποιεί ο ερευνητής. Εκτός από τη συμμετοχή των πληροφορητών στον επανέλεγχο, η προσέγγιση της συναλλαγής δίνει έμφαση στην τριγωννοποίηση, δηλαδή στη χρήση και των συνδυασμό διαφορετικών μεθόδων σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας προκειμένου να υπερκεραστούν οι επιμέρους αδυναμίες της κάθε μεθόδου (Campbell & Fiske 1959· Flick 1992· Erzberger & Kelle 2003· Creswell 2007).

Η μετασχηματιζόμενη εγκυρότητα αφορά στη δυναμική των αποτελεσμάτων που πρέπει να έχει μία έρευνα. Σύμφωνα με τους οπαδούς αυτής της προσέγγισης (Lather 1986· Kvale 1995· Scheurich 1996· Richardson 1997· Beverly 2000), στόχος κάθε έρευνας θα πρέπει να είναι η χάραξη πολιτικών ή η καθοδήγησή τους μέσω των βαθύτερων νοημάτων που προκύπτουν, έτσι ώστε ο ερευνητής να προσφέρει βοήθεια στα ερευνητικά του υποκείμενα. Συνήθως, τέτοιες έρευνες αφορούν είτε καταπιεσμένες ομάδες του πληθυσμού (άστεγοι, γυναίκες που αντιμετωπίζουν τη βία, μετανάστες, κ.λπ.) είτε βασικά προβλήματα της κοινωνίας (φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, κ.λπ.), για τα οποία μέσω της ανάδειξης των ιδιαίτερων πτυχών τους καθίσταται δυνατή η καλύτερη αντιμετώπισή τους (Cho & Trent 2006: 325).

Όπως γίνεται κατανοητό, η διαδικασία της αξιολόγησης της ποιοτικής έρευνας αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς διαφοροποιείται σε βασικά σημεία από τις ποσοτικές πρακτικές, κυρίως λόγω του μικρού μεγέθους των δειγμάτων που επιλέγονται ή των πρακτικών που ακολουθούνται, όπως η παρατήρηση ή έρευνα δράσης (action research) που είναι δύσκολο να αναπαραχθούν με τις ίδιες ακριβώς συνθήκες. Όλα αυτά σε αρκετές περιπτώσεις είναι ικανά να δημιουργήσουν

αμφιβολίες για την ποιότητα και την ακεραιότητα της έρευνας. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η επιστημονική συζήτηση όσον αφορά τους τρόπους και τα κριτήρια αξιολόγησης της ποιοτικής έρευνας έχει επεκταθεί θεματικά, λαμβάνοντας υπόψη και τις ενστάσεις για τα κριτήρια αξιολόγησης. Οι βασικές διαφωνίες, σύμφωνα με τα παραπάνω, έγκεινται στα κριτήρια και στη διαδικασία της αξιολόγησης· η κριτική της ποσοτικής παράδοσης στην ποιοτική έρευνα κατεύθυνε και τα κριτήρια αξιολόγησης σε μια ποσοτικοποιημένη κατεύθυνση, ωστόσο αυτό δημιούργησε ενστάσεις από τους ίδιους τους ερευνητές, οι οποίοι καθιέρωσαν κριτήρια αξιολόγησης προσαρμοσμένα στην ποιοτική κατεύθυνση. Επιπλέον, λόγω της φύσης της ποιοτικής έρευνας και της αδυναμίας πιστής αναπαραγωγής της, κρίθηκε απαραίτητη η αξιολόγηση της διαδικασίας που ακολουθείται σε κάθε έρευνα και όχι η εκ των υστέρων επαλήθευσή της. Από αυτόν τον κριτικό διάλογο των ειδικών της ποιοτικής μεθοδολογίας, προέκυψαν συστηματικά και αξιόπιστα στοιχεία ελέγχου της ποιοτικής έρευνας που την καθιστούν αδιαμφισβήτητη.

5.6 Ηθική και δεοντολογία στην έρευνα

Όπως είδαμε στις προηγούμενες ενότητες, η ποιοτική έρευνα είναι πολύπλευρη και δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να προσεγγίσει το ερευνητικό του υποκείμενο με πολλούς τρόπους. Ωστόσο, λόγω της εγγύτητας του ερευνητή με το ερευνητικό υποκείμενο και της ιδιαίτερης φύσης των προσωπικών δεδομένων που συγκεντρώνονται, είναι απαραίτητη η οριοθέτησή της. Ο τρόπος με τον οποίο ο ερευνητής θα μεταχειριστεί τόσο τους ίδιους τους πληροφορητές του όσο και τα δεδομένα που θα του προσφέρουν (είτε μέσω συνεντεύξεων, ομαδικών συζητήσεων, είτε μέσω παρατήρησης) υπόκειται σε κάποιους κανόνες, έτσι ώστε να μην είναι δυνατή η παραβίαση της ηθικής ακεραιότητας των πληροφορητών. Η ανάγκη θεσμοθέτησης τέτοιου είδους κανόνων προέρχεται από τη βιοϊατρική έρευνα και τη συμμετοχή ανθρώπων σε πειράματα. Μάλιστα, όπως μας ενημερώνει ο Berg (2001: 40-41), η επιστημονική κοινότητα κινητοποιήθηκε για την προστασία των συμμετεχόντων σε έρευνες κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα πειράματα των Ναζί σε ανθρώπους. Ο Κώδικας της Νυρεμβέργης (“The Nuremberg

Code 1947” 1996) και αργότερα η συμφωνία του Ελσίνκι έδωσαν νομική υπόσταση στους ηθικούς κανόνες της επιστημονικής έρευνας, τους οποίους υιοθέτησαν και αρκετές επιστημονικές ενώσεις.

Αυτοί οι κανόνες ηθικής έχουν είτε θεσμοθετηθεί και νομοθετηθεί σε εθνικό επίπεδο είτε ακολουθούνται οδηγίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Επίσης, επειδή ως επί το πλείστον η επιστημονική έρευνα διενεργείται από πανεπιστήμια, το κάθε πανεπιστήμιο ορίζει Επιτροπές Ηθικής οι οποίες επιβλέπουν το ερευνητικό έργο. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν αντίστοιχες Επιτροπές Ηθικής σε όλα τα πανεπιστήμια, ωστόσο, η ερευνητική διαδικασία η οποία τίθεται στην κρίση ειδικών πρέπει να πληρεί τους κανόνες ηθικής προκειμένου να αξιολογηθεί και φυσικά να μην παραβιάζει τα προσωπικά δεδομένα.⁹⁴

Οι κανόνες ηθικής στην κοινωνική έρευνα συνίστανται σε δύο βασικές αρχές, την αρχή της συνειδητής συγκατάθεσης και στην αρχή της αποφυγής βλάβης (Berg 2001· Hopf 2004· Ryen 2004). Η αρχή της συνειδητής συγκατάθεσης αναφέρεται στην ενημέρωση που πρέπει να παρέχεται στον πληροφορητή πριν να συμμετάσχει στην έρευνα για το ίδιο το αντικείμενο της έρευνας. Θα πρέπει ο πληροφορητής να είναι πλήρως ενημερωμένος για τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο η δική του συμμετοχή θα συμβάλλει στην απάντηση των συγκεκριμένων ερωτημάτων. Η Επιτροπή Ηθικής της Γερμανικής Εταιρείας Κοινωνιολογίας⁹⁵ προβλέπει ότι ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες δεν είναι δυνατή η ενημέρωση του πληροφορητή για την έρευνα γιατί μπορεί να επηρεάσει τα αποτελέσματά της, θα πρέπει οι ερευνητές με κάποιο τρόπο να διασφαλίζουν τη συγκατάθεση του συμμετέχοντα.⁹⁶ Το θέμα έχει απασχολήσει

⁹⁴ Βλ. Αναλυτικά στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων η οποία είναι αρμόδια για τον αντίστοιχο έλεγχο

http://www.dpa.gr/portal/page?_pageid=33,123437&_dad=portal&_schema=PORTAL (ημερομηνία πρόσβασης 12/03/2015).

⁹⁵ Βλ. <http://www.sozilogie.de/en/gsa.html> (ημερομηνία πρόσβασης 12/03/2015).

⁹⁶ Τέτοιες περιπτώσεις είναι συνήθως τα πειράματα κατά τη διεξαγωγή των οποίων οι συμμετέχοντες τροφοδοτούνται με διάφορα «κίνητρα» τα οποία ωστόσο μπορεί να μην είναι πραγματικά, όπως για παράδειγμα οι ψευδείς ειδήσεις. Αν ο ερευνητής αποκαλύψει στον συμμετέχοντα ότι θέλει να μελετήσει την αντίδρασή του σε συγκεκριμένες ειδήσεις τότε είναι πολύ πιθανό ο συμμετέχοντας να προσαρμόσει τη στάση του. Γι'αυτό το λόγο υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις στην πλήρη ενημέρωση του ερευνητικών υποκειμένων. Η Γερμανική νομοθεσία ωστόσο, προκειμένου να προστατέψει τους πολίτες προβλέπει την εκ των υστέρων ενημέρωση του

επισταμένως και την επιστημονική κοινότητα, αναγνωρίζοντας το πρόβλημα της ελλιπούς ενημέρωσης, ωστόσο επειδή θεωρείται αναγκαίο σε ορισμένες περιπτώσεις για την ολοκλήρωση της έρευνας και την απαραίτητη στρατολόγηση συμμετεχόντων, οι οποίοι αν μάθαιναν όλα στα στοιχεία της έρευνας ενδεχομένως να μη συμμετείχαν σε αυτή, δείχνει την ανάλογη κατανόηση και επιείκεια (Bulmer 1982· Fine 1993· Thorne 1998· Gobo 2001· Berg 2001).

Η αρχή της αποφυγής βλάβης προϋποθέτει την πλήρη προστασία του συμμετέχοντα σε μία έρευνα, καθώς κάποιες από τις πληροφορίες που θα δώσει μπορεί να τον στοχοποιήσουν. Επομένως, κρίσιμη σε αυτή την περίπτωση είναι η διασφάλιση της επιστευτικότητας και της ανωνυμίας του πληροφορητή. Η εμπιστευτικότητα συνίσταται στην απόκρυψη οποιουδήποτε στοιχείου θα μπορούσε να αποκαλύψει την ταυτότητα του πληροφορητή, ενώ η ανωνυμία αναφέρεται σε έρευνες στις οποίες το όνομα του πληροφορητή δεν γίνεται γνωστό (Berg ό.π.: 57-58). Ωστόσο, επειδή, συνήθως στην ποιοτική έρευνα υπάρχει προσωπική επαφή του ερευνητή με το υποκείμενο της έρευνας, τα στοιχεία της ταυτότητάς του είναι γνωστά. Η διασφάλιση της εμπιστευτικότητας και της ανωνυμίας των υποκειμένων μιας έρευνας δεν είναι πάντοτε δεδομένη και σε αρκετές περιπτώσεις δεν μπορεί να προστατευτεί και νομικά. Ειδικά σε περιπτώσεις παραβατικών συμπεριφορών, για τις οποίες τα στοιχεία από μία επιστημονική έρευνα μπορούν να αποδειχθούν πολύτιμα, το νομικό έρεισμα της διασφάλισης της ανωνυμίας δεν ευσταθεί στο δικαστήριο.⁹⁷

συμμετέχοντα και του δίνει τη δυνατότητα απαγόρευσης χρήσης των δεδομένων που προέκυψαν από τις δικές του απαντήσεις (Horf ό.π.: 335).

⁹⁷ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σύλληψης του Gerry Adams, αρχηγού του Sinn Féin, του πολιτικού κόμματος με άμεσες διασυνδέσεις με τον παραστρατιωτικό IRA. Ο Gerry Adams συνελήφθη πριν από μερικούς μήνες κατηγορούμενος για την απαγωγή και δολοφονία μιας γυναίκας το 1972. Τα στοιχεία για την σύλληψή του προέκυψαν από ένα ερευνητικό πρόγραμμα που μελετούσε τις συγκρούσεις στην Ιρλανδία εκείνη την περίοδο. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μελέτης χρησιμοποιήθηκαν οι αφηγήσεις άλλων μελών του IRA στις οποίες κατονόμαζαν τον Adams ως ένοχο για τη συγκεκριμένη ενέργεια. Φυσικά, η συγκεκριμένη αποκάλυψη δεν έγινε από τους ερευνητές αλλά από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, οι οποίες σε συνεντεύξεις τους σε μέσα ενημέρωσης αποκάλυψαν ότι στο συγκεκριμένο πρόγραμμα γίνονται αναφορές σε εγκληματικές ενέργειες. Οι εισαγγελικές αρχές της Ιρλανδίας μετά από δικαστικό αγώνα κατάφεραν να αποκτήσουν τις συγκεκριμένες αφηγήσεις από το ερευνητικό πρόγραμμα και να τις χρησιμοποιήσουν για την άσκηση δίωξης κατά του Adams. Για μια σύνοψη της υπόθεσης βλ.

Από τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι οι ηθικοί κανόνες που πρέπει να τηρούνται σε μία επιστημονική έρευνα, παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχουν πλαισιωθεί και νομικά, υπόκεινται σε υποκειμενικές αξιολογήσεις και συγκυριακές απαιτήσεις που τους καθιστούν επισφαλείς. Άλλωστε, όπως ρητά το θέτει η Ryen (2004: 233) «τα ηθικά ζητήματα έχουν να κάνουν με την ηθική πρακτική, αλλά η ηθική είναι ένα πεδίο που συγκροτείται και τοποθετείται κοινωνικά», επομένως, οι ηθικοί κανόνες και η τήρησή τους θα εξαρτάται πάντα και από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η επιστημονική έρευνα.

5.7 Σύνοψη

Οι πολλές και διαφορετικές παραδόσεις της ποιοτικής έρευνας, στις οποίες συγκαταλέγονται οι μελέτες περίπτωσης, η εθνογραφία, η φαινομενολογία, η βιογραφική/αφηγηματική έρευνα και η θεμελιωμένη θεωρία, διέπονται από κάποια κοινά βασικά συστατικά στοιχεία, όπως ο τρόπος συλλογής και ανάλυσης δεδομένων, η δειγματοληψία, η αξιολόγηση της έρευνας και κανόνες ηθικής τους οποίους πρέπει να τηρεί. Για κάθε ένα από τα παραπάνω στοιχεία της ποιοτικής έρευνας έγινε συνοπτική καταγραφή, ώστε να είναι δυνατός ο διαχωρισμός των μεθοδολογικών παραδόσεων και να αναδειχθεί ο τύπος της έρευνας για την οποία ενδείκνυται κάθε μια μέθοδος.

Το βασικό κοινό χαρακτηριστικό, σε όλες τις μεθόδους που περιγράφησαν πιο πάνω, είναι η συνεχής αλληλεπίδραση του ερευνητή με τα δεδομένα και τα υποκείμενα της έρευνας. Μια αλληλεπίδραση που ξεκινά από τη συλλογή των δεδομένων και σταματά στην παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνας. Αυτό το στοιχείο δίνει και το συγκριτικό πλεονέκτημα για την εις βάθος ανάλυση ενός φαινομένου, σε αντίθεση με τις ποσοτικές μετρήσεις. Ωστόσο, αυτό που παρατηρεί κανείς στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας, είναι η επαναλαμβανόμενη σύγκριση με την ποσοτική έρευνα, καθώς οι ποιοτικές μέθοδοι

έχουν υποστεί αρκετή κριτική για τις μεθοδολογικές πρακτικές που ακολουθούν. Παρόλα αυτά, η κριτική και η σύγκριση μεταξύ των δύο μεθοδολογικών παραδόσεων υπήρξαν ιδιαίτερα εποικοδομητικές και για τα δύο σκέλη της μεθοδολογίας, αφού σήμερα ακολουθούν συστηματικά κανόνες σε όλα τα στάδια της έρευνας, καθιστώντας τα συμπεράσματά τους συγκρίσιμα, έγκυρα, επαληθεύσιμα και γενικεύσιμα.

Κεφάλαιο 6 Η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων

Όπως αναφέρθηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των όψεων της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων, δηλαδή, του τρόπου με τον οποίο το συγκεκριμένο βίωμα συνδέεται με το πολιτικό πεδίο. Η ατομική πολιτική συμπεριφορά διαμορφώνεται μέσω μιας πολύπλοκης διαδικασίας και αποτελεί συνδυασμό ιστορικά διαμορφωμένων βιωμάτων, κοινωνικά κατασκευασμένων χαρακτηριστικών και ορθολογικών κρίσεων. Όπως αναφέρουν ο Campbell κ.ά. (1960), η πολιτική συμπεριφορά προκύπτει από έναν συνδυασμό παραγόντων σε μια χοάνη αιτιότητας. Κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος t έως $t+1$ και εφόσον γνωρίζουμε τους παράγοντες που εισέρχονται στη χοάνη αιτιότητας, είμαστε σε θέση να προβλέψουμε την πολιτική συμπεριφορά. Ωστόσο, στις κοινωνικές επιστήμες, αυτή η συμπεριφορική συνοχή που υπακούει σε ορισμένους κανόνες δεν μπορεί να είναι δεδομένη καθώς παρεμβάλλονται γεγονότα και καταστάσεις που μπορεί να έχουν απρόβλεπτες συνέπειες αλλά και εξαιρέσεις από αυτόν τον συνεκτικό κύκλο της αναμενόμενης συμπεριφοράς.

Τα γεγονότα και οι καταστάσεις που παρεμβάλλονται μπορεί να επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνίας και οι συνέπειές τους να διαχέονται στο κοινωνικό σύνολο. Τέτοια γεγονότα μπορεί να είναι μια οικονομική κρίση, μια πολιτική κρίση είτε εγχώρια είτε διεθνής, μια φυσική καταστροφή και άλλες τέτοιου είδους καταστάσεις ή ρίσκα, σύμφωνα με τον Ulrich Beck (Adam, Beck, and Van Loon 2000; Beck 2006), που επηρεάζουν το σύνολο των ανθρώπων με διαφορετική ενδεχομένως δυναμική. Εκτός, όμως από αυτές τις καταστάσεις ρίσκου που επηρεάζουν ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο, υπάρχουν ατομικά βιώματα που έχουν επίδραση στην ατομική συμπεριφορά και σε όλες τις εκφάνσεις της. Στην παρούσα έρευνα, αυτές οι δύο καταστάσεις ρίσκου, ατομικές και κοινωνικές, συμπλέκονται δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον μείγμα το οποίο θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε στις πολιτικές διαστάσεις του. Συγκεκριμένα, στο ατομικό επίπεδο θα εστιάσουμε στο βίωμα της ανεργίας και στον τρόπο με τον οποίο αυτό

διαμορφώνει την πολιτική συμπεριφορά των υποκειμένων και στο κοινωνικό επίπεδο θα εξετάσουμε τις επιπτώσεις της κρίσης στο βίωμα της ανεργίας. Για το λόγο αυτό, επιλέξαμε να ακολουθήσουμε το παράδειγμα των ποιοτικών μεθόδων έρευνας και ειδικότερα των μη δομημένων συνεντεύξεων, προκειμένου να εξετάσουμε σε βάθος τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συμβάλλει ή όχι στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής ταυτότητας, όπως και τους παράγοντες που καθορίζουν την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων. Επιπλέον, στη συγκυρία της κρίσης, θα αναζητηθούν όλοι εκείνοι οι παράγοντες σύγκλισης και απόκλισης από τον καθιερωμένο τρόπο πρόσληψης του βιώματος της ανεργίας από τους ίδιους τους ανέργους καθώς και της επίδρασης που μπορεί να έχει στις αντιλήψεις που διαμορφώνουν για την πολιτική και το πολιτικό σύστημα..

Στις ενότητες που ακολουθούν, αρχικά θα γίνει η παρουσίαση της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε, τα αναλυτικά βήματα της έρευνας, από τον τρόπο επιλογής και προσέγγισης των πληροφορητών, την κατανομή του δείγματος, τη μέθοδο της συνέντευξης αλλά και τις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας. Έπειτα, ακολουθούν οι ενότητες ανάλυσης του εμπειρικού υλικού, στις οποίες παρουσιάζεται το πλαίσιο της κωδικοποίησης των συνεντεύξεων, από την ανοιχτή κωδικοποίηση μέχρι την κατ' άξονα κωδικοποίηση, όπου οι αναλυτικές κατηγορίες που προκύπτουν παρουσιάζονται συνδυαστικά.

6.1 Μεθοδολογία της έρευνας

Στην πολιτική επιστήμη, τα τελευταία χρόνια, έχει επικρατήσει η θετικιστική προσέγγιση στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων. Η συστηματική παραγωγή ποσοτικών δεδομένων, κυρίως στον αγγλοσαξωνικό χώρο, προσέφερε δυνατότητες πολυδιάστατης ανάλυσης και του συνδυασμού πολλαπλών μεταβλητών μέσω οικονομετρικών μοντέλων ανάλυσης. Οι δυνατότητες επαλήθευσης ή διάψευσης υποθέσεων εργασίας επεκτάθηκαν σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων, ενώ και ο ίδιος ο τρόπος παρουσίασης τέτοιων μοντέλων τα κατέστησε περισσότερο

δημοσιεύσιμα.⁹⁸ Ωστόσο, αυτό που παρατηρούμε είναι ότι όλα τα μοντέλα ανάλυσης είναι σχετικά ευάλωτα καθώς δεν είναι δυνατό να συμπεριληφθούν όλες οι παράμετροι που έχουν μια αιτιακή σχέση με την πολιτική συμπεριφορά. Αυτό συμβαίνει είτε γιατί το είδος της σχέσης που θέλουμε να αποδείξουμε είναι αρκετά πολύπλοκο είτε γιατί η σχέση των διαφόρων μεταβλητών μεταξύ τους δεν είναι άμεσα ορατή. Έτσι, αναδεικνύεται η ανάγκη για τη χρήση εργαλείων που θα αντιμετωπίσουν τέτοιου είδους αδυναμίες και ίσως να προσφέρουν ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης το οποίο είναι αναγκαίο για τη μελέτη ενός πολύπλευρου φαινομένου.

Το κενό που δημιουργείται σε αυτές τις περιπτώσεις ή τα αναπάντητα ερωτήματα που υπάρχουν έρχεται να καλύψει η ποιοτική έρευνα, στις διαφορετικές εκδοχές της οποίας αναφερθήκαμε αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο. Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας κρίθηκε σκόπιμη η χρήση ποιοτικών μεθόδων, καθώς τα ποσοτικά δεδομένα δεν ήταν επαρκή για να διαπιστώσουμε όλες τις πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων. Η σύγκριση της πολιτικής συμπεριφοράς τους – συμμετοχή σε συνδικάτα, ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, ξενοφοβικές αντιλήψεις – με αυτή των εργαζομένων δεν έδειξε σαφή διαφοροποίηση, ενώ και η ανάλυση των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2000 έως το 2012 δεν έδωσε κάποια ένδειξη αποκλίνουσας συμπεριφοράς, όπως ίσως να αναμέναμε, από το υπόλοιπο εκλογικό σώμα. Επομένως, δημιουργείται το ερώτημα για τους παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων, πόσο αυτοί διαφέρουν από τους παράγοντες που επηρεάζουν το υπόλοιπο εκλογικό σώμα, τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η πολιτική συμπεριφορά ενός ανέργου αποκλίνει από τα αναμενόμενα και κατά πόσο οι άνεργοι συμπεριφέρονται προτάσσοντας την ταυτότητα του ανέργου. Δηλαδή, κατά πόσο ο προσδιορισμός τους ως ανέργων

⁹⁸ Είναι ενδεικτικό το σχόλιο του Martin Paldam (1991: 10) σε ένα κείμενό του για τη διερεύνηση της λειτουργίας του VP-function, δηλαδή της επιβράβευσης ή τιμωρίας των κομμάτων από τους εκλογείς, όπου παρουσιάζει ένα πολύπλοκο οικονομετρικό μοντέλο για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι εκλογείς και στο οποίο αναφέρει: «η πίεση δημοσίευσης σε επιστημονικά περιοδικά, σύντομων και περιεκτικών κειμένων, επιβάλλει την παράλειψη προβλημάτων ή επιφυλάξεων, παρουσιάζοντας μόνο τα ‘καλύτερα’ αποτελέσματα μετά από πολλούς πειραματισμούς. Αυτό οφείλεται στην ευελιξία που προσφέρει η οικονομετρία· έχουμε μια πλούσια εργαλειοθήκη που μας επιτρέπει να δουλεύουμε με μοντέλα και να τα προσαρμόζουμε στα δεδομένα μας».

είναι αυτός που καθορίζει τις πτυχές της πολιτικής τους συμπεριφοράς και όχι κάποιες άλλες ιδιότητές τους, όπως για παράδειγμα η προηγούμενη εργασία τους ή ο συνδυασμός των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών τους. Για αυτούς τους λόγους κρίθηκε σκόπιμη η διενέργεια συνεντεύξεων, κυρίως αφηγηματικού τύπου, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια συνολική εικόνα για τις διαστάσεις του χαρακτήρα του πληροφορητή και τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συμπλέκεται με αυτές τις διαστάσεις διαμορφώνοντας τις πολιτικές αντιλήψεις και την πολιτική συμπεριφορά του ανέργου.

6.1.1 Επιλογή μεθόδου

Η επιλογή της μεθόδου επιβάλλεται από το ίδιο το αντικείμενο της έρευνας. Το βίωμα της ανεργίας, όπως έχουμε δει και στα προηγούμενα, έχει απασχολήσει αρκετά την επιστημονική κοινότητα και τις διαφορετικές πειθαρχίες. Ωστόσο, για την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων δεν γνωρίζουμε αρκετά. Σύμφωνα με τον Rattinger (1991), μπορούμε να αναμένουμε είτε απάθεια, είτε ριζοσπαστικοποίηση είτε συνέχεια χωρίς καμία διαφοροποίηση στην πολιτική τους συμπεριφορά, βάσει και των πορισμάτων των λιγοστών ερευνών που έχουν διεξαχθεί. Ωστόσο, δεν υπάρχει συστηματική καταγραφή της συμπεριφοράς των ανέργων, ενώ οι έρευνες που έχουν γίνει μέχρι στιγμής αφορούν συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης. Αυτό που λείπει, λοιπόν, από την επιστημονική έρευνα στο συγκεκριμένο πεδίο είναι ο εντοπισμός των παραγόντων που οδηγούν σε συγκεκριμένη συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, ακόμα και αν διαπιστωθεί ότι η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων είναι η αναμενόμενη, σύμφωνα με τα προηγούμενα, θα πρέπει να διαπιστώσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συγκροτείται αυτή η συμπεριφορά.

Το γεγονός, λοιπόν, ότι δεν γνωρίζουμε πολλά σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας σχετίζεται με την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων, μας οδηγεί στην επιλογή μεθόδου με διερευνητική κατεύθυνση. Γι'αυτόν το λόγο επιλέχθηκε η μεθοδολογική προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας. Όπως αναλυτικά παρατέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η θεμελιωμένη θεωρία ακολουθεί επαγωγική λογική και δίνει έμφαση στην παραγωγή θεωρίας από την

ανάλυση των δεδομένων. Με άλλα λόγια, βασική αρχή της θεμελιωμένης θεωρίας είναι η όσο το δυνατό μεγαλύτερη κάλυψη των δυνητικών περιπτώσεων του υπό μελέτη φαινομένου, έτσι ώστε να είναι δυνατή και η γενίκευση των συμπερασμάτων και η παραγωγή θεωρίας.

6.1.2 Δείγμα

Η επιλογή του δείγματος καθορίστηκε από την ίδια την έρευνα και τα ερευνητικά ερωτήματα. Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτό είναι θεμιτό σε όλες τις εκδοχές της ποιοτικής έρευνας. Ωστόσο, επειδή πρόκειται για ατομική έρευνα, η οποία υπόκειται σε αντικειμενικούς περιορισμούς, τουλάχιστον ως προς τη δυνατότητα ανεύρεσης πληροφορητών, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει ένας συνδυασμός μεθόδων δειγματοληψίας. Για αυτόν το λόγο το δείγμα αρχικά συγκροτήθηκε με τη μέθοδο της ευκαιριακής δειγματοληψίας και ακολούθησε η θεωρητική και σε ένα βαθμό σκόπιμη δειγματοληψία. Δηλαδή, αρχικά έγινε προσέγγιση ατόμων βάσει της ευκολίας στην πρόσβαση και έπειτα το δείγμα διαμορφώθηκε με τέτοιον τρόπο έτσι ώστε να εξαντληθούν όλες εκείνες οι διαφορετικές περιπτώσεις ανέργων που εντοπίστηκαν και να επέλθει ο θεωρητικός κορεσμός, δηλαδή να εξεταστούν όλες οι διαφορετικές περιπτώσεις.

Όσον αφορά στον λειτουργικό ορισμό της ανεργίας για την επιλογή ανέργων στο δείγμα, αποφασίσαμε να διευρύνουμε τον ορισμό που δίνουν οι διεθνείς οργανισμοί για την ανεργία και αφορά στα άτομα που δεν εργάστηκαν καθόλου τις προηγούμενες δύο εβδομάδες, ηλικίας 14 ετών και άνω (βλ. υποενότητα 1.4 του 1^{ου} κεφαλαίου). Η διεύρυνση του ορισμού της ανεργίας αφορούσε δύο παράγοντες, τη συμπερίληψη ατόμων που δεν είχαν εξαρτημένη σχέση εργασίας αλλά εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες και άτομα τα οποία εργάζονταν περιστασιακά, συνήθως με τη μορφή της «μαύρης» εργασίας με στόχο να διατηρήσουν την τυπική ιδιότητα του ανέργου. Έτσι, στο δείγμα μας, εκτός από τους τυπικά ανέργους, δηλαδή άτομα που δεν έχουν εργασία την ημέρα διεξαγωγής της συνέντευξης και αναζητούν εργασία, υπάρχουν και άτομα που προέρχονται από κάποιο ελεύθερο επάγγελμα, το οποίο δεν ασκούν λόγω της ελλιπούς ζήτησης, οπότε είτε έχουν κλείσει την επιχείρησή τους είτε αναζητούν πελατεία και αυτοπροσδιορίζονται ως

άνεργοι. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι η δεύτερη κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών, έχει συμπεριληφθεί ως αποκλίνουσα περίπτωση καθώς δεν υπάρχουν αρκετοί ελεύθεροι επαγγελματίες που να αυτοπροσδιορίζονται ως άνεργοι. Ακόμα και με την τυπική έννοια του όρου, οι ελεύθεροι επαγγελματίες δεν μπορούσαν να εγγραφούν στα μητρώα των ανέργων βάσει νόμου και δεν δικαιούνται επιδόματος ανεργίας καθώς δεν κατέβαλαν εισφορές υπέρ ΟΑΕΔ.⁹⁹

Ως προς τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους, παρόλο που δεν παίζουν σημαντικό ρόλο στις ποιοτικές έρευνες, με την έννοια ότι δε στοχεύουμε στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος στον πραγματικό πληθυσμό και σε κάθε περίπτωση εξαρτώνται από το αντικείμενο της έρευνας, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία (βλ. Πίνακας 18), καθώς όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ορισμένα από αυτά ήταν προσδιοριστικά σε ένα βαθμό των αντιλήψεων και της συμπεριφοράς των ανέργων. Ειδικότερα, όσον αφορά στο φύλο, έχουμε 17 άνδρες και 13 γυναίκες, οι ηλικίες των πληροφορητών κυμαίνονται από 19 έως 60, το μορφωτικό του επίπεδο περιλαμβάνει όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες (Δημοτικό, Γυμνάσιο-Λύκειο και ΑΕΙ-ΤΕΙ), ωστόσο οι περισσότεροι πληροφορητές είναι μέσου μορφωτικού επιπέδου. Άλλα δύο χαρακτηριστικά που είναι σημαντικά για την ανάλυση, είναι η οικογενειακή κατάσταση των πληροφορητών και η διάρκεια της ανεργίας. Στην κατηγορία της οικογενειακής κατάστασης επιλέξαμε άτομα από όλες τις σχετικές εκδοχές, ήτοι άγαμους, έγγαμους με παιδιά ή χωρίς και διαζευγμένους, ενώ όσον αφορά τη διάρκεια της ανεργίας χωρίσαμε τη συγκεκριμένη κατηγορία σε δύο υποκατηγορίες κατά τα πρότυπα των στατιστικών μελετών, δηλαδή τους μακροχρόνια και τους βραχυχρόνια άνεργους. Μακροχρόνια άνεργοι θεωρούνται αυτοί που είναι άνεργοι για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των δώδεκα μηνών και βραχυχρόνια άνεργοι είναι αυτοί που είναι άνεργοι για διάστημα λιγότερο από δώδεκα μήνες.

Πίνακας 18. Κοινωνικό δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

⁹⁹ Τα τελευταία χρόνια της οικονομικής κρίσης και συγκεκριμένα, από το 2011 και έπειτα οι ελεύθεροι επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενοι, βάσει του Ν. 3986/2011 (Άρθρο 44 § 2) κατέβαλαν εισφορά υπέρ ΟΑΕΔ και με την Υ.Α. Φ. 10035/οικ.1239/63, (ΦΕΚ 290/Β'/10.02.2014) δικαιούνται επιδόματος ανεργίας υπό την προϋπόθεση ότι δεν είχαν καμία απασχόληση.

Φύλο	
Άνδρας	17
Γυναίκα	13
Ηλικία	
18-24	1
25-34	8
35-44	7
45-54	11
55-64	3
Εκπαιδευτικό επίπεδο	
ΑΕΙ-ΤΕΙ	7
Γυμνάσιο-Λύκειο	21
Δημοτικό	2
Διάρκεια ανεργίας	
Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	16
Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	14
Οικογενειακή κατάσταση	
Άγαμος	10
Διαζευγμένος/η	3
Παντρεμένος/η με παιδιά	16
Παντρεμένος/η χωρίς παιδιά	1
Τόπος κατοικίας	
Αθήνα	14
Θεσσαλονίκη	6
Λαύριο	6
Νάουσα	4

Επιπλέον, καθώς το επίκεντρο της έρευνας δεν ήταν συγκεκριμένες κατηγορίες ανέργων ή κάποια μελέτη περίπτωσης οριζόμενη με γεωγραφικά χαρακτηριστικά, κρίθηκε σκόπιμο η έρευνα να έχει μια γεωγραφική έκταση, τουλάχιστον στο βαθμό που αυτό ήταν επιτρεπτό και στα μέσα που είχαμε διαθέσιμα. Αρχικά, οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν με άτομα που κατοικούσαν στην Αθήνα και με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowball sampling, βλ. Browne 2005· Noy 2008), δηλαδή, μέσω προσωπικών γνωριμιών, οι οποίες τελικά οδήγησαν σε επαφή με ανέργους. Με τον ίδιο τρόπο έγιναν και οι επαφές σε άλλες πόλεις στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, από τις πρώτες συνεντεύξεις που διεξήχθησαν ήταν αυτές στη Νάουσα και τους εργαζόμενους-απολυμένους εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας και με ανέργους στο Λαύριο και στη Θεσσαλονίκη. Η επιλογή της Νάουσας και του Λαυρίου έγινε στη βάση των χαρακτηριστικών των τοπικών οικονομιών, καθώς οι δύο αυτές πόλεις υπήρξαν από τα σημαντικότερα σημεία εγκατάστασης εργοστασίων

κλωστοϋφαντουργίας κατά τη δεκαετία του 1980 με αποτέλεσμα να αποτελέσουν πόλο έλξης για το εργατικό δυναμικό της χώρας (για την οικονομία και τη βιομηχανία της περιοχής από το 19^ο αιώνα βλ. αναλυτικά στο Οικονόμου 1999· Πετράκη 2002). Ωστόσο, η δεκαετία του 1990 βρήκε αυτές τις πόλεις αποβιομηχανοποιημένες με μεγάλα ποσοστά ανεργίας που ποτέ δεν κατάφεραν να αποκατασταθούν.

Τα τελευταία χρόνια, αυτές οι πόλεις έχοντας αλλάξει το παραγωγικό μοντέλο τους (γεωργικές καλλιέργειες, τουρισμός) διατηρούν ζωντανές τις μνήμες της δεκαετίας του 1990 και σε ορισμένες περιπτώσεις τις αναβιώνουν. Η επιλογή ανέργων από τις συγκεκριμένες πόλεις έγινε ως ένας δείκτης ελέγχου και σύγκρισης με ανέργους των μεγάλων αστικών κέντρων, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ειδικότερα, στη Νάουσα εξακολουθούν να λειτουργούν κάποια εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, ενώ ένα από τα σημαντικότερα, μετά από πολλές προσπάθειες των εργαζομένων να παραμείνει σε λειτουργία, έκλεισε πρόσφατα. Κατά την επίσκεψή μου στη Νάουσα, το Μάιο του 2010, οι εργαζόμενοι της ανωτέρω κλωστοϋφαντουργίας ήταν σε επίσχεση εργασίας,¹⁰⁰ ενώ με μια σειρά κινητοποιήσεων διεκδικούσαν από την τότε νεοεκλεγείσα κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ την παροχή εγγυήσεων προς τις τράπεζες προκειμένου η επιχείρηση να δανειοδοτηθεί και να συνεχίσει τη λειτουργία της.¹⁰¹ Επομένως, όπως γίνεται κατανοητό από τη σύντομη ιστορία για το εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας, στην περιοχή υπάρχει ένα σημαντικό διακύβευμα, γύρω από το οποίο στοιχίζεται όλη η προσπάθεια των εργαζομένων στο εργοστάσιο αλλά και γενικότερα των κατοίκων της περιοχής. Αυτό γίνεται αρκετά ορατό και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με τους εργαζόμενους-ανέργους του εργοστασίου.

¹⁰⁰ Πρόκειται για δικαίωμα του εργαζόμενου για απαίτηση του μισθού όταν ο εργοδότης καθυστερεί να καταβάλει το μισθό. Προϋποθέτει την εξώδικη δήλωση του εργαζόμενου, ο οποίος έχει την υποχρέωση να είναι έτοιμος για εργασία στη διάθεση του εργοδότη ανά πάσα στιγμή. Βλ. Αναλυτικά στο <http://www.kepea.gr/aarticle.php?id=180> (ημερομηνία πρόσβασης 5/3/2015).

¹⁰¹ Βλ. Την αρθογραφία του τύπου:

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=322733>

<http://www.tovima.gr/finance/finance-business/article/?aid=433204>

<http://www.iefimerida.gr/news/27354/%CE%BF-sir-thomas->

[-%CE%BB%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%BB%CE%B5-%CE%BD%CE%B1-%CE%B1%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9-%CF%84%CE%B7-benetton-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-timberland](http://www.iefimerida.gr/news/27354/%CE%BF-sir-thomas-%CE%BB%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%BB%CE%B5-%CE%BD%CE%B1-%CE%B1%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9-%CF%84%CE%B7-benetton-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-timberland)

(ημερομηνία πρόσβασης 5/3/2015).

Αντιθέτως, στο Λαύριο, παρόλο που υπέστη την αποβιομηχάνιση τη δεκαετία του 1990, τα λιγοστά εργοστάσια που παρέμειναν στην περιοχή συνεχίζουν να λειτουργούν χωρίς ωστόσο να απασχολούν αρκετούς εργαζόμενους. Στην περιοχή οι κάτοικοι τα τελευταία χρόνια ασχολούνται είτε με αγροτικές καλλιέργειες, είτε με το εμπόριο και τον τουρισμό είτε σε υπηρεσίες γενικότερα. Δεν υπάρχει επομένως ένα συγκεκριμένο διακύβευμα που να ενώνει το εργατικό δυναμικό της περιοχής, παρόλο που κατά τη χρονική περίοδο των συνεντεύξεων στο Λαύριο βρισκότουσαν εν εξελίξει οι δυναμικές κινητοποιήσεις των κατοίκων ενάντια στα σχέδια για τη δημιουργία ΧΥΤΑ στην περιοχή.

Τέλος, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε και κάποιες περιπτώσεις ανέργων, τους οποίους προσεγγίσαμε με σκοπό τη συνέντευξη αλλά είτε δε δέχτηκαν να μιλήσουν στα πλαίσια μιας συνέντευξης αφηγηματικού τύπου, η οποία μάλιστα θα καταγράφεται, είτε δέχτηκαν να συνομιλήσουν μαζί μας χωρίς την καταγραφή της συνομιλίας. Στην πρώτη περίπτωση, μία γυναίκα περίπου 45 ετών, η οποία ζει στη Νάουσα αλλά δεν είχε εργαστεί ποτέ στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας που λειτουργούσαν στην περιοχή και με την οποία είχαμε μια εκτενή συζήτηση για τον εργασιακό της βίο σε μία μικρή επαρχιακή πόλη, δε θέλησε τελικά να ηχογραφηθεί η συνομιλία μας. Ωστόσο, από αυτή τη συνομιλία υπάρχουν αρκετές σημειώσεις οι οποίες θα φανούν χρήσιμες κατά την ανάλυση των δεδομένων. Η άλλη περίπτωση είναι μία ομάδα οργανωμένων σε μια συλλογικότητα ανέργων (δύο γυναίκες και πέντε άνδρες), στην περιοχή των Εξαρχείων. Τους εντοπίσαμε μέσω του blog που διατηρούσαν και με το οποίο επικοινωνούσαν τις θέσεις τους σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις και τις συλλογικές διεκδικήσεις των ανέργων. Πρόκειται για ανθρώπους οι οποίοι ήταν ήδη οργανωμένοι σε πολιτικές συλλογικότητες ως εργαζόμενοι και οι οποίοι αποφάσισαν να δημιουργήσουν μία συλλογικότητα ανέργων με στόχο τη διεκδίκηση διαφόρων κοινωνικών αγαθών που θα ανακουφίζουν την οικονομική κατάσταση των ανέργων, όπως φθηνότερα εισιτήρια στα μέσα μεταφοράς, αύξηση του επιδόματος ανεργίας ή υπεράσπιση απολυμένων εργαζομένων. Ωστόσο, υπήρξαν αρκετά καχύποπτοι για την παρουσία μας στο χώρο της συνέντευξης και δε θέλησαν να δώσουν πολλές πληροφορίες είτε για την προσωπική τους κατάσταση είτε για τον τρόπο οργάνωσής τους. Παρόλα αυτά, από

τη μεταξύ τους συζήτηση προέκυψαν αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία τόσο για τον τρόπο ζωής τους με την ιδιότητα του ανέργου όσο και για τις κινητοποιήσεις στις οποίες συμμετείχαν ως άνεργοι.

6.1.3 Συλλογή υλικού

Η συλλογή του υλικού έγινε με συνεντεύξεις αφηγηματικού τύπου (βλ. Κεφάλαιο 5). Όπως ορίζει η μεθοδολογία για αυτού του είδους τις συνεντεύξεις (Τσιώλης 2006), πριν ακόμη γίνει η συμφωνία με τον πληροφορητή για την οριστικοποίηση της συνάντησης και των λεπτομερειών για τη συνέντευξη, του εξηγήσαμε τη διαδικασία και τον τρόπο με τον οποίο θα θέλαμε να διεξαχθούν οι συνεντεύξεις, στη διάρκεια των οποίων ζητούσαμε από τους πληροφορητές να μας περιγράψουν τη ζωή τους, από τα παιδικά τους χρόνια μέχρι σήμερα. Το ζητούμενο ήταν να αφηθεί ο πληροφορητής να αναπτύξει μια ροή λόγου μέσα από την οποία θα αναφερόταν σε σημαντικά γεγονότα της ζωής του, χωρίς να απαιτούνται πολλές ερωτήσεις παρά μόνο οι απαραίτητες διευκρινιστικές, έτσι ώστε να γίνεται κατανοητό το περιεχόμενο των ερωτήσεων. Σε κάποιες περιπτώσεις, επειδή η επίσκεψη στην πόλη ήταν σύντομη, όπως στο Λαύριο και τη Νάουσα, έπρεπε η ανεύρεση πληροφορητών να γίνει αρκετά γρήγορα με αποτέλεσμα να συγκεντρώνονται σε ένα σημείο ταυτόχρονα αρκετά άτομα και καταλήγαμε σε ομαδικές συζητήσεις. Το μειονέκτημα αυτών των περιπτώσεων ήταν ότι δεν κατέστη δυνατό να αφηγηθεί ο κάθε πληροφορητής γεγονότα από τη ζωή του καθώς διεξαγόταν μια συζήτηση μεταξύ πολλών συμμετεχόντων παρά μια αφήγηση, αλλά επειδή δεν επηρέασε στην ουσία την έρευνα και έγινε συζήτηση που αφορούσε τα ερευνητικά ερωτήματα αποφασίσαμε να συμπεριλάβουμε τις συγκεκριμένες συνεντεύξεις στο δείγμα της έρευνας. Ειδικά στην περίπτωση των εργαζομένων στο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στη Νάουσα η συζήτηση είχε επικεντρωθεί αποκλειστικά στο μοναδικό διακύβευμα που τους απασχολούσε, δηλαδή, στο κλείσιμο του εργοστασίου και στις κινητοποιήσεις των εργαζομένων για την επανέναρξη λειτουργίας του. Παρόλα αυτά, ακόμη και στις ομαδικές συζητήσεις προέκυπταν σημαντικά δεδομένα για τις ατομικές συμπεριφορές και τον τρόπο συγκρότησής τους από τις ατομικές ιστορίες.

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο Λαύριο, η συζήτηση ανέδειξε βασικά ζητήματα που ενδεχομένως να μην είχαν αναδυθεί χωρίς την προσωπική αντιπαράθεση των πληροφορητών. Έτσι, γινόταν αμέσως ορατός ο υποκειμενικός τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας και η τοποθέτηση τους καθενός εντός αυτής. Ακόμα και στην περίπτωση που δεν ήταν επιθυμητή η καταγραφή των λεγομένων και τελικά η συζήτηση, όπως στην ομάδα των ανέργων από τις γειτονιές της Αθήνας, η παρακολούθηση της μεταξύ τους συζήτησης ακόμα και για τον τρόπο με τον οποίο περνούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους έδωσε σημαντικά στοιχεία στην έρευνα, καθώς επίσης και για τον τρόπο οργάνωσής τους. Γενικότερα, η συζήτηση με ανέργους, ακόμα και όταν δεν είναι λεπτομερής ή δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε έναν αυστηρό οδηγό συζήτησης μπορεί να αποφέρει σημαντικά αποτελέσματα.

Ο οδηγός συζήτησης που χρησιμοποιήθηκε είχε ως στόχο την οργάνωση της συζήτησης με τους πληροφορητές γύρω από τα εξής ζητήματα: το προσωπικό, οικογενειακό και οικονομικό ιστορικό του πληροφορητή, τη σχέση του με την πολιτική, τις απόψεις του για την πολιτική επικαιρότητα και την οικονομική κρίση και τα συναισθήματα που απορρέουν από τη διαχείριση της κατάστασης εκτός εργασίας. Αυτές οι μεγάλες κατηγορίες οργάνωσης της συζήτησης παρήγαγαν αρκετές υποκατηγορίες που παρουσιάζονται αναλυτικά στις επόμενες ενότητες.

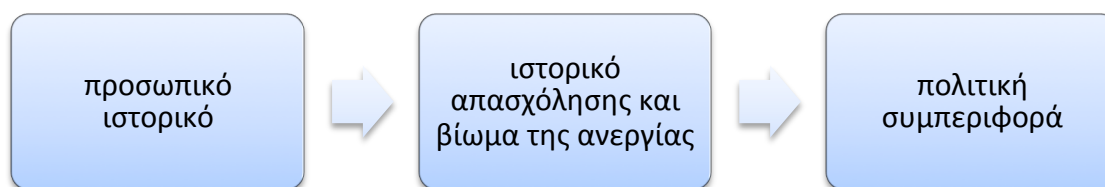
6.2 Κωδικοποίηση και ανάλυση των ευρημάτων – Παράγοντες διαφοροποίησης

Στην ποιοτική έρευνα και δη στη θεμελιωμένη θεωρία και την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, η διαδικασία της κωδικοποίησης παίζει πολύ σημαντικό ρόλο καθώς καθοδηγεί ολόκληρη την έρευνα. Η ανοιχτή κωδικοποίηση, που είναι και το πρώτο στάδιο, μπορεί να προσφέρει τις βασικές κατηγοριοποιήσεις και να συμβάλλει στην τελική διαμόρφωση της έρευνας· είναι το στάδιο εκείνο κατά το οποίο γίνεται η αρχική κατηγοριοποίηση των δεδομένων και από το οποίο προκύπτουν οι βασικές κατηγορίες που αναδύονται από τα δεδομένα. Οι βασικές κατηγορίες προκύπτουν συνήθως και από τον οδηγό συζήτησης, εάν χρησιμοποιεί κανείς οδηγό συζήτησης

κατά τη διεξαγωγή συνεντεύξεων ή μπορεί να είναι οι βασικές θεματικές γύρω από τις οποίες εξελίχθηκε η συζήτηση.

Στην παρούσα έρευνα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις ευρείες θεματικές συζήτησης από τις οποίες προκύπτουν και οι αναλυτικές κατηγορίες· πρώτον, το προσωπικό ιστορικό, δηλαδή οι εμπειρίες ζωής του πληροφορητή, μέσα από τις οποίες αποκαλύπτονται οι προσωπικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις του, δεύτερον, ο τρόπος με τον οποίο βιώνει την ανεργία και όλο το ιστορικό της απασχόλησής του, τρίτον, η σχέση του με την πολιτική, όχι μόνο κατά το διάστημα ανεργίας αλλά στο σύνολο της ενήλικης ζωής του. Παρόλο που κατά την ανοιχτή κωδικοποίηση είναι αρκετά πρώιμο να δημιουργηθούν συνδέσεις μεταξύ των κατηγοριών και η θεωρητική ευαισθησία ή απροκαταληψία σχεδόν το απαγορεύει, ωστόσο, τα κλασικά μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς έχουν ήδη προβλέψει τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται αυτές οι κατηγορίες. Έτσι, όπως βλέπουμε και στο Γράφημα 32, το προσωπικό ιστορικό συμβάλλει στον τρόπο με τον οποίο το κάθε άτομο αντιμετωπίζει τις εργασιακές του προοπτικές, είτε ως εργαζόμενος είτε ως άνεργος και τελικά όλα αυτά συμβάλλουν στην αποτύπωση της πολιτικής του συμπεριφοράς, καταλήγοντας στο περίφημο σχήμα του Lazarsfeld «σκέφτομαι πολιτικά σύμφωνα με αυτό που είμαι κοινωνικά» (βλ. Κεφάλαιο 2).

Γράφημα 32. Οι βασικές κατηγορίες της ανοιχτής κωδικοποίησης

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω οδηγούμαστε σε ορισμένες κατηγορίες που προκύπτουν από την αρχική κωδικοποίηση και από τις οποίες προκύπτει και η σχέση που περιγράφεται στο Γράφημα 32. Από το προσωπικό ιστορικό πηγάζουν τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και το κοινωνικό κεφάλαιο του πληροφορητή. Το οικογενειακό περιβάλλον, ο τρόπος που κοινωνικοποιήθηκε, οι

κοινωνικές σχέσεις, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, η ηλικία και η οικογενειακή κατάσταση, συνιστούν σημαντικά στοιχεία της προσωπικότητας του ατόμου με επιρροή και στις υπόλοιπες όψεις του κοινωνικού και πολιτικού του βίου. Το ιστορικό της απασχόλησης, δηλαδή το είδος της εργασίας που έκανε ή οι αρκετές εναλλαγές μεταξύ διαφορετικών τόπων εργασίας, το βίωμα της ανεργίας και η συχνότητα με την οποία το αντιμετώπιζε, ο τρόπος απώλειας της εργασίας και η προσπάθειες ανεύρεσης εργασίας κατά το χρονικό διάστημα που έλαβε χώρα η συνέντευξη, η κρίση και ο τρόπος που έχει συμβάλει στη δυσκολία ανεύρεσης εργασίας ή στην απώλεια εργασίας, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει κανείς τον εργοδότη του, όλα αυτά αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του ιστορικού απασχόλησης και του τρόπου με τον οποίο βιώνεται η ανεργία, τα οποία όπως θα δούμε είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα χαρακτηριστικά της πρώτης κατηγορίας. Τέλος, η πολιτική συμπεριφορά ενός ατόμου είναι και αυτή συνδεδεμένη με το προσωπικό ιστορικό και τα βιώματα που είχε είτε στον εργασιακό χώρο (π.χ. συνδικαλιστική δράση) είτε ως άνεργος (π.χ. με την προσπάθεια προσέγγισης πολιτικών που θα διευκόλυναν την ανεύρεση εργασίας). Για παράδειγμα, στην έρευνά τους οι Hutson & Jenkins (1989), αναφέρονται σε ορισμένες μόνο μεταβλητές που σχετίζονται με την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων: τις οικογενειακές συνθήκες, το φύλο, την οικονομική κατάσταση, τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνηγορούν στην κατεύθυνση της ιδιώτευσης και του ατομικισμού ως αποτρεπτικά στοιχεία πολιτικής κινητοποίησης. Εφόσον για κάθε άνεργο παίζει σημαντικό ρόλο η οικογένειά του, το φύλο του, η οικονομική δυσχέρεια που αντιμετωπίζει, το πολιτισμικό του κεφάλαιο, η ηλικία και η εκπαίδευση, όλα αυτά μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους κατά τρόπο διαφορετικό για κάθε άτομο, πράγμα που σημαίνει ότι είναι δύσκολο να αναμένουμε πολιτική κινητοποίηση από τους άνεργους ως ένα ενιαίο σύνολο. Τα παραπάνω θα αποτελέσουν το αντικείμενο ανάλυσης των επόμενων ενοτήτων, στις οποίες θα γίνει ενδελεχής παρουσίαση των πορισμάτων της έρευνας, μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών.

6.2.1 Τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και το κοινωνικό κεφάλαιο ως παράγοντες διαφοροποίησης

Όπως έχουμε ήδη δει αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά αποτελούν σημαντικό στοιχείο στην πρόβλεψη της πολιτικής συμπεριφοράς. Ο όρος προέρχεται από τη στατιστική προκειμένου να περιγράψει έναν πληθυσμό και διακρίνεται βάσει χαρακτηριστικών, φύλου και ηλικίας, κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, η οικογενειακή κατάσταση και το επάγγελμα και γεωγραφικών χαρακτηριστικών όπως ο τόπος γέννησης ή διαμονής. Εκτός από τη στατιστική σημασία των παραπάνω χαρακτηριστικών, στην παρούσα έρευνα εξετάζεται και η σημασία τους για τη συγκρότηση της πολιτικής προσωπικότητας του κάθε πληροφορητή. Άλλωστε όπως αναφέρθηκε στα παραπάνω, αυτά τα χαρακτηριστικά αποτέλεσαν τις βασικότερες μεταβλητές πρόβλεψης της πολιτικής συμπεριφοράς και εξακολουθούν μέχρι σήμερα να αποτελούν τις ανεξάρτητες (αλλιώς: προβλεπτικές βλ. Κόλλιας 2007) μεταβλητές στις περισσότερες έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς.

Φύλο

Στην παρούσα έρευνα, το κοινωνικό-δημογραφικό προφίλ φαίνεται να είναι πολύ σημαντικό στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου και στον τρόπο με τον οποίο βιώνει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Επίσης, θα πρέπει να τονίσουμε ότι εκτός από το να εξετάζουμε μεμονωμένα κάθε μεταβλητή είναι απαραίτητο να τις επεξεργαστούμε και ως ένα σύνολο μεταβλητών που διαμορφώνουν την ανθρώπινη προσωπικότητα. Έτσι, το φύλο είναι σίγουρα ένας σημαντικός παράγοντας που διακρίνει τους πληροφορητές της έρευνας, ωστόσο, ο συνδυασμός με άλλα χαρακτηριστικά, όπως η οικογενειακή κατάσταση ή το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι εξίσου σημαντικά.

Πιο συγκεκριμένα, μπορεί εύκολα να διακρίνει κανείς τις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την ανεργία. Για μια γυναίκα, η οποία παντρεύεται και κάνει παιδιά η καριέρα ενδέχεται να αποκτά δευτερεύουσα σημασία. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μην εργάζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα και να ασχολείται αποκλειστικά με την ανατροφή των παιδιών

δημιουργώντας έτσι ένα ουσιαστικό έλλειμμα στον εργασιακό της βίο και στα τυπικά της προσόντα όταν αργότερα αναγκαστεί να επανέλθει στην αγορά εργασίας. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Α., η οποία ενώ εργαζόταν κανονικά και θα μπορούσε να βρίσκεται σε μια μόνιμη θέση στο δημόσιο τομέα, με την οικονομική άνεση που της προσέφερε ένας ευκατάστατος σύζυγος επέλεξε να εγκαταλείψει την καριέρα της και να το μετανιώνει μερικά χρόνια αργότερα όταν πλέον ήταν αναγκασμένη να εργάζεται για τα προς το ζην. Της ήταν δύσκολο να βρει μόνιμη εργασία καθώς δεν είχε την απαιτούμενη εργασιακή εμπειρία και στερούνταν βασικών προσόντων. Αναδεικνύεται, επομένως, ο ρόλος και η θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, η οποία αναλαμβάνει το βάρος της φροντίδας των παιδιών και υποχωρεί σε ζητήματα καριέρας δίνοντας την ευκαιρία στο σύζυγο να διευρύνει τις ευκαιρίες της δικής του καριέρας.

Μπαίνω στο Δημόσιο. Στο Δημόσιο...με σύμβαση έργου (...) και κάνω την ανοησία και φεύγω από το Δημόσιο τη μέρα της μονιμοποίησης μου. Διότι δεν μου πήγαινε, δημόσιος υπάλληλος δεν μου πήγαινε στην ψυχοσύνθεσή μου, γενικώς δηλαδή αυτό το πράγμα το πολεμούσα να κάτσω να φύγω να κάτσω να φύγω (...) παντρεύτηκα, ο σύζυγος είχε μεγάλη οικονομική επιφάνεια, το είδα κουτό να παίρνω ταξί, να δίνω το μισθό μου όλο σε ταξί ανέβα κατέβα γιατί δούλευα στο Κέντρο μετά, πήγα Χαλάνδρι και μετά Κέντρο. Φεύγω λοιπόν από το Δημόσιο μου τυχαίνει ένα μεγάλο πρόβλημα με το παιδί μου υγείας και έκτοτε δεν δούλεψα μέχρι ... τα γαλλικά τα έκανα βέβαια πάντοτε τα ιδιαίτερα, δεν δούλεψα μέχρι το 2005 που πήγα στο Δήμο Π.

Α., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014¹⁰²

Επιπλέον, οι δεσμεύσεις μιας γυναίκας με οικογένεια αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας. Όπως πιστοποιούν και διεθνείς μελέτες για το θέμα, οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στην αγορά εργασίας και υπολείπονται των ανδρών τόσο σε μισθολογικά ζητήματα όσο και σε ζητήματα εργασιακής ανέλιξης. Επιπλέον, η αναζήτηση μόνιμης εργασίας πλήρους απασχόλησης με προοπτικές ανέλιξης είναι προνόμιο των ανδρών, όχι μόνο επειδή αυτές οι θέσεις προσφέρονται συνήθως σε άντρες αλλά και επειδή οι γυναίκες προτιμούν τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης που θα τους επιτρέψουν το συνδυασμό εργασίας και οικογένειας (Karamesini & Rubery 2014). Χαρακτηριστικό

¹⁰² Στα αποσπάσματα των συνεντεύξεων ο πληροφορητής αναφέρεται με ένα γράμμα της αλφαβήτου, ενώ επιπλέον παρατίθενται στοιχεία του που αφορούν το φύλο, την ηλικία, τον τόπο και το χρόνο που διεξήχθη η συνέντευξη.

είναι το παράδειγμα της Ε., η οποία καταλαβαίνει ότι το γεγονός ότι είναι μητέρα ενός μικρού αγοριού αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην προσπάθειά της να βρει μία θέση απασχόλησης. Ωστόσο, φαίνεται να είναι κάτι που αποδέχεται και γι' αυτό το λόγο είναι συμβιβασμένη με την ιδέα της ανατροφής του γιου της, αρκεί να εργάζεται ο άνδρας της και να τους παρέχει τα προς το ζην.

Πιστεύω ότι παίζει σημαντικό ρόλο το ότι είμαι παντρεμένη, είμαι 37 με παιδί, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο σε μια συνέντευξη στα κριτήρια δηλαδή (...) αν έχεις και παιδί ναι (...) γιατί θεωρούν ότι χρειάζεσαι περισσότερες άδειες (...) δεν μπορείς να δώσεις το 100 % του εαυτού σου ας πούμε στην εργασία σου. Σε μια συνέντευξη που πήγα, δεν μου είπαν κάτι απλά επειδή πήγα μέσω γνωστού μου είπαν ότι το κριτήριο (...) ότι η κοπέλα που επέλεξαν ήταν στην ηλικία μου αλλά δεν είχε παιδί (...) βέβαια ποτέ δεν μετανιώνω για το παιδί μου αυτό είναι το μόνο σίγουρο και ας μείνω για πάντα άνεργη (...) καθόλου ... χρηματικούς πόρους καθόλου, αν δεν είχα δηλαδή τον άντρα μου...

Ε., γυναίκα, 37 ετών, Αθήνα 10/1/2014

Εκτός από τους ανασταλτικούς παράγοντες που προκύπτουν για το γυναικείο φύλο στην αγορά εργασίας δεν πρέπει να μας διαφεύγει το επιπλέον βάρος που δέχεται το ανδρικό φύλο, όπως αυτοί επιβάλλονται από τα κοινωνικά στερεότυπα που θέλουν τον άνδρα «κουβαλητή» της οικογένειας, επιφορτίζοντάς τον με την ευθύνη για την οικονομική ευμάρεια αυτής. Όταν όμως ο άνδρας-κουβαλητής της οικογένειας έρχεται αντιμέτωπος με την ανεργία και επομένως του είναι δύσκολο να συντηρεί την οικογένειά του, τότε το βάρος αυτό γίνεται ασήκωτο με διάφορες συνέπειες είτε συναισθηματικής φόρτισης με έντονα τα αισθήματα οργής και αγανάκτησης είτε πρακτικές που καταλήγουν σε συγκρούσεις εντός της οικογένειας και ενίοτε σε οριστική ρήξη και διάλυση της οικογένειας.

Ο γιος μου ξέρεις τι λέει; Είναι 8,5 χρονών. Ξέρεις τι λέει κάθε πρωί που φεύγω απ' το σπίτι; «Θεούλη μου σε παρακαλώ, μια δουλειά για τον μπαμπά μου»

Ι., άνδρας, 57 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Έχω 14 χρόνια στην εταιρεία. Ελεύθερος ήμουν. Πήγαινε καλά όλα ωραία. Έκανα οικογένεια. Χρεώθηκα να κάνω σπίτι, το ένα το άλλο. Και ξαφνικά... ΟΧΙ! (...) Στέλνω το μικρό στο σχολείο και να μην έχω να πληρώσω το σχολείο;! Γιατί ρε, παιδί δεν είναι και αυτό; Δεν πρέπει να μεγαλώσει; Γιατί να μεγαλώσει έτσι; Φταίει αυτό σε κάτι; ΔΕΝ ΦΤΑΙΕΙ!

Τ., 40 ετών, Νάουσα 19/5/2010

είμαστε σε μια δύσκολη ηλικία που δεν μπορούμε να βρούμε και δουλειά. Έχουμε οικογενειακά προβλήματα. Έχουμε πολλά προβλήματα. Είμαι χωρισμένος με 3 παιδιά. Λόγω των οικονομικών προβλημάτων.

Θ., άνδρας, 54 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Οικονομικά θα σας πω εγώ, την προσωπική μου αυτή. Λοιπόν, εγώ δούλευα και εγώ και η γυναίκα μου εδώ στην ίδια εταιρεία, τα παιδιά σπουδάζουν, ειδικά ο μεγάλος σπουδάζει μέχρι πριν ένα χρόνο ξέρω 'γω σπούδαζε και ο μικρός ή φαντάρος ήτανε μετά τις σπουδές του πήγε φαντάρος, το ίδιο πράγμα είναι. Λοιπόν, έχουμε να πληρωθούμε, σου λέω, 14-15 μήνες. Τώρα ζητάω από τους ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ που είναι συνταξιούχοι του ΟΓΑ και καταλαβαίνεις τι σύνταξη παίρνουν, δώσε μου 100 ή 150 ευρώ να πάω σούπερ μάρκετ. Έτσι γίνεται σε όλους μας. Περιμένουμε κάποια λεφτά από τους πατεράδες μας ξέρω 'γω, αν πάμε κάποιο μεροκάματο γιατί υπάρχουν αγροτικές δουλειές, να βγάλουμε κάποιο μεροκάματο, και αλβανικά 25 ευρώ μεροκάματο. Αυτά είναι, έτσι περνάμε.

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Ηλικία

Η μεταβλητή της ηλικίας έχει εξεταστεί ενδελεχώς στην πολιτική επιστήμη και έχει αποκτήσει διάφορες κατηγοριοποιήσεις. Η ηλικία διακρίνει τις περιόδους από τις οποίες περνά ένα άτομο, δηλαδή τον κύκλο ζωής του. Επίσης, η ηλικία ενός ατόμου φανερώνει και τη γενιά στην οποία ανήκει, δηλαδή εκείνη την ηλικιακή ομάδα η οποία έζησε ένα σπουδαίο γεγονός και χαρακτηρίστηκε από αυτό το γεγονός. Τέλος, φανερώνει την ηλικιακή ομάδα που ανήκει το άτομο, δηλαδή την ομάδα που μοιράζεται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά βάσει της ηλικίας τους (Ryder 1965· Elder 1975· Bengtson 1975· Neundorf & Niemi 2014).

Στην παρούσα έρευνα η ηλικία αποδεικνύεται αρκετά σημαντικός παράγοντας, προσδιοριστικός της γενικότερης συμπεριφοράς τους ανέργου. Στη διάκριση μεταξύ ηλικιακών ομάδων (cohorts), είναι χρήσιμο να διακρίνουμε τρεις ηλικιακές ομάδες. Πρώτη ομάδα οι νέοι μέχρι τριάντα ετών, οι οποίοι είτε ψάχνουν για πρώτη φορά δουλειά, είτε βρίσκονται σε αναζήτηση μιας πιο μόνιμης και καλοπληρωμένης δουλειάς. Οι περισσότεροι έχουν την άνεση να ψάξουν για τη δουλειά που ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους καθώς μένουν με τους γονείς τους ή έχουν την οικονομική στήριξη των γονιών τους. Επιπλέον, αρκετοί συνεχίζουν τις σπουδές

τους με αποτέλεσμα είτε να ψάχνουν για ελαστικές μορφές απασχόλησης είτε δεν αναζητούν εργασία με εντατικούς ρυθμούς. Η οπτική με την οποία βλέπουν οι νέοι την εργασία διαφέρει από αυτή των μεγαλύτερων σε ηλικία. Εμφανίζουν όρεξη για εργασία που θα είναι δημιουργική παράλληλα, θέτοντας τους δικούς τους κανόνες για τις συνθήκες εργασίας που επιθυμούν. Βέβαια, η έλλειψη εργασιακής εμπειρίας συμβάλλει στη συγκρότηση μιας ιδεατής άποψης για τον κόσμο της εργασίας. Από την άλλη όμως τους δίνει τη δυνατότητα να γίνουν πιο δημιουργικοί και να ξεφύγουν από το τετριμμένο υπαλληλικό καθεστώς με τις δυσκολίες και ευκολίες που αυτό συνεπάγεται.

Τυπικά είμαι 2 χρόνια άνεργος από τότε που απολύθηκα από το στρατό, από τον Νοέμβριο του 2009, παραπάνω από δυο χρόνια δηλαδή. Απλά είχα ξεκινήσει να κάνω και το μεταπτυχιακό και δεν έψαχνα και πάρα πολύ δουλειά όσο είχα ενεργά το μεταπτυχιακό. Και ξεκίνησα κάποια στιγμή αργότερα, το 2010 να κάνω ... συνεργάστηκα με έναν συνάδελφο μηχανικό την περίοδο που υπήρχαν η διαδικασία τακτοποίησης των ημι-υπαιθρίων. Αυτό έχει τελειώσει εδώ και περίπου ένα χρόνο δηλαδή το τελευταίο εισόδημα που είχα ήταν σχεδόν πριν από ένα χρόνο. Και αυτό το διάστημα δεν έχω τίποτα ας πούμε ... από εργασία ούτε κάποιο εισόδημα ... και μένω με την μητέρα μου οπότε κατά κάποιο τρόπο το οικογενειακό εισόδημα με συντηρεί αυτήν την στιγμή.

Λ., άνδρας, 28 ετών, Αθήνα 30/1/2011

Ψάχνω δουλειά σε οικονομικές θέσεις. Εντάξει μετά τον Δεκέμβρη να σου πω δεν το 'χα προσδιορίσει. Είχε προκύψει και κάτι το οποίο τελικά δεν έγινε. Μάλλον έγινε και μετά σταμάτησε. Άστο καλύτερα. Δηλαδή χαίρομαι τουλάχιστον γιατί περνάω από συνεντεύξεις... Εγώ έχω περάσει από αρκετές συνεντεύξεις και γενικώς πάνε καλά, δεν μπορώ να πω ότι δεν πάνε καλά ε αυτά και εντάξει και από τον Γενάρη και μετά το έχω προσδιορίσει στο αντικείμενο της λογιστικής, οπότε τώρα κάνω και κάτι σεμινάρια μηχανογραφημένης λογιστικής και θα δείξει που θα καταλήξει το όλο πράγμα... Πως στράφηκα στη λογιστική. Ε γενικώς συζητάγαμε με φίλους και τα λοιπά, επειδή σε κάποια φάση πέρασα και κάποια φάση απογοήτευσης, όχι απογοήτευσης τόσο, δεν με ενοχλεί που είμαι άνεργη, αλλά απογοητεύτηκα γιατί αυτοί που δουλεύουν περνάνε χάλια εκεί που δουλεύουν, δηλαδή αυτό με απογοήτευσε περισσότερο συν του ότι για ένα διάστημα δεν θγαίνανε καθόλου νορμάλ αγγελίες. Δηλαδή από το Γενάρη και μετά λες και είχε γίνει η βύθιση δεν ξέρω τι συμβαίνει και, και τι άλλο; Εεε μμ συν του ότι πήγε να γίνει κάτι και δεν έγινε οπότε γενικώς εκείνη η φάση ήταν μια απογοήτευση. Συνέβη και κάτι σε έναν φίλο με τη διευθύντριά του και όλα αυτά, οπότε συζητάγαμε και λέγαμε στον οικονομικό κλάδο έτσι όπως είμαστε άμα είσαι υπάλληλος σε μια τράπεζα θα είσαι μια ζωή υπάλληλος σε μία τράπεζα για παράδειγμα ή μπορεί να γίνεις υπάλληλος σε μία χρηματοοικονομική. Θα είσαι υπάλληλος τελοσπάντων. Ε και λέγαμε ότι στον δικό μας κλάδο, αυτοί οι οποίοι μπορούν να κάνουν κάτι δικό τους και να μην έχουν κανέναν πάνω από το κεφάλι τους είναι οι λογιστές που μπορούν να ανοίξουν δικό τους λογιστικό γραφείο. Και

κάπως έτσι ξέρεις σκεφτήκαμε και ωρίμασε κάπως και η σκέψη και είπα γιατί να μην το κοιτάξω μήπως τελικά ανοίξω κάτι δικό μου... Δηλαδή τα ελεύθερα επαγγέλματα δεν μου άρεσαν δηλαδή δεν θα διανοούνται να ήμουν ποτέ ελεύθερος επαγγελματίας αλλά πλέον το σκέφτομαι γιατί αυτό το πρέπει να είμαι εδώ 9-5 πρέπει να δώσω λογαριασμό πότε είμαι άρρωστος, αν πήγα τουαλέτα, πόσες φορές πήγα τουαλέτα ε και αυτό μου τη δίνει στα νεύρα. Ίσως είναι καλύτερα. Δηλαδή αν κάνεις κάτι με τον άνθρωπό σου και είσαι στο ίδιο αντικείμενο, οργανώνεις το χρόνομόνος σου. Εντάξει έχεις πιο πολλή δουλειά, τουλάχιστον όμως το κανονίζειςμόνος σου αυτό είναι. Δεν μπορώ αυτό το ωράριο όποτε θέλουν οι άλλοι να δουλεύεις. Οπότε είμαι σε αυτή τη διαδικασία. Και κάπως έτσι φτάσαμε στο σήμερα.

Φ., γυναίκα, 27 ετών, Αθήνα 21/3/2011

Η δεύτερη ηλικιακή ομάδα, οι άνθρωποι μέσης ηλικίας, από τα 34 έως τα 55, οι οποίοι βρίσκονται και σε διαφορετική φάση του κύκλου ζωής τους, καθώς έχουν αποκτήσει οικογένεια και είναι υπεύθυνοι για τη συντήρηση ολόκληρου του νοικοκυριού, είναι σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τους νεότερους. Αφενός, έχουν αυξημένες οικονομικές υποχρεώσεις γεγονός που τους αναγκάζει να αναζητούν εργασία που θα μπορεί να τους προσφέρει τα απαιτούμενα εφόδια. Αφετέρου, έχοντας ήδη διανύσει μια εργασιακή πορεία, στην αναζήτηση νέας εργασίας έχουν περισσότερες απαιτήσεις από τους νεότερους, καθώς οποιαδήποτε υποχώρηση θα σημαίνει οπισθοδρόμηση και της καριέρας τους.

Κοίταξε σε γνωστούς έχω πάρει τηλέφωνα και γενικά δεν υπάρχουνε δουλειές στην αγορά. Όταν λέω δεν υπάρχουν δουλειές, δεν υπάρχουν δουλειές στο επίπεδο στο οποίο ψάχνω εγώ. Εντάξει δουλειές με 700 ή 1000 ευρώ το μήνα υπάρχουν αλλά θεωρώ ότι μετά από μια τέτοια εμπειρία που έχω και τόσα μεγάλα πρότζεκτ που έχω δουλέψει, το να ξαναξεκινήσω με 700 και με 1000 ευρώ μάλλον προς το κακό θα μου κάνει στην καριέρα, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει ακόμη καριέρα μπροστά. Τώρα από εκεί και ύστερα δουλειές σε διευθυντικό επίπεδο ή project manager βγαίνουν πολύ λίγες στην αγορά και συνήθως όταν βγαίνουνε είναι ήδη κλεισμένες.

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Όσο αυξάνεται η ηλικία ενός ανέργου τόσο μειώνεται και η ελπίδα ότι θα ξαναβρεί δουλειά. Στη στατιστική, όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, οι άνεργοι που βρίσκονται για αρκετό χρονικό διάστημα εκτός εργασίας και είναι μεγαλύτερης ηλικίας ονομάζονται αποθαρρυσμένοι. Εν προκειμένω, η αποθάρρυνση υπάρχει και στις μέσες ηλικίες κυρίως λόγω του κλίματος απαισιοδοξίας που επικρατεί λόγω κρίσης.

Είμαι αρκετά μεγάλος για να ψάξω για δουλειά. Δεν είμαι αιθεροβάμων. Καταλαβαίνω ότι στα 58 μου χρόνια δεν πρόκειται να με πάρει κανείς.

Δ2., άνδρας, 58 ετών, Αθήνα 8/1/2014

Δεν έχω πρόσβαση πλέον στο ιντερνετ γιατί δεν έχω ούτε laptop. Όλα αυτά τα χρόνια όμως που είχα έμπαινα παντού, έψαχνα παντού. Τι γινόταν όμως; Ή θα έπεφτα σε ανώμαλους γιατί κυκλοφορούν πάρα πολλοί να παίρνουν και να λένε χίλια δυο μες στον πόνο σου για να βρεις δουλειά ή δεν ξέρουν τι θέλουν, βάζουν μια αγγελία και δεν έχουν αποφασίσει πράγματι ότι θέλουν κάποιον εργαζόμενο και κολλάω πάντοτε στην ηλικία. Από τα 47 μου, 46 που ξεκίνησα, πολύ μεγάλη για εργασία 46 ετών. Καμιά φορά έκανα το τεστ και έλεγα 40, 42 ούτε εκεί. Βέβαια αν έβλεπα ότι κάτι δεν ήταν ενδιαφέρον έτσι γιατί δεν μπορούσα να πω ψέματα, ούτε εκεί. Δηλαδή μέχρι 35 χρονών κάπου εκεί πρέπει να παίρνουν. Για άλλες δουλειές, πήγα και για κάποια παιδάκια, εκεί πάλι δεν ξέρω γιατί δεν με παίρνουν, δεν μπορώ να το καταλάβω, συζητάμε, λέμε περί ανέμων, δύο ώρες, και χάρηκα πολύ και όλα αυτά, μετά τίποτα ... σιγή ιχθύος. Δεν ξέρω, εκεί δεν ξέρω ποιος είναι ο λόγος. Σε κλινικές, για νησιά, σε ξενοδοχεία και που δεν έχω ψάξει. Αλλά τίποτα.

Α., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Επιπλέον, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που ζουν στην επαρχία και είναι άνεργοι, είναι συνήθως χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου και η εργασία τους ήταν ως επί το πλείστον χειρωνακτική. Επομένως, χάνοντας τη δουλειά τους σε μεγάλη ηλικία δυσκολεύονται ακόμη περισσότερο να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας διότι δεν έχουν τα απαραίτητα εφόδια, ενώ το είδος εργασίας που αναζητούν απαιτεί νεότερους σε ηλικία εργαζόμενους που έχουν περισσότερες αντοχές. Ωστόσο, άλλος ένας παράγοντας που έχει συμβάλλει στην αποθάρρυνση αυτών των ανθρώπων, είναι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και ο νέος νόμος που ισχύει για την απασχόληση των νέων κάτω των 25 ετών, βάσει του οποίου η αμοιβή σε αυτές τις ηλικίες είναι χαμηλότερη, επομένως, αυξάνονται τα κίνητρα για τις επιχειρήσεις να προσλάβουν νεότερους σε ηλικία εργαζόμενους. Παρόλο, λοιπόν, που και το νομοθετικό πλαίσιο δεν ευνοεί τις μεγάλες ηλικίες, δεν αναφέρθηκε κανένας από τους πληροφορητές στον τρόπο με τον οποίο το κράτος παρενέβη ευνοώντας συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε διάφορους παράγοντες, όπως θα δούμε παρακάτω, οι σημαντικότεροι εκ των οποίων είναι η συλλήβδην αντιμετώπιση του πολιτικού συστήματος και του τρόπου λήψης αποφάσεων από τους πολίτες αλλά και η έλλειψη επαρκούς ενημέρωσης ώστε να είναι σε θέση να κρίνουν τις κυβερνητικές πολιτικές. Άλλωστε, θα

μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνεργοι και αποθαρρυσμένοι, σκεπτόμενοι αλτρουιστικά για τις νεότερες γενιές αποδέχονται τις ευνοϊκές για αυτούς ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας.

Δουλέψαμε πολλά χρόνια, έμεινα πολλές φορές άνεργη αλλά πάνω στο χρόνο που είχα το ταμείο έβρισκα. Το έκανα διακοπή πάντα το ταμείο αλλά αυτή τη φορά τώρα δεν μπορώ να βρω τίποτα. Όλες οι πόρτες κλειστές. Καλά είναι και η ηλικία μου τώρα 50 χρονών 51 αλλά πολύ δύσκολα... Πήγα σε εργοστάσια πολλά. Μπαίνω μέσα, δεν θέλουμε μου λένε άτομα, κανέναν. Ακόμη δυσκολευόμουν να βρω δουλειά και 40 χρονών. Γιατί έπαιρνα τηλέφωνο σε μια αγγελία που έβλεπα και μου λέει πόσο χρονών είσαι; Λέω 40. Όχι κυρία μου, μου λέει, μέχρι 30 παίρνουμε. Πόσο μάλλον τώρα που είμαι στα 50. Πολύ δύσκολα, πολύ μεγάλη κρίση. Δεν ξαναζήσαμε αυτό το πράγμα που ζούμε τώρα. Ποτές.

N., γυναίκα, 50 ετών, Θεσσαλονίκη 24/5/2010

Τώρα, αυτή τη στιγμή, κάνω τον οικοδόμο. Αλλά έχει σπάσει τελείως η δουλειά. Δεν υπάρχει καθόλου δουλειά. Έχουμε να βάλουμε ένσημο.. 1,5 χρόνο. Και περιμένουμε να φτάσουμε το όριο ηλικίας, να πάρουμε σύνταξη.. να καταφέρουμε να βγούμε στη σύνταξη... Τώρα τι να ψάξω, σε 2 μήνες.. καταθέτω για σύνταξη. Και ποιος θα μ' έπαιρνε;

E., 60 ετών, Λαύριο 24/6/2011

Ναι, βέβαια. Πλήρης απασχία. Υπάρχει ένας φοβερός ηλικιακός ρατσισμός. Το άκουγα κάποτε και «τι λένε;» δεν είναι ο Κωνσταντάρης που βλέπαμε πριν από.. και φαινόταν 60 και 70 ας πούμε. Δεύτερον, έχεις την εμπειρία που δεν έχει στα τριάντα.. αυτά έχουν περάσει, αυτά. Δεν καταλαβαίνω, λέω πως είναι τα πράγματα τώρα, έτσι; Ούτε ψάχνω, ούτε.. Και είναι και φθηνότερος ένας 25άρης (ερώτημα). Άστο, άστο. Φτηνοί είναι όλοι τώρα...

Δ., άνδρας, 52 ετών, Αθήνα 14/1/2014

Κοινωνικό κεφάλαιο

Εξίσου σημαντικές παράμετροι για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας ενός ατόμου είναι το κοινωνικό κεφάλαιο σε συνδυασμό με το εκπαιδευτικό επίπεδο. Το κοινωνικό κεφάλαιο σύμφωνα με τον Μπουρντιέ: «είναι το σύνολο των εν ενεργεία ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός δικτύου μόνιμων σχέσεων, περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης ή, με άλλα λόγια, με την ένταξη σε μια ομάδα, ως σύνολο φορέων που δεν είναι μόνο προικισμένοι με κοινές ιδιότητες αλλά είναι επίσης

ενωμένοι με δεσμούς μόνιμους και χρήσιμους» (Μπουρντιέ 1994: 92). Αντίστοιχα, ο Coleman (1988) αντιλαμβάνεται το κοινωνικό κεφάλαιο σύμφωνα με τους πόρους που προσφέρουν οι λειτουργίες της κοινωνικής δομής προς τους δρώντες. Οι σημαντικότεροι πόροι και εφόδια παρέχονται από το οικογενειακό πλαίσιο και διαχωρίζονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, τους οικονομικούς πόρους, δηλαδή την οικονομική ευμάρεια της οικογένειας, τους ανθρώπινους, δηλαδή το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων και τους κοινωνικούς, δηλαδή το χρόνο και την προσπάθεια που αφιερώνει το οικογενειακό περιβάλλον στα παιδιά, αντιστοιχίζοντάς τους σε διαφορετικές μορφές κοινωνικού κεφαλαίου (Coleman ό.π.: 109-110).

Αυτές οι διαφορετικές όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου, σύμφωνα με τον Coleman, συναντώνται και στην παρούσα έρευνα με σημαντικές επιπτώσεις και στο ίδιο το βίωμα της ανεργίας. Η Ζ., 30 ετών, έχει σπουδάσει αρχιτεκτονική και έχει κάνει μεταπτυχιακό στο Ηνωμένο Βασίλειο ενώ έχει εργαστεί και μερικούς μήνες εκεί. Οι γονείς της είναι μέσου μορφωτικού επιπέδου, ο πατέρας της τραπεζίτης υπάλληλος και η μητέρα της ασφαλιστικός πράκτορας, ωστόσο της αφιέρωναν αρκετό χρόνο ακόμη και για τον επαγγελματικό της προσανατολισμό· είναι χαρακτηριστικό ότι όταν η Ζ. πήγαινε ακόμη στο Λύκειο, ο πατέρας της την πήγαινε σε διάφορα γραφεία γνωστών του έτσι ώστε η Ζ. να αποκτήσει σχετική εμπειρία για τις λειτουργίες των διαφορετικών επαγγελμάτων και σχηματίσει εικόνα για τη δική της επαγγελματική πορεία. Αυτό τη βοήθησε στο να είναι σίγουρη για την καριέρα που θέλει να ακολουθήσει και φυσικά το γεγονός ότι οι γονείς της έχουν τα εφόδια να τη συντηρούν όσο διάστημα είναι άνεργη της δίνει την πολυτέλεια να αναζητά εργασία με τα κριτήρια που θέτει η ίδια.

Ε γιατί 35 υποτιθέμενα ξέρω 'γω μπορεί να έχεις ξεκινήσει οικογένεια. Αν έχεις ξεκινήσει οικογένεια δεν φεύγεις, δεν φεύγεις για να έρθεις Ελλάδα να κυνηγήσεις έναν μισθό των 1000 ευρώ. Στα 28, 29, 30, λες δεν πειράζει μπορεί να έρθουν και καλύτερα αν έχεις, αν έχουν περάσει 8,9, 10 χρόνια σε μια χώρα, έχεις συνηθίσει σε συγκεκριμένο status ζωής συγκεκριμένη οργάνωση και αν έχεις και παιδιά και πρέπει να κρατήσεις το ίδιο status ζωής και για τα παιδιά σου τότε είναι πιο δύσκολα, γι' αυτό. Ε οπότε γύρισα εδώ, έπιασα δουλειά στη ΔΕΗ σαν ελεύθερος επαγγελματίας, βασικά με σύμβαση έργου ως βοήθεια στο αρχιτεκτονικό τμήμα (...)Ε όχι από γνωστό ήξερα ότι ψάχνανε και δεν ήθελα να κατέβω Ελλάδα, να γυρίσω χωρίς να ξέρω ότι θα έχω δουλειά. Οπότε προσπάθησα ότι γνωστούς είχα να τους ενημερώσω, κοιτάζτε σκέφτομαι αυτό μήπως τυχόν ξέρετε αν ζητάνε κάπου; Έτυχε να υπάρχει αυτή η θέση ανοιχτή

οπότε έτσι πήγα... Για 12 μήνες. Το οποίο τελείωσε τον Γενάρη και μετά... και μετά τίποτα... Ναι και από τότε ψάχνω... πως ψάχνω μμ... αρχιτεκτονικές εταιρείες τα site τους στο internet, στοιχεία επικοινωνίας, e-mail και στέλνω e-mail με το βιογραφικό, ένα συνοδευτικό γράμμα και δείγμα δουλειάς μου. Δεύτερος τρόπος είναι sites που βγάζουν αγγελίες αλλά δυστυχώς εδώ κι ένα χρόνο δεν βγάζουν πολλές αγγελίες. Είναι το περιοδικό του ΤΕΕ που μέσα βάζει αγγελίες για αυτούς που ψάχνουν. Βεβαίως για αρχιτέκτονες έχουν σκάσει πολύ λίγες αγγελίες, ε αυτά κατά τα άλλα τσεκάρω τον ΑΣΕΠ μήπως τυχόν βγεί τίποτα.

Ζ., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 24/5/2011

Σε μια σχετικά πρόσφατη έρευνα, ο Ν. Παναγιωτόπουλος (2005/2013) εντοπίζει τη σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου και ειδικά του σχολικού κεφαλαίου, όπως το ονομάζει με το είδος και τον τρόπο αναζήτησης εργασίας από την πλευρά των ανέργων. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των οικογενειών στις οποίες το ανθρώπινο κεφάλαιο (με όρους Coleman) είναι ενδεές, η επένδυση που έχουν κάνει στη μόρφωση του παιδιού ή των παιδιών βαραίνει ακόμη περισσότερο τη διαδικασία ανεύρεσης εργασίας του άνεργου μορφωμένου παιδιού, καθώς οι προσδοκίες που έχει η οικογένεια είναι αρκετά υψηλές (Παναγιωτόπουλος 2013: 231). Παρόλα αυτά, η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν μπορεί να γενικευθεί στο σύνολο των ανέργων με ενδεές ανθρώπινο κεφάλαιο καθώς αφορά περιπτώσεις συνήθως νέων ανθρώπων που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία και αισθάνονται στην πίεση των προσδοκιών της οικογένειας. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο το ανθρώπινο κεφάλαιο της οικογένειας μπορεί να επηρεάσει το άνεργο μέλος της είναι πολύπλοκος και εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, με κυριότερο την ίδια τη ψυχосύνθεση του άνεργου αλλά και τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες εντός των οποίων είναι αναγκασμένος να δράσει.

Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις ανθρώπων όπως ο Τ., ο οποίος στα 54 του δεν εργάζεται τα τελευταία 3 χρόνια. Προέρχεται από φτωχή οικογένεια και αναφέρει ότι αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν κατάφερε να σπουδάσει. Μάλιστα, αυτό φαίνεται να τον απασχολεί γενικότερα στη συζήτησή μας καθώς αναφέρεται συχνά στο γεγονός ότι είναι «αγράμματος». Ωστόσο, επιδίωξή του είναι κάποια δουλειά στο δήμο της περιοχής και δεν αναζητά οποιαδήποτε εργασία ακόμη και αν τα οικονομικά του είναι σε κακή κατάσταση. Δεν αισθάνεται την ανάγκη να ανταποκριθεί σε καμία προσδοκία, άλλωστε είναι πλέον αρκετά μεγάλος για να το

κάνει αυτό, ωστόσο από τα λεγόμενά του σε όλη τη διάρκεια της συζήτησης προκύπτει ο τρόπος με τον οποίο το χαμηλό κοινωνικό του κεφάλαιο ματαίωσε τα δικά του όνειρα και προσδοκίες.

Κοίτα, να σου πω κάτι; Για να 'μαι και πιο ειλικρινής. Πάντοτε βρισκόμουν – γιατί προέρχομαι από σπλάχνα όχι αριστοκρατικής οικογένειας, παιδί μεταλλωρύχων, 4μελή οικογένεια, πάρε υπ' όψιν σου ότι ταλαιπωρήθηκα και ένας λόγος ο οποίος δεν έμαθα γράμματα, γιατί βγήκα στο γιαπί περίπου 12μιση χρονών, τελειώνοντας, και είχε σαν αποτέλεσμα να μην μπορώ να σηκώσω τον τενεκέ στην οικοδομή να τον χύσω μες στη σκάφη και να μου σκουπίζουνε με το μυστρί το μάγουλο. Με λυπόντουσαν οι μαστόροι... Και τώρα, εδώ και 3 χρόνια παραμένω άνεργος. Δεν ντρέπομαι να πω ότι με συντηρεί η γυναίκα μου. Είμαι πατέρας με 3 παιδιά. Οι ανάγκες είναι πάρα πολλές. Κι όταν εργάζεται –όπως ξέρουμε- ένα άτομο, δε μπορείς να ανταποκριθείς στα έξοδα της καθημερινότητας. Πόσο μάλλον γάμοι και τα λοιπά. Γιατί έτυχα να είμαι παππούς, αυτή τη στιγμή. Έχω παιδί 28 χρονών. Έχω ένα αγόρι αυτή τη στιγμή 15 χρονών. Γιατί το κορίτσι, το δεύτερο, που είναι αρραβωνιασμένο, συζεί με τον αρραβωνιάρη. Οπότε έχουνε και τα έξοδα περιοριστεί κατά κάποιο τρόπο. Το άλλο είναι παντρεμένο όπως σας προανέφερα. Και έχω μόνο το αγόρι αυτή τη στιγμή. Αλλά έχω παράλληλα 3 φροντιστήρια. Κι όταν είναι εποχή η οποία.. χρηματοδοτεί το.. ο ΟΑΕΔ, έχει σαν αποτέλεσμα.. Φανταστείτε τώρα να θέλεις 600 για να θέλεις να καλύψεις μηνιαίως τις ανάγκες σου και να.. να σε χρηματοδοτεί μόνο με 480. Περίπου μ' ένα παιδί. Αντιλαμβάνεστε, πέρα απ' αυτού.. Ναι. Εμείς πως πρέπει να τροφούμε; Τι πρέπει να φάμε;

T., άνδρας, 54 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Υπάρχουν και οι περιπτώσεις που εκτός από την ανάγκη των ατόμων να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της οικογένειάς τους ή τις δικές τους, ανεξάρτητα από το κοινωνικό τους κεφάλαιο, δέχονται μια αντεστραμμένη μορφή πίεσης. Η Κ., η οποία προέρχεται από μια οικογένεια με ενδυναμωμένο κοινωνικό κεφάλαιο και έναν αντισυμβατικό τρόπο ζωής των γονιών της θεωρεί ότι αυτό την αποτρέπει από το να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο γιατί της δημιουργεί ανασφάλεια, ενώ και οι γονείς της την προτρέπουν σε έναν πιο συμβατικό τρόπο ζωής και την αναζήτηση της εργασιακής σταθερότητας. Παρόλο που η στάση των γονιών της την μπερδεύει, κυρίως ως προς τις δικές τους πεποιθήσεις, η ίδια εμφανίζεται πιο σίγουρη για την εαυτό της και τις επαγγελματικές επιλογές της.

Οπότε κι εγώ δεν έκανα.. μάλλον δεν έκανα όνειρα. Νομίζω ότι τα έβαζα όλα αυτά στο.. ξέρεις, μου θύμιζαν λίγο αυτά που δεν γίνονται. Γιατί κι οι γονείς μου, μέσα απ' όλα αυτά, κι αυτό το καταλαβαίνω, δεν είναι ότι δεν τους απασχολούσαν διάφορα πράγματα. Δηλαδή το αρνητικό είναι ότι κάπως όλα αυτά.. δεν έβλεπα να 'χουν ένα αποτέλεσμα πρακτικό. Δηλαδή στην πράξη ο

μπαμπάς μου εμένα, σκηνοθέτησε, έκανε κάποιες ταινίες αλλά έχει ξέρω 'γω 15 χρόνια να.. να καταφέρει να αποπληρώσει κάτι. Οπότε έκανε έναν τεράστιο αγώνα για να μη δουλεύει με τον θείο μου που 'χε ηλεκτραγορά και του 'χε πει να 'ναι συντάξιμος, να μην.. ξέρεις.. Αλλά εν τέλει δεν βγήκε κάπου αλλού. Ξέρεις, είναι σ' ένα περίεργο τέλμα αρκετά χρόνια. Η μητέρα μου πάλι, μέχρι τώρα, γενικά τα βιβλία πήγαν πολύ καλά. Ξέρεις, είναι τώρα μηνών που λέω [??] να το πάει καλά δηλαδή. Αλλά μέχρι τώρα εντάξει, δούλευε σε γραφεία, έφευγε, μετά.. δεν έκανε κάτι ποτέ της, καθόταν και ζωγράφιζε, και αιογραφίες, οι οποίες είναι πολύ καλές, αλλά ξέρεις, δεν γίνονταν κάτι όλο αυτό, να 'χει μια πορεία, μια.. ένα έτσι.. Ήτανε.. σκόρπια, αυτό. Κι είναι κι ένας φόβος κι αυτός. Ότι μήπως. «μη μου συμβεί κι εμένα αυτό» είναι η αλήθεια. Δηλαδή ακόμα κι αυτή η περίοδος της ανεργίας, λέω «μήπως», ξέρεις, έχω ένα φόβο, μήπως δεν το κάνω καλά, μήπως πρέπει να πάω να.. ξέρεις αυτό. Κι επίσης, το πιο φοβερό είναι ότι τώρα που είμαι σ' αυτή τη περίοδο που υποτίθεται ότι έχουν κάνει οι γονείς μου μια ζωή, δηλαδή έχουν καταφέρει να ξεφύγουν απ' όλα αυτά που τους καταπιέζουν, έρχονται και μου προτείνουν συνέχεια «α, βγήκε μια ανακοίνωση ότι η ΕΡΤ θέλει μόνιμους, ξέρεις, γραφίστριες». Ή «γιατί δεν πας σε..;». Δηλαδή κάποιες.. συντηρητικά πράγματα που μου διαλύουν τον εγκέφαλο, τελείως. Τελείως. Και συνέχεια. Δηλαδή μια ανάγκη για σταθερότητα..

Κ., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 17/5/2011

Επομένως, όπως γίνεται φανερό από τις αφηγήσεις των πληροφορητών, τα ατομικά χαρακτηριστικά τους προσδιορίζουν και τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την ανεργία. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο το βίωμα της ανεργίας δεν είναι ομοιόμορφο· οι διαφορές εντοπίζονται με τον συνδυασμό κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών, όπως το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το κοινωνικό κεφάλαιο. Επιχειρώντας μια ομαδοποίηση του τρόπου με τον οποίο τα ανωτέρω χαρακτηριστικά επιδρούν στο βίωμα της ανεργίας, εντοπίζουμε δύο διακριτές ομάδες: η μία ομάδα που βιώνει εντονότερα την ανεργία απαρτίζεται από γυναίκες και άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας, με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και αντίστοιχα χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ η δεύτερη ομάδα νεότερων ανθρώπων που μπορούν και απολαμβάνουν τη στήριξη που τους παρέχει το ενδυναμωμένο κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας και τα δικά τους αυξημένα τυπικά προσόντα βιώνουν την ανεργία ως ένα μεταβατικό στάδιο.

6.2.2 Ο τρόπος απώλειας της εργασίας και η απόδοση ευθύνης

Η διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, ειδικά σε ζητήματα που σχετίζονται και με την οικονομία, επηρεάζεται αρκετά από την απόδοση ευθύνης. Όπως είδαμε και στο Κεφάλαιο 2, η απόδοση ευθύνης από τους πολίτες προς τα κόμματα για

τους χειρισμούς τους κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης από αυτά είναι μια πολύπλοκη διαδικασία, η οποία εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Σημαντική προϋπόθεση είναι η ευκρίνεια της ευθύνης, δηλαδή πόσο εύκολο είναι για τους πολίτες να αποδώσουν ευθύνες σε ένα κόμμα, στο πολιτικό σύστημα γενικότερα ή σε υπερεθνικούς οργανισμούς που επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων, όπως π.χ. η Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον, θα πρέπει ο πολίτης να έχει τις απαραίτητες γνώσεις προκειμένου να είναι σε θέση να αποδώσει ευθύνες για συγκεκριμένα ζητήματα. Και όσο πιο πολύπλοκο είναι ένα ζήτημα τόσο πιο δύσκολη είναι για τον πολίτη η αναζήτηση και η κατανόηση εξειδικευμένων γνώσεων. Τέλος, η αξιολόγηση των πολιτών δεν μπορεί να είναι πάντοτε αντικειμενική καθώς οι γνώσεις τους φιλτράρονται και από τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η διαδικασία απόδοσης ευθυνών είναι πολυδιάστατη και περιπλέκεται ακόμη περισσότερο εάν σε αυτή εντάξουμε το ζήτημα της ανεργίας ως προσωπικό βίωμα και την ανεργία ως κοινωνικό πρόβλημα. Ο λόγος που αναφερόμαστε σε αυτή τη διάκριση είναι επειδή έγινε αρκετά ευδιάκριτη από τις πρώτες κιόλας συνεντεύξεις. Όταν η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το προσωπικό πρόβλημα του καθενός, δηλαδή την απώλεια εργασίας και την αδυναμία εύρεσης νέας, τότε παρατηρείται μία μίξη ορθολογικών και συναισθηματικών κριτηρίων απόδοσης ευθυνών· συνήθως, αναγνωρίζουν ότι η ηλικία ή το εκπαιδευτικό τους επίπεδο αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας ή ήταν καθοριστικοί για την απώλεια εργασίας. Παράλληλα, επειδή το άμεσο υποκείμενο απόδοσης ευθυνών για την απώλεια εργασίας είναι συνήθως ο εργοδότης, αναδύονται είτε συναισθηματικές κρίσεις που αφορούν την κακή σχέση που είχαν με τον εργοδότη είτε ορθολογικά κριτήρια, όπως η ικανότητα διοίκησης και διαχείρισης της επιχείρησης από τον εργοδότη που οδήγησε στο κλείσιμο της επιχείρησης. Ωστόσο, όταν η συζήτηση αποκτούσε ένα ευρύτερο πλαίσιο διαχείρισης της οικονομίας και ειδικότερα της ανεργίας ως ένα σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα, τότε η ευθύνη αποδιδόταν συλλήβδην στις κυβερνήσεις και τους πολιτικούς που διαχειρίστηκαν το συγκεκριμένο ζήτημα, χωρίς παράλληλα να εντοπίζεται η κατάλληλη πολιτική αντιμετώπισης. Εντοπίζεται, λοιπόν, μια αντίφαση ως προς τον τρόπο με τον οποίο

γίνεται η απόδοση ευθυνών και σημαντικό ρόλο σε αυτό θεωρούμε ότι παίζει ο τρόπος με τον οποίο έχασε κάποιος την εργασία του.

Επομένως, ακόμη και την περίοδο της κρίσης, παρατηρείται σε πρώτο στάδιο η απόδοση ευθύνης στον εργοδότη, είτε πρόκειται για απόλυση είτε για κλείσιμο της επιχείρησης. Οι κακοί χειρισμοί του εργοδότη είναι αυτοί που οδήγησαν στο κλείσιμο της επιχείρησης ή στην απόλυση του εργαζόμενου λόγω αδυναμίας της επιχείρησης να πληρώνει τους υπαλλήλους της. Ειδικότερα, στην περίπτωση των εργαζομένων σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στη Νάουσα, οι ευθύνες βαρύνουν τον εργοδότη τους, ο οποίος ανέλαβε μια υγιή επιχείρηση από τον πατέρα του και τελικά αναγκάστηκε να την κλείσει λόγω χρεών. Σε αυτό το σημείο, μάλιστα, διαφαίνεται μια κριτική στον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας και του καπιταλισμού, μέσω της κερδοφορίας του χρηματιστηρίου και της απρόσωπης σχέσης που συνεπάγεται μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου. Συχνά οι εργαζόμενοι του εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας αναπολούσαν τις στιγμές που το εργοστάσιο διοικούσε ο πατέρας του εργοδότη τους, ο οποίος φρόντιζε να τους ξέρει με τα μικρά τους ονόματα, καλλιεργώντας έτσι ένα κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Αντιθέτως, το νέο μοντέλο διαχείρισης της εταιρείας από τον υιό, επέβαλε το εύκολο κέρδος και την έλλειψη οποιασδήποτε σχέσης μεταξύ εργαζομένων και εργοδότη. Μάλιστα, θεωρούν ότι αυτός ο τρόπος διοίκησης ήταν καταστροφικός για την επιχείρηση και οδήγησε στο κλείσιμό της. Συνεπώς, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις το κριτήριο για την απόδοση ευθύνης στον εργοδότη αποκτά προσωποκεντρικά χαρακτηριστικά, σε κάποιες άλλες το κριτήριο στηρίζεται σε ορθολογικές πτυχές που αφορούν στη διαχείριση της επιχείρησης και το στυλ μάνατζμεντ.

Με το εργοστάσιο ξεκίνησαν τα προβλήματα για εμάς τουλάχιστον πριν από δυο χρόνια και για κάποιους άλλους (εργοστάσια σε άλλες περιοχές του ομίλου) από το 2004. Από τότε ξεκίνησαν τα προβλήματα, καθυστερήσεις πληρωμών με κάποιες αιτιολογίες ότι δεν παίρνουν τα δάνεια που ζητάνε από το κράτος τις εγγυήσεις που ζητάνε από το κράτος για να συνεχίσουν τη λειτουργία τους και να συνεχιστεί και η δικιά μας μισθοδοσία χωρίς προβλήματα. Από τότε πηγαίνουμε ζητάμε να λυθεί το πρόβλημά μας, γιατί το πρόβλημα είναι πολύ μεγάλο και όσο πάει επιδεινώνεται. Τώρα υπάρχουν κάποια άτομα που δεν έχουν να πάρουν ψωμί να πάρουν δηλαδή για τις απαραίτητες ανάγκες για την οικογένειά τους. Είναι δραματική η κατάσταση για εμάς. Ταλαιπωρούμαστε, έχουμε να πληρωθούμε μάλλον από τον

Φεβρουάριο του 2009. Ενδιάμεσα πήραμε μου φαίνεται ένα χιλιάρικο από τον ΟΑΕΔ μια οικονομική ενίσχυση, από τότε έχουμε να πληρωθούμε. Λοιπόν, απολυμένοι δεν είμαστε, είμαστε σε ομηρία δεν μας ξεκαθαρίζουν τι θέλουν να κάνουν για να δούμε κι εμείς τι μπορούμε να κάνουμε για τους εαυτούς μας και τις οικογένειές μας... Εμείς προσπαθούμε να λυθεί το πρόβλημα από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και από την προηγούμενη και την τωρινή και πάντα βρίσκουμε κάποιο τοίχο μπροστά μας, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε. Στην ουσία μας δουλεύουν.

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Λοιπόν, το πρόβλημα είναι μεγαλύτερο. Η ιστορία όλη έγινε γιατί μέχρι τώρα τον έδωσαν τον ΧΧΧ (ιδιοκτήτη εργοστασίου), τον έδωσαν λεφτά χωρίς να τον ελέγχουν. Από τότε που είπαν θα τον κάνουν έλεγχο, από τότε άρχισαν τα προβλήματα... Εδώ και δυο χρόνια περίπου. Άσε αυτός είναι Αλ Καπόνες, δεν καταλαβαίνει τίποτε τα παράτησε έφυγε, πάρτε λέει κάντε ότι θέλετε. Ήρθε μετά η προηγούμενη κυβέρνηση άρχισε να τους δίνει λεφτά ενώ τους έδωσε λεφτά για να δουλέψουν, κι εκείνοι ποιος ξέρει ποιοι τα άρπαζαν πάλι από πίσω και δεν έφταναν σε εμάς. Τους έδωσαν μέσα σε ενάμιση χρόνο 35 εκατομμύρια, 37 και το αποτέλεσμα είναι αυτό ότι εμείς είμαστε απλήρωτοι. Και πηγαίναμε κάτω ας πούμε και μας δούλευαν και οι προηγούμενοι υπουργοί. Αυτό, πάρτε πέντε, πάρτε τρία, πάρτε ένα και το αποτέλεσμα ποιο ήταν, τα έβγαζαν από τη μία τσέπη και πήγαιναν στην άλλη... Γιατί όταν έκανε πτώχευση στην εταιρεία τηλεφωνίας τον Μάιο του 2008. Που είναι ο μοναδικός που έχει καταφέρει να κλείσει τηλεπικοινωνίες... 350 χιλιάδες συνδρομητές, με χοντρά συμβόλαια. Τέλοσπαντων, πρόβλημά του. Λοιπόν, τότε που είχε κάνει πτώχευση στην εταιρεία τηλεφωνίας ήταν να κάνει κι εμάς. Όλα τέλος. Και βάζει στο άρθρο 99 που είναι για τις πτωχεύσεις και αυτά την εταιρεία τηλεφωνίας και έρχεται το κράτος και λέει α παιδιά θα χρηματοδοτήσω την εταιρεία για να μην γίνει πτώχευση.

Γ., άνδρας, 48 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Δηλαδή εμείς λέγαμε όταν κατεβαίναμε στην Αθήνα: αυτόν τον άνθρωπο θάλασσα να τον δώσεις θα την στερέψει, γίνεται αυτό το πράγμα δεν γίνεται!

Ξ., 35 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Ωστόσο, η ευθύνη μετακυλιέται και στο κράτος το οποίο έχει τη δυνατότητα να εγγυηθεί για την επιχείρηση ώστε να δανειοδοτηθεί από τις τράπεζες και να συνεχίσει να λειτουργεί, αλλά μέχρι τη στιγμή της συνέντευξης δεν το είχε κάνει ενώ στις αλλεπάλληλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των εργαζομένων στην Αθήνα, υπέστησαν την κρατική καταστολή, γεγονός που έχει παίξει σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό της αρνητικής γνώμης που έχουν για το πολιτικό προσωπικό γενικά και τη συλλήβδην αντιμετώπιση του πολιτικού συστήματος. Αφενός, ο κρατικός μηχανισμός απέτυχε να ανταπεξέλθει στις προσδοκίες των εργαζομένων, αφού δεν παρείχε τις απαραίτητες εγγυήσεις προς τις τράπεζες προκειμένου να

δανειοδοτηθεί η επιχείρηση, αφετέρου όλο αυτό έγινε με τον εμπαιγμό των εργαζομένων καθώς τα κόμματα διαχρονικά τους υποσχέθηκαν βοήθεια στο συγκεκριμένο ζήτημα αλλά ποτέ δεν υλοποίησαν τις υποσχέσεις τους.

Πολιτικοί. Αυτούς που ψήφιζα και έτρεχα μια ζωή όταν πήγα στην Αθήνα με έδειραν. ΤΟΥΣ ΨΗΦΙΣΑ ΓΙΑ ΝΑ ΜΕ ΔΕΙΡΟΥΝ. Τους βάζεις μπροστά και τους σκοτώνεις;... Και έφτασε σε σημείο ΑΥΤΟΙ όταν πήγα στην Αθήνα να τους πω ρε παιδιά τι θα γίνει θα μας πληρώσετε καμιά φορά; ΕΦΑΓΑ ΞΥΛΟ... και δακρυγόνα το ίδιο είναι. Να ασχοληθώ εγώ ξανά με αυτούς;;; ΟΠΟΥ ΤΟΥΣ ΒΡΩ ΤΟΥΣ ΦΤΥΝΩ. Κι όπως το έχω κάνει.

Γ., άνδρας, 48 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Οι πολιτικοί. Για τα πρόσωπα μιλάω δεν μιλάω γενικώς για την πολιτική. Είναι μια απάτη για μας τουλάχιστον. Γιατί όταν πας κάτι να διαπραγματευτείς ή κάτι να ζητήσεις ή κάτι ξέρω 'γω με τα προβλήματα που είχαμε εδώ πέρα, λοιπόν, δεν σου λεν ξεκάθαρα τι πρόκειται να γίνει. Γιατί βλέπουν το πολιτικό κόστος, δεν ξέρω τι άλλο βλέπουν ξέρω 'γω, ΔΕΝ ΣΟΥ ΛΕΝΕ ΞΕΚΑΘΑΡΑ ΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ. Σου δίνουν κάποιες υποσχέσεις, όπως σε μας, στο τρενάρουν δύο χρόνια και. Εξαθλιώνονται οι εργαζόμενοι και δημιουργούνται όλα αυτά που βλέπουμε.

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Βγήκε καινούργια κυβέρνηση. Όσο ήταν αντιπολίτευση – γενικά τώρα το φέρνω έτσι δεν λέω αυτή η κυβέρνηση τι και πως – και λύνεται το θέμα και όλα γίνονται και όλοι θα βολευτούν και όλοι θα κάνουν... που είναι; γενικά είναι παραμυθιάδες... όπως ένας γονιός λέει στο παιδί του ένα παραμύθι κάπως έτσι είναι και αυτοί. Το λεν τόσο ωραία.

Τ., 40 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Επιπλέον, υπάρχουν και οι περιπτώσεις οι οποίες θεωρούν ότι ήταν θύματα εκμετάλλευσης του εργοδότη τους, ο οποίος τους απέλυσε μόλις κατάφερε να αποσπάσει από αυτούς το μέγιστο δυνατό ή θεωρήθηκε ότι πλήρωσαν την κακή σχέση που είχαν με τον εργοδότη. Συνήθως, λείπει και το στοιχείο της αυτοκριτικής σε αυτές τις περιπτώσεις καθώς σχεδόν κανένας δεν εντοπίζει ελαττώματα και αδυναμίες στον δικό του τρόπο λειτουργίας.

Φάνηκε τότε εκεί μια προοπτική καλή και κάθισα πέντε χρόνια μέχρι το 2010 οπότε και τελικά απολύθηκα... Ήταν λίγο περίεργο, θα σου πω. Ήταν λίγο περίεργη η κατάσταση γενικά. Κατ' αρχήν η εταιρεία δεν πήγαινε καλά και είχε αρχίσει τις απολύσεις. Η κρίση άρχιζε και την είχε χτυπήσει αρκετά. Είχα και την ατυχία ή εν πάσει περιπτώσει να δουλεύει μέσα και ο πατέρας μου, ο

οποίος τσακώθηκε με τον ιδιοκτήτη. Παραιτείται ο πατέρας μου Δευτέρα, φεύγει και Τρίτη διώχνει εμένα.

Φ., άνδρας, 32 ετών, Αθήνα 2/5/2012

Ένα από τα κύρια μελήματα που είχα αναλάβει με το πουλήθηκε η εταιρεία ήταν να στήσω όλο το σύστημα τιμολόγησης.... Το σύστημα στήθηκε και λειτούργησε... αφού έστησα και το σύστημα μετά διαπιστώσανε ότι τους ήμουν πολύ ακριβός και θέλανε να κάνουν τη δουλειά τους με λιγότερα χρήματα και με διώξανε. Στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης όπου πλέον η αγορά δεν έχει δουλειές, όλοι κοιτάνε να κάνουν μείωση κόστους και τα λοιπά και να μην ενδιαφέρονται να στήσουν καινούργια πράγματα ή να προχωρήσουν. Κάνουν συντήρηση οπότε δεν υπάρχουν και δουλειές. Και έτσι από εκείνη την εποχή είμαι άνεργος (τέλη 2008).

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις ανέργων, οι οποίοι παρόλο που έχουν απολυθεί, δεν θεωρούν αποκλειστικά υπεύθυνο τον εργοδότη τους για τον τρόπο με τον οποίο έληξε η συνεργασία τους. Κάνουν μια πιο ψύχραιμη και ορθολογική ανάλυση για τον τρόπο λειτουργίας της επιχείρησης και ακόμη και αν δεν υπάρχει στοιχείο αυτοκριτικής γίνεται η διαπίστωση ότι δεν είχαν να προσφέρουν πολλά στην επιχείρηση ή ότι η επιχείρηση βρισκόταν σε πλήρη αδυναμία συντήρησής τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις φαινομενικά αποσυνδέεται το ζήτημα του προσωπικού τους βιώματος με τον τρόπο διαχείρισης της οικονομίας από τα κόμματα και τους πολιτικούς, παράλληλα όμως αποτελεί και μία μορφή άμυνας για τον τρόπο απώλειας της εργασίας. Έτσι, η απόδοση ευθύνης στο πολιτικό σύστημα γίνεται στη βάση της γενικότερης κριτικής για την κρίση, τις αιτίες δημιουργίας της και τους τρόπους αντιμετώπισής της.

Και μετά το καλοκαίρι, που ξεκουράστηκα και ήμουν και πιο φρέσκια, να πάμε, αυτό, αυτή μου είπε ότι αποφάσισε ότι δεν μπορεί, ότι είναι πολύ μεγάλο το γραφείο πια γι' αυτήν κι επειδή εμείς οι δύο έχουμε φτάσει στο ίδιο επίπεδο και δεν μπορεί να ανταμειφθούμε περισσότερο, ότι αποφάσισε να φύγω και να μείνει το άλλο παιδί, που ήταν πιο καινούργιος, πιο αυτό...

Κ., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 17/5/2011

Τίποτα. Φύγανε οι πελάτες. Απλό. Αδειάσανε από πελάτες και έπρεπε να φύγω. Άρα δεν είχε δουλειά πλέον το γραφείο στο οποίο... Οι αμοιβές ας πούμε του γραφείου κατέρρευσαν. Σε τέτοιο στυλ.

Δ., άνδρας, 52 ετών, Αθήνα 14/1/2014

Γενικότερα, η απόλυση εξακολουθεί να είναι ένα θέμα ταμπού καθώς θεωρείται ότι στιγματίζει τον απολυμένο· η απόλυση μπορεί να σημαίνει και αποτυχία, πλημμελή απόδοση στην εργασία και έλλειμμα ικανοτήτων από την πλευρά του εργαζόμενου. Για αυτόν το λόγο, ο απολυμένος προκειμένου να προστατέψει την υπόληψή του θα προσπαθήσει να υπερασπιστεί την εργασία του και τις ικανότητές του, θα εναντιωθεί στον εργοδότη του και θα τον θεωρήσει υπεύθυνο για τη λήξη της συνεργασίας τους. Επομένως, είναι αναμενόμενη η στάση των ανέργων που έχουν απολυθεί και αποδίδουν τις ευθύνες στον εργοδότη τους. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις που έχει λήξει η σύμβαση, συνήθως από το δημόσιο, δεν υπάρχει κάποιο πρόσωπο στο οποίο να αποδίδουν ευθύνη αφού η απώλεια της εργασίας ήταν αναμενόμενη και δεδομένη. Επιπλέον, απουσιάζει και το υποκείμενο, ο εργοδότης, καθώς στο δημόσιο δεν υπάρχει ο άμεσα υπεύθυνος εργοδότης, αλλά γενικά το κράτος. Και ειδικότερα, όταν η σχέση εργασίας είναι ορισμένου χρόνου είναι αναμενόμενη η λήξη της, δεν επιφέρει στίγμα για τον εργαζόμενο. Η απουσία απόδοσης ευθύνης είναι χαρακτηριστικό και των ανέργων που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία καθώς και σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει το άμεσα σχετιζόμενο υποκείμενο, ο εργοδότης. Είναι χαρακτηριστικό, λοιπόν, ότι στις περιπτώσεις που υπάρχει εργοδότης και η λήξη της συνεργασίας συμβαίνει εξαιτίας είτε της απόλυσης είτε της παύσης λειτουργίας της επιχείρησης, τότε αυτός επωμίζεται και το βάρος της ευθύνης που αποδίδει ο εργαζόμενος για την απώλεια της εργασίας. Όταν από το υποκείμενο απουσιάζει μια συγκεκριμένη απόδοσης ευθύνης, ενυπάρχει μια γενικότερη διαδικασία καταδίκης του πολιτικού συστήματος για την αδυναμία του να εξασφαλίσει ευρωστία στην οικονομία.

Επενδύσεις.. επενδύσεις, επενδύσεις. Είδες καμία επένδυση στον δρόμο εσύ; Νέο κορίτσι, στο πανεπιστήμιο μέσα, τα βλέπεις. Υπάρχει επένδυση; Κλείσιμο επιχειρήσεων; Το βλέπεις. Τι άλλαξε; Έκανε τον αντιπρόεδρο.. τον Βενιζέλο, τον παλιοκλέφτη, άλλος απατεώνας εκείνος... Ο κόσμος αγανάκτησε. Δεν πάει άλλο. Η κοροϊδία πάει στο σύννεφο. Κι άμα τους ακούσεις στα κανάλια, όλα είναι ωραία. Μέλι γάλα... Αυτό το μετρό, αν το ανοίξουν, θα δουλέψουν κάποιοι άνθρωποι. Είτε ξένοι, είτε Έλληνες. Γιατί δεν το ανοίγουν, να δουλέψουν οι εργαζόμενοι εδώ, να μπορέσουν να πάρουν ένα κομμάτι φωμί, να ζήσουν οικογένειες. Μπορείς να μου το εξηγήσεις αυτό σε παρακαλώ πολύ; Εγώ.. Λέω «μετρό, θα ξεκινήσει, θα τελειώσει, θα κάνει». Στην τηλεόραση... Το κάνανε. Γιατί δεν παίρνουν τον κόσμο να δουλέψει; Πες μου σε παρακαλώ. Γιατί δεν παίρνουν κόσμο; Γιατί χρειάζεται κόσμος, να δουλέψει. Γιατί λέει [??]

επέκταση στη Καλαμαριά, οπότε εδώ κάτι γίνεται. Γιατί δεν παίρνει εργαζόμενους;

Θ., άνδρας, 54 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Η τελευταία μου δουλειά ήταν σε εμπορικό κατάστημα, δούλευα ως πωλήτρια... Το κατάστημα έκλεισε, το κατάστημα έκλεισε, είχε ανοίξει τρία καταστήματα και τα τρία αρκετά μεγάλα και σε εμπορικό κέντρο, κλείσανε και τα τρία. Ο άνθρωπος αυτός έφυγε από την Ελλάδα, έχει πάει Βουλγαρία αν δεν κάνω λάθος, ευτυχώς τώρα έχει ένα σπίτι εκεί, πρόλαβε και αγόρασε, εμ αυτά...

Ε., γυναίκα, 37 ετών, Αθήνα 10/1/2014

6.2.3 Η χρονική διάρκεια της ανεργίας

Ο τρόπος με τον οποίο η ανεργία επηρεάζει τη ζωή ενός ανθρώπου εξαρτάται και από τη χρονική διάρκεια του συγκεκριμένου βιώματος. Τη σημασία της χρονικής διάρκειας της ανεργίας στην ψυχολογία του ανέργου έχουν εντοπίσει και αρκετοί ερευνητές που ασχολούνται με τις ψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας (Eisenberg & Lazarsfeld 1938· Zawadzki & Lazarsfeld 1935). Όσο αυξάνεται το χρονικό διάστημα κατά το οποίο κάποιος μένει άνεργος τόσο περισσότερο αποθαρρύνεται και απομακρύνεται από τα κοινωνικά δρώμενα. Όπως είναι αναμενόμενο, η χρονική διάρκεια της ανεργίας, όπως και οι περισσότεροι παράγοντες που εντοπίσαμε και θεωρήσαμε σημαντικούς για το βίωμα της ανεργίας, αλληλοεπηρεάζονται και έχουν διαφορετική επίδραση στην πολιτική συμπεριφορά όταν συντρέχουν όλοι μαζί.

Ειδικότερα, για τη χρονική διάρκεια της ανεργίας, ήδη από στις πρώτες έρευνες που έγιναν για τους άνεργους τη δεκαετία του 1930, την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης, διαπιστώθηκε ότι το βίωμα της ανεργίας και ο τρόπος με τον οποίο αυτό επηρέαζε τη ζωή του ανέργου και της οικογένειάς του διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη χρονική διάρκεια της ανεργίας (Jahoda et. al. 1979). Επίσης, αυτό που γίνεται κατανοητό είναι ότι υπάρχει μια σταδιακή 'κορύφωση' στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται το βίωμα της ανεργίας χρονικά. Όπως, διαπίστωσε και η ομάδα της Jahoda κατά τη διάρκεια της έρευνας στο Marienthal, το πρώτο σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από την απώλεια της εργασίας και έπειτα δεν

αποθαρρύνει ιδιαίτερα τον άνεργο. Διατηρεί τις ελπίδες του ότι σύντομα θα βρει την επόμενη δουλειά του και είναι ιδιαίτερα ενεργητικός τόσο στην αναζήτηση εργασίας όσο και στις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής του. Αυτό το χαρακτηριστικό διαπιστώνεται και στους άνεργους με τους οποίους μιλήσαμε. Ιδιαίτερώς στην ομάδα των ανέργων που είχαν δημιουργήσει το δικό τους σύλλογο που υπεράσπιζε ζητήματα ανέργων και παρόλο που δε δέχτηκαν να μας μιλήσουν εξατομικευμένα για το δικό τους βίωμα, από την παρακολούθηση της συζήτησης που είχαν έγινε φανερό ότι βρίσκονταν στο πρώτο σύντομο χρονικό διάστημα μετά από την απώλεια της εργασίας τους. Αυτό τους έδινε ακόμη τη δυναμική τόσο για να δημιουργήσουν ένα σύλλογο ανέργων όσο και να οργανώνουν κινητοποιήσεις ή να συμμετέχουν σε κινητοποιήσεις που οργάνωναν άλλα σωματεία με στόχο τη διεκδίκηση ειδικών παροχών για τους άνεργους.

Όπως είναι λογικό, δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι το βραχύβιο χρονικό διάστημα της ανεργίας αποτελεί παράγοντα κινητοποίησης καθώς για την κινητοποίηση καθ' αυτή πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές συνιστώσες, ωστόσο είναι σημαντικό το γεγονός ότι το πρώτο χρονικό διάστημα από την απώλεια της εργασίας του ο άνεργος εξακολουθεί να είναι μάχιμος και δεν παραιτείται της προσπάθειας για ανεύρεση εργασίας. Βέβαια, οι άνεργοι του συλλόγου εργαζομένων από τις Γειτονιές της Αθήνας μπορεί να θεωρηθεί μια οριακή περίπτωση δεδομένου ότι είναι ένα αρκετά σπάνιο φαινόμενο η πολιτική κινητοποίηση των ανέργων, όπως θα δούμε και παρακάτω, αλλά παρόλο που δε συναντάται συχνά αποτελεί και αυτό μια ένδειξη για τα χρονικά στάδια της ανεργίας. Επιπλέον, είναι λογικό τις πρώτες ημέρες ή εβδομάδες από την απώλεια εργασίας, ο άνεργος να μη συνειδητοποιεί ακόμη τη θέση και κατάσταση στην οποία βρίσκεται· το πρώτο χρονικό διάστημα φροντίζει για τις γραφειοκρατικές διαδικασίες που πρέπει να κάνει για να πάρει το επίδομα ανεργίας και γενικότερα να κλείσει εκκρεμότητες τις οποίες είχε αφήσει λόγω της δουλειάς του.

Τώρα;.. Δε νομίζω ότι κάνω κάτι φοβερό. Δε κάνω τίποτα... Μέσω ίντερνετ περισσότερο. Στο kariera και στο skywalker. Ή μπαίνω και σε καμία εταιρία, να δω μήπως ζητάνε προσωπικό και τέτοια. Ή στις μικρές αγγελίες που είναι μέσω ίντερνετ. Ε.. εντάξει, το πρωί.. θα ξυπνήσω το πρωί, δε θα κάνω κάτι το ιδιαίτερο. Αμα έχω καμία δουλειά ή μπορεί να με ξυπνήσει ο πατέρας μου, να τον πάω στο κέντρο να κάνει αιμοκάθαρση και να γυρίσω, αν δουλεύει ο

αδερφός μου πιο αργά. Φαντάσου ότι τον περισσότερο καιρό είμαι μέσα στο σπίτι. Άντε, επειδή είχα γραφτεί τον Σεπτέμβριο γυμναστήριο για ένα χρόνο, να πάω και 3 φορές την εβδομάδα γυμναστήριο, 2 ώρες το απόγευμα. Τώρα, εξόδους δεν πολυβγαίνω. Θα βγω ξέρω 'γω το σαββατοκύριακο ότι βγω. Θα βγω ξέρω 'γω μια φορά για καφέ.. μια δυο φορές για καφέ. Αυτό είναι. Δεν κάνω κάτι ιδιαίτερο. Δε.. δε χαλάω λεφτά γιατί δεν.. δεν είμαι και άνθρωπος ότι.. να πω ότι.. 'ντάξει, ούτε κι οι γονείς μου έχουνε.

N., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 14/5/2011

Εγώ, να σου πω την αλήθεια, πιστεύω ότι, ξέρεις, τώρα παίρνω λίγο ένα.. γιατί και μετά τη σχολή, αυτά που σου είπα πριν, ότι κι εγώ δεν.. έχω πειραματιστεί στη ζωή μου με διάφορα πράγματα. Γιατί και λίγο πιστεύω ότι οι γονείς μου κάνανε λίγο.. Οπότε, τώρα που πιστεύω ότι, ξέρεις, παίρνω λίγο αυτή τη.. διάφορα απωθημένα που είχα. Ας πούμε που έλεγα «μα τι κάνουν όλοι αυτοί; Μήπως είναι γαμάτη η δουλειά και εγώ κάθομαι στον υπολογιστή και στήνω τίτλους και εικόνες;». και μ' αρέσει λίγο που το 'χω κάνει στην πράξη. Δηλαδή σ' άλλη περίπτωση δεν.. θα 'λεγα «τι σχέση έχω μ' όλα αυτά;». Και η πρώτη μου απάντηση σ' όλο αυτό ήταν «όχι, δεν το κάνω». Και μετά ξανά[??] κι έλεγα «όχι, θα το κάνω». Τελικά δεν το μετανιώνω. Και είναι πολύ χρήσιμη περίοδος. Τώρα, όταν τελειώσει το επίδομα, έχω και εξωτερικές δουλειές. Θα βρω τα [??] ευρώ. Έχω κάνει πολλές υποχωρήσεις, ξέρεις, μέχρι να βρω σπίτι μένω στο ίδιο σπίτι 5 χρόνια που έχει [??], που έχει πάρα πολύ θόρυβο, με συγγάτοικο. Και τώρα αυτό είναι τελείως συνέπεια και υποχώρηση για να έχω αυτό τον χρόνο τώρα, να μην ψάχνω καθημερινά οποιαδήποτε δουλειά. Όπως μου 'χουν προτείνει κιάλας. Μου πρότειναν να πάω σε μια διαφημιστική, στην Αγία Παρασκευή, ένας φίλος μου λέει «καλά, μην άγχεσαι, σ' το λέω ότι υπάρχει αυτή η θέση». Λέω «εντάξει, δεν έχω..». Όταν τελειώσει.. Και γίνεται κι ένα κλικ νομίζω κάποια στιγμή. Ίσως αν έχεις δοκιμάσει μερικά πράγματα τέλος πάντων, λες «τα 'κανα, έλα, θέλω τώρα τη δουλειά μου κι ένα ωραίο σπίτι» ας πούμε. Και μπορεί μια χαρά ν' αλλάξω γνώμη και να πω ότι «έλα μωρέ να πάω σ' ένα γραφείο, να κάνω δουλίτσα που ξέρω να την κάνω» και, ξέρεις, θα παίρνω προσωπική ικανοποίηση απ' τον ελεύθερό μου χρόνο. Αυτό πιστεύω.

K., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 17/5/2011

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η χρονική διάρκεια της ανεργίας έχει συνδεθεί στη βιβλιογραφία κυρίως με τις συνέπειες στην ψυχολογία των ανέργων. Ωστόσο, εκτός από τις συνέπειες δεν θα πρέπει να αγνοούμε και τις αιτίες της μακροχρόνιας ανεργίας. Συνήθως, η μακροχρόνια ανεργία, στη βιβλιογραφία της οικονομικής επιστήμης (Machin & Manning 1999· Rogers 1997· Katz & Meyer 1990· Mortensen 1970), συνδέεται με το ύψος των επιδομάτων και παροχών προς τους ανέργους· όσο μεγαλύτερο είναι το επίδομα ανεργίας και όσο περισσότερο διαρκεί χωρίς την υποχρέωση της αναζήτησης εργασίας τόσο μειώνονται τα κίνητρα για τον άνεργο ώστε να βρει τρόπο να επιστρέψει στην αγορά εργασίας. Αυτό έχει ως

αποτέλεσμα την άμεση σύνδεση της μακροχρόνιας ανεργίας με την αεργία. Επιπλέον, η μακροχρόνια ανεργία συνδέεται και με διάφορα άλλα ατομικά χαρακτηριστικά· υπάρχουν περιπτώσεις ανέργων οι οποίοι λόγω των οικογενειακών τους υποχρεώσεων δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και δεν αναζητούν εργασία με αποτέλεσμα να μένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτός της αγοράς εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Λ., 45 ετών, την οποία συναντήσαμε στις 11/5/2010 στη Νάουσα αλλά δε θέλησε να ηχογραφηθεί η συζήτησή μας. Η Λ. είναι άνεργη τους τελευταίους 18 μήνες. Εργαζόταν σε διάφορα ζαχαροπλαστεία και εμπορικά καταστήματα της πόλης αλλά τον τελευταίο καιρό ασχολείται με τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών της με τους οποίους ζει. Δεν είναι παντρεμένη και δεν έχει παιδιά. Ενώ αναφέρεται στο μεγάλο πρόβλημα της πόλης της Νάουσας, την ανεργία, θεωρεί τον εαυτό της θύμα αυτής της κατάστασης αλλά όταν της ζητούμε να μας πει τον τρόπο με τον οποίο αναζητεί εργασία, μας αναφέρει ότι δεν έχει χρόνο για μια δουλειά στην παρούσα φάση καθώς είναι αναγκασμένη να φροντίζει τους γονείς της, οι οποίοι έχουν προβλήματα υγείας και δεν μπορούν να αυτοσυντηρηθούν. Η σύνταξη του ηλικιωμένου πατέρα της τους παρέχει τα προς το ζην. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι προσωπικές δυσκολίες δυσχεραίνουν την αναζήτηση εργασίας, αποθαρρύνοντας την επανασύνδεση του άνεργου με την αγορά εργασίας.

Εκτός από τις προσωπικές δυσχέρειες πρέπει να λάβουμε υπόψη και τα πραγματολογικά χαρακτηριστικά της μακροχρόνιας ανεργίας. Σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της Eurostat, η μακροχρόνια ανεργία στην Ελλάδα αγγίζει το 19,5% του εργατικού δυναμικού και από αυτό το ποσοστό το 83,3% είναι ηλικίας 50-74 ετών.¹⁰³ Δηλαδή, η μακροχρόνια ανεργία είναι βασικό χαρακτηριστικό των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίοι βγαίνουν από την αγορά εργασίας περίπου στα 50 τους και έπειτα είναι πολύ δύσκολο να επανέλθουν. Αυτό είναι κάτι που το αντιλαμβάνονται και οι ίδιοι, ενώ ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού και του συνολικού βιώματος είναι λιγότερο ή περισσότερο απογοητευμένοι και παραιτημένοι.

¹⁰³ Βλ. αναλυτικά στο http://ec.europa.eu/eurostat/c/portal/layout?p_l_id=6540882&p_v_l_s_g_id=0 [ημερομηνία πρόσβασης 16/6/2015]

Στο αντικείμενό μου, αν ψάξω εδώ, ζητάνε άτομα χιλιάδες, δεν ξέρω αν καταλαβαίνετε... Ανθρώποι που κάποτε απασχολούσαν και άτομα και το 'να και τ' άλλο, ή εργολάβοι ή οτιδήποτε, σήμερα ψάχνουν κι οι ίδιοι για δουλειά... Οπότε που να στραφείς; Δεν έχεις να στραφείς πουθενά.

Δ2., άνδρας, 58 ετών, Αθήνα 8/1/2014

Μα εγώ, κοίταξε να δεις, στις αρχές έψαχνα, αλλά βλέπω ότι δεν υπάρχει περίπτωση στην ηλικία μου να βρω δουλειά και βλέπω τις αγγελίες που ζητάνε, δηλαδή άτομα νέα, σπάνια ζητάνε και μέχρι 45 χρονών, εκεί μέχρι 25 άντε 30 μέχρι εκεί και σπάνια να βρεις καμία μέχρι 35, από εκεί και πέρα δεν παίζει τίποτα άλλο, δεν υπάρχει περίπτωση δηλαδή. Κάποια στιγμή που είδα κάποιες αυθαίρετες χωρίς ηλικία δηλαδή, μόλις είχα πάρει τηλέφωνο και ρωτάγανε ηλικία και έλεγα ηλικία σε απορρίπτανε κατευθείαν, το καταλάβαινες, θα σας ειδοποιήσουμε... καταλάβαινες από τον τρόπο που σου μιλάει ο άλλος. Οπότε δεν τίθεται θέμα να το ψάξω άλλο και να ταλαιπωρούμαι.

Ε2., άνδρας, 50 ετών, Αθήνα 8/7/2013

Τώρα τι να ψάξω, σε 2 μήνες.. καταθέτω για σύνταξη. Και ποιος θα μ' έπαιρνε; Δηλαδή, με παίρνουν να πάω σε εργοστάσιο, τι; Αφού δεν υπάρχουνε δουλειές.

Ε., 60 ετών, Λαύριο 24/6/2011

Ωστόσο, η απογοήτευση που αισθάνονται δε συνοδεύεται πάντοτε από την απώλεια ενδιαφέροντος και την παραίτηση από κάθε είδους δραστηριότητα ή και ελπίδα. Σε κάποιες περιπτώσεις, η απογοήτευση προκαλεί οργή, θυμό και αγανάκτηση. Όπως θα δούμε και παρακάτω, αυτά τα συναισθήματα βρίσκουν και τους εκάστοτε δέκτες, είτε αυτοί είναι συλλήβδην το πολιτικό σύστημα είτε οι μετανάστες, είτε απλώς ο γείτονας ο οποίος βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση από αυτούς. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Β., 54 ετών από το Λαύριο, με τον οποίο μιλήσαμε σε μια ομαδική συζήτηση στο Λαύριο. Στη συγκεκριμένη συζήτηση, εκτός από τον Β., είχε λάβει μέρος και ο Χ., ο οποίος ήταν ελεύθερος επαγγελματίας αλλά είχε κλείσει την επιχείρησή του. Ο Β. από την αρχή της συζήτησης θέλησε να διαχωρίσει τον εαυτό του από τον Χ., τον οποίο θεωρούσε ταξικό του αντίπαλο. Το συγκεκριμένο περιστατικό χρήζει πολλών ερμηνειών αλλά είναι ενδεικτικό και ενός αισθήματος φθόνου και μνησικακίας (βλ. Δεμερτζής 2004, Δεμερτζής & Λίποβατς 2008) που καταλαμβάνει ορισμένους ανθρώπους, ειδικά όταν βρίσκονται υπό την πίεση συνθηκών όπως η οικονομική εξαθλίωση.

Εγώ, εντάξει, χάθηκα. Χάθηκα εγώ. 8.300 ένσημα σου λέω. Χάθηκα εγώ, εντάξει. Τα παιδιά μας; Τα εγγόνια μας, μετά; Τι; Τέλειωσε.. τέλος. Τώρα όμως

θα κάνουμε. Και τη λύση αυτή τη δίνουν αυτοί που κυβερνάνε. Ας τα βρουν. Εγώ.. τι να χάσω; Τα έχω χάσει όλα. Σαν Ελλάδα όμως, να βρούνε τη λύση, να προχωρήσουνε. Γιατί πάει η Ελλάδα για χρεοκοπία. Και είναι ό, τι το χειρότερο. πιστεύω εγώ. Εγώ δεν έχω να χάσω τίποτα... Εγώ δεν έχω τίποτα. Το ρεύμα να πληρώσω. Ούτε το ένα, ούτε τ' άλλο. Δεν έχω τίποτα. Ψέματα λέω; Δεν είναι ψέματα. Είναι αλήθεια αυτή. Να κάνω τι; Το 'φερα βόλτα με τη μάνα μου, τ' αδέρφια μου, με βοηθάνε. Αν πάψω κάποια στιγμή να.. Απλά. Απλά. Γενικά αυτά. Πας στον μόλο εκεί, βάζεις και μια θηλιά.. γιατί έχω και παιδιά. Μεγάλα κι ανύπαντρα. Αυτά δεν πρέπει να πάρουν τον δρόμο τους; Βάζω μια θηλιά, τελειώνω εγώ κι ας κάνουν ό, τι θέλουν αυτά. Εδώ φτάσαμε σήμερα. Καλώς ή κακώς. Τι να πω; Να πω πράγματα ωραία;

B., άνδρας, 54 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Απόσπασμα από τον διάλογο του B. με τον X.:

X.: Ποιος το 'κλεισε; Κανείς δεν το 'κλεισε. Μωρέ εντάξει, ήταν απλός ο άνθρωπος...

B.: Οι εργάτες;

X.: Είχε κουραστεί να το έχει...

B.: Οι εργάτες; Πες το. Πες το. Πες.

X.: Τι ποιος το 'κλεισε;

B.: Μη βήχεις. Μπορείς να πεις «οι εργάτες». Τα σωματεία... Τα λες όλα από.. Τι δουλειά κάνεις;

X.: Ηλεκτρολόγος είμαι...

B.: Όχι, δεν μπορεί. Έχεις επιχείρηση, έχεις κάτι άλλο;

X.: Κατάστημα

B.: τα χεις με τους εργαζομένους δηλαδή, με τα σωματεία... Άλλη δουλειά δικιά σας, άλλη δικιά μας. Εγώ είμαι άνεργος. Εσύ.. κοιτάς, πας, δουλεύεις... Πρόσφερα εγώ στο κράτος. Πρόσφερα. Δεν είμαι κυριλάτος. Δεν.. [??] μαγαζάκι, ιστορίες και.. κυριλάτα...

Άλλη μία διάκριση που θα μπορούσε να κάνει κανείς μεταξύ των μακροχρόνια ανέργων, είναι ανάλογα με το εκπαιδευτικό του επίπεδο και το είδος της εργασίας που είχαν πριν γιατί αυτό σχετίζεται με το είδος της εργασίας που αναζητούν τώρα και την απογοήτευσή τους από την αδυναμία ανεύρεσης εργασίας στα πρότυπα που οι ίδιοι θέτουν. Συγκεκριμένα, αυτοί που είχαν μία θέση εργασίας υψηλού κύρους και αμοιβής (διευθυντικά στελέχη του ιδιωτικού τομέα) δεν είναι διατεθειμένοι να αποδεχτούν τον υποβιβασμό τους είτε στην ιεραρχία είτε μισθολογικά, στάση που διευκολύνεται και από την οικονομική τους κατάσταση όταν τους επιτρέπει μια επιλεκτική αναζήτηση εργασίας. Επομένως, διακρίνεται η

διάσταση μιας μικρής ενδεχομένως κατηγορίας μακροχρόνια ανέργων που εμπίπτει σε εκείνη της ανεργίας τριβής, η οποία εντείνεται λόγω της κρίσης καθώς συνδυάζεται με την ανεργία ελλιπούς ζήτησης, δηλαδή τη μειωμένη προσφορά εργασίας.

Γενικά δεν υπάρχουνε δουλειές στην αγορά. Όταν λέω δεν υπάρχουν δουλειές, δεν υπάρχουν δουλειές στο επίπεδο στο οποίο ψάχνω εγώ. Εντάξει δουλειές με 700 ή 1000 ευρώ το μήνα υπάρχουν αλλά θεωρώ ότι μετά από μια τέτοια εμπειρία που έχω και τόσα μεγάλα πρότζεκτ που έχω δουλέψει, το να ξαναξεκινήσω με 700 και με 1000 ευρώ μάλλον προς το κακό θα μου κάνει στην καριέρα, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει ακόμη καριέρα μπροστά. Τώρα από εκεί και ύστερα δουλειές σε διευθυντικό επίπεδο ή project manager βγαίνουν πολύ λίγες στην αγορά και συνήθως όταν βγαίνουνε είναι ήδη κλεισμένες.

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Αντιθέτως, η ομάδα των ανέργων που δούλευαν κυρίως ως εργάτες σε θέσεις απασχόλησης με χαμηλές αμοιβές και δεν έτρεφαν ελπίδες για άνοδο στην εργασιακή ιεραρχία, εμφανίζονται περισσότερο απογοητευμένοι και φυσικά είναι πιο ευάλωτοι στη μακροχρόνια ανεργία. Όπως είδαμε και από τις περιγραφές τους (βλ. πιο πάνω), οι αρκετοί μήνες που έχουν μείνει εκτός εργασίας τους έχουν κάνει να συνειδητοποιήσουν ότι αυτή είναι μια κατάσταση από την οποία δεν θα έχουν πολλές ευκαιρίες για να την ξεπεράσουν. Η χαμηλή ειδίκευσή τους και η ηλικία τους είναι ανασταλτικοί παράγοντες και φαίνεται μοιραία να το έχουν αποδεχθεί. Γι' αυτό το λόγο βρίσκονται σε μια κατάσταση που προσομοιάζει περισσότερο με την ανεργία παρά με την τυπική ανεργία (ενεργή αναζήτηση εργασίας), επιβεβαιώνοντας και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την οικονομική θεωρία και τη μελέτη των στατιστικών δεδομένων για τα χαρακτηριστικά της ανεργίας.

6.2.4 Η σημασία της κρίσης

Όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, η ανεργία είναι ένα οικονομικό φαινόμενο που προκαλείται από τη συνάρτηση διαφόρων οικονομικών δεικτών και εμφανίστηκε μετά από τη βιομηχανική επανάσταση και την εδραίωση της μισθωτής εργασίας. Στην οικονομική θεωρία η ανεργία αποτελεί την αναμενόμενη συνέπεια εξισορρόπησης του δείκτη τιμών με τη ζήτηση και γι' αυτό το λόγο σε όλες τις υγιείς οικονομίες υπάρχει και ένα "φυσικό" ποσοστό ανεργίας (Tobin 1972; Tobin 1995; Blanchard & Katz 1996; Ball & Mankiw 2002). Ωστόσο, επειδή αυτή η εξισορρόπηση

σε ορισμένες περιπτώσεις διαταράσσεται, η ανεργία μπορεί να αποκτήσει πολύ υψηλές τιμές. Η οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα, που έχει επηρεάσει σφόδρα και την Ελλάδα, είχε ως συνέπεια μεταξύ άλλων και την αύξηση του ποσοστού ανεργίας. Η ανεργία, σύμφωνα με τη Eurostat, φτάνει το 24,4% το Ιανουάριο του 2016, ξεπερνώντας κατά πολύ το «φυσικό» ποσοστό της που βρίσκεται μεταξύ 8% με 10% (βλ. Ιορδάνογλου 2008), δημιουργώντας έτσι έναν τεράστιο πληθυσμό ανέργων (περίπου 1 εκατ.).¹⁰⁴

Αυτή η ραγδαία αλλαγή του πληθυσμού των ανέργων, εκτός από τις προφανείς επιπτώσεις στην οικονομία της χώρας θεωρούμε ότι επηρεάζει τόσο το ίδιο το βίωμα της ανεργίας όσο και τις αντιλήψεις των ανέργων για τον τρόπο με τον οποίο έχασαν την εργασία τους, την απόδοση ευθυνών, τις πολιτικές τους απόψεις και τις ελπίδες τους για το μέλλον. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε οι μελέτες που έχουν γίνει για τους ανέργους έλαβαν χώρα σε περιόδους ύφεσης και αυξημένων ποσοστών ανεργίας, δηλαδή σε περιόδους με αυξημένη την πολιτική σημασία της ανεργίας (Baxandall 2001).

Σύμφωνα με τη Jahoda (1992: 356) η έρευνα για τις συνέπειες της ανεργίας κυρίως στην ψυχολογία των ανέργων, έχει δύο πτυχές καθώς η ανεργία συσχετίζεται άμεσα με την φτώχεια αλλά και την κατάσταση εκτός εργασίας. Αφενός, λοιπόν, «η οργανική θεωρία αντιμετωπίζει του ανέργους ως οργανισμούς που στερούνται σημαντικών πόρων λόγω της έλλειψης εργασίας», επομένως εστιάζει στα προβλήματα που επιφέρει η οικονομική υστέρηση (injury) και αφετέρου, «η θεωρία της υστέρησης αναφέρεται στη συνήθη χρήση κάποιας κοινωνικής νόρμας ώστε να ικανοποιήσουν τις ψυχολογικές τους ανάγκες», δηλαδή, το κοινωνικό στάτους του επαγγέλματος και της απασχόλησης και η απώλεια αυτών (insult). Με άλλα λόγια, διαχωρίζονται οι συνέπειες της ανεργίας βάσει των υλικών και ψυχολογικών επιδράσεων. Η μία θεωρία δεν αποκλείει την άλλη, ωστόσο αναφέρονται σε δύο πολύ διαφορετικές εκφάνσεις της ανεργίας που διαφοροποιούν και τη συμπεριφορά των ανέργων (Schlozman & Verba 1979b).

¹⁰⁴ Βλ. αναλυτικά στο <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teilm020&plugin=1> [ημερομηνία πρόσβασης 7/5/2016].

Μία επισήμανση που πρέπει να γίνει είναι ότι προκειμένου να είναι σε θέση κάποιος να αξιολογήσει ή και μόνο να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η ανεργία σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως η περίοδος της κρίσης στην Ελλάδα, θα πρέπει να έχει δεδομένα και για την περίοδο πριν από την κρίση. Με άλλα λόγια, η σύγκριση δύο χρονικών περιόδων μπορεί να δώσει στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της εκάστοτε περιόδου επηρεάζει το βίωμα της ανεργίας. Χωρίς να είναι δυνατή αυτή η σύγκριση στην παρούσα έρευνα καθώς δεν υπάρχουν δεδομένα για την περίοδο πριν από την κρίση, θα επιχειρήσουμε μια απλή περιγραφή του τρόπου με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας θεωρούμε ότι διαφοροποιήθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο, έχοντας ως οδηγό σύγκρισης τα δεδομένα από τη βιβλιογραφία.

Η πιο ορατή και εμφανής συνέπεια της ανεργίας κατά την περίοδο της κρίσης και όχι μόνο, είναι η οικονομική υστέρηση. Χάνοντας κανείς τη εργασία του στερείται ενός βασικού εισοδήματος, ενώ ανάλογα και με τα υπόλοιπα βιογραφικά χαρακτηριστικά η απώλεια εισοδήματος μπορεί να φέρει το νοικοκυριό σε κατάσταση απόλυτης φτώχειας. Ωστόσο, το ενδιαφέρον στοιχείο που υποθέτουμε ότι προσδίδει η κρίση στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η ανεργία, είναι οι κοινωνικές νόρμες και πως αυτές αντιμετωπίζονται από τους ίδιους τους άνεργους. Στη βιβλιογραφία για τα οικονομικά χαρακτηριστικά της ανεργίας και τον τρόπο με τον οποίο εμφανίστηκε στη βιομηχανική κοινωνία, η ανεργία παρουσιάζεται ως απόρροια της οκνηρίας του ίδιου του άνεργου. Είδαμε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, ότι ο πρώτος νόμος για την προστασία των αδυνάμων (Poor People's Law) που θεσπίστηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο, διαχώριζε τη φτώχεια από την οκνηρία και γι' αυτό το λόγο έπρεπε να αποδείξει κανείς την αδυναμία του για εργασία προκειμένου να τύχει της εκ του νόμου προστασίας. Έκτοτε βεβαίως, έχουν αλλάξει πολλά στη σύγχρονη κοινωνία και το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας για τους αδυνάμους είναι πολύ πιο στέρεο και διευρυμένο, ωστόσο μπορεί κανείς να εντοπίσει ίχνη επίκρισης κατά των ανέργων σε αρκετές περιπτώσεις. Η κατάσταση της ανεργίας θεωρείται από κάποιους μία κατάσταση σαφώς ατυχής, την ευθύνη της οποίας έχει ο ίδιος ο άνεργος. Σε αυτόν αποδίδεται η οκνηρία, η έλλειψη διάθεσης για εργασία και η αδυναμία εύρεσης εργασίας.

Επιπλέον, ο τρόπος απώλειας εργασίας, κυρίως η απόλυση είναι μία μορφή στιγματισμού για τον άνθρωπο που απολύεται καθώς η ευθύνη για την απώλεια αποδίδεται στον ίδιο γιατί δεν ήταν αρκετά καλός ώστε να παραμείνει στη θέση του.

Αυτή η αντιμετώπιση αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό τόσο για τον κοινωνικό περίγυρο όσο και για το νομοθέτη. Ο κοινωνικός περίγυρος γίνεται ορισμένες φορές επικριτικός απέναντι στο άνεργο μέλος της οικογένειας και απαιτεί από αυτό την ενεργή αναζήτηση εργασίας. Ο νομοθέτης σε ορισμένες περιπτώσεις θέτει περιορισμούς στις κοινωνικές παροχές που προβλέπονται για τους ανέργους ώστε να εξασφαλίσει ότι η οποιαδήποτε παροχή δεν θα είναι αποτρεπτικός παράγοντας για την αναζήτηση εργασίας.

Η κρίση, θεωρούμε, ότι αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει η κοινωνία τους ανέργους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι ίδιοι τον εαυτό τους. Αφενός, η κρίση υποσκάπτει τις προσδοκίες ζωής και δημιουργεί αβεβαιότητα για το μέλλον. Αυτή είναι μια γενικευμένη τάση, η οποία διαχέεται στο κοινωνικό σύνολο, είτε είναι άνεργος κάποιος είτε όχι. Αφετέρου, αλλάζει ο τρόπος με τον οποίο επιμερίζεται η ευθύνη για την κατάσταση του ανέργου· η ευθύνη για την απώλεια εργασίας και την αδυναμία εύρεσης νέας, σχεδόν από τους περισσότερους ανέργους αποδίδεται στην οικονομική κρίση.

Κοίταξε να δεις, στο αντικείμενο το δικό μας ευθύνεται και η κρίση δηλαδή ένας βασικός λόγος είναι αυτός ότι όλες οι δουλειές των πολιτικών μηχανικών αυτή την στιγμή είναι πολύ πίσω, ένας που θα έβγαине πριν από 5 χρόνια ας πούμε νέος πολιτικός μηχανικός θα έβρισκε πολύ εύκολα δουλειά, έβρισκε πολύ εύκολα δουλειά και πολύ καλά αμειβόμενη και πολύ πιο εύκολα θα έβρισκε δουλειά σε σχέση με τώρα οπότε πήρε πτυχίο, σε σχέση με τους συμφοιτητές μου που τελειώσαμε παράλληλα μαζί, ορισμένοι άργησαν να βρουν δουλειά και αρκετό καιρό και κάνα χρόνο δηλαδή να βρουν, όσοι έχουν βρει ... άλλοι δεν πληρώνονται στην ώρα τους, όσοι πληρώνονται στην ώρα τους εντάξει είναι ικανοποιητικά αλλά αυτό που χρειάζεται αυτήν την στιγμή κυρίως, που διαπιστώνω και στον εαυτό μου ότι έχω μια έλλειψη, είναι να έχεις μια παραπάνω εξειδίκευση σε ένα αντικείμενο δηλαδή έχουν δουλειά φίλοι μου που έχουν εξειδίκευση σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο που ... ή έτυχε ή τέλος πάντων ζητούσαν κάποια ... και βρήκαν δουλειά με αυτό το πράγμα ...

Λ., άνδρας, 28 ετών, Αθήνα 30/1/2011

Όχι ήταν σε εμπορικό κατάστημα, δούλευα ως πωλήτρια... Το κατάστημα έκλεισε, το κατάστημα έκλεισε, είχε ανοίξει τρία καταστήματα και τα τρία

αρκετά μεγάλα και σε εμπορικό κέντρο, κλείσανε και τα τρία. Ο άνθρωπος αυτός έφυγε από την Ελλάδα, έχει πάει Βουλγαρία αν δεν κάνω λάθος, ευτυχώς τώρα έχει ένα σπίτι εκεί, πρόλαβε και αγόρασε, εμμ αυτά ...

Ε., γυναίκα, 37 ετών, Αθήνα 10/1/2014

Ε προφανώς, προφανώς έτσι. Εντάξει δεν έχω ψάξει και παλιότερα πολύ καιρό, δεν ήξερα πως ήτανε αλλά ξέρω από άλλους σε μερικούς μήνες πάντα έβρισκες κάτι. Δεν είναι όπως τώρα που θες ένα χρόνο άλλοι και δύο χρόνια για να βρεις κάτι. Προφανώς και έχει επηρεάσει (εννοεί η κρίση), εννοείται αυτό. Αφού ο κόσμος σκέφτεται να απολύσει παρά να προσλάβει πως να προσλάβει αν δεν έχει χρήματα..

Φ., γυναίκα, 27 ετών, Αθήνα 21/3/2011

Σε ελάχιστες περιπτώσεις η ευθύνη για την απώλεια εργασίας αποδίδεται στους χειρισμούς του εργοδότη όσον αφορά το μοντέλο οικονομικής διαχείρισης και management που αυτός εφάρμοσε και στη μεταξύ τους σχέση, ωστόσο, η επίδραση της οικονομικής κρίσης δεν παραλείπεται από τη συζήτηση.

Ήταν λίγο περίεργο, θα σου πω. Ήταν λίγο περίεργη η κατάσταση γενικά. Κατ' αρχήν η εταιρεία δεν πήγαινε καλά και είχε αρχίσει τις απολύσεις. Η κρίση άρχιζε και την είχε χτυπήσει αρκετά. Είχα και την ατυχία ή εν πάσει περιπτώσει να δουλεύει μέσα και ο πατέρας μου, ο οποίος τσακώθηκε με τον ιδιοκτήτη. Παραιτείται ο πατέρας μου Δευτέρα, φεύγει και Τρίτη διώχνει εμένα... Θα το απέδιδα σίγουρα στην κρίση, αλλά η κρίση είναι το σύμπτωμα. Το πρόβλημα ήταν ότι η εταιρεία δεν πάταγε καλά. Δεν υπήρχαν δομές. Όταν υπήρχαν οι παχιές αγελάδες ήταν καλά αλλά όταν έπεφτε το χρήμα μέσα, τον ιδιοκτήτη δεν τον ενδιέφερε τόσο πολύ να το οργανώσει γι' αυτό και μένει μια ζωή μικρομεσαία. Όταν το χρήμα μπαίνει μέσα δεν τον ενδιαφέρει κανέναν τίποτα. Όταν έρχεται λοιπόν η κρίση και χτυπάει τότε φαίνεται ποιες εταιρείες είναι καλές και ποιες όχι, ποιες έχουν καλές δομές, ποιες μπορούν να αντισταθούν και ποιες όχι. Και αυτό παρασύρει όλο τον κόσμο φυσικά. Οπότε ήταν κλασικό παράδειγμα μικρομεσαίας ελληνικής εταιρείας, πολύ έτσι προσωποκεντρικής, που ήρθε η κρίση της έδωσε μία και...

Φ., άνδρας, 32 ετών, Αθήνα 2/5/2012

Ένα από τα κύρια μελήματα που είχα αναλάβει με το πουλήθηκε η εταιρεία ήταν να στήσω όλο το σύστημα τιμολόγησης.... Το σύστημα στήθηκε και λειτούργησε... αφού έστησα και το σύστημα μετά διαπιστώσανε ότι τους ήμουν πολύ ακριβός και θέλανε να κάνουν τη δουλειά τους με λιγότερα χρήματα και με διώξανε. Στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης όπου πλέον η αγορά δεν έχει δουλειές, όλοι κοιτάνε να κάνουν μείωση κόστους και τα λοιπά και να μην ενδιαφέρονται να στήσουν καινούργια πράγματα ή να προχωρήσουν. Κάνουν συντήρηση οπότε δεν υπάρχουν και δουλειές. Και έτσι από εκείνη την εποχή είμαι άνεργος (τέλη 2008)

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Επομένως, το στίγμα το οποίο έφερε κάποιος που έχανε την εργασία του δείχνει να χάνεται. Όλοι οι άνεργοι ήταν διαθέσιμοι να μιλήσουν για τον τρόπο με τον οποίο έχασαν την εργασία τους ενώ και η περιγραφή των προσπαθειών τους για ανεύρεση εργασίας είχε την κρίση ως υπόβαθρο. Είναι 'θύματα' της κρίσης. Αυτή η τάση θυματοποίησης ωστόσο δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ίδιας της ανάγκης των ανέργων να απεμπολήσουν το στίγμα από πάνω τους, αλλά έχει προκύψει ως συνέπεια της κρίσης (Mohiyeddini & Montada 1998· Ντίνας & Κωνσταντινίδης, 2015)· αφενός, ως πραγματικότητα με την έννοια ότι η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα είχε ως συνέπεια και την αλματώδη αύξηση του ποσοστού ανεργίας, αφετέρου, αποτέλεσε το 'άλλοθι' για την αιτιολόγηση της ανεργίας είτε από τους ίδιους τους άνεργους, είτε από την κοινωνία συνολικά, είτε από τους ασκούντες δημόσιες πολιτικές (βλ. ενδεικτικά για τις ψυχολογικές και κοινωνικές συνέπειες της κρίσης Κατσορίδας 2012· Λεχουρίτης 2012).

6.3 Πολιτική συμπεριφορά, στάσεις και αντιλήψεις

Η μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς είναι ο πρωταρχικός στόχος της παρούσας έρευνας και αυτό το κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο συγκεκριμένο στόχο, με την επεξεργασία πρωτογενούς εμπειρικού υλικού. Η συμπεριφορά εν γένει αποτελεί αντικείμενο της ψυχολογίας, από την οποία αντλούν θεωρητικά εργαλεία όλες οι σημαντικές μελέτες πολιτικής συμπεριφοράς (Skinner 1976). Στην ψυχολογία η συμπεριφορά νοείται ως η αντίδραση του ατόμου σε διάφορα ερεθίσματα, δηλαδή συγκεκριμένες πράξεις ή ενέργειες στις οποίες προβαίνει το άτομο, διαχωρίζοντας τις πράξεις από τις αντιλήψεις ή τις στάσεις του συγκεκριμένου ατόμου (Baum 2005· Carr 1993). Στην πολιτική επιστήμη η πολιτική συμπεριφορά έχει άμεση συνάφεια με τον παραπάνω ορισμό, απαιτούνται τουλάχιστον δύο δρώντες για τη μελέτη της. Σύμφωνα με τον Eulau «η πολιτική συμπεριφορά είναι η κοινωνική συμπεριφορά. Η ανθρώπινη συμπεριφορά γίνεται κοινωνική όταν τουλάχιστον δύο άτομα αντιμετωπίζουν το ένα το άλλο, σχετίζονται μεταξύ τους, αρθρώνουν αιτήματα και έχουν προσδοκίες» (Eulau 1966: 17). Όταν αυτή η σχέση μεταξύ των πολλαπλών δρώντων έχει σχέση με την πολιτική τότε η συμπεριφορά τους είναι και

πολιτική. Αυτό που έχει σημασία να διευκρινίσουμε είναι ότι η πολιτική συμπεριφορά και το συμπεριφορικό κίνημα στην πολιτική επιστήμη είναι δύο διαφορετικά πράγματα τα οποία ωστόσο αλληλοσυνδέονται· ο συμπεριφορισμός ως κυρίαρχο ρεύμα στην πολιτική επιστήμη επέβαλε και τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς καθώς συσχέτισε την εμπειρική παρατήρηση με τις πράξεις και αντιδράσεις των πολιτικών δρώντων (Dahl 1961· Eulau 1968· Kim 1965· Visser 1998).

Στη διεθνή βιβλιογραφία η μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς ταξινομείται, συνήθως, σε πέντε εκφάνσεις, την πολιτική συμμετοχή, την πολιτική σκέψη, τα πολιτικά συναισθήματα, την πολιτική πειθώ και την πολιτική αλλαγή (Barber 1969: iv). Αν επιχειρούσε κανείς μία εκ νέου ταξινόμηση των παραπάνω τύπων μελέτης της πολιτικής συμπεριφοράς θα μπορούσε να διακρίνει δύο μεγάλες κατηγορίες που τέμνουν τις έρευνες της πολιτικής επιστήμης, τις μελέτες προσφοράς και τις μελέτες της ζήτησης. Ενώ οι πρώτες έχουν ως κύριο αντικείμενο το πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού από τη θεσμική και οργανωτική του πλευρά, οι δεύτερες εξετάζουν το ιστορικό-κοινωνικό και το πολιτισμικό πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού. Πιο συγκεκριμένα, το πεδίο της προσφοράς αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα και οι υπόλοιποι θεσμικοί παίκτες οργανώνονται, εξελίσσονται και δρουν, ενώ το πεδίο της ζήτησης έχει σαφή αναφορά στο εκλογικό σώμα και στην αλληλεπίδρασή του με το πολιτικό σύστημα (Kriesi et al., 2008· Mudde 2007). Η παρούσα μελέτη συντάσσεται με τις μελέτες της ζήτησης και επικεντρώνεται στην ατομική πολιτική συμπεριφορά των ανέργων μέσω της ποιοτικής μεθοδολογικής οπτικής. Στόχος δεν είναι η ποσοτική αποτύπωση των στάσεων και αντιλήψεων των ανέργων αλλά εκείνες οι πτυχές της συμπεριφοράς τους οι οποίες έχουν διακριτά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερες αφετηρίες.

«Οι αντιλήψεις είναι ένας εκ των πολλών παραγόντων που επηρεάζουν τη συμπεριφορά. Επομένως, η συμπεριφορά μπορεί να διαφέρει από τις αντιλήψεις» (Ajzen & Fishbein 1977: 888· Bennett 1981: 73–74). Επιπλέον, το πλαίσιο εντός του οποίου μελετάται η συμπεριφορά είναι πολύ σημαντικό για τον καθορισμό αυτής. Ειδικά όταν πρόκειται για ατομική συμπεριφορά είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζουμε στοιχεία τόσο για τα ατομικά χαρακτηριστικά των δρώντων όσο και για το κοινωνικό, πολιτικό και χρονικό πλαίσιο εκδήλωσης της συμπεριφοράς. Επίσης,

άλλος ένας σημαντικό παράγοντας που μπορεί να διαφοροποιήσει τις αντιλήψεις από τη συμπεριφορά είναι ο τρόπος μέτρησής τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, η μέτρηση των αντιλήψεων και των συμπεριφορών μέσω των ποσοτικών ερευνών με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, αποτυγχάνει να αποτυπώσει επαρκώς και με ακρίβεια την πραγματικότητα. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την αδυναμία συσχέτισης αντιλήψεων και συμπεριφορών σε περιπτώσεις που φαινομενικά θεωρούνται απλές. Ωστόσο, το σημαντικό στοιχείο στη σχέση μεταξύ αντιλήψεων και συμπεριφορών είναι ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές μεταβλητές που υπό προϋποθέσεις συσχετίζονται. Όπως αναφέρει ο Edelman (1979) «οι αντιλήψεις έχουν μεγαλύτερη σημασία από τη συμπεριφορά καθώς η συμπεριφορά είναι απλώς μία ρουτίνα ενώ η διαμόρφωση των αντιλήψεων είναι μια πολύπλοκη διαδικασία στην οποία στοχεύει η πολιτική επικοινωνία και έχει να κάνει περισσότερο με την πολιτική ικανοποίηση των εκλογέων» (όπως παρατίθεται στο Bennett 1981: 75). Άλλωστε, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 2, από τα δεδομένα του American Voter προκύπτει ότι υπάρχουν και συγκεκριμένοι ψυχολογικοί παράγοντες που επιδρούν στη λήψη αποφάσεων και στην τελική πολιτική συμπεριφορά που μπορεί να διαφέρουν όμως από τις αντιλήψεις των εκλογέων.

6.3.1 Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις

Οι πολιτικές αντιλήψεις, όπως προαναφέρθηκε, έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την επιστημονική κοινότητα τόσο αυτοτελώς όσο και σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά. Οι αντιλήψεις συχνά συνδέονται με τη συμπεριφορά, αλλά δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι αντιλήψεις με τη συμπεριφορά διαφοροποιούνται. Επομένως, μελετώντας κανείς τις αντιλήψεις και τη σχέση τους με τη συμπεριφορά θα πρέπει να απαντήσει σε αρκετά ερωτήματα, όχι μόνο για τη φορά τους αλλά και για τις αιτίες συσχέτισης και αποσυσχέτισης. Οι Ajzen & Fishbein (1977) υποστηρίζουν ότι οι αντιλήψεις μας εκφράζουν εν πολλοίς την πρόθεσή μας για συγκεκριμένη συμπεριφορά, αλλά αυτό εξαρτάται από το βαθμό συνάφειας της οντότητας για την οποία κάποιος σχηματίζει συγκεκριμένες αντιλήψεις και συμπεριφέρεται με τον τρόπο που συμπεριφέρεται. Πιο

συγκεκριμένα, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι αντιλήψεις και οι συμπεριφορές συγκροτούνται στη βάση τεσσάρων στοιχείων «τη δράση, το στόχο της δράσης, το πλαίσιο εντός του οποίου η δράση λαμβάνει χώρα και το χρόνο που αυτά συμβαίνουν» (Ajzen & Fishbein ό.π.: 889). Όταν αυτά συμπίπτουν, ιδιαίτερα ο στόχος της δράσης και η αντίληψη που έχουμε για αυτό, τότε η αντίληψη μπορεί να γίνει παράγοντας πρόβλεψης για τη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, αν η δράση είναι η ψήφος προς το κόμμα το οποίο θεωρείται ικανότερο να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανεργίας, τότε η αντίληψη που έχει ο ψηφοφόρος για τις θέσεις του κόμματος στο συγκεκριμένο ζήτημα θα καθορίζει και την δράση/ψήφο του.

Συχνά οι αντιλήψεις εμφανίζονται πιο έντονες από την προκύπτουσα συμπεριφορά· σε επίπεδο ρητορικής μπορεί να είναι κανείς πιο εκφραστικός και να παρουσιάζει ορισμένα ζητήματα και τις απόψεις του για αυτά με πιο έντονο τρόπο. Επιπλέον, είναι σύνηθες το φαινόμενο οι αντιλήψεις να εκφράζονται επί υποθετικών σεναρίων. Σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, θα πρέπει ο ερευνητής να ακολουθεί τον πληροφορητή σε βάθος χρόνου ώστε να μάθει αν η αντίληψη που αυτός εξέφρασε τη χρονική στιγμή t θα συμβαδίζει με τη συμπεριφορά του τη χρονική στιγμή $t+1$. Παρόλα αυτά, η ίδια η αντίληψη δείχνει μία διαθεσιμότητα για συμπεριφορά. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Τ. η αντίληψη που έχει για τον τρόπο επίλυσης του εργασιακού του ζητήματος έχει άμεση σχέση με τον τρόπο δράσης της πολιτικής ηγεσίας του Υπουργείου Οικονομικών και της κυβέρνησης συνολικά για το συγκεκριμένο ζήτημα. Ο Τ. προειδοποιεί για τον τρόπο αντίδρασής του σε περίπτωση που η δράση της κυβέρνησης διαφέρει από τη δική του αντίληψη για τον τρόπο επίλυσης του ζητήματος. Επομένως, σε αυτή την περίπτωση επιβεβαιώνεται σε θεωρητικό επίπεδο το σχήμα των Ajzen & Fishbein για τον τρόπο σύνδεσης αντιλήψεων και συμπεριφοράς.

Ναι να παρθούν τα χρήματα αυτό λέω. Αν δεν γίνει αυτό δεν ξέρω πως θα αντιδράσουμε. Είναι πολύ δύσκολη η κατάσταση, δηλαδή πλέον δεν μας ενδιαφέρει κάτι με λίγα λόγια, ότι γίνει άμα πάμε Αθήνα να μη θρηνήσουμε και άλλα θύματα. Γιατί εκεί θα φτάσει. Πλέον ξέρετε όταν θολώνει το μυαλό δεν λογαριάζεις. Δεν έχει τίποτα τελείωσε.

Τ., 40 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Οι αντιλήψεις μας, εκτός από τη συμπεριφορά, έχουν άμεση σχέση και με τα συναισθήματα. Ένα συναίσθημα μπορεί να είναι παράγωγο των αντιλήψεών μας αλλά και να τις καθορίσει· η σχέση είναι συνήθως αμφίδρομη. Μάλιστα, στον ορισμό των αντιλήψεων συνήθως εντοπίζεται μία αξιολογική και μία συναισθηματική όψη (Ajzen & Fishbein ό.π.: 889). Επιπλέον, τα συναισθήματα θεωρούνται βασικό συστατικό και της πολιτικής συμπεριφοράς, ενώ τα τελευταία χρόνια μελετώνται και μετρώνται συστηματικά από τις μελέτες πολιτικής συμπεριφοράς, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου (βλ. στο συλλογικό τόμο Demertzis 2013). Η απαξίωση, ο κυνισμός και το αίσθημα αναποτελεσματικότητας απαντώνται όλο και συχνότερα στις μετρήσεις πολιτικής συμπεριφοράς και ακολουθούνται από θυμό, οργή, απαισιοδοξία, απελπισία, αγανάκτηση. Βεβαίως, όπως είναι αναμενόμενο, κάτι προκαλεί όλα αυτά τα αρνητικά συναισθήματα· γεγονότα βαρύνουσας σημασίας που σχετίζονται με την πολιτική έχουν προκαλέσει και αντίστοιχα συναισθήματα. Σκάνδαλα διαφθοράς, αστοχίες πολιτικής διαχείρισης, κρίσεις σε διάφορα κοινωνικό-πολιτικά ζητήματα (οικονομία, εξωτερική πολιτική, μετανάστευση) μπορούν να προκαλέσουν αρνητικά συναισθήματα και εν τέλει απαξίωση για την πολιτική.

Για το ζήτημα της πολιτικής απαξίωσης και αποξένωσης έχουν γίνει αρκετές μελέτες, οι οποίες μετρούσαν συστηματικά την ικανοποίηση των πολιτών από τη ζωή τους γενικότερα και φυσικά την ικανοποίηση από την πολιτική. Η υπόθεση εργασίας με την οποία εκκινούσαν αυτού του είδους οι έρευνες ήταν ότι για την καταγραφή συναισθημάτων θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η συνολική συναισθηματική διάθεση του ατόμου και όχι οι επιμέρους διαστάσεις. Επομένως, αυτό που ανέμεναν ήταν η απογοήτευση από τη ζωή γενικότερα να οδηγεί και στην πολιτική αποξένωση. Παρόλα αυτά σε ελάχιστες περιπτώσεις αυτό επαληθεύτηκε. Γι' αυτό το λόγο, στον λειτουργικό ορισμό της πολιτικής αποξένωσης και του κυνισμού οι έρευνες έγιναν πιο συγκεκριμένες εστιάζοντας στα υποκείμενα της απαξίωσης (Wright 1981: 22–23). Για την πολιτική επιστήμη αυτό σήμαινε εμπιστοσύνη στους θεσμούς αλλά και στα πρόσωπα, εκπροσώπους των θεσμών (Easton & Dennis 1967; Citrin 1974; Erber & Lau 1990). Αυτή ακριβώς η διάκριση απασχόλησε και τον Easton, ο οποίος έκανε λόγο για ειδική (specific) και διάχυτη (diffuse) πολιτική

στήριξη (support) προκειμένου να διαχωρίσει τη στήριξη σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή θεσμούς και τη στήριξη στο πολιτικό σύστημα γενικότερα (Easton 1975). Η επιλογή της έννοιας της 'στήριξης' προβληματίζει και τον ίδιο τον Easton καθώς παραπέμπει σε συμπεριφορά και αποκλείει τις αντιλήψεις, ωστόσο ξεκαθαρίζει ότι περιλαμβάνει και τις αντιλήψεις. Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η στήριξη ή μη των θεσμών προϋποθέτει την προγενέστερη αντίληψη για αυτούς. Στο επίπεδο των αντιλήψεων η απαξίωση των θεσμών και του πολιτικού συστήματος εκφράζεται καλύτερα μέσω του κυνισμού. Άλλωστε, ο κυνισμός ορίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων προς την κυβέρνηση, έλλειψη εμπιστοσύνης προς το πολιτικό σύστημα και τους κυβερνητικούς θεσμούς (Miller 1974· Bandura 1986· Cappella & Jamieson 1997· Strama 1998· Fu et al. 2011). Ο Citrin εξειδικεύει ακόμη περισσότερο τον κυνισμό και εντοπίζει 4 στάδια: «την απογοήτευση από τις τρέχουσες θέσεις της κυβέρνησης, την απογοήτευση από τα αποτελέσματα της κυβερνητικής πολιτικής, την έλλειψη εμπιστοσύνης στους πολιτικούς και τέλος την πλήρη απαξίωση του πολιτικού συστήματος εν γένει» (Citrin 1974: 986). Το τέταρτο στάδιο, η γενική πολιτική απαξίωση είναι και η πιο επικίνδυνη καθώς μπορεί να οδηγήσει σε ακραίες καταστάσεις.

Σε ένα γενικευμένο κλίμα κρίσης, όχι μόνο οικονομικής αλλά και σε πολλές πλευρές του πολιτικού και κοινωνικού βίου, η έλλειψη εμπιστοσύνης και ο κυνισμός είναι στοιχεία που διαχέονται σε ολόκληρη την κοινωνική σφαίρα. Επομένως, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι κυνικές αντιλήψεις των ανέργων οφείλονται ή αποδίδονται αποκλειστικά ή εν μέρει στο βίωμα της ανεργίας. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστική για κάποιους από αυτούς η σύνδεση που υπάρχει μεταξύ του προσωπικού βιώματος, της επαφής τους με την πολιτική και την κατάληξη στην πολιτική απαξίωση. Η Α. για παράδειγμα, εργάστηκε για χρόνια σε Δήμο, ήρθε σε επαφή με την ενεργό πολιτική και τώρα ανατρέχοντας στην περίοδο εκείνη απαξιώνει τον τρόπο άσκησης της πολιτικής. Ωστόσο, κάνει μια διάκριση και εστιάζει κυρίως στα πρόσωπα των πολιτικών· δεν απορρίπτει καθετί πολιτικό αλλά τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν πολιτικές και ιδιαίτερα το παλιό πολιτικό

κατεστημένο. Σε αυτό φαίνεται ότι αποδίδει τη μεγαλύτερη ευθύνη για τη σημερινή κρίση και αυτό είναι που απαξιώνει.

Είναι αυτό, δεν αγαπώ την εξουσία, δεν θέλω την εξουσία από άνθρωπο σε άνθρωπο. Πρέπει να είναι πάρα πολύ γερός ηγέτης αυτός που θα απαιτήσει από τον άλλον, μάλλον όχι θα απαιτήσει θα προσφερθεί να τον εξυπηρετήσει έτσι; Γιατί γι αυτόν τον λόγο εκλέγονται. Πρέπει να αποκτήσει την εμπιστοσύνη μου πράγμα που δεν γίνεται με κανέναν από τους σημερινούς... Κοιτάζτε δεν τους έχω και καλύτερους τους άλλους δηλαδή δεν βάζω στον τοίχο την Χρυσή Αυγή και λέω α τι καλό που είναι, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ να πω; Η να πω την ΝΔ; Και να σας πω και κάτι άλλο, τους θεωρώ και σφετεριστές της εξουσίας αυτούς, δεν έχουν το ποσοστό που απαιτείται, δεν μπορεί να βγαίνει ο Βενιζέλος με την υπέροχη κοιλιά του και την γραβατούλα του που κάθεται πάνω και να μου κάνει εμένα έτσι το χέρι και να μου λέει για νόμους με το 5 %. Γιατί λέει τον άλλο φασίστα λοιπόν; Τον χρυσαυγίτη. Επειδή χτυπάει; Μα και αυτοί αν μπορούσαν θα χτυπούσαν. Είναι σοσιαλιστής ας πούμε τώρα ο Βενιζέλος; ή τα χουμε ξεχάσει τι έχουν κάνει στις πορείες γιατί έχω συμμετάσχει και πολύ και σε πορείες και έχω φάει δακρυγόνο, πάρα πολύ ...

A., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Η Μ. είναι άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση, η οποία εντάχθηκε πολιτικά στο σύλλογο εργαζομένων του χώρου εργασίας της (Ανώνυμη Εταιρεία του Ελληνικού Δημοσίου) και είχε ενεργό ρόλο κατά τις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και εν τέλει διαμαρτυρίας κατά του εργοδότη (Ελληνικό Δημόσιο). Αυτό που αποκόμισε είναι αρνητικά συναισθήματα για το σύνολο των δρώντων, συνδικαλιστικά όργανα, κόμματα, πολιτικούς, κυβερνώντες. Οι πρώτες της φράσεις είναι και οι πιο ενδεικτικές των αντιλήψεων που έχει για την πολιτική δράση. Είναι επίσης φανερό ότι και η Μ. απαξιώνει τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν τον πολιτικό ρόλο και όχι την πολιτική δράση. Πιστεύει στην ιδέα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, στη διεκδίκηση προνομίων, στην προστασία δικαιωμάτων και διακρίνει τους τρόπους με τους οποίους μπορούν όλα αυτά να επιτευχθούν σε πολιτικό επίπεδο. Παρόλα αυτά εστιάζει στην κακοδιαχείριση του πολιτικού πεδίου από τα πρόσωπα, τους συγκεκριμένους πολιτικούς.

Όχι, είναι όλο ένα θεατρινίστικο πράγμα, είναι ένα παιχνίδι εντυπωσιασμού. Δεν έχει καμία ουσία. Αυτό το οποίο κατάλαβα εγώ, όντας μέσα, αυτό που εξέλαβα ας πούμε, είναι ότι υπάρχει ένα αίτημα –γιατί όλοι αυτοί ήταν παλιοί Πασοκτζήδες του '80, αυτοί είναι που.. και οι νέοι Πασοκτζήδες, οι οποίοι, με το πρόσωπο του καινούργιου ΠΑΣΟΚ που.. αυτό το.. που ουσιαστικά ο Παπανδρέου και μετά, με τα μνημόνια και την κατάντια του κόμματος τώρα ας πούμε, χάσανε όχι τον μπούσουλα, χάσανε.. ήτανε.. λες και έχουνε πάθει.. δεν ξέρανε.. Ε, και οι μισοί ή που μείνανε γραμμένοι ΠΑΣΟΚ και προσπαθούσανε

να.. να.. λαμογέψουν όσο περισσότερο γινότανε ή.. και οι άλλοι μισοί μπήκαν στο ΣΥΡΙΖΑ. Ύστερα πήγαν, άρχισαν να φλερτάρουν με το ΣΥΡΙΖΑ ας πούμε. Και οι μισοί βρίζανε τους άλλους μισούς. Οι Νεοδημοκράτες ήτανε πάντα.. λίγο αφ' υψηλού. Και μη μου άπτου. Οι κομμουνιστές ήταν αυτό που ξέρουμε. Στάνταρ. Τουλάχιστον αυτοί είναι αξιόπιστοι. Ξέρεις, είναι αυτό. Δεν αλλάζει με τίποτα. Δηλαδή.. και στο Συμβούλιο, εκεί. Το Ριζοσπάστη, το χωρίο. Αφού –επειδή τους έκανα και τα πρακτικά εγώ- και τα 'χω, όλα τα πρακτικά τα 'χω καταγραμμένα, τα 'χω σπίτι μου- όταν.. όταν μίλαγε κάποιος απ' τον Ριζοσπάστη, έπαιρνα τις πρώτες ατάκες που έβαζε, τις έβαζα στο Google και μου 'βγαζε γραμμένο το κατεβατό, ώστε να μην κάθομαι να κουράζομαι, ν' ακούω. Έκανα copy paste, το 'βαζα εκεί πέρα και τελείωνε. Ήταν στάνταρ δηλαδή.

Μ., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Άλλη μία όψη της απόδοσης ευθυνών είναι αυτή για τα αποτελέσματα των κυβερνητικών πολιτικών. Δεν αποδίδεται ευθύνη σε συγκεκριμένα πρόσωπα αλλά στις πολιτικές που επέλεξαν να εφαρμόσουν. Σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις για συγκεκριμένες πολιτικές, ωστόσο αυτό δεν έγινε εμφανές στην πλειοψηφία των συνεντεύξεων. Η Ζ. δεν αποδίδει ευθύνες στους πολιτικούς γενικά αλλά καταδικάζει συγκεκριμένες επιλογές τους. Θεωρεί ότι η ευθύνη για την οικονομική κρίση που βιώνει η χώρα σήμερα βαραίνει τους πολιτικούς και τον τρόπο με τον οποίο άσκησαν πολιτική, χωρίς να αποδίδει ιδιαίτερη ιδεολογική χροιά.

Το μεγαλύτερο μέρος του φταιξίματος το έχουν οι πολιτικοί. Ακόμη και σε ανθρώπους που συναντάς καθημερινά. Όταν το κράτος βγάζει νόμους και επιτρέπει σε αυτούς τους νόμους να υπάρχουν παραθυράκια και εκπαιδεύεις τον λαό σου επί έτη και έτη να ψάχνει να βρει το παραθυράκι σε κάποιο νόμο για να μπορέσει να τη γλιτώσει ή να βολευτεί αυτό κάποια στιγμή γίνεται νοοτροπία, δεν μπορείς μετά να τον κατηγορήσεις γιατί εφαρμόζει συγκεκριμένη νοοτροπία και σε άλλους τομείς, αφού εγώ σε εκπαίδευσα να το μάθεις, οπότε έχω κάποια απωθημένα σχετικά με τους πολιτικούς και την πολιτική της χώρας πάνω σε αυτούς τους τομείς, έχουν πολύ κακή επιρροή στον λαό τον ίδιο.

Ζ., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 24/5/2011

Όχι, γι 'αυτό σου λέω δεν τους παρακολουθώ πλέον. Όχι δεν τους έχω καμία εμπιστοσύνη. Δεν πιστεύω ότι αυτοί θα μας βγάλουν από την κρίση. Δηλαδή πιστεύω ότι ο ίδιος ο κόσμος θα καταφέρει να βγει από την κρίση. Δηλαδή θέλω να πω ότι εγώ ως άτομο σκέφτομαι μήπως κάνω κάποια επιχειρηματική κίνηση και ο άλλος δίπλα μου θα σκεφτεί και αυτός μήπως κάνει κάποια επιχειρηματική κίνηση και θεωρώ ότι αυτή η διαδικασία θα μας βγάλει. Δεν θεωρώ ότι το κόμμα θα μας σώσει σε καμία περίπτωση.

Φ., γυναίκα, 27 ετών, Αθήνα 21/3/2011

Επίσης, χαρακτηριστικός είναι ο πολιτικός κυνισμός του Τ., ο οποίος παραδέχεται ότι έχει 'περιπλανηθεί' μεταξύ διαφόρων κομμάτων, τα οποία όμως τον έχουν παραπλανήσει. Ωστόσο, την παραπλάνηση, το ψέμα, το θεωρεί κάτι φυσιολογικό ή αναμενόμενο, αποδίδοντάς το στη φυσική λειτουργία του κόμματος. Είναι σαν να παραδέχεται την ύπαρξη μιας πραγματικότητας την οποία τα κόμματα πρέπει να ωραιοποιήσουν προκειμένου να γίνουν ελκυστικά στους εκλογείς, παραδεχόμενος με αυτόν τον τρόπο και το δικό του κυνισμό, την επιλογή δηλαδή κομμάτων γνωρίζοντας ότι στην ουσία ψεύδονται. Σε αυτήν την περίπτωση ο κυνισμός διαχέεται όχι μόνο στο πολιτικό σύστημα αλλά και στους κοινωνικούς δρώντες, οι οποίοι συναινούν σε αυτό το παιχνίδι κατάκτησης ?.

Οπότε όλη αυτή η πίεση και καταπίεση που δέχτηκα, λογικό είναι.. αλλά κάποιες στιγμές προσπαθούσα να δώσω και κάποια ευχέρεια και σε κάποια άλλα κόμματα που.. και τη θέληση γιατί δεν είχα την ωρίμανση.. Θέλεις γιατί πίστευα και ξεγελιόμουνα; Που ουσιαστικά το κόμμα σε ξεγελά. Ουσιαστικά, άμα δε σου πει ψέματα πως θα σε προσελκύσει;

Τ., άνδρας, 54 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Η δικιά μου άποψη είναι ότι κοιτάνε ν' αρπάξουνε όσα πιο πολλά μπορούνε και να σηκωθούν να φύγουνε. Όπως έκανε ο Καραμανλής, ο τελευταίος πρόεδρος της Ελλάδος, μετά όπως έκανε ο Παπανδρέου, ο Μητσοτάκης. Για να σου δώσω κι ένα απλό παράδειγμα, ο Καραμανλής ο Κώστας από τότες που γίνανε εκλογές και παραιτήθηκε, δεν ξαναεμφανίστηκε πουθενά. Αυτό τι σημαίνει; Ότι έχει αρπάξει όσα μπορούσε και δεν δίνουν σημασία σε κανέναν. Έτσι; Αυτή είναι η άποψή μου.

Λ., άνδρας, 37 ετών, Λαύριο 25/6/2011

Αυτός ο ενδιαμέσος πολιτικό κυνισμός είναι διάχυτος και στους ανθρώπους που είχαν είτε άμεση σχέση εργασίας με το κράτος είτε η θέση εργασίας τους εξαρτιόταν από πολιτικές αποφάσεις. Στις περιπτώσεις των ανθρώπων που περίμεναν για τη διανομή τροφίμων από τη Χρυσή Αυγή είναι εμφανής αυτή η αντιπολιτική στάση, η οποία απευθύνεται κυρίως στα πρόσωπα των πολιτικών. Δεν απαξιώνουν πλήρως το πολιτικό σύστημα, ωστόσο, βρίσκονται αρκετά κοντά σε ακραίες θέσεις, όπως αυτές που εκφράζει το κόμμα στο οποίο απευθύνονται για βοήθεια.

Ποιο δήμο; υπάρχουν δήμοι σήμερα; Αφού όλοι τρύπιοι είναι. Ποιοι; Υπάρχει δήμος σήμερα που να στηρίζει τον κόσμο; Ποιος να στηρίζει; Ο Μπουτάρης; Θα στηρίξει ο Μπουτάρης τώρα; Μη τρελαθούμε. Δουλέψαμε δίμηνα στον

Μπουτάρη και με το ζόρι πήραμε τα λεφτά μας... Πίστεψα σ' αυτούς τους απατεώνες προεκλογικά, ότι αυτά που μπορούν να πούνε.. Δηλαδή απ' τα τόσα ψέματα που είπε, να κάνει τουλάχιστον το ελάχιστο. Να ανοίξουν δουλειές, να δουλέψει ο κόσμος. Άνοιξε τίποτε; Ε; Γιατί να τους ψηφίσω τότε;

Θ., άνδρας, 54 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Επίσης, οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας είναι τελείως απαξιωτικοί με το πολιτικό προσωπικό. Κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους ήλθαν σε επαφή με αρκετούς πολιτικούς των κομμάτων που εξέφραζαν τον ισχυρό δικομματισμό (ΠΑΣΟΚ & ΝΔ) και γι' αυτό το λόγο αναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα, χωρίς ωστόσο να τα κατονομάζουν. Δεν είναι εναντίον του πολιτικού συστήματος και μάλιστα το στηρίζουν με την ψήφο τους στις εκλογές, την οποία παρά το έντονο αίσθημα αναποτελεσματικότητας, τη θεωρούν εργαλείο έκφρασης τιμωρίας.

Πολιτικοί ίσον παραμύθι... όπως ένας γονιός λέει στο παιδί του ένα παραμύθι κάπως έτσι είναι και αυτοί. Το λεν τόσο ωραία... Πολιτικοί οι ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΙ ΑΠΑΤΕΩΝΕΣ ΠΟΥ ΥΠΑΡΧΟΥΝ. Οι πολιτικοί. Πολιτική μπορούμε να κάνουμε κι εμείς απλώς δεν την ασκούμε, κακώς θα έπρεπε γιατί όλους αυτούς εμείς τους βγάζουμε. Θα έπρεπε όλος ο κόσμος να τους δείξει και να καταλάβει ότι δεν είναι τίποτα χωρίς εμάς. Απλώς αυτοί βγαίνουν όλοι για τη μάζα και για τα κουτάλια. Τώρα με αυτό που γίνεται με τον Καλλικράτη και τέτοια έχουν ξεσηκωθεί οι πάντες γιατί χάνουν τις θέσεις τους, μέχρι τώρα τρώγανε τώρα τι θα φάνε. Απλώς και πάλι δε λέω ότι φτάνει οι τοπικές αυτοδιοικήσεις και αυτά, τα φάγαν πιο μεγάλοι αυτά, τα φάγαν πιο μεγάλοι. Και τώρα αναγκαστικά την πληρώνουν οι πιο μικροί. Γι' αυτό λέμε πλέον εδώ δεν υπάρχει γυρισμός.

Τ., 40 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Γιατί δεν έχουμε πολιτικοί. Δηλαδή απλά λένε ότι είναι πολιτικοί, ναι για τον κόσμο. Δηλαδή γιατί θα έπρεπε να πάω να ζητήσω κάτι που θα έπρεπε να είναι δεδομένο. Ή να βγουν και να έχουν το θάρρος και να πουν: παιδιά το εργοστάσιο δεν είναι βιώσιμο δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα πάτε να βρείτε την τύχη σας. Έτσι είναι η πολιτική. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΠΑΣ ΝΑ ΤΟΝ ΠΑΡΑΚΑΛΑΣ ΝΑ ΤΟΝ ΛΕΣ ΣΕ ΠΑΡΑΚΑΛΩ ΔΩΣΕ ΛΕΦΤΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΝΑ ΠΑΡΩ ΚΙ ΕΓΩ. Πολιτική είναι αυτή; Απλά λέει κάποιος παλιότερα η Ελλάδα ιδρύθηκε από κλέφτες και αρματωλούς τι ψάχνεις να βρεις. Κι έχουμε και το τούρκικο μέσα. 400 χρόνια ήταν λέει οι Τούρκοι ε από αυτούς βγήκαμε. Τι να ασχοληθείς με την πολιτική.

Γ., άνδρας, 48 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Οι πολιτικοί. Για τα πρόσωπα μιλάω δεν μιλάω γενικώς για την πολιτική. Είναι μια απάτη για μας τουλάχιστον. Γιατί όταν πας κάτι να διαπραγματευτείς ή κάτι να ζητήσεις ή κάτι ξέρω γω με τα προβλήματα που είχαμε εδώ πέρα, λοιπόν, δεν σου λεν ξεκάθαρα τι πρόκειται να γίνει. Γιατί βλέπουν το πολιτικό κόστος, δεν ξέρω τι άλλο βλέπουν ξέρω γω, ΔΕΝ ΣΟΥ ΛΕΝΕ ΞΕΚΑΘΑΡΑ ΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ. Σου δίνουν κάποιες υποσχέσεις, όπως σε μας, στο τρενάρουν δύο χρόνια

και. Εξαθλιώνονται οι εργαζόμενοι και δημιουργούνται όλα αυτά που βλέπουμε.

B., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Στις πιο ακραίες περιπτώσεις κυνισμού ανήκει ο Ε2., ο οποίος φαίνεται απαξιωτικός απέναντι σε ολόκληρο το πολιτικό σύστημα και τον τρόπο λειτουργίας τους. Αναφέρεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα πολιτικών για να δείξει την απαξίωσή του στο σύνολο του πολιτικού συστήματος και όχι σε συγκεκριμένες παρατάξεις άρα και την ιδεολογική του αποστασιοποίηση. Δεν εμπιστεύεται το παρόν πολιτικό σύστημα και επιλέγει να ψηφίσει στις εκλογές ένα αντισυστημικό και ακραίο κόμμα, τη Χρυσή Αυγή, η οποία αντιπροσωπεύει για αυτόν τον εχθρό και μοναδικό ικανό αντίπαλο του πολιτικού κατεστημένου. Βλέπει τον κόσμο μέσα από ένα πρίσμα συνωμοσιών και εκφράζει αντιμεταναστευτικές αντιλήψεις.

Κοίταξε να δεις το είδος της πολιτικής που πιστεύω δε νομίζω ότι υπάρχει, με την έννοια που το θέλω εγώ δεν υπάρχει σήμερα. Σε κανένα κόμμα. Απλά από τα υπάρχοντα κόμματα, αυτό το κόμμα που είναι λίγο έξω από τα κόλπα, τουλάχιστον έτσι φαίνεται εξωτερικά, γιατί εσωτερικά δεν ξέρουμε τι μπορεί να γίνεται, τι παιχνίδια παίζονται 100% τα ξέρουν μόνο αυτοί. Και ψηφίζω το κόμμα, Χρυσή Αυγή συγκεκριμένα ψηφίζω εγώ. Δεν είναι ντροπή να το πούμε. Ψηφίζω αρκετά χρόνια, δηλαδή από τότε που εμφανίστηκαν... Όχι δεν πηγαίνω σε ομιλίες γιατί σου είπα ότι δεν εμπιστεύομαι κανένα πολιτικό σύστημα απλά αυτούς που σου είπα ότι ψηφίζω είναι επειδή γνωρίζω ότι όλοι οι άλλοι είναι διεφθαρμένοι. Δηλαδή ποιον να πάω να ψηφίζω Τσίπρα; Στη μασωνία είναι από μωρό παιδάκι, υπάρχουν φωτογραφίες του χαμός γίνεται. Ποιον να ψηφίσω τον Κουβέλη με 81 ακίνητα και δεν πληρώνει ούτε ένα ευρώ φόρο. Λοιπόν ποιον να πάω να ψηφίσω. Την Παπαρήγα που ήταν πριν που τα παιδιά της τα έστειλε σε αμερικάνικο κολέγιο; Όλοι αυτοί που έχουν αποφοιτήσει από εκεί.

E2., άνδρας, 50 ετών, Αθήνα 8/7/2013

Ο πολιτικός κυνισμός συνδέεται άμεσα και με το αίσθημα αποτελεσματικότητας/επάρκειας των πολιτών· τα ζητήματα πολιτικής εμπιστοσύνης και πολιτικής απαξίωσης σχετίζονται ευθέως με την αίσθηση που αποκτούν οι πολίτες για τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές και τις αποφάσεις. Στη διεθνή βιβλιογραφία (Balch 1974· Craig, Niemi, & Silver 1990) το αίσθημα της αποτελεσματικότητας ερευνάται όχι μόνο στο επίπεδο της εξατομικευμένης αποτελεσματικότητας (εσωτερική αποτελεσματικότητα/αυτεπάρκεια – internal efficacy) αλλά και σε θεσμικό επίπεδο, τη δυνατότητα, δηλαδή που έχουν τα κόμματα και οι κυβερνήσεις να

ανταποκριθούν αποτελεσματικά στα αιτήματα των πολιτών (εξωτερική αποτελεσματικότητα – external efficacy). Στο γενικευμένο κλίμα της κρίσης, η απαξίωση της δυνατότητας των πολιτών να επηρεάσουν με κάποιο τρόπο τις πολιτικές αποφάσεις είναι άμεσα συνυφασμένη με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και την εμπιστοσύνη που δείχνουν στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Ο Δ2. εκφράζει αρκετά ξεκάθαρα την έλλειψη εμπιστοσύνης στους διεθνείς θεσμούς λήψης αποφάσεων, αναγνωρίζοντας παράλληλα την αδυναμία των πολιτών να παρέμβουν.

Δηλαδή όποιος και να 'ρθει τώρα, και το κόμμα που θα επιλέξω και αυτό που εμπιστεύτηκα και αυτό που θα πιστέψω κι αυτό που πιστεύω, δεν νομίζω ότι έχει τη δυνατότητα να κάνει πολλά πράγματα... Γιατί σ' ένα πλαίσιο παγκοσμιοποίησης, που.. που.. Δηλαδή, η κάθε χώρα δένεται με.. με μια –πως το λέμε;- με ένα κρίκο αλυσίδας και αλυσίδας, όλες οι χώρες δεμένες, δεν μπορεί να σπάσει καμία την αλυσίδα. Απλά και μόνο γιατί οι αποφάσεις εκπορεύονται από άλλα κέντρα. Γιατί τώρα πια η παγκοσμιοποίηση δεν είναι σε στρατιωτικό επίπεδο. Είναι σε οικονομικό επίπεδο. Όταν λοιπόν είσαι αδύναμος, μικρός, φτωχός κι έχεις ανάγκη τον άλλον, να σε δανείσει, απλά πράγματα.. και.. οποιοσδήποτε έχει ανάγκη, είτε τον πατέρα του ή τη μητέρα του ή τον αδερφό του, σε σχέση με δανεικά, είναι εξαρτώμενος.

Δ2., άνδρας, 58 ετών, Αθήνα 8/1/2014

Επίσης, εντοπίζεται ισχυρό το αίσθημα εσωτερικής αναποτελεσματικότητας το οποίο απαξιώνει τόσο τη δυνατότητα αντίδρασης αλλά και την ίδια την ικανότητα των πολιτών να προτείνουν εναλλακτικές λύσεις. Αυτές οι αντιλήψεις, σε συνδυασμό με την ηλικία της Χ. αποτελούν εν δυνάμει κίνδυνο για την 'έξοδο' από το πολιτικό σύστημα. Πρόκειται για απόψεις, οι οποίες έχουν κανονικοποιηθεί σε ένα βαθμό αλλά ενέχουν τον κίνδυνο της πλήρους απαξίωσης, η οποία θεωρείται ακραία και επικίνδυνη (Citrin, ό.π.).

Δεν ξέρω. Μέχρι τώρα. Εγώ απ' αυτά που βλέπω. Δεν έχω πάει για να σας πω την αλήθεια, ότι ξέρω ακριβώς τι γίνεται. Απ' αυτά που βλέπω. Κι απλά, είναι νέοι οι οποίοι μαζεύονται εκεί. δε λένε κάτι. Γιατί ξέρουν ότι ό, τι και να πούνε δε θ' ακουστεί. Έχουνε γίνει πολύ χειρότερα πράγματα και δεν έχουνε.. έχουνε παρθεί μέτρα. Γι' αυτό το θέμα; Επειδή βγήκανε.. βγήκα εγώ, βγήκε.. βγήκαν πόσοι άλλοι, θα.. θα γίνει κάτι; Όχι. Οπότε γενικά, η πολιτική μου άποψη δεν είναι.. Εγώ πιστέψτε με, δεν ήθελα να ψηφίσω. Να πάω και να ψηφίσω. Δεν ήθελα.

Χ., γυναίκα, 18 ετών, Λαύριο 29/5/2011

...που λέγανε σηκωθείτε από τους καναπέδες, γιατί αν δεν σηκωθείτε... και τι? Και είχε γίνει μια τεράστια, τεράστια συγκέντρωση, και φτάσανε μέχρι τη βουλή, μέχρι τη πόρτα.. και τι κάνανε? Τίποτα δεν κάνανε.. και γιατί λένε δεν κάνανε ένα ντου να μπουνε μέσα αφού ήτανε πάρα πολύ εύκολο.. εκείνη την ώρα να μπουκάρουν μέσα να γίνει της κακομοίρας να καεί η βουλή...

Σ., γυναίκα, 33 ετών, Αθήνα 26/6/2013

Η αντίληψη του Χ. για την αποτελεσματικότητα της ψήφου του είναι ενδιαφέρουσα· δεν βρίσκει λόγο να ψηφίσει καθώς θεωρεί το αποτέλεσμα προδιαγεγραμμένο λόγω των συνθηκών που επικρατούν. Επομένως, επιλέγει να μην ψηφίσει και να δεχτεί παθητικά την εξέλιξη των πραγμάτων. Ωστόσο, ενώ αυτό το αντιλαμβάνεται και ως τιμωρία απέναντι στο πολιτικό σύστημα δεν πιστεύει ότι είναι αποτελεσματικό γιατί η έκβαση των πραγμάτων είναι δεδομένη. Επομένως, είναι και ένας δείκτης πολιτικής αναποτελεσματικότητας η πολιτική στάση της απάθειας που επιλέγει.

Η.. η απέχθεια του κόσμου προς την πολιτική θα φέρει ένα 10% στο ΠΑΣΟΚ, ένα 10% εκεί, ένα 10%, θα πάρουν όλοι μαζί ένα 50%, θα υπάρχουν κι άλλο 50% που θα είναι... Η αποχή, οπότε τελείωσε το πανηγύρι. Άλλα λοιπόν δε θα πάμε πάλι σε οικουμενική; Είτε έτσι, είτε αλλιώς

Χ., άνδρας, 50 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Παρά τη γενικευμένη απαξίωση για το πολιτικό σύστημα, οι αντιλήψεις των πληροφορητών δεν είναι τόσο ακραίες ώστε να το απορρίπτουν και εν τέλει να προσπαθούν να το ανατρέψουν. Για τους πληροφορητές τους οποίους η απαξίωση αφορά σε αρνητική γνώμη για τους χειρισμούς που έχουν γίνει και τις κυβερνητικές πολιτικές, το αίσθημα της αποτελεσματικότητας συναντάται πιο συχνά, κυρίως μέσω της διάθεσης για συμμετοχή στις εκλογές αλλά και τη συλλογική κινητοποίηση. Επίσης, για τους πληροφορητές εκείνους οι οποίοι πιστεύουν στη δυνατότητα να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων αυτό αφορά κυρίως τη δράση των ίδιων και γενικότερα την κοινωνική δράση. Η πολιτική απαξίωση είναι ξεκάθαρη και δεν δείχνουν καμία εμπιστοσύνη στο πολιτικό κατεστημένο να διαχειριστεί συνθήκες κρίσης όπως η σημερινή.

Αντιθέτως, για τους πληροφορητές που συνδυάζουν έντονα την πολιτική απαξίωση με την αναποτελεσματικότητα, αυτή εντοπίζεται και στις δύο εκδοχές της και μάλιστα όχι διαζευκτικά. Δηλαδή, στις ακραίες εκείνες περιπτώσεις κατά τις οποίες

το πολιτικό σύστημα απαξιώνεται από τους πολίτες και ταυτόχρονα είναι απαξιωμένη και η ίδια η θέση τους στο πολιτικό σύστημα και η δυνατότητα επίδρασης που έχουν, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος αυτές οι ακραίες αντιλήψεις να λάβουν τη μορφή συμπεριφοράς η οποία θα είναι ενάντια στο πολιτικό σύστημα. Για τους πληροφορητές που συναντήσαμε στο συσσίτιο της Χρυσής Αυγής αυτό είναι εμφανές, το ίδιο και σε άλλες περιπτώσεις φτώχειας και οικονομικής εξαθλίωσης όπως αυτή του Β. στο Λαύριο, ο οποίος ενώ δεν λέει ότι είναι ενάντια του πολιτικού συστήματος σκέφτεται ακραίες λύσεις, όπως η βία κατά των μεταναστών που θεωρεί ότι του παίρνουν τη δουλειά.

Πολύ βασικό. Οι ξένοι πολύ... μεγάλο πρόβλημα. Τώρα έχουμε 3 εκατομμύρια... σ' έναν λαό μέσα. Αντέχει η Ελλάδα; Αντέχει; Τώρα.. μεροκάματο θέλω εγώ. Πάνε οι Κούρδοι. Όλοι οι Κούρδοι δουλεύουνε. Έχουν στέγη, το φαΐ, τα πάντα. Πάνε, όλοι δουλεύουν... Στο στρατόπεδο. Με 30 ευρώ. Ούτε.. Φαΐ έχουνε, τίποτα. Ούτε φορολογούμενοι. Όλοι δουλεύουνε. Κι εγώ κάθομαι και τους κοιτάω. Κάποιοι τους παίρνουν. Ποιοι φταίνε; Αυτούς τους παίρνουν. Εμείς δεν υπάρχει θέμα. Πάλι εμείς. «Δε θα πάρεις Κούρδο. Θα πάρεις εμένα. Μη μου δίνεις 30, δώσε μου 20. Αφού πεινάω. Δε μου τα δίνεις». Τον ξένο. Αυτοί έχουν φαΐ, στέγη, τα πάντα. Ούτε καν φορολογία, τίποτα. Όλοι δουλεύουνε. Κι εγώ τι είμαι; Μαλάκας είμαι; Το συζητάω μια, δυο, πέντε, δέκα. Ε, κάποια στιγμή θα γίνει ταραχή. Ή θα πάμε μέσα και θα τους καθαρίσουμε όλους ή θα μας καθαρίσουν αυτοί. Πόσο θα το συζητάω δηλαδή;

B., άνδρας, 54 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Εδώ παρατηρείται η συνύπαρξη πολιτικού κυνισμού και αναποτελεσματικότητας, μάλιστα σε διάφορες διαβαθμίσεις. Τα πρόσωπα των πολιτικών βρίσκονται στο στόχαστρο των πληροφορητών και αυτός ο τύπος κυνισμού συνδυάζεται με ένα γενικευμένο αίσθημα πολιτικής αναποτελεσματικότητας είτε προσωπικής είτε γενικότερα του πολιτικού συστήματος, που κορυφώνεται στις περιπτώσεις των πληροφορητών, οι οποίοι βρίσκονται σε δεινή οικονομική κατάσταση. Άνδρες μέσης ηλικίας, υπεύθυνοι για τη συντήρηση του νοικοκυριού, που αδυνατούν να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας, έχουν τις εντονότερες τοποθετήσεις· ο πολιτικός κυνισμός γίνεται διάχυτος και οδηγεί σε τάσεις εξόδου από το πολιτικό σύστημα είτε με τη μορφή της αποχής από κάθε πολιτική διεργασία είτε με την επιλογή ακραίων και αντισυστημικών θέσεων ή κομμάτων που εκφράζουν τέτοιες θέσεις.

6.3.2 Πολιτική κινητοποίηση

Η πολιτική κινητοποίηση είναι μια σημαντική όψη της πολιτικής συμπεριφοράς, η οποία έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους κοινωνικούς επιστήμονες. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, τις προϋποθέσεις, τα μέσα και τους φορείς κινητοποίησης έχουν γραφτεί αρκετά (Kriesi 1993· McCarthy & Zald 1977· Nettl 1967a· Nettl 1967b· Tilly 1978). Σύμφωνα με τον Karl Deutsch όλες οι σοβαρές αλλαγές σε προσωπικό, επαγγελματικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο μπορούν να οδηγήσουν σε κινητοποίηση και κυρίως τα άτομα που επηρεάζονται από αυτές τις αλλαγές (Deutsch 1961: 494). Η πολιτική κινητοποίηση ως έννοια συναντάται κυρίως στις μελέτες των κοινωνικών κινημάτων και αναφέρεται στη συμμετοχή σε δραστηριότητες διεκδίκησης και υπεράσπισης συμφερόντων μέσω διαδηλώσεων, απεργιών και παρόμοιων μέσων κινητοποίησης (Cameron 1974· Nettl 1967b). Ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ συμμετοχής σε κάποια συνδικάτο ή σύλλογο και συμμετοχής σε κινήσεις διαμαρτυρίας καθώς δεν είναι απαραίτητο να συμβαίνουν και τα δύο ταυτόχρονα. Για παράδειγμα μπορεί κάποιος να είναι μέλος ενός σωματίου αλλά να μη συμμετέχει στις εκδηλώσεις του σωματίου και αντίστροφα μπορεί κάποιος να παίρνει μέρος σε εκδηλώσεις και διαδηλώσεις που οργανώνονται από σωματεία αλλά να μην είναι μέλος αυτών των σωματείων απλά να συμφωνεί με τα αιτήματα και τον τρόπο διεκδίκησης. Παρόλα αυτά συνήθως οι άνθρωποι που παίρνουν την απόφαση να εγγραφούν ως μέλη κάποιου συλλόγου συμμετέχουν και στις δραστηριότητες αυτού.

Η πολιτική κινητοποίηση είναι μία έννοια που συμβαδίζει χρονικά με την εμφάνιση της ανεργίας. Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, η ανεργία εμφανίζεται με τη βιομηχανική επανάσταση και την οργάνωση των σχέσεων εργασίας με τη σύγχρονη μορφή τους. Η Μεγάλη Ύφεση του 1930 δημιούργησε πλήθος ανέργων ενώ παράλληλα απουσίαζε και το ισχυρό κοινωνικό κράτος για να τους στηρίξει. Η πολιτική κινητοποίηση με αίτημα την επέκταση του κοινωνικού κράτους για τους οικονομικά ανήμπορους συμπάρεσυρε και αρκετούς ανέργους (Piven & Cloward 1978). Επομένως, αρκετές μελέτες είχαν ως υπόθεση εργασίας τη συσχέτιση της

οικονομικής υστέρησης με την αύξηση της πολιτικής κινητοποίησης είτε ως μέσο διαμαρτυρίας είτε ως μέσο διεκδίκησης.

Χωρίς να αναφερθούμε λεπτομερώς στο ζήτημα, έχει αξία να δούμε περιγραφικά τις ικανές και αναγκαίες συνθήκες κινητοποίησης προκείμενου να εξετάσουμε αντίστοιχα τις αιτίες για την κινητοποίηση ή μη των ανέργων. Οι Schlozman & Verba (1979) περιέγραψαν τα βήματα καθώς και τις προϋποθέσεις της πολιτικής κινητοποίησης με πολύ απλό τρόπο που περιγράφεται σχηματικά στο Γράφημα 33. Καταρχάς θα πρέπει να υπάρχει μία αντικειμενική κατάσταση υστέρησης, όπως για παράδειγμα η ανεργία. Επιπλέον, η αντικειμενική υστέρηση θα πρέπει να μεταφράζεται σε υποκειμενική υστέρηση, δηλαδή τα άτομα που βρίσκονται σε αυτήν την κατάσταση να συναισθάνονται και να αντιλαμβάνονται την υστέρηση που τους προκαλεί. Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να διευκρινίσουμε ότι η επεξήγηση των Schlozman & Verba για την υποκειμενική αίσθηση της κατάστασης είναι ότι συνήθως τα άτομα που βρίσκονται σε δυσμενή θέση δεν την αντιλαμβάνονται ως τέτοια και δίνουν το παράδειγμα των γυναικών που αντιτέθηκαν στη Διακήρυξη των Ίσων Δικαιωμάτων και των εργαζομένων που ενώ βρίσκονται σε δυσμενέστερη οικονομική κατάσταση από τους εργοδότες τους δεν την αντιλαμβάνονται ως τέτοια αρκεί να μπορούν να αγοράσουν τα αγαθά που επιθυμούν, όπως ένα σπίτι στα προάστια. Ωστόσο, τα παραδείγματα αυτά θα μπορούσαν να αντιστραφούν, τουλάχιστον για ορισμένες περιπτώσεις ανέργων που έχουμε συναντήσει· σήμερα, κάποιοι από τους ανέργους αυτομάτως θυματοποιούνται λόγω της κρίσης, χωρίς στην ουσία να αντιμετωπίζουν αντικειμενικό πρόβλημα διαβίωσης. Για την Μ., για παράδειγμα, το διάστημα κατά το οποίο είναι άνεργη είναι πρωτοφανές για αυτήν. Δεν το είχε ξαναβιώσει και είχε σταθερή εργασία για αρκετά χρόνια. Πρόβλημα διαβίωσης δεν έχει καθώς εισπράττει κάποια χρήματα από ένα διαμέρισμα που νοικιάζει ενώ όπως ομολογεί και στη συνέχεια της συνέντευξης έχει και την οικονομική στήριξη της οικογένειάς της. Ωστόσο, αυτή η πρωτόγνωρη για αυτήν κατάσταση την κάνει να πιστεύει ότι ζει μια δύσκολη περίοδο που την καθλώνει, αναγνωρίζοντας παράλληλα τα προβλήματα των ανέργων που δεν έχουν καμία οικονομική στήριξη.

Ντάξει, ξέρω γω. Αυτό.. Και τώρα, στο Ανοιχτό (πανεπιστήμιο) που είμαι, να σου πω την αλήθεια, θα το κάνω γιατί.. είμαι τελείως ανερμάτιστη αυτή τη στιγμή. Αλλά θα το κάνω για.. για να έχω έναν στόχο σ' αυτή τη ζωή. Δηλαδή, αισθανόμουνα πια.. μπορώ και ζω γιατί έχω ενοίκιο.. κι αισθανόμουν ρε παιδί μου παράσιτο. Αυτούς τους μήνες αισθανόμουν παράσιτο. Χαλακατεβάκης. Πως ήταν στους Απαράδεκτους; Αυτό. Ο τεμπέλης, ο χαραιοφάνης, που τρώει τα λεφτά απ' τα νοίκια και δεν κάνει τίποτα στη ζωή του ας πούμε... Κοίτα, έχει αλλάξει η ζωή μου.. ποιοτικά. Αλλά ζω μια καλή ζωή. δε μπορώ να πω. Έχω συναδέλφους ας πούμε που δεν έχουν να φάνε αυτή τη στιγμή. Δηλαδή φαντάσου το όμποε της ορχήστρας κάνει τον μπογιατζή και η κοπέλα που έπαιζε κοντραμπάσο έχει βάλει κοτέτσι στον κήπο της και καλλιεργεί λαχανικά για να τρώνε.. η οικογένειά της ας πούμε. Οπότε.. δεν είμαι στην απελπισία.

M., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Επομένως, ενώ υπάρχει η υποκειμενική αντίληψη της υστέρησης λόγω της ανεργίας αυτό μπορεί να μη συνάδει πλήρως με την πραγματικότητα καθώς για ορισμένες κατηγορίες ανέργων υπάρχει η οικονομική στήριξη από την οικογένεια και το κράτος πρόνοιας που τους επιτρέπει να διατηρούν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης ή τουλάχιστον δεν αλλάζει δραματικά την οικονομική τους κατάσταση. Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός της ύπαρξης αντικειμενικού προβλήματος διαβίωσης. Δυστυχώς, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ανέργων και νοικοκυριών στα οποία περισσότερα από ένα μέλη είναι άνεργα ή ακόμη και όταν οι περισσότεροι εργάζονται, υποαπασχολούνται και αμείβονται ελάχιστα.

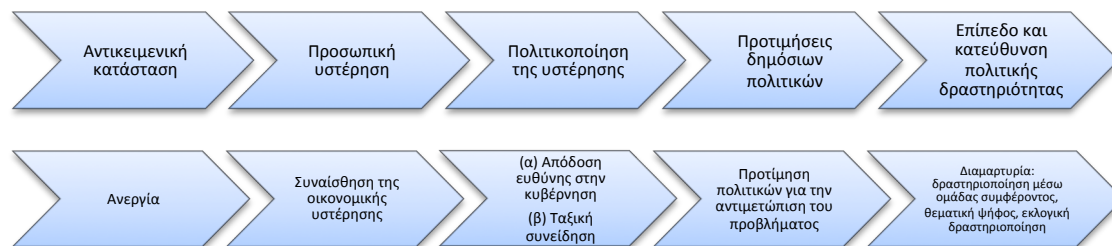
Είναι αδύνατον. Είναι αδύνατον. Φύσει αδύνατον. Οπότε.. εγώ έφτασα στο σημείο να περιμένω να πάρω τρόφιμα απ' τη ΧΑ. Γιατί; Θα μπορούσα να 'ρθω και πριν. Δε μπορούσα. Έφτασε ο κόμπος στο χτένι. Τέλος. Δεν υπάρχει τίποτα. Πήγα σ' ένα κοινωνικό λειτουργό εδώ, του δήμου. Και μου λέει.. μου λέει «έλα τον άλλο μήνα, να κάνεις μια αίτηση για το Κοινωνικό Παντοπωλείο». Σιγά ρε παιδιά, και μέχρι.. μέχρι να πάω εγώ στο κοινωνικό παντοπωλείο, έχω και 4 άτομα από πίσω. Τι θα φάμε; Ποιος; Δηλαδή θα.. μου λες να πα να γίνω κλέφτης; Ο γιος μου ξέρεις τι λέει; Είναι 8,5 χρονών. Ξέρεις τι λέει κάθε πρωί που φεύγω απ' το σπίτι; «Θεούλη μου σε παρακαλώ, μια δουλειά για τον μπαμπά μου». Βλέπεις; Εγώ.. Εγώ, προσωπικά, σαν I. είχα να φάω κουρκουτοκεφτέδες- τους ξέρετε τους κουρκουτοκεφτέδες; Όχι, δεν τους ξέρετε. Θα σ' τους εξηγήσω εγώ- απ' το 1963. Έφαγα ξανά κουρκουτοκεφτέδες το 1963. Ξέρετε γιατί; Γιατί η μάνα μου όταν.. εκείνη την εποχή δεν είχε να μας κάνει φαγητό και έπαιρνε ζυμαράκι, νεράκι, έκοβε και κανένα κρεμμυδάκι απ' τον κήπο, καμιά άλλη πρασινάδα κι έκανε κεφτέδες με ζυμαρί. Αυτό καταντήσαμε να τρώμε το 2013.

I., άνδρας, 57 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Επομένως, το ζήτημα της προσωπικής οικονομικής υστέρησης γίνεται και αντικειμενικά αντιληπτό, αρκεί κανείς να διακριβώσει τις συνθήκες διαβίωσης των

ανέργων. Προφανώς, υπάρχουν διαφορετικές καταστάσεις και περιπτώσεις, ωστόσο η πραγματική υστέρηση είναι εύκολα διαπιστώσιμη.

Γράφημα 33. Η διαδικασία της πολιτικής κινητοποίησης

Πηγή: Schlozman & Verba 1979: 13

Το τρίτο βήμα στη διαδικασία της πολιτικής κινητοποίησης είναι η πολιτικοποίηση της υστέρησης, η οποία προϋποθέτει δύο ικανές συνθήκες, την αναγνώριση και απόδοση της ευθύνης για την υστέρηση στην κυβέρνηση και την ομαδική συνείδηση (π.χ. ταξική στην περίπτωση των ανέργων). Όπως έχουμε αναφέρει και σε προηγούμενα κεφάλαια, το διακύβευμα της ανεργίας είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο, κυρίως αν επιχειρήσει κανείς να το πολιτικοποιήσει. Η ανεργία είναι ένα σοβαρό οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν όλες οι σύγχρονες ανεπτυγμένες χώρες και από την οικονομική θεωρία προτείνονται διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης ενώ τη σημασία του προβλήματος εντείνει και η πολυπλοκότητα της λειτουργίας της αγοράς και των παικτών της. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την αντικειμενική αδυναμία της κυβέρνησης να επηρεάσει άμεσα την αγορά εργασίας και να μειώσει το ποσοστό ανεργίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορεί να κάνει παρεμβάσεις. Παρόλα αυτά θα πρέπει να έχουμε υπόψη τα εξής: πρώτον, η κυβέρνηση μέσω του κρατικού μηχανισμού έχει τον ρόλο του εργοδότη, με αποτέλεσμα να επωμίζεται το κόστος για οποιαδήποτε δυσλειτουργία στο κομμάτι της αγοράς εργασίας που την αφορά, όπως για παράδειγμα με τους συμβασιούχους του δημοσίου. Δεύτερον, η κυβέρνηση μπορεί να παρέμβει σε περιπτώσεις επιχειρήσεων που χρειάζονται την κρατική ενίσχυση για τη συνέχιση της λειτουργίας τους, όπως συνέβη στην περίπτωση του εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας, αναλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα μέρος της ευθύνης για τη συνέχιση ή μη της λειτουργίας της επιχείρησης. Τρίτον, ακόμη και όταν δεν υπάρχει άμεση εμπλοκή της κυβέρνησης σε αποφάσεις που αφορούν εργαζόμενους και επιχειρήσεις, είναι αναμενόμενο να της αποδίδεται

κάποιο μερίδιο ευθύνης για τη γενικότερη οικονομική πολιτική, υπό τις προϋποθέσεις και τους περιορισμούς που περιγράφηκαν στο 2ο κεφάλαιο.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση των εργαζομένων/ανέργων σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στη Νάουσα, η στάση της κυβέρνησης έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του εργοστασίου. Οι συγκεκριμένες κινήσεις των κυβερνήσεων (το θέμα το διαχειρίστηκαν δύο διαφορετικές κυβερνήσεις, η κυβέρνηση της ΝΔ της περιόδου 2004-2009 και η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ της περιόδου 2009-2012) ήταν καθοριστικές για τη θετική έκβαση καθώς μόνο με την εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου θα μπορούσε η επιχείρηση να δανειοδοτηθεί από τις τράπεζες έτσι ώστε να αποκτήσει το απαιτούμενο κεφάλαιο για τη συνέχιση της λειτουργίας της. Επομένως, το ζήτημα ήταν κυρίως πολιτικό για τους εργαζόμενους που έβλεπαν το εργοστάσιο να κλείνει επειδή καμία κυβέρνηση δεν υπέγραφε τις εγγυήσεις προς τις τράπεζες. Η πολιτικοποίηση του ζητήματος δημιούργησε και τον άμεσο αποδέκτη της δυσαρέσκειας των εργαζομένων, οι οποίοι ήταν πλέον άνεργοι.

Εδώ και δυο χρόνια περίπου. Άσε αυτός είναι Αλ Καπόνες, δεν καταλαβαίνει τίποτε τα παράτησε έφυγε, πάρτε λέει κάντε ότι θέλετε. Ήρθε μετά η προηγούμενη κυβέρνηση άρχισε να τους δίνει λεφτά ενώ τους έδωσε λεφτά για να δουλέψουν, κι εκείνοι ποιος ξέρει ποιοι τα άρπαζαν πάλι από πίσω και δεν έφταναν σε εμάς. Τους έδωσαν μέσα σε ενάμιση χρόνο 35 εκατομμύρια, 37 και το αποτέλεσμα είναι αυτό ότι εμείς είμαστε απλήρωτοι. Και πηγαίναμε κάτω ας πούμε και μας δούλευαν και οι προηγούμενοι υπουργοί. Αυτό, πάρτε πέντε, πάρτε τρία, πάρτε ένα και το αποτέλεσμα ποιο ήταν, τα έβγαζαν από τη μία τσέπη και πήγαιναν στην άλλη.

Γ., άνδρας, 48 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Με το εργοστάσιο ξεκίνησαν τα προβλήματα για εμάς τουλάχιστον, πριν από δυο χρόνια και για κάποιους άλλους (εργοστάσια σε άλλες περιοχές του ίδιου ομίλου) από το 2004. Από τότε ξεκίνησαν τα προβλήματα, καθυστερήσεις πληρωμών με κάποιες αιτιολογίες ότι δεν παίρνουν τα δάνεια που ζητάνε από το κράτος τις εγγυήσεις που ζητάνε από το κράτος για να συνεχίσουν τη λειτουργία τους και να συνεχιστεί και η δικιά μας μισθοδοσία χωρίς προβλήματα. Από τότε πηγαίνουμε ζητάμε να λυθεί το πρόβλημά μας, γιατί το πρόβλημα είναι πολύ μεγάλο και όσο πάει επιδεινώνεται... Εμείς προσπαθούμε να λυθεί το πρόβλημα από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και από την προηγούμενη και την τωρινή και πάντα βρίσκουμε κάποιο τοίχο μπροστά μας, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε. Στην ουσία μας δουλεύουν.

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Ενδεικτική για την εξέταση του ρόλου του κράτους στην πολιτικοποίηση του ζητήματος της ανεργίας είναι και η περίπτωση της ΕΡΤ· εργοδότης είναι το κράτος, καθώς πρόκειται για δημόσιο οργανισμό, ο οποίος έκλεισε με απόφαση της κυβέρνησης και οι εργαζόμενοί του έμειναν χωρίς δουλειά. Επομένως, αυτομάτως οι ευθύνες αποδόθηκαν στην κυβερνητική πολιτική.

Γιατί εμείς ήμασταν 5.000 και μέσα σε.. και πριν 2 χρόνια γίναμε 2.500. διώξανε 2.500 κόσμο. Μ' όλη την ΕΡΤ ανοιχτή. Άρα το επιχείρημα «δεν μπορούσαμε να..» αυτό, δεν παίζει. Και ΠΟΣΠΕΡΤ υπήρχε, μια χαρά τους διώξανε. Έτσι; Κι επίσης, ούτε τα νούμερα.. ίσχυαν. Ότι ζητούσε η Τρόικα τα νούμερα τα δικά μας, γιατί η Τρόικα τελικά αρνήθηκε να μετρήσει τις απολύσεις της ΕΡΤ στα προαπαιτούμενα. Οπότε; Είναι μια βρωμιά, αυτό που έγινε στο τέλος αυτό το πράγμα. Κατάλαβες; Και είναι ένας βιασμός.. σου λέω, όλο αυτό το πράγμα.. Τι να σου πω; Να σου πω το εξής. Μας στείλανε ένα χαρτί –εγώ δεν απολύθηκα ποτέ. Χαρτί απόλυσης δεν έχω πάρει. Μου στείλανε ένα χαρτί, το οποίο δεν έχει υπογραφή, λέει «Υπουργείο Οικονομικών». Δεν αναφέρει μέσα, ούτε ημερομηνία πρόσληψης, ούτε ημερομηνία απόλυσης.. απόλυσης, έτσι; Γι' αυτό σου λέω, η δικιά μας η περίπτωση δεν είναι.. απόλυση. Είναι ένα πολύ ειδικό πράγμα.

Μ., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Αυτό που γίνεται αντιληπτό και στις δύο περιπτώσεις στις οποίες το κράτος είτε ως εγγυητής είτε ως εργοδότης γίνεται συμμετοχος στο πρόβλημα, είναι ότι μοιραία οι ευθύνες αποδίδονται σε αυτό. Το πρόβλημα γίνεται πιο συγκεκριμένο και τη λύση μπορεί να τη δώσει η εκάστοτε κυβέρνηση. Αυτός, ενδεχομένως, να είναι και ο λόγος για τον οποίο κινητοποιούνται άτομα τα οποία δεν είχαν ακτιβιστικό παρελθόν αλλά ούτε συμμετοχή στους αντίστοιχους συλλόγους εργαζομένων. Αντιθέτως, στις μεμονωμένες περιπτώσεις ανέργων το αίτημα είναι αόριστο και η λύση πολύπλοκη· η δημιουργία θέσεων εργασίας είναι μια πολυδιάστατη διαδικασία που εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν μακροπρόθεσμα τη λειτουργία της αγοράς. Επιπλέον, το γεγονός ότι το ίδιο πρόβλημα απασχολεί και τον εργασιακό τους περίγυρο, ο οποίος επίσης συμμετέχει ενεργά στην κινητοποίηση αποτελεί επιπλέον κίνητρο.

Παραμένοντας, λοιπόν, στο τρίτο βήμα της διαδικασίας, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία για την πολιτική κινητοποίηση της συνείδησης του ανήκειν σε μια ομάδα, όπως για παράδειγμα οι άνεργοι. Παρόλο που ο συλλογισμός των Schlozman & Verba προέρχεται από την ταξική συνείδηση όπως την περιγράφει ο Marx, θα

πρέπει να προσθέσουμε ότι η ταξική ανάλυση ίσως να μην επαρκεί για τη μελέτη της πολιτικής κινητοποίησης μιας ομάδας όπως οι άνεργοι καθώς είναι δύσκολο να θεωρηθούν ως ενιαίο σύνολο με κοινά συμφέροντα (Baglioni, Colloca & Theiss 2015· Hobbins & Lahusen 2015· Lorenzini & Giugni 2012). Συγκεκριμένα, οι άνεργοι σήμερα προέρχονται από πολλές και διαφορετικές κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες, διακρίνονται από διαφορετικά είδη ανεργίας (ανεργία ελλιπούς ζήτησης, ανεργία τριβής κλπ.) και βιώνουν με διαφορετικό τρόπο την ανεργία. Επιπλέον, για τον κάθε άνεργο προσωπικός στόχος είναι η ανεύρεση εργασίας και ένα καθολικό αίτημα εξάλειψης της ανεργίας παραμένει ουτοπικό, με αποτέλεσμα το ατομικό συμφέρον να μην αποτελεί κίνητρο συλλογικής δράσης.¹⁰⁵

Το τέταρτο βήμα για την προτίμηση των δημόσιων πολιτικών είναι το ίδιο πολύπλοκο με την απόδοση ευθύνης στην κυβέρνηση. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι πολιτικές καταπολέμησης της ανεργίας είναι αρκετά πολύπλοκες και απαιτούν τη σύμπραξη διαφορετικών μηχανισμών, έτσι ώστε να καταστούν αποτελεσματικές. Αυτή η πολυπλοκότητα είναι δύσκολο να κατανοηθεί από τους πολίτες, τουλάχιστον από την πλειοψηφία αυτών, καθώς απαιτεί γνώσεις για τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, επομένως σύμφωνα με τη λογική της ορθολογικής επιλογής, θα πρέπει να υπάρχουν πλήρως ενημερωμένοι δρώντες έτσι ώστε να γίνει κατανοητό και να μπορέσει να συγκροτηθεί ένα αίτημα. Με άλλα λόγια, η συλλογική δράση, η οποία θα έχει στόχο συγκεκριμένες πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας εν προκειμένω, προϋποθέτει πλήρη επίγνωση των απαιτούμενων πολιτικών που θα πρέπει να ακολουθήσει μια κυβέρνηση προκειμένου να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Η πλήρης επίγνωση των πολιτικών είναι σχεδόν ανέφικτη τόσο εξαιτίας της ανεπαρκούς πληροφόρησης των πολιτών για το συγκεκριμένο ζήτημα όσο και της πολυσχιδούς λειτουργίας της αγοράς εργασίας (Converse 2006· Nie & Andersen 1974· Sartori 1969).

¹⁰⁵ Σύμφωνα με τη «λογική της συλλογικής δράσης» του Mancur Olson, για να ανακύψει συλλογική δράση προς την επίτευξη ενός κοινού σκοπού, θα πρέπει να υπάρχουν ατομικά κίνητρα συμμετοχής, αλλά και ατομικές «ποινές» σε περίπτωση μη συμμετοχής, προϋποθέσεις που καλύπτονται συνήθως σε μικρές ομάδες και όχι σε μεγάλες, «λανθάνουσες» ομάδες, όπως οι άνεργοι ή οι καταναλωτές.

Τέλος, η συλλογική δράση συνήθως συγκροτείται μέσω των ομάδων συμφερόντων, των κοινωνικών κινημάτων και της κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο, σύμφωνα με όσα περιγράφηκαν μέχρι τώρα, θα πρέπει να ισχύουν όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις έτσι ώστε να φτάσουμε στη συγκρότηση ομάδων πίεσης, κυρίως από τους ανέργους. Βέβαια, η συγκρότηση της ομάδας πίεσης δεν είναι το μοναδικό προαπαιτούμενο της κινητοποίησης των ανέργων, καθώς αρκετοί από αυτούς δρουν ήδη με την ταυτότητα της ιδιότητας που είχαν ως εργαζόμενοι και παραμένουν ενταγμένοι σε πολιτικές οντότητες σύμφωνα με το εργασιακό παρελθόν τους. Σύμπτωμα της κρίσης και όχι μόνο, είναι η συγκρότηση συλλόγων ανέργων με στόχο τη διεκδίκηση διαφόρων προνομίων προκειμένου να εξομαλυνθούν οι συνέπειες της ανεργίας (βλ. Γράφημα 34) και όχι η ‘μεγάλη’ διεκδίκηση για τη μείωση του ποσοστού ανεργίας. Άλλωστε, όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, η αντιμετώπιση της ανεργίας εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες που δεν είναι δυνατό να κατευθύνει μόνο μια κυβερνητική πολιτική.

Στις περιπτώσεις των συλλόγων ανέργων είναι χαρακτηριστικό ότι αυτοί δημιουργήθηκαν από άτομα που ήδη συμμετείχαν σε συλλογικές δράσεις και είχαν την προηγούμενη εμπειρία της κινητοποίησης. Στη συνέλευση των ανέργων που παρακολουθήσαμε στα Εξάρχεια, οι συμμετέχοντες ήταν όλοι μέλη συλλόγων των εργασιακών τους χώρων αλλά και μέλη κομματικών ή πολιτικών σχηματισμών. Είχαν τακτική παρουσία σε κινητοποιήσεις του πολιτικού τους χώρου και ήταν σε θέση να οργανώσουν ένα σύλλογο ανέργων. Τα αιτήματά τους όπως και τα θέματα συζήτησης στη συνέλευση δεν αφορούσαν αποκλειστικά τους ανέργους αλλά γενικότερα την κατάσταση στην αγορά εργασίας και το πολιτικό σκηνικό.¹⁰⁶

Γράφημα 34. Αιτήματα του Δικτύου Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων

¹⁰⁶ Κατά τη διάρκεια της συνέλευσης τους απασχόλησε το ζήτημα ενός ποδοσφαιριστή του ΠΑΟΚ, Αλβανικής καταγωγής, ο οποίος είχε δηλώσει οπαδός του UCK (φωτογραφίστηκε ενδεδυμένος με τη φανέλα του UCK) και έδωσε αφορμή για εθνικιστικά σχόλια από την πλευρά της Χρυσής Αυγής.

Εκτός, όμως από τη συλλογική κινητοποίηση υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι άνεργοι κινητοποιήθηκαν μεμονωμένα, δηλαδή συμμετείχαν σε πορείες με αφορμή τα μέτρα λιτότητας την περίοδο της κρίσης, χωρίς να διεκδικούν συγκεκριμένα αιτήματα αναφορικά με την αντιμετώπιση της ανεργίας ή συγκεκριμένα μέτρα ελάφρυνσης των ανέργων.

Ναι, πήγαινα όπου έβλεπα ανέργους, πήγαινα κι εγώ έπιανα την κουβέντα να δω και τι ρόλο παίζουν κι αυτοί ... Στα σημεία συγκέντρωσης. Πιάναμε συζήτηση τέλος πάντων για να μην είμαι και τελείως μόνη μου αποκομμένη, πήγαινα και στα καλά καθούμενα τρώγαμε τα δακρυγόνα, τρέχαμε, μόνο ξύλο δεν έχουμε φάει δηλαδή μέχρι εκεί δεν έχουμε φτάσει ακόμα. Κάποια στιγμή βαρέθηκα και αυτό δηλαδή.

Α., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Ωστόσο, γίνεται φανερό ότι ακόμα και όταν η προσπάθεια κινητοποίησης εστιάζει στο πρόβλημα της ανεργίας, αυτή δεν είναι εκτενής. Δηλαδή, ενώ η Α. κινητοποιείται κατά την περίοδο της κρίσης και κατεβαίνει στις μεγάλες πορείες των Αγανακτισμένων γρήγορα εγκαταλείπει την προσπάθεια γιατί πιστεύει ότι είναι μάταιη. Απογοητεύεται από τα αιτήματα αλλά και από τον τρόπο διεκδίκησης. Επικρατεί το αίσθημα της αναποτελεσματικότητας και της γενικευμένης απαξίωσης.

Το προσπάθησα λίγο, κατεβαίνοντας τότε στους διαμαρτυρόμενους ... τους αγανακτισμένους, και πήγαινα έτσι να δω τι ρόλο παίζουν και αυτοί; Γιατί στην αρχή έβλεπα κάτι χουλιγκάνους με τύμπανα που βαρούσαν, μούντζωναν και όλα αυτά... δηλαδή εγώ δεν συνάντησα κάποιον ας πούμε να πει ρε παιδιά η ανεργία είναι για όλους, να δω μια αδελφοσύνη, να δω ένα ενδιαφέρον για τη

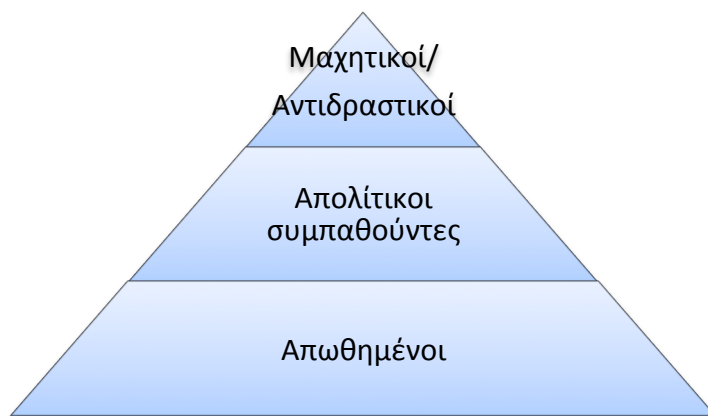
θέση του αλλού, δηλαδή εγώ έχασα την δουλειά μου εγώ πως θα την ξαναβρώ την δουλειά μου όπως την είχα τότε, όχι εγώ να βρω μια δουλειά παιδιά να δουλέψω. Πάλι εκεί δεν είδα κάτι που να ... μετά βαρέθηκα δεν ξανακατέβηκα. Απογοητεύομαι και εύκολα τώρα από τους ανθρώπους πια. Δεν ξανακατέβηκα καθόλου ούτε σε ... μόνη μου μόνο κάνα δυο φορές ... Ναι σε πορεία, έχω χάσει και τον λογαριασμό τώρα που ήταν, πέρυσι το καλοκαίρι, έφευγα μόνη μου από εδώ πήγαινα Hilton κάτω μόνη μου. Τίποτα. Τι κάνουμε και στις πορείες; Πάμε φωνάζουμε, φωνάζουμε. Έρχονται τα MAT μας κυνηγάνε. Φεύγουμε, τρώμε τα χημικά κάνουν έτσι τα MAT ξαναπηγαίνουμε δηλαδή τι είναι τώρα αυτό που κάνουμε, κυνηγητό; Δεν βγαίνει και τίποτα. Εγώ την αντίδραση αλλιώς την αντιλαμβάνομαι πλέον.

A., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Γενικότερα, εξετάζοντας τις εκφάνσεις της πολιτικής κινητοποίησης των ανέργων αλλά και συγκρίνοντάς τες με τα παραδείγματα που αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία, βλέπουμε το σχηματισμό μια πυραμοειδούς όψης πολιτικής κινητοποίησης ή/και ριζοσπαστικοποίησης. Πρόκειται για τα σκαλοπάτια που ανεβοκατεβαίνει κανείς κατά τη διάρκεια της πολιτικής τους ζωής και ανάλογα με τις συνθήκες. Η σχέση μεταξύ αυτών των διαφορετικών σταδίων πολιτικής κινητοποίησης δεν είναι ευθεία και δεν είναι απαραίτητο να περάσει κανείς από όλα αυτά τα στάδια ή να τα διανύσει με τη σειρά (Moskalenko & McCauley 2009)¹⁰⁷. Η σειρά με την οποία τοποθετούνται, όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς στο Γράφημα 35, εξαρτάται από τον βαθμό ή την ένταση της κινητοποίησης αλλά σχετίζεται και με το πλήθος των ατόμων που συγκεντρώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά, τουλάχιστον σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας.

Γράφημα 35. Στάδια ριζοσπαστικοποίησης

¹⁰⁷ Στο σχήμα των Moskalenko & McCauley 2009 τα στάδια αυτά θεωρούνται ένας 'ιμάντας μεταφοράς' (conveyor belt), ο οποίος μετατρέπει τη δυσaréσκεια σε δράση, τον ακτιβισμό σε ριζοσπαστισμό. Η εμπειρική τους αναφορά είναι οι τρομοκράτες και τα στάδια από τα οποία περνά κάποιος προκειμένου να γίνει εξτρεμιστής. Στα στάδια αυτά είναι παρόμοια με τα στάδια που περιγράφονται στο Γράφημα 35.

Ειδικότερα, αν επιχειρήσουμε μια ταξινόμηση των πληροφορητών μας με βάση τις τάσεις πολιτικής κινητοποίησης που έχουν εκδηλώσει θα παρατηρήσουμε ότι η πλειοψηφία εντοπίζεται στους απωθημένους και τους απολίτικους συμπαθούντες. Οι απωθημένοι δεν εκδηλώνουν καμία επιθυμία συμμετοχής σε οποιαδήποτε δράση ή μορφή κινητοποίησης. Αυτό συμβαίνει είτε επειδή δεν έχουν τα απαραίτητα μέσα για να το κάνουν είτε επειδή δεν έχουν την επιθυμία. Επιπλέον, το επιχείρημα που χρησιμοποιούν και οι ίδιοι προκειμένου να αιτιολογήσουν αυτή τη συμπεριφορά είναι το αίσθημα της αναποτελεσματικότητας/ανεπάρκειας και του κυνισμού. Δεν πιστεύουν στη δυνατότητα να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις και απαξιώνουν το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Αυτή είναι μια αναμενόμενη συμπεριφορά, καθώς έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις η έλλειψη ενδιαφέροντος και η παραίτηση από κάθε είδους δράση συνέπεια της ψυχολογικής κατάπτωσης που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της ανεργίας (Bakke 1934· Zawadzki & Lazarsfeld 1935· Rundquist & Sletto 1936· Hutson & Jenkins 1989).

Εκτός από τις επιμέρους κατηγορίες της ανωτέρω ταξινόμησης, έχει ενδιαφέρον και η μετακίνησή των πληροφορητών από τη μία κατηγορία στην άλλη. Συγκεκριμένα, κάποιοι συμμετείχαν για πρώτη φορά στη ζωή τους σε πορεία διαμαρτυρίας που οργανώθηκε από συνδικάτα ή πήραν μέρος στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των 'Αγανακτισμένων' χωρίς να έχουν προηγούμενο παρουσίας σε αντίστοιχες κινητοποιήσεις. Επομένως, η παρουσία τους μία και μοναδική φορά σε κάποια κινητοποίηση δεν τους κάνει 'μαχητικούς', ωστόσο, τους διακρίνει από αυτούς που δεν έχουν καμία διάθεση κινητοποίησης και είτε παρακολουθούν κριτικά χωρίς να συμμετέχουν είτε αδιαφορούν τελείως. Στη συγκεκριμένη κατηγορία τοποθετούνται

οι 'απολίτικοι συμπαθούντες', οι οποίοι είτε παρακολουθούν με ενδιαφέρον είτε συμμετέχουν με μία κριτική διάθεση. Η συμμετοχή τους σε κινητοποιήσεις και πορείες διαμαρτυρίας τους δίνει την αίσθηση ότι με αυτόν τον τρόπο διαχωρίζονται από το πολιτικό σύστημα και βρίσκονται απέναντί του. Επειδή, όμως, η κριτική στάση τους επεκτείνεται σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτικού συστήματος, άρα και στη λειτουργία των συνδικάτων, παραμένουν επιφυλακτικοί για τον τρόπο με τον οποίο θα στηρίξουν τη δράση τους. Οι ανεξάρτητες κινήσεις διαμαρτυρίας, όπως αυτή των 'Αγανακτισμένων' ήταν περισσότερο δημοφιλείς χωρίς και σε αυτή την περίπτωση να υπάρχει η αναγκαία αίσθηση αποτελεσματικότητας/επάρκειας ώστε να αποκτήσει μια κανονικότητα και να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους.

Κοίταξε φέτος ήταν η πρώτη φορά που κατέβηκα σε διαδήλωση... απλά και μόνο επειδή ήρθε το ΔΝΤ και που πιστεύω ότι αν δεν αντιδράσουμε τώρα πότε θα αντιδράσουμε. Δηλαδή όταν σου κόβουνε, εμένα ουσιαστικά δεν μου έχουν κόψει τίποτα, εντάξει στον άνεργο τι να κόψεις...

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Είχαμε κάνει πορεία... πορείες κάναμε, μέσα στο ΤΕΙ στις ομιλίες γινόντουσαν διάφορα, δεν ήμουν μέλος... Όχι δεν έχω πάει (στις πορείες κατά του Μνημονίου) και θα σας πω γιατί. Δηλαδή σκέφτηκα πολύ και είχα και προτάσεις γιατί πήγανε πολλοί φίλοι μου και φίλες μου ειδικά, ανέβηκαν, φοβάμαι επειδή έχω το παιδί φοβάμαι βλέποντας το παιδί στις ειδήσεις θα μου πείτε, το έχω φιλοσοφήσει το θέμα... ότι τι γίνεται στο κέντρο και ότι εγώ ήμουν εκεί και ότι μπορεί να κινδύνευσα... γιατί ξέρετε και στις ειδήσεις τα βγάζουν τα χίλια μύρια και τα κάνουν άλλο τόσο κι υπερβάλλουν... κι έτσι έναν στόμφο και δεν ξέρω πως... και φοβάμαι ότι θα του έβαζα διάφορα στο κεφάλι του που νομίζω ότι δεν είναι ανάγκη δηλαδή το παιδί με κράτησε...

Ε., γυναίκα, 37 ετών, Αθήνα 10/1/2014

Όχι... ήμουν από αυτούς που έκανα, έδειχνα την αγανάκτησή μου από τον καναπέ... που λέγανε σηκωθείτε από τους καναπέδες, γιατί αν δεν σηκωθείτε.. και τι; Και είχε γίνει μια τεράστια, τεράστια συγκέντρωση, και φτάσανε μέχρι τη βουλή, μέχρι τη πόρτα.. και τι κάνανε; Τίποτα δεν κάνανε.. και γιατί λένε δεν κάνανε ένα ντου να μπουρνε μέσα αφού ήτανε πάρα πολύ εύκολο.. εκείνη την ώρα να μπουκάρουν μέσα να γίνει της κακομοίρας να καεί η βουλή...

Σ., γυναίκα, 33 ετών, Αθήνα 26/6/2013

Ναι, εντάξει. Έχω.. διαμορφώσει, άλλα δεν ασχολούμαι πάρα, μα πάρα πολύ... Οι περισσότεροι είναι επειδή έγινε τώρα, μέσω του Twitter και του Facebook, οι περισσότεροι... αν όχι το 100%, το 99,9% ασχολείται με αυτά τα συγκεκριμένα πράγματα. Έχουνε πάει όλοι εκεί πέρα, όπως είπε ο κύριος, να κάνουν τον χαβαλέ τους. Είναι μια πολύ ήσυχη διαμαρτυρία. Επειδή δεν.. δεν

υπάρχουν άλλες οργανώσεις στη μέση οι οποίες θα μπορούσαν να.. να πάνε μετά... και να πέσει ξύλο ή το οτιδήποτε. Είναι απλά ήσυχοι άνθρωποι...

Χ., γυναίκα, 18 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Στην ανάλυση των Moskalenko & McCauley η μετακίνηση από τη μία κατηγορία στην άλλη θεωρείται μία κανονικότητα συνέπεια του «ιμάντα μεταφοράς» με στόχο την κορύφωση, δεδομένου ότι υπάρχει στρατηγικός σχεδιασμός για κάτι τέτοιο από τις εξτρεμιστικές-τρομοκρατικές οργανώσεις. Στην περίπτωση των άνεργων πληροφορητών μας δεν υπάρχει μία από τα πάνω καθοδήγηση και αυτό που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη μετάβαση από τη μία κατηγορία στην άλλη είναι το χρονικό διάστημα του βιώματος και ο σταδιακός βαθμός επιδείνωσής του. Για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι του εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας στη Νάουσα ήταν άνθρωποι χωρίς κάποιο ιστορικό πολιτικής δράσης και κινητοποιήσεων, οι οποίοι με αφορμή το κλείσιμο του εργοστασίου κινητοποιήθηκαν και συμμετείχαν στις συλλογικές δράσεις που οργάνωσε το σωματείο εργαζομένων. Έκαναν αρκετές πορείες διαμαρτυρίας στην Αθήνα, με ειρηνικό χαρακτήρα και χωρίς καμία διάθεση σύγκρουσης. Εντούτοις, όσο το πρόβλημα παρατεινόταν τόσο αυξανόταν και ο βαθμός κινητοποίησης και συγκρουσιακότητας, με αποτέλεσμα να μετακινούνται από τους 'Απωθημένους' στους 'Απολίτικους συμπαθούντες' και εν τέλει να γίνονται 'Μαχητικοί ή Αντιδραστικοί'.

Οικογενειάρχες είμαστε, καθαρά πήγαμε για να διαμαρτυρηθούμε

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Δέκα δώδεκα φορές κατέθηκε όλος ο κόσμος. 31 και δύο προχθές 33 κατέθηκαν τα δυο τελευταία χρόνια οι διοικήσεις των σωματείων. 34η φορά είναι τώρα που κατέθηκε ο πρόεδρος. Δέκα ή έντεκα φορές κατέθηκε όλος ο κόσμος... Εγώ είχα να πάω από φαντάρος στην Αθήνα και τώρα μάθαμε και τα πλακάκια, πόσα πλακάκια έχει το υπουργείο... Και έφτασε σε σημείο ΑΥΤΟΙ όταν πήγα στην Αθήνα να τους πω ρε παιδιά τι θα γίνει θα μας πληρώσετε καμιά φορά; ΕΦΑΓΑ ΞΥΛΟ... και δακρυγόνα το ίδιο είναι... αντιεξουσιαστής γίνεσαι και κείνο πρέπει να έχεις πολύ καλή. Εμάς μας έκαναν αδερφές, να μην μπορούμε να σηκώσουμε και το χέρι.

Γ., άνδρας, 48 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Έχουμε μείνει και σε σκοινάκια στο Σύνταγμα πέρυσι τον Απρίλιο καθίσαμε 12 μέρες όλος ο κόσμος

Β., άνδρας, 50 ετών, Νάουσα 19/5/2010

Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά και τις εκφάνσεις της πολιτικής κινητοποίησης των ανέργων θα μπορούσαμε να εστιάσουμε καταρχήν σε ένα ποσοτικό χαρακτηριστικό, παρόλο που δεν είναι πρωταρχικός στόχος της παρούσας έρευνας η ανάδειξη ποσοτικών στοιχείων. Εντούτοις, είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειοψηφία των πληροφορητών μας δεν κινητοποιούνται εύκολα και όταν αυτό γίνεται είναι γιατί υπάρχει ειδικό συμφέρον (η περίπτωση των εργαζομένων σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας ή της ΕΡΤ) ή ένα σταθερό ιστορικό πολιτικής κινητοποίησης (η περίπτωση των ανέργων που ίδρυσαν το σύλλογο Άνεργοι στις Γειτονιές της Αθήνας). Συγκεκριμένα, εάν ως πολιτική κινητοποίηση εξετάσουμε την πράξη καθαυτή, δηλαδή, τη συμμετοχή σε κινήσεις διαμαρτυρίας και την έμπρακτη διεκδίκηση συγκεκριμένων αιτημάτων, διαπιστώνουμε ότι οι περισσότεροι άνεργοι δε συμμετέχουν και μάλιστα, η αιτιολόγηση της μη συμμετοχής τους συνοδεύεται από συναισθήματα εσωτερικής πολιτικής αναποτελεσματικότητας/ανεπάρκειας και κυνισμού (Craig, Niemi, & Silver 1990· Finkel 1985· Niemi, Craig, & Mattei 1991· Miller 1974). Επομένως, η απάθεια που εκδηλώνουν οφείλεται κυρίως στις αντιλήψεις που έχουν για την αποτελεσματικότητα τέτοιων κινήσεων, αναδεικνύοντας έτσι και την άμεση σχέση αντιλήψεων και συμπεριφοράς.

Εκτός από τις αντιλήψεις πολιτικής αναποτελεσματικότητας/ανεπάρκειας, οι βασικές αιτίες ελλιπούς πολιτικής κινητοποίησης μπορούν να αναζητηθούν στις προϋποθέσεις ή τις αναγκαίες συνθήκες για την πολιτική κινητοποίηση. Δηλαδή, την αντικειμενική υστέρηση, την πολιτικοποίηση του ζητήματος της ανεργίας αποδίδοντας ευθύνες στην κυβέρνηση και αποκτώντας συγκεκριμένο αίτημα ως μέλη συγκεκριμένης ομάδας (ταξικής, συνδικαλιστικής/επαγγελματικής κ.α.). Αυτό σημαίνει ότι εκτός από τη διαθεσιμότητα στην κινητοποίηση που θα δείξουν οι ίδιοι οι άνεργοι θα πρέπει να υπάρξει η οργανωτική ετοιμότητα και ιδεολογική σαφήνεια. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι αρκετά δύσκολο να ικανοποιηθούν καθώς, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η συγκρότηση και υπεράσπιση ενός συλλογικού αιτήματος για την ανεργία είναι αρκετά δύσκολο εγχείρημα τόσο θεωρητικά όσο και οργανωτικά. Η ανεργία είναι αποτέλεσμα πολλαπλών οικονομικών κινήσεων και γι' αυτό το λόγο η αντιμετώπισή της εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες που δεν εξαρτώνται άμεσα από την οικονομική πολιτικής μιας

κυβέρνησης. Επιπλέον, ακόμη και αν το αίτημα το ανέργων δεν είναι η αντιμετώπιση της ανεργίας αλλά διάφορα ζητήματα για την αντιμετώπιση των συνεπειών της ανεργίας, η οργανωτική τους συσπείρωση καθίσταται δύσκολη τόσο λόγω των αντιλήψεων αναποτελεσματικότητας/ανεπάρκειας που είναι διάχυτες στους πληροφορητές μας αλλά και της έλλειψης διάθεσης που οφείλεται στις ψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας και στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο βιώνεται η ανεργία καθώς δε δημιουργεί τα ίδια προβλήματα σε όλους τους ανέργους.

6.3.3 Πολιτική συμμετοχή

Ο γενικός ορισμός που δίνει ο Milbrath για την πολιτική συμμετοχή αναφέρεται σε «όλες εκείνες οι δράσεις των πολιτών προκειμένου να επηρεάσουν ή να στηρίξουν την κυβέρνηση και την πολιτική» (Milbrath 1981: 198). Αυτός είναι ένας αρκετά ευρύς ορισμός της πολιτικής συμμετοχής καθώς στις δράσεις των πολιτών μπορεί να περιληφθεί και η πολιτική κινητοποίηση, όπως την περιγράψαμε πιο πάνω. Τον ίδιο περίπου ορισμό δίνουν και οι Verba κ.ά. (1978), ωστόσο επιλέγουν να συμπεριλάβουν σε αυτόν μόνο τις θεσμικές εκφάνσεις της πολιτικής συμμετοχής, δηλαδή, τη συμμετοχή στις εκλογές, στην προεκλογική εκστρατεία κάποιου κόμματος, σε συζητήσεις και επαφές για τα προβλήματα μιας κοινότητας και προσωποποιημένες επαφές με κυβερνητικούς αξιωματούχους για την επίλυση προσωπικών ζητημάτων. Μάλιστα, αυτές οι εκφάνσεις της πολιτικής συμμετοχής χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα από στις έρευνες κοινής γνώμης προκειμένου να μετρηθούν οι τάσεις της πολιτικής συμμετοχής στην κοινωνία.¹⁰⁸ Το μειονέκτημα των ερευνών πολιτικής συμμετοχής είναι ότι δεν εξετάζουν ενδελεχώς το ζήτημα της αποχής και κυρίως τα χαρακτηριστικών των ατόμων που επιλέγουν να απέχουν. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι για να υπάρχουν συστηματικά στοιχεία για την αποχή θα πρέπει να διεξάγονται με την ίδια συστηματικότητα μετεκλογικές έρευνες

¹⁰⁸ Ενδεικτικά βλ. τα ερωτηματολόγια της European Social Survey <http://www.europeansocialsurvey.org/methodology/questionnaire/> του Ευρωβαρόμετρου <http://www.gesis.org/en/eurobarometer/topics-trends-question-retrieval/question-retrieval/> και της American National Elections Studies <http://electionstudies.org/index.htm>

κοινής γνώμης για την αποτύπωση κυρίως των πολιτικών χαρακτηριστικών και κινήτρων της αποχής.

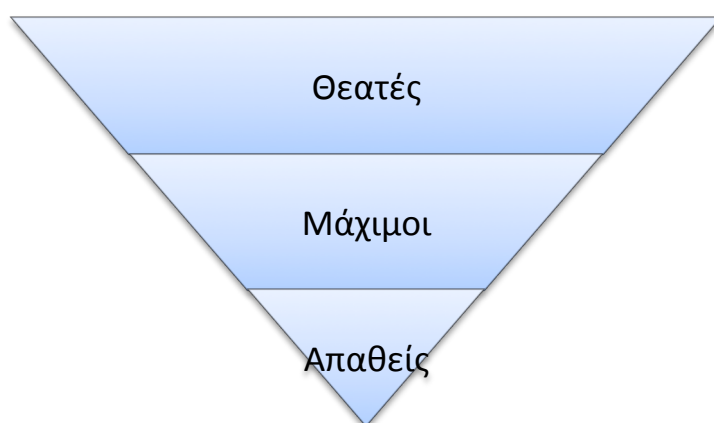
Τα ζητήματα της πολιτικής συμμετοχής επεξεργάστηκαν και οι μελέτες της ορθολογικής επιλογής, καθώς η ψήφος για παράδειγμα στις εκλογές ενός και μοναδικού ανθρώπου δεν μπορεί να αλλάξει πολλά και να καθορίσει το τελικό αποτέλεσμα. Αντίστοιχα, η συμμετοχή σε κόμματα, οργανώσεις και πολιτικές εκδηλώσεις συνοδεύεται από αντίστοιχα επιχειρήματα ανορθολογικότητας δεδομένου ότι η συμμετοχή τέτοιου είδους είχε λίγα να προσφέρει σε ατομικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη λογική της συλλογικής δράσης του Mancur Olson (1965), το κάθε άτομο χωριστά δεν έχει να κερδίσει πολλά από τη συμμετοχή του σε ομάδες όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα καθώς μπορεί να καρπωθεί τα οφέλη από τις διεκδικήσεις αυτών των ομάδων ακόμη και αν δε συμμετέχει σε αυτές. Επομένως, η συμμετοχή του στις εκλογές ή σε ομάδες εξαρτάται από τα οφέλη που περιμένει να αποκομίσει (Riker & Ordeshook 1968). Παρόλα αυτά, τα υψηλά ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές έχουν κάνει αρκετούς να μιλούν για το 'παράδοξο της ψήφου'. Η συμμετοχή στις εκλογές αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τους πολίτες σε σχέση με άλλες διαδικασίες πολιτικής κινητοποίησης και συμμετοχής. Συνήθως θεωρείται ως ένα καθήκον, κυρίως στις χώρες όπου η αποχή από τις εκλογικές διαδικασίες συνοδεύεται και από διοικητικές ή ποινικές κυρώσεις.¹⁰⁹ Επιπλέον, δημιουργείται η αίσθηση της συνήθειας καθώς συνοδεύεται από χαμηλό 'κόστος': απαιτεί την παρουσία του ψηφοφόρου στην κάλπη ανά τετραετία, χωρίς μάλιστα να χρειάζεται να ξοδέψει επιπλέον χρόνο προκειμένου να ενημερωθεί για συγκεκριμένα ζητήματα. Ωστόσο, στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται και άλλοι παράγοντες που θεωρούνται κρίσιμοι για τη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογές (για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Καφέ, Νέζη & Πιερίδης 2011). Η κρισιμότητα της εκλογικής αναμέτρησης και τα ζητήματα που διακυβεύονται κάθε φορά είναι ένας σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στη συμμετοχή, ενώ εξετάζονται και ζητήματα της ηλικιακής επίδρασης στη δέσμευση

¹⁰⁹ Στην Ελλάδα η μη άσκηση του εκλέγειν συνεπάγεται πλέον μόνο ποινικές κυρώσεις βάσει των άρθρων 6 & 117 του Π.Δ 96/2007 ΦΕΚ 116 Α, ενώ παλιότερα ίσχυαν οι διοικητικές κυρώσεις. Παρόλα αυτά δεν έχουν εφαρμοστεί ποτέ από το 1974 και μετά και δεν έχει επιβληθεί καμία κύρωση μέχρι στιγμής στους απέχοντες.

με τα κόμματα και άρα στο 'καθήκον' της ψήφου (Butler and Stokes 1971; Franklin 2004).

Συγκρίνοντας τα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά των τάσεων της πολιτικής συμμετοχής με αυτά της πολιτικής κινητοποίησης θα διαπιστώσουμε ότι η πυραμοειδής κλίση αυτών των τάσεων παραμένει ίδια. Δηλαδή, όσον αφορά στη συμμετοχή κυρίως στις εκλογές, ενδεχομένως με διαφοροποίηση στα μεγέθη. Ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση του Milbrath (1981: 200) μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες πολιτικής συμμετοχής (βλ. Γράφημα 36), τους 'θεατές' (spectators), δηλαδή αυτούς που έχουν μια διακριτική συμμετοχή στην πολιτική συμμετοχή, κυρίως με τη μορφή της ψήφου (συμμετοχή στις εκλογές), τους 'μάχιμους' (gladiators), οι οποίοι συμμετέχουν ενεργά τόσο στις εκλογές όσο και σε άλλες δραστηριότητες της πολιτικής ζωής, όπως σε κόμματα ή συνδικάτα, πηγαίνουν σε πολιτικές εκδηλώσεις και ομιλίες, ενδιαφέρονται ενεργά για την πολιτική και οι απαθείς (apathetic), οι οποίοι έχουν αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική ή δε συμμετείχαν ποτέ, δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική, δεν ψηφίζουν και απαξιώνουν οποιαδήποτε θεσμική έκφραση της πολιτικής (κόμματα, συνδικάτα).

Γράφημα 36. Όψεις της πολιτικής συμμετοχής

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω εκδοχών εμφανίζεται και στην περίπτωση των ανέργων. Παρόλο, που στη βιβλιογραφία οι άνεργοι εμφανίζονται ως οι πιο απαθείς, στην περίπτωση των πληροφορητών με τους οποίους μιλήσαμε δεν εντοπίζεται αυξημένος βαθμός απάθειας ή αδιαφορίας. Από πολλούς, παρόλο που

δεν ομολογείται ρητά, η ψήφος στις εκλογές αντιμετωπίζεται ως ένα τελετουργικό, μια συνήθεια την οποία εξασκούν με ευλάβεια, ακόμη και αν δεν έχουν σαφή ιδεολογικό στόχο και ξεκάθαρο κομματικό στίγμα. Σε κάθε έκφραση για τη συμμετοχή στις εκλογές είναι χαρακτηριστικός ακόμη και ο τόνος της φωνής καθώς δηλώνεται με έμφαση το 'ψηφίζω' και συνήθως ακολουθεί η επιβεβαίωση ότι πάντα ψήφιζε προκειμένου να καταστεί σαφές ότι ποτέ δεν εγκατέλειψε την επαφή με την πολιτική και ότι πάντοτε εξέφραζε γνώμη.

Μπήκα μέσα στα υπουργεία, είδα τους συμβούλους, τι ρόλο παίζανε, είδα αυτά όλα που γινόντουσαν, μάσες, τρώγαν από εδώ, από τους δήμους, τις επιτροπές, πάρα πολλά πράγματα που λέω ρε παιδί μου τελικά γιατί μόνο αυτοί, είναι όλοι έτσι. Γι αυτό και δεν έχω ασχοληθεί πολιτικά, ψηφίζω αλλά ρίχνω άκυρο... Ναι, ότι θα πάω θα πάω, δεν υπάρχει περίπτωση, αλλά τους αποδυναμώνω πως; ενισχύοντας ποιον; Εδώ είναι το θέμα.

A., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Ψηφίζω. Πάντα έχω ψηφίσει, σ' όλες τις εκλογές. Απλά δεν ψήφιζα συγκεκριμένο.

M., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Όχι. Πέρα από αυτό που ψηφίζουμε και τα δύο κόμματα τα κατακρίνω. Κανένας δεν έκανε το σωστό. Και οι δυο ήτανε...

N., γυναίκα, 50 ετών, Θεσσαλονίκη 24/5/2010

Πάντα. Πάντα. Και ψήφιζα πάντα. Πάντα ψήφιζα. Με το σύστημα, δεν ήθελα να το πετάξω δηλαδή Λευκό- Άκυρο, όχι.

Δ., άνδρας, 52 ετών, Αθήνα 14/1/2014

Τι να κάνω; Μα άμα δεν ψηφίσω, θα βγει και κάποιος άλλος. Τουλάχιστον.. ψάχνω να βρω τον καλύτερο. Πιστεύω.. ότι απ' αυτούς που ψηφίσαμε, ότι αυτός είναι ο καλύτερος αυτή τη στιγμή.

E., 60 ετών, Λαύριο 24/6/2011

E.. μη ψήφος, χαμένη ψήφος. Ναι. Το πιο μικρό κόμμα. Ας είναι που λένε ο Λεβέντης. Ας είναι.. ο διάολος. Τον ψήφο τον ρίχνεις, ας είναι ο.. –πως τον λένε;- ο Θωμάς ο κυνηγός. Όποιος θέλει ας είναι.

B., άνδρας, 54 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, η συμμετοχή στις εκλογές εκφράζεται ως στρατηγική. Κυρίως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υπάρχει ένας εχθρός τον οποίο πρέπει με κάποιο τρόπο να αντιμετωπίσουν θεσμικά. Έτσι, ενώ από τα

λεγόμενά τους εκφράζεται μία έντονη αντισυστημικότητα, ακόμη και ως τρόπος αντίδρασης στο περίφημο 'σύστημα', επιλέγεται μία συστηματική μορφή έκφρασης γνώμης, όπως η ψήφος στις εκλογές. Βέβαια, ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση αναδεικνύεται το αίσθημα της πολιτικής αναποτελεσματικότητας· ο πολίτης είναι μόνος και αδύναμος απέναντι στο πολιτικό κατεστημένο, έχοντας ως μοναδικό μέσο έκφρασης την ψήφο του στις εκλογές, με την οποία γνωρίζει ότι δεν μπορεί να κάνει πολλά, αλλά τουλάχιστον δεν αφήνει και αυτό το 'όπλο' αναξιοποίητο. Μάλιστα, στην περίπτωση του Ε2., είναι τέτοια η απέχθειά του προς το πολιτικό κατεστημένο που τον έχει οδηγήσει να πιστεύει πως βρίσκεται σε μια διαρκή πάλη με αυτό, έχοντας καταστρώσει το στρατηγικό του σχέδιο για την επιβίωσή του αλλά και την εξόντωση των εικονικών του αντιπάλων.

Βέβαια πάντα πάω και ψηφίζω γιατί το να μην ψηφίσεις είναι υπέρ του πρώτου κόμματος. Δηλαδή το κόμμα βολεύεται να μην ψηφίζουν αυτοί που δεν τους στηρίζουν. Μάλλον όλα αυτά τα κόμματα της εξουσίας όταν κάποιος δεν πηγαίνει να ψηφίζει τους βολεύει, γιατί εκείνοι όταν πρέπει να πάρουν το 51% και πάνε πρέπει 10 εκατομμύρια πρέπει να πάρουν 5 εκατομμύρια και έναν ψήφο, αν πάνε όμως 4 εκατομμύρια, δηλαδή τα κομματόσκυλά τους θα πάνε σίγουρα να ψηφίσουν, ναι γιατί τους ταΐζουν τόσα χρόνια, οπότε λοιπόν εμείς που δεν πιστεύουμε σε αυτή την πολιτική αν δεν πάμε κι εμείς χάρη τους κάνουμε. Οπότε πάντα θα ψηφίζω ποτέ δεν το αφήνω έτσι.

Ε2., άνδρας, 50 ετών, Αθήνα 8/7/2013

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση κατά την οποία η αποχή παρουσιάζεται από τον πληροφορητή ως συνειδητή πολιτική πράξη. Μάλιστα, είναι ένας συνδυασμός πολιτικής αποτελεσματικότητας και κυνισμού που συνοδεύεται από μια ριζοσπαστική αντίδραση. Ενώ η συμμετοχή στις εκλογές ήταν για αυτούς μια συνήθεια και ένας τρόπος έκφρασης, δεν υπήρχε ποτέ αυτό το ισχυρό δέσιμο με κάποιο κόμμα. Η εκάστοτε επιλογή ψήφου καθοριζόταν τόσο από την πολιτική επικαιρότητα και τις τάσεις της εποχής όσο και από μια διάθεση ευκαιριακή. Για παράδειγμα ο Ο. πήγαινε πάντοτε στις εκλογές, έχει ψηφίσει διάφορα κόμματα από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα. Το ίδιο συνέβαινε και με τον Χ., ο οποίος παραδέχεται ένα αρχικό δέσιμο με το ΠΑΣΟΚ, το οποίο δεν είχε μεγάλη διάρκεια, ενώ και αυτός έχει ψηφίσει διάφορα κόμματα μέχρι να φτάσει στο σημείο να τα απαξιώσει τελείως. Το πολιτικό σύστημα και σε αυτήν την περίπτωση είναι ο εχθρός

τον οποίο ο πολίτης πρέπει με κάποιο τρόπο να τιμωρήσει. Η αποχή από τις εκλογές, λοιπόν, είναι μια αντισυστημική επιλογή, ένα μέσο τιμωρίας.

Γιατί δεν πήγα; Γιατί πολύ απλά δεν πιστεύω ότι κάποιος από αυτούς που είναι εκεί πέρα, που ζητούσε την ψήφο μου ήταν ικανός να κάνει μια αλλαγή να σκεφτεί κάτι διαφορετικό, να κάνει κάτι διαφορετικό. Πιστεύω ότι το πολιτικό σύστημα που υπάρχει σήμερα υπάρχει απλά και μόνο για να εξυπηρετεί τον εαυτό του. Γιατί να το βοηθήσω. Θα μου πεις με το να μην πας να ψηφίσεις δεν το βοηθάς; Το έχουν στήσει έτσι και πάλι το βοηθάς. Αλλά τουλάχιστον υπάρχει μια αντίδραση. Η αποχή θεωρώ ότι είναι πιο ισχυρή από το λευκό. Είναι κάτι το οποίο τους ενοχλεί.

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Σε κάποιες δημοτικές εκλογές είχα βάλει τα κόπρανα του γιού μου, του μικρού στον φάκελο. Άμα θέλεις το πιστεύεις. Στης χωροφυλακής, το δημοτικό σχολείο, από πίσω. Μεσογειών. Δηλαδή.. απέχθεια πλέον. Όταν σου λέω υπάρχει μια απέχθεια, δεν υπάρχει.. Δηλαδή.. δεν δέχομαι αυτή τη στιγμή τίποτα.

Χ., άνδρας, 50 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Ο Φ., νεώτερος από τους δύο που προαναφέραμε, παρόλο που μας δίνει το ιδεολογικό του στίγμα ("Αριστερά δεν θα ήμουν. Ούτε στη δεξιά θα ήμουν. Δηλαδή, θα ήμουν κάπου πιο φιλελεύθερα. Ίσως, δεν ξέρω καν αν υπάρχουν πια αυτοί οι ορισμοί. Αν μου έλεγες τι θα ήθελες ρε παιδί μου να είσαι. Θα ήθελα να ήμουν ένας σοσιαλ-φιλελεύθερος. Σοσιαλιστής-φιλελεύθερος, κάτι τέτοιο, αν ήθελα να κατατάξω κάπου τον εαυτό μου.") δεν βρίσκει κομματική εκπροσώπηση εύκολα και γι' αυτό το λόγο δε συμμετέχει σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις. Επιπλέον, επειδή ψηφίζει και στον τόπο καταγωγής του και όχι στην Αθήνα όπου μένει, για αυτόν η συμμετοχή στις εκλογές είναι και λίγο ευκαιριακή καθώς όπως λέει όταν τυχαίνει να βρίσκεται στο χωριό του την ημέρα των εκλογών ψηφίζει κιόλας. Ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση η αποχή γίνεται σε ένα βαθμό αντιληπτή ως διαμαρτυρία. Διαμαρτυρία απέναντι στο πολιτικό σύστημα που δεν έχει καταφέρει να ξεπεράσει τις παλιές διαιρέσεις και να προσαρμοστεί στα νέα διακυβεύματα που απασχολούν τους πολίτες.

Κόμμα όχι, μπορεί να έριχνα άκυρο, μπορεί λευκό. Ας πούμε την τελευταία φορά που πήγα το 2009 έριξα λευκό. Επειδή ήμουν και εκεί πέρα λέω θα πάω να ψηφίσω.

Φ., άνδρας, 32 ετών, Αθήνα 2/5/2012

Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση του Δ., ο οποίος θεωρεί την περίοδο της κρίσης ως ευκαιρία για την προσωπική εμπλοκή του με την πολιτική και τα κοινά του δήμου. Η επαγγελματική του κατάσταση θεωρεί ότι του δίνει αυτή τη δυνατότητα καθώς θα έχει το χρόνο να αφοσιωθεί σε αυτό. Επομένως, από 'θεατής' θέλει να γίνει 'μάχιμος' αντιλαμβανόμενος τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ των δύο κατηγοριών. Παρόλο που είναι επικριτικός στο πολιτικό σύστημα δεν το απαξιώνει. Αναγνωρίζει τις θετικές λειτουργίες των πολιτικών θεσμών και μέσω της προσωπικής συμμετοχής σε αυτούς τους θεσμούς ευελπιστεί ότι θα επιτύχει κάτι περισσότερο προς όφελος του ίδιου και της κοινωνίας. Βέβαια, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Δ. εξέφρασε απλώς μια επιθυμία, η οποία απέχει πολύ από την ίδια την πράξη, δηλαδή την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική. Ωστόσο, αυτή η εν δυνάμει συμπεριφορά αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των 'θεατών' που αποτελεί αντίβαρο στις εν δυνάμει ακραίες συμπεριφορές είτε εξόδου από το πολιτικό σύστημα είτε τιμωρίας του.

Σκέφτομαι τις εκλογές τώρα.. το σκέφτομαι. Γιατί κάθε 4ετία το σκέφτομαι. Ξέρεις, και δημοτικά, αλλά και.. με την οικονομική επιτροπή που έχω παρτίδες. Μήπως ασχοληθώ. Θα δούμε. Δεν ξέρω. Αν αξίζει το.. Θα δούμε. Ξέρω κι εγώ; Επειδή είναι τελική ευθεία τώρα. Τώρα είναι κρίσιμα τα πράγματα. Τώρα είναι πολύ κρίσιμα τα πράγματα και.. και τώρα δεν πρέπει να λείπουμε. Ό, τι και να βγει, δε βαριέσαι. Κάπως έτσι.

Δ., άνδρας, 52 ετών, Αθήνα 14/1/2014

Εν κατακλείδι, η πολιτική συμμετοχή των ανέργων πληροφορητών μας δεν παρουσιάζει ομοιογένεια ενώ εντοπίζονται και συγκεκριμένες διαβαθμίσεις. Η πολιτική συμμετοχή στη βασική της εκδοχή, αυτή της συμμετοχής στις εκλογές έχει μια σταθερότητα, δηλαδή, είναι συνειδητή επιλογή για τους περισσότερους πληροφορητές είτε ως απλό καθήκον είτε ως στρατηγική μορφή έκφρασης γνώμης. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται έχει δύο κατευθύνσεις, είτε της απάθειας είτε της αυξημένης συμμετοχής. Καθοριστικός παράγοντας για τη μία ή την άλλη κατεύθυνση είναι ο βαθμός της πολιτικής απαξίωσης, του κυνισμού και της εσωτερικής αποτελεσματικότητας· όσο πιο αποτελεσματικός αισθάνεται κανείς και όσο λιγότερο κυνικός είναι, τόσο πιο πιθανό είναι να έχει αυξημένη πολιτική συμμετοχή. Αντιθέτως, το αίσθημα της αναποτελεσματικότητας και της πολιτικής απαξίωσης οδηγεί στην έξοδο από κάθε μορφή πολιτικής συμμετοχής. Η ένταση

αυτών των αντιλήψεων εξαρτάται και από την ίδια την προσωπικότητα του πληροφορητή και των κοινωνικών χαρακτηριστικών που τη διαμορφώνουν.

6.3.4 Εκλογική συμπεριφορά

Η σημαντικότερη ίσως έκφανση της πολιτικής συμπεριφοράς είναι η εκλογική συμπεριφορά, δηλαδή η επιλογή συγκεκριμένου κόμματος κατά την εκλογική διαδικασία. Στο Κεφάλαιο 2 παρουσιάσαμε όλες τις σχολές σκέψης και μελέτης της εκλογικής συμπεριφοράς· το μικροκοινωνιολογικό μοντέλο της σχολής Columbia, το οποίο παραπέμπει στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου, το κοινωνικο-ψυχολογικό μοντέλο της σχολής του Michigan που εστιάζει στους ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες της κομματικής ταύτισης, το μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο των διαιρετικών τομών και τα οικονομικά μοντέλα ορθολογικής επιλογής, τα οποία εστιάζουν στα ωφελμιστικά κριτήρια της ψήφου. Η εκλογική συμπεριφορά, όπως και οι υπόλοιπες όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς (κινητοποίηση και συμμετοχή) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις πολιτικές αντιλήψεις και τα συναισθήματα. Το σημαντικό στοιχείο για το μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς είναι ότι δεν έχουν διαζευκτική σχέση μεταξύ τους, καθώς η ψήφος είναι μία πολυπαραγοντική ενέργεια, η οποία μπορεί να μεταβάλλεται. Επομένως, η διαδικασία ανάλυσης και μελέτης της εκλογικής συμπεριφοράς θα πρέπει να συνοδεύεται από μία χοάνη αιτιότητας (Campbell et al. 1980), ένα φίλτρο ανάλυσης από το οποίο θα εξετάζονται όλες οι πιθανές αιτίες διαμόρφωσης της ψήφου, οι οποίες άλλωστε σχετίζονται άμεσα και μεταξύ τους.

Σε μία μελέτη για τους ανέργους δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει κανείς με την ανάλυση των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών τους ως παράγοντα επηρεασμού της ψήφου, δεδομένου ότι οι άνεργοι είναι μια επαγγελματική κατηγορία, η οποία με τη σειρά της αποτελεί μία από τις σημαντικότερες κοινωνικό-δημογραφικές μεταβλητές, άρα αποτελεί και στοιχείο της ταυτότητας του ατόμου που φέρει αυτό το χαρακτηριστικό. Το σημαντικό στοιχείο βέβαια, σε σχέση με την ιδιότητα του ανέργου, είναι ότι συνήθως η ταυτοτική του σχέση με το είδος της απασχόλησης που είχε πριν μείνει άνεργος εξακολουθεί να είναι ισχυρή και

σπανίως διακόπτεται από τα διαστήματα ανεργίας, ενώ όσον αφορά στα υπόλοιπα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του εξετάσαμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά επιδρούν στη διαχείριση του βιώματος της ανεργίας σε προηγούμενη ενότητα. Η εκλογική συμπεριφορά επηρεάζεται και από τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των πληροφορητών μας. Μάλιστα, αξίζει να αναφερθεί κανείς σε αυτά γιατί είναι ενδεικτικά της προσωπικότητας του ανέργου και αν θέλουμε να καταλάβουμε τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας σχετίζεται με την εκλογική συμπεριφορά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το σύνολο της προσωπικότητας του ανέργου.

Το φύλο, η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο είναι αρκετά σημαντικά χαρακτηριστικά τόσο για τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η ανεργία, όσο και για τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν την εκλογική συμπεριφορά. Οι γυναίκες συνήθως δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες κομματικές ταυτίσεις και κυρίως οι γυναίκες μικρότερης ηλικίας. Ακριβώς επειδή είναι απαλλαγμένες από κομματικές δεσμεύσεις έχουν αποκτήσει πιο ορθολογικά κριτήρια επιλογής ψήφου.

Από την οικογένεια πάντα υπήρχαν κάποιες επιρροές έχοντας και γονείς... εκείνες τις εποχές ήταν πιο πολιτικοποιημένοι οι άνθρωποι, πιο κομματικοποιημένοι. Κάποια επιρροή σε βαθμό διάκρισης αριστεράς – δεξιάς ή σοσιαλισμού έναντι καπιταλισμού αυτή υπάρχει αλλά όχι με κομματισμό ή με φανατισμό, περισσότερο σαν ιδέα και σαν πρότυπο κοινωνίας παρά σαν συγκεκριμένο κόμμα. Γιατί έτσι και αλλιώς τα περισσότερα δεν συνεχίζουν να εκφράζουν τις ιδέες που υπηρετούσαν τότε... Το να δώσω την ψήφο μου σε κάποιον μόνο και μόνο για να κάνω κακό στο κόμμα που ψήφιζα δεν αλλάζει κάτι, το θέμα είναι να βάλεις στη Βουλή κάποιον που είναι ικανός, πιο φρέσκος και θα έχει το θάρρος να μιλήσει για κάποια πράγματα.

Z., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 24/5/2011

Παρόλο που δείχνουν να έχουν αυτόνομη εκλογική συμπεριφορά από τα λεγόμενά τους προκύπτει το δέσιμο που έχουν ιδεολογικά έστω με κάποια παράταξη και όχι με κάποιο κόμμα. Όπως ακριβώς περιγράφεται και στη λειτουργία του κοινωνικό-ψυχολογικού μοντέλου της σχολής του Michigan, τα παιδιά γίνονται δέκτες πολιτικό-ιδεολογικών μηνυμάτων από τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις των γονέων. Γι' αυτό το λόγο και η κομματική ταύτιση θεωρείται περισσότερο ένας ψυχολογικός δεσμός που μετατρέπεται σε ιδεολογικό και πολιτικό ή κομματικό.

Ε ψηφίζω στον χώρο της αριστερά πάντα. Ε εντάξει, Συνασπισμό είχα ψηφίσει, κάποια στιγμή μου την έδωσαν και αυτοί, ψήφισα και οικολόγους, τώρα δεν ξέρω πραγματικά είμαι σε μια φάση που ΔΕΝ ξέρω τι θέλω να ψηφίσω άμα γίνουν εκλογές... εντάξει οι γονείς μου ήτανε ΚΚΕ παλιότερα στην εποχή τους, όπως όλος ο κόσμος σχεδόν ε και μετά ναι έχουν μείνει στο χώρο της αριστεράς... Δεν πήγα όχι. Ψηφίζω Πάτρα και δεν κατέβηκα για οικονομικούς λόγους, ο ένας ήταν αυτός. Είχε τύχει να κατέβω για άλλους λόγους και την προηγούμενη εβδομάδα οπότε δεν ήθελα να ξανακατέβω κάπως έτσι. Συν του ότι λέω τι νόημα έχει, δεν ξέρω καν ποιος κατεβαίνει. Όταν είσαι εδώ και είναι στην Πάτρα λίγο δύσκολο να παρακολουθήσεις κι έτσι δεν πήγα καθόλου. Ε στις εθνικές δεν υπάρχει περίπτωση να μην πάω, πάω πάντα. Αν και βγάλανε ένα βιβλίο προσφάτως που έλεγε ουσιαστικά είναι ανορθολογική η συμπεριφορά των ανθρώπων που πάνε.

Φ., γυναίκα, 27 ετών, Αθήνα 21/3/2011

Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, αυτό το ψυχολογικό δέσιμο συνεχίζει να υπάρχει κυρίως λόγω της αδιαφορίας των νεότερων ψηφοφόρων (Dinas 2010). Εμπιστεύονται την κρίση των γονέων τους, γνωρίζοντας ότι και αυτοί δεν θα αποκλίνουν πολύ από τον ιδεολογικό τους χώρο. Επομένως, ειδικά όταν πρόκειται για εκλογές σε τοπικό επίπεδο η γνώμη των γονιών είναι καθοριστική, εφόσον σε αυτού του είδους τις εκλογές δίνουν περισσότερη σημασία στα πρόσωπα και στα τοπικά προβλήματα.

Κάποιες φορές ψηφίζω, κάποιες φορές δεν ψηφίζω. Έχει να κάνει τελεί.. είναι λίγο συγκυριακό. Εντάξει, νομίζω ότι... Ξέρεις, στις πρώτες, στις τελευταίες.. δεν ξέρω.. Κάποια στιγμή με είχε πιάσει ότι «οκ. Θα...».. ήταν η αρχή νομίζω.. Αλλά φαντάσου ότι δεν μου κάθεται η στιγμή, δηλαδή είναι κάτι που θα πω «οκ, ας το κάνουμε ρε παιδί μου, να το κάνουμε» και αυτό.. Και μετά, επειδή ψηφίζω στον Άγιο Δημήτριο και ό, τι έχει να κάνει με Δημοτικές εκλογές πηγαίνω, ρωτάω τους γονείς μου και ας πούμε τους.. αυτοί μένουν εκεί, αυτοί τους ξέρουν λίγο καλύτερα. «Τι λέτε; Αυτό; Αυτό.» Πάμε. Αυτό. Τώρα, αυτή είναι η εκλογική μου συμπεριφορά.

Κ., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 17/5/2011

Ενδιαφέρον στοιχείο για τη σημασία των κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών είναι για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίες δέχονται και μια μικρή επιρροή από τον σύζυγό τους. Χωρίς να θέλουν να γίνει άμεσα ορατή αυτή η επιρροή, αλλά από τη διήγηση κάποιων περιστατικών γίνεται φανερό ότι συνήθως είναι σύμφωνες με την πολιτική άποψη του συζύγου τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Ν., 50 ετών από την Θεσσαλονίκη, η οποία και κατά τη διάρκεια

της συνέντευξης προτιμούσε να βρίσκεται παρών και ο σύζυγός της με τον οποίο είχαν και την ίδια ακριβώς αφήγηση.

Το ίδιο μπορώ να πω. Το ίδιο (ψηφίζουμε)... Όχι. Πέρα από αυτό που ψηφίζουμε και τα δύο κόμματα τα κατακρίνω. Κανένας δεν έκανε το σωστό. Και οι δυο ήτανε...

N., γυναίκα, 50 ετών, Θεσσαλονίκη 24/5/2010

Η Α., παρόλο που έχει πάρει διαζύγιο από τον σύζυγό της, όταν αφηγείται τον εργασιακό της βίο κάνει αναφορές στις πολιτικές διασυνδέσεις του ίδιου και τον τρόπο με τον οποίο τις εκμεταλλεύτηκε και η ίδια. Επιμένει στην αυτόνομη πολιτική της πορεία αλλά το γεγονός ότι χρησιμοποίησε την ιδιότητα μέλους κόμματος του συζύγου της μας προϊδεάζει και για μια εκ των πραγμάτων πολιτική σύμπλευση. Προφανώς, αυτό δε σημαίνει ότι οι γυναίκες παρέμεναν πιστές στις πολιτικές απόψεις και τις ιδεολογικές αναφορές των συζύγων τους, αλλά είναι μία μικρή ένδειξη συντήρησης παραδοσιακών όψεων της πολιτικής συμπεριφοράς του γυναικείου φύλου, που εντοπίζονται και στη βιβλιογραφία (Campbell et al. 1980· Collier 1974· Elshtain & Decosse 2006· Lovenduski and Norris 1993· Παντελίδου-Μαλούτα 1992).

Ήμουν λοιπόν από τους πρώτους στην σχολή που πούλαγα τον Ριζοσπάστη. Έβαζα μες στο μανίκι εδώ της ποδιάς και ήταν και 5-6 άτομα, στην ουσία θεωρούσα τώρα ότι κάτι έκανα, δεν ήμουν κάνα φοβερό μέλος. Σε μια εκεί τοπική που είχαμε στο Πολύγωνο, κάποια στιγμή κάποιος μου είπε να σφουγγαρίσω το γραφείο και αντέδρασα πάρα πολύ άσχημα και έκτοτε έκοψα, τελείως με αυτόν τον χώρο... Ναι, τότε ήμουν πιτσιρικά εγώ και το 'βλεπα και κάπως αλλιώς το θέμα αλλά γενικώς δεν μου άρεσε δηλαδή συγγνώμη σφουγγάρισε το εσύ δεν κατάλαβα; Κόβω από αυτούς, μετά πιο πολύ σαν ιδεολογία, μπαίνω στο ΠΑΣΟΚ, παρακολουθώ ομιλίες, όλα αυτά ... Αυτό γίνεται το '85; Τότε μπήκα στο Δημόσιο πιο πολύ. Ομιλίες, σε αυτό το στυλ όμως δραστηριοποίηση όχι να μπω σε τοπικές, να αναλάβω καθήκοντα και τέτοια. Όχι, όχι. Ο τέως σύζυγος ήταν. Στην Ελευσίνα. ΠΑΣΟΚ. Εγώ όχι... Στην Ελλάδα υπήρχε και η τάση να επισκεπτόμαστε και ... κατ' αρχήν να το λέμε και σε γνωστούς μας έτσι, γιατί μέσω γνωστών μπορεί κάποιος να ακούσει κάτι που να ... υπάρχει αυτό. Υπήρχε και η τάση μιας πελατειακής σχέσης με τα κόμματα με τους πολιτικούς. Το έχω κάνει και αυτό, ναι, αν και δεν ... είναι μια περίοδος για την οποία δεν υπερηφανεύομαι καθόλου αλλά δεν μπορούσα να κάνω αλλιώς και έτσι μπήκα στο δήμο, έτσι μπήκα στο δήμο, αναγκάστηκα και πήγα και σε πολιτικά γραφεία και έκανα και έβαζα και ψηφοδέλτια σε φάκελους, σας λέω το βρίσκω πολύ αηδιαστικό τώρα αλλά δεν μπόρεσα να το συνεχίσω δηλαδή το 'κοψα και γι' αυτό με κόψανε και αυτοί γιατί σήμερα όλοι αυτοί είναι υπουργοί είναι σε διάφορα ... εμένα δεν είναι το στυλ μου, δεν μπορούσα να είμαι παρατρεχάμενη, αυλόδουλος από εδώ και από εκεί να τους

ακολουθεί, τους έκοψα και με έκοψαν και αυτοί. Και νομίζω απομονώθηκα, γιατί αφού ξαφνικά από το περιβάλλον μου αυτό που είχε διαμορφωθεί τότε αποκόπηκα εγώ δεν είναι λογικό να βρεθώ απομονωμένη;

A., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Ειδικότερα, για τους ανέργους ως επαγγελματική κατηγορία πρέπει να γίνουν ορισμένες διασαφηνίσεις· η ανεργία μπορεί να σημαίνει είτε απώλεια εργασίας, είτε για πρώτη φορά αναζήτηση εργασίας. Για τις περιπτώσεις ανέργων που έχουν χάσει την εργασίας τους, είναι σημαντικό να εξετάζουμε το προηγούμενο επάγγελμά τους καθώς αυτό μπορεί να τους κατατάξει σε διαφορετικές κατηγορίες, επαγγελματικές, ταξικές κ.α. Για αυτόν το λόγο θεωρούμε ότι μία αμιγώς ταξική ανάλυση στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν θα δώσει την πλήρη εικόνα για τις όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων. Παρόλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις ανέργων που ταυτίζονται με συγκεκριμένη τάξη, αλλά αυτό συμβαίνει λόγω της σχέσης τους με συγκεκριμένο κόμμα. Για παράδειγμα, ο Δ2. δηλώνει εξ αρχής ότι θεωρεί τον εαυτό του ταυτισμένο με την εργατική τάξη καθώς εργάζεται από πολύ μικρός ως οικοδόμος ενώ και ο πατέρας του ήταν ο ίδιος εργάτης. Γι' αυτόν το λόγο θεωρεί ότι βρίσκεται κοντά στις θέσεις των κομμάτων της Αριστεράς.

Απ' τον πατέρα μου. Ξεκινάει απ' τον πατέρα μου, ο οποίος ήταν αγρότης. Γεωργός αγρότης, αλλά χωρίς κτήματα δικά του. Καταλαβαίνετε; Σαν κολίγοι ήταν τότε, πριν 40-50 χρόνια. Καλλιεργούσαν ξένα χωράφια, είχαν μια απολαβή. Με δυστυχία και μ' όλα τα πράγματα. Κι από τότες, κι ο πατέρας μου είχε την ίδια νοοτροπία, λογική. Ε, μεταδόθηκε και σ' εμάς και συνεχίστηκε. Γιατί δεν έγινε τίποτα το -πώς να σας πω;- το.. μεγάλη αλλαγή στη ζωή μου.. - καταλαβαίνετε τι θέλω να πω- ούτως ώστε να μπορέσω.. να πω, να προβληματιστώ ότι θ' αλλάξω... Για να προβληματιστώ μήπως ανήκω σε άλλη τάξη. Δεν ανήκα ποτέ σε άλλη τάξη. Αυτή η τάξη που ανήκω είναι η εργατική τάξη. Ούτε μεσαία ούτε.. ξέρετε, μικροαστική, οτιδήποτε. Ήταν καθαρά εργατική. Όπως λέτε προλεταριάτο, του Μαρξ, ακριβώς.

Δ2., άνδρας, 58 ετών, Αθήνα 8/1/2014

Στην πλατεία ναι κάτω, να παρακολουθήσω τι λένε. Πάλι εκεί δεν μου κίνησε κάτι το ενδιαφέρον, μετά τι γίνεται ο άνεργος ας πούμε ο επιχειρηματίας από τον άνεργο τον υπάλληλο έχουν διαφορά μεγάλη στο πως σκέπτονται. Μπορεί να είναι και ένας άνεργος αρχιτέκτονας, ξέρω γω, ένας εργολάβος οικοδομών, δεν μπορούν να έχουν τώρα το ίδιο σκεπτικό πάνω στην ανεργία και στην επανάκτηση της δουλειάς.

A., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των πληροφορητών μας δεν αναφέρεται σε ταξικά στοιχεία του οικογενειακού τους περιβάλλοντος αλλά και των ίδιων ως παράγοντες διαμόρφωσης και της ιδεολογικής τους τοποθέτησης. Οι αναφορές βέβαια στο κοινωνικό κεφάλαιο και στο οικογενειακό πολιτικό ιστορικό είναι απαραίτητες του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού.

Κοίτα, μ' επηρέασε από την άποψη ότι.. απέκτησα μια αριστερή θεώρηση των πραγμάτων. Εγώ ποτέ δεν ασχολήθηκα, με κανένα κόμμα. Ούτε και σκοπεύω. Αλλά ο τρόπος που πιστεύω ότι είναι.. πιο σωστός κι ανθρώπινος είναι προς τα εκεί ας πούμε. Και γενικώς ρε παιδί μου, ο μπαμπάς μου είναι ιδεολόγος. Είναι της ιδεολογίας, κατάλαβες; Δεν είναι του.. Απ' αυτήν την άποψη μ' έχει επηρεάσει.

Μ., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Τα μοντέλα ορθολογικής επιλογής φαίνεται να εξηγούν ως ένα σημείο και κάποιες όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς των ανέργων, αφού λάβουμε υπόψη τους παράγοντες που περιγράψαμε στις προηγούμενες ενότητες, δηλαδή, τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά κάθε ανέργου, τον τρόπο με τον οποίο έχασε την εργασία του και την απόδοση ευθύνης για τη συγκεκριμένη κατάσταση. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τις 'διασταυρούμενες πιέσεις' που δέχεται ο κάθε εκλογέας μπροστά από την κάλπη. Παράγοντες όπως η κομματική ταύτιση και το πολιτικό, κοινωνικό πλαίσιο της εκάστοτε εκλογικής αναμέτρησης, επηρεάζουν και αυτά σε ένα βαθμό όπως θα δούμε την τελική επιλογή ψήφου. Ωστόσο, το τελικό ερώτημα το οποίο καλούμαστε να διερευνήσουμε είναι αν το βίωμα της ανεργίας έχει σχέση με την τελική διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς και με ποιον τρόπο τη διαμορφώνει. Και αντίστροφα, αν τελικά το βίωμα της ανεργίας δεν επηρεάζει την πολιτική συμπεριφορά γιατί αυτό συμβαίνει;

Ο Λ. είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση ψηφοφόρου κομματικά ταυτισμένου, ο οποίος παρουσιάζει και μια ιδιότυπη ορθολογική συμπεριφορά. Ενώ δηλώνει εξ αρχής την ταύτισή του με κάποια ιδεολογία και θεωρεί το εαυτό του ταξικά προσδιορισμένο, δηλώνει ότι προσπαθεί να αποφύγει το ιδεολογικό φίλτρο αξιολόγησης των κομμάτων, την αντιληπτική οθόνη (perspective screen) όπως το ονομάζουν οι συγγραφείς του *The American Voter*, και επιλέγει να ψηφίσει το κόμμα που θεωρεί πιο ικανό να αντιμετωπίσει ζητήματα όπως αυτό της ανεργίας. Η κομματική του

επιλογή σχηματίζεται μέσω της μίξης ορθολογικών σκέψεων και κρίσεων, οι οποίες φιλτράρονται από την κομματική του ταύτιση και την ιδεολογική του τοποθέτηση· δηλώνει ότι θα ψηφίσει το κόμμα που βρίσκεται πιο κοντά στις ιδεολογικές του θέσεις, ωστόσο, ορθολογικά σκεπτόμενος θα ελέγξει τις θέσεις του κόμματος είτε αξιολογώντας τα πεπραγμένα του είτε διαβάζοντας και κατανοώντας τις προγραμματικές του θέσεις.

Η αλήθεια είναι ότι δεν ξέρω ακριβώς αλλά ... ενδεχομένως και τα βιώματα ... δηλαδή κακά τα ψέματα το κάθε κόμμα που υπάρχει αυτή τη στιγμή δεν βγήκε τον τελευταίο ένα χρόνο έχεις μια εικόνα του τι έχει κάνει μέχρι τώρα ας πούμε ... άρα ενδεχομένως να παίζει ρόλο και αυτό .. δηλαδή το ιστορικό του καθενός ... και κακά τα ψέματα και οι πολιτικές θέσεις που θα πάρει σε κάποια ζητήματα μέχρι τις εκλογές γιατί ακόμα είναι λίγο τα πράγματα ασαφή και σε επίπεδο, σε αυτό που σου λέω ... σε επίπεδο κατά ποσό θέλει να συνεργαστεί και με τους υπόλοιπους ... σε επίπεδο κατά ποσό υποστηρίζει ενεργά τα θέματα των εργαζομένων και δεν είναι απλά μια θεωρητική τοποθέτηση δηλαδή πόσο υποστηρίζει πραγματικά τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων σε πρακτικό επίπεδο ... όλα αυτά παίζουν ρόλο ... Ειδικά, συγκεκριμένα κατά πόσο υποστηρίζει τους εργαζόμενους στις κινητοποιήσεις τους αλλά και στις θέσεις τους δηλαδή αν είναι πραγματικά με την πλευρά των εργαζομένων ...

Λ., άνδρας, 28 ετών, Αθήνα 30/1/2011

Και είμαι τώρα παντελώς ανενεργή πολιτικά. Σαν ιδεολογία τίποτα ... γενικώς το διάστημα αυτό που πέρασα την ανεργία με άλλαξε πάρα πολύ, ριζικά θα έλεγα, και πρέπει να είναι κάτι πάρα πολύ ατόφιο, ειλικρινές για να με προσελκύσει δηλαδή αυτοί όλοι θεωρώ ότι φορούν προσωπεία, δεν με πείθει κανείς για την ειλικρίνεια του, ίσως αυτό τώρα με έχει κάνει και έχω έτσι ... Καθόλου, την πρώτη φορά ψήφισα ΑΝΤΑΡΣΥΑ, τώρα θυμήθηκα, και τη δεύτερη ΣΥΡΙΖΑ αφού είδα ότι και η ΑΝΤΑΡΣΥΑ ο καημένος με τίποτα, και μετά ψήφισα ΣΥΡΙΖΑ δηλαδή έχω κάνει και κινήσεις από εδώ από κει αλλά τώρα πιο πολύ είναι κινήσεις αντίδρασης έτσι; Και τώρα μάλιστα σας λέω, τώρα λέω να πάω να μην πάω; Όχι ότι είναι τίποτα φοβερό η μια ψήφος η δική μου, εγώ πως το βλέπω, οπότε άλλα κόμματα εννοείτε γιατί δεν προσανατολίζομαι κάπου αλλού; Γιατί έχω αυτήν τη πεποίθηση για όλους, αυτό σας λέω, και θα μου πείτε βέβαια γιατί τα ισοπεδώνεις, γιατί μου το λένε ...

Α., Γυναίκα, 51 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Η ορθολογική συμπεριφορά με την κομματική ταύτιση δείχνουν να συνδέονται σε πολλές περιπτώσεις. Ακόμη και όταν ένας ή μία ψηφοφόρος δεν δηλώνει ταύτιση με συγκεκριμένο κόμμα, από το οικογενειακό και προσωπικό του πολιτικό ιστορικό προκύπτει ότι έχει μια σαφή ιδεολογικό-πολιτική άποψη που τον συνδέει είτε με συγκεκριμένο κόμμα είτε με μία παράταξη. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις, η κομματική ή ιδεολογική ταύτιση δεν αποτελεί

εμπόδιο για την τιμωρία που επιφυλάσσει ο εκλογέας στο κόμμα που ψήφισε όταν το συγκεκριμένο αποτύχει στο έργο που του ανέθεσε και εμπιστεύθηκε ο εκλογέας. Η περίπτωση της Μ. είναι χαρακτηριστική καθώς είναι πολύ σίγουρη για το κόμμα που θα ψηφίσει στις εκλογές που έρχονται, τονίζοντας ότι θα είναι εκεί για να το κρίνει από την πρώτη στιγμή. Η 'ψήφος ελέγχου', όπως την ονομάζει η ίδια, είναι μία ορθολογική ψήφος αξιολόγησης τους κυβερνητικού έργου και είναι χαρακτηριστική της αναδρομικής αξιολόγησης που κάνουν οι ψηφοφόροι στα μοντέλα της οικονομικής ψήφου.

Ανάλογα το.. την κρίση. Αλλά τώρα, ενώ δεν είμαι καθόλου ΣΥΡΙΖΑ και δεν πιστεύω καθόλου στο ΣΥΡΙΖΑ, δεν πιστεύω καθόλου στον Τσίπρα και δεν ξέρω τι, θα πάω, θα δείξω.. ΣΥΡΙΖΑ δαγκωτό και θα πάρω –πως το λένε;- τον κόσμο [??] ΣΥΡΙΖΑ δαγκωτό για να φύγουν αυτοί. Γιατί πλέον η ψήφος μου εμένα, προσωπικά, δεν είναι ψήφος διαμαρτυρίας. Είναι ψήφος ελέγχου. Του τύπου «δεν μου κάνεις; Φάε μαύρο, θα 'ρθει ο άλλος». «Δε μου κάνει ο ΣΥΡΙΖΑ; Στα 4 χρόνια, σε 3, πόσα είναι; Θα τον ελέγξω κι αυτόν». Να ξέρουνε.. ότι όποιος δεν τα αυτό.. τρώει σκατά ρε παιδί μου.

Μ., γυναίκα, 42 ετών, Αθήνα 17/1/2014

Προσπαθώντας να ομαδοποιήσουμε σε ορισμένες γενικές κατηγορίες τις εκφάνσεις της συμπεριφοράς μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικά στάδια στην πολιτική συμπεριφορά, τα οποία σε ένα βαθμό μπορούν να εξελιχθούν σε όψεις ριζοσπαστικοποίησης. Συγκεκριμένα, η ριζοσπαστικοποίηση της εκλογικής τους συμπεριφοράς δείχνει να περνά από τρία σκαλοπάτια, από τα οποία δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ τους, αλλά μπορούν να θεωρηθούν και το ένα ως εξέλιξη του άλλου. Αφενός, υπάρχει η επιθυμία για ριζική αλλαγή του πολιτικού συστήματος (Calhoun 2012). Αυτή η επιθυμία μεταφράζεται και σε εκλογική συμπεριφορά, η οποία εξαρτάται τόσο από το μέγεθος της πολιτικής απαξίωσης όσο και από την πολιτική ιστορία του καθενός. Έτσι, η εκλογική συμπεριφορά παίρνει τη μορφή είτε της ψήφου προς το αντίπαλο κόμμα, αυτό που ευαγγελίζεται το καινούργιο στην πολιτική ζωή αλλά βρίσκεται κοντά με τις ιδεολογικές του θέσεις, είτε παίρνει τη μορφή της ψήφου προς κόμματα αντισυστημικά, όπως η Χρυσή Αυγή, τα οποία θεωρούνται ως μέσο καταπολέμησης του συστήματος. Η τρίτη πολιτική τους επιλογή είναι αυτή της εξόδου από το πολιτικό σύστημα μέσω της αποχής. Ωστόσο, επειδή δεν είναι ξεκάθαρο σε

αρκετούς αν η αποχή είναι ένα μέσο έκφρασης της πολιτικής τους αντίθεσης με το κατεστημένο είναι διστακτικοί ώστε να το εκφράσουν ως τέτοιο.

Α ναι δεν πήγα να ψηφίσω... γιατί δεν πήγα; Γιατί πολύ απλά δεν πιστεύω ότι κάποιος από αυτούς που είναι εκεί πέρα, που ζητούσε την ψήφο μου ήταν ικανός να κάνει μια αλλαγή να σκεφτεί κάτι διαφορετικό, να κάνει κάτι διαφορετικό. Πιστεύω ότι το πολιτικό σύστημα που υπάρχει σήμερα υπάρχει απλά και μόνο για να εξυπηρετεί τον εαυτό του. Γιατί να το βοηθήσω. Θα μου πεις με το να μην πας να ψηφίσεις δεν το βοηθάς; Το έχουν στήσει έτσι και πάλι το βοηθάς. Αλλά τουλάχιστον υπάρχει μια αντίδραση. Η αποχή θεωρώ ότι είναι πιο ισχυρή από το λευκό. Είναι κάτι το οποίο τους ενοχλεί. Βέβαια κάποια στιγμή σκέφτηκα να ψηφίσω και αυτό που τους ενοχλεί πιο πολύ από όλους.

Ο., άνδρας, 45 ετών, Αθήνα 16/5/2010

Η ψήφος ως αγανάκτηση και άρα διαφωνία για τον τρόπο με τον οποίο το πολιτικό σύστημα διακυβέρνησε όλα αυτά τα χρόνια. Διαφωνία που με τη συγκεκριμένη κομματική επιλογή μετατρέπεται και σε έξοδο. Η Χρυσή Αυγή είναι ένα κατεξοχήν αντισυστημικό κόμμα καθώς ο πολιτικός της λόγος κατακλύζεται από ύβρεις κατά του πολιτικού συστήματος και του κατεστημένου. Γι' αυτό το λόγο, με τη συγκεκριμένη επιλογή η διαφωνία με την έξοδο τέμνονται και τα όρια τίθενται από τον ίδιο τον εκλογέα. Ο Θ. είναι άνεργος για μεγάλο χρονικό διάστημα, αυτό του έχει στοιχίσει όχι μόνο οικονομικά αλλά και στην οικογενειακή του ζωή καθώς χώρισε από τη σύζυγό του και έχει εντοπίσει τον εχθρό του, το πολιτικό κατεστημένο που κατέστρεψε τη χώρα σύμφωνα με τα λεγόμενά του. Για τον Θ. η Χρυσή Αυγή είναι ένας νέος παίκτης, άφθαρτος, που κινείται εντός του πολιτικού συστήματος λόγω της συμμετοχής της στο κοινοβούλιο αλλά το κυριότερο για τον Θ. είναι ότι πρόκειται για ένα κόμμα που του προσφέρει τη βοήθεια που χρειάζεται μέσω της διανομής τροφίμων.

Όχι δεν ψήφισα στις προηγούμενες εκλογές. Τώρα θα προκύψει, και από αγανάκτηση, έτσι, θα ψηφίσω και Χρυσή Αυγή. Να φύγουν αυτά τα τομάρια. Τώρα θα ψηφίσω. Από αγανάκτηση. Ξες γιατί σ' το λέω; Γιατί αυτοί οι κύριοι που μας κυβερνάνε, μας κοροϊδεύουνε. Βλέπεις εσύ τίποτα καλύτερο από αυτά τα κοπρόσκυλα; Για μένα.. είναι κοπρόσκυλα, όλα. Είναι ή δεν είναι;

Θ., άνδρας, 54 ετών, Θεσσαλονίκη 30/8/2013

Όπως περιγράφηκε προηγουμένως, η αποχή από την εκλογική διαδικασία μπορεί να πάρει διαφορετικές όψεις. Συνήθως κανείς αισθάνεται την ανάγκη να υπερασπιστεί τη μη συμμετοχή του και γι' αυτό, όπως είδαμε, αποδίδεται στην

αποχή πολιτική σκοπιμότητα. Ωστόσο, υπάρχουν οι περιπτώσεις στις οποίες η αποχή είναι απλά δείγμα απάθειας· οι νεότεροι σε ηλικία ψηφοφόροι δεν έχουν συχνή επαφή με την πολιτική και τις εκλογές και γι' αυτό το λόγο εμφανίζονται πιο αδιάφοροι. Η αδιαφορία τους αυτή μεταφράζεται είτε σε μια χαλαρή ψήφο η οποία θα υπαγορευθεί από κάποιους 'διαμορφωτές γνώμης' – συνήθως τους γονείς – είτε σε απάθεια, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκλογικών αναμετρήσεων δευτερεύουσας σημασίας.

Κάποιες φορές ψηφίζω, κάποιες φορές δεν ψηφίζω. Έχει να κάνει τελεί.. είναι λίγο συγκυριακό. Εντάξει, νομίζω ότι... Ξέρεις, στις πρώτες, στις τελευταίες.. δεν ξέρω.. Κάποια στιγμή με είχε πιάσει ότι «οκ. Θα...».. ήταν η αρχή νομίζω.. Αλλά φαντάσου ότι δεν μου κάθεται η στιγμή, δηλαδή είναι κάτι που θα πω «οκ, ας το κάνουμε ρε παιδί μου, να το κάνουμε» και αυτό.. Και μετά, επειδή ψηφίζω στον Άγιο Δημήτριο και ό, τι έχει να κάνει με Δημοτικές εκλογές πηγαίνω, ρωτάω τους γονείς μου και ας πούμε τους.. αυτοί μένουν εκεί, αυτοί τους ξέρουν λίγο καλύτερα. «Τι λέτε; Αυτό; Αυτό.» Πάμε. Αυτό. Τώρα, αυτή είναι η εκλογική μου συμπεριφορά.

K., γυναίκα, 30 ετών, Αθήνα 17/5/2011

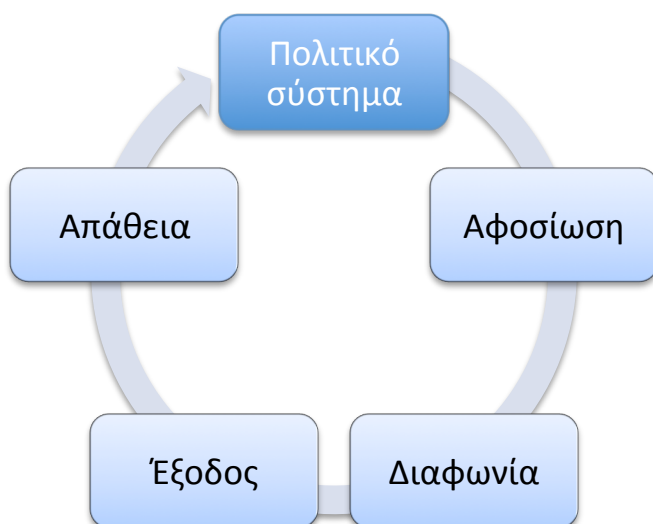
Ναι, εντάξει. Έχω.. διαμορφώσει μια άποψη, άλλα δεν ασχολούμαι πάρα, μα πάρα πολύ... ΚΚΕ δε νομίζω να ήτανε [γέλιο] να σας πω την αλήθεια. Αλλά κάτι σε σχέση μ' αυτό ήτανε. Αλλά γενικά, δεν έχω πάρα πολύ.. έτσι, με την πολιτική, με τα.. ας πούμε. Ό, τι ακούω.

X., γυναίκα, 18 ετών, Λαύριο 29/5/2011

Δεν ψήφισα.. δεν έχω ψηφίσει κάθε φορά που γινότανε εκλογές, 2-3 φορές δεν είχα πάει.. σε κάτι δημοτικές σε κάτι αυτά.. δεν έβρισκα το λόγο.. δηλαδή έχω ψηφίσει αυτό που ακολουθούσανε οι γονείς μου.. ΕΕΕ λίγο πασοκ επειδή ήτανε οι γονείς μου.. πως είμαστε με τις παρωπίδες έτσι να πούμε.. μετά τα φάγαμε στα μούτρα.. μέχρι και λεβέντη έχω ψηφίσει έτσι για να πάω κόντρα... Δεν έχω ασχοληθεί ποτέ ιδιαίτερα με τη πολιτική.

Σ., γυναίκα, 33 ετών, Αθήνα 26/6/2013

Γράφημα 37. Όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς

Όσο προφανή και να φαίνονται αυτά τα στάδια πολιτικής συμπεριφοράς, είναι ιδανικά για να περιγράψουν τη μετάβαση και τις διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά ενός ανέργου. Επίσης, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτές οι παρατηρηθείσες από την παρούσα έρευνα διαφοροποιήσεις δεν μπορούν να γενικευθούν. Χαρακτηριστικό της ποιοτικής έρευνας είναι η αδυναμία συλλογής δεδομένων αντιπροσωπευτικού δείγματος ώστε τα αποτελέσματά της να είναι γενικεύσιμα στον πληθυσμό. Ωστόσο, θεωρούμε ότι οι εκφάνσεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων που περιγράψαμε συμβαδίζουν με τον στόχο της συμπερίληψης όλων των πιθανών εκδοχών της ή τουλάχιστον προσιδιάζουσες και παραπλήσιες συμπεριφορές.

6.4 Σύνοψη

Η διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, όπως είδαμε και στο 2^ο κεφάλαιο, είναι μια αρκετά πολύπλοκη διαδικασία. Στη διαμόρφωσή της συμβάλλουν αρκετοί παράγοντες, η δυναμική των οποίων επηρεάζεται από τις εκάστοτε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Στην προσπάθεια να δούμε πως το βίωμα της ανεργίας συνδέεται με την πολιτική συμπεριφορά και έχοντας υπόψη τη χαλαρή συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ προσωπικής οικονομικής υστέρησης και ψήφου, επιλέξαμε να διερευνήσουμε σε βάθος όλες τις πτυχές αυτής της σχέσης. Με τη διεξαγωγή αφηγηματικών συνεντεύξεων αποκτούμε ολοκληρωμένη εικόνα για τις

διαστάσεις του χαρακτήρα του πληροφορητή και του τρόπου με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συμπλέκεται με αυτές και διαμορφώνει πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Παρόλο που δεν υπάρχει επαρκής προηγούμενη γνώση από σχετικές έρευνες, η αναμενόμενη συμπεριφορά σύμφωνα με το υπάρχον υλικό είναι είτε απάθεια, είτε ριζοσπαστικοποίηση είτε καμία διαφοροποίηση στην πολιτική τους συμπεριφορά, το τρίπτυχο δηλαδή της εξόδου, διαφωνίας, αφοσίωσης με όρους Hirschman (2002). Ωστόσο, επειδή ο στόχος της μελέτης δεν ήταν η επαλήθευση τέτοιων υποθέσεων εργασίας αφήσαμε το δείγμα των πληροφορητών να κατευθύνει την έρευνα έτσι ώστε από τα δεδομένα να αναδυθούν και οι όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων.

Ακολουθώντας τις πληροφορίες που μας έδωσαν τα δεδομένα καταλήξαμε σε ορισμένα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν το ίδιο το βίωμα της ανεργίας. Το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το κοινωνικό κεφάλαιο, ο τρόπος απώλειας της εργασίας και η χρονική διάρκεια της ανεργίας αποδεικνύονται προσδιοριστικοί παράγοντες για το τρόπο που βιώνει κανείς την ανεργία. Τα τέσσερα πρώτα χαρακτηριστικά σχετίζονται με τον πρακτικό τρόπο του βιώματος της ανεργίας και της αναζήτησης εργασίας· όπως επιβεβαιώνεται και από τις στατιστικές μελέτες, οι γυναίκες είναι αρκετά πιο ευάλωτες στην ανεργία ενώ έχουν και λιγότερες ευκαιρίες στην αγορά εργασίας λόγω των οικογενειακών βαρών που επωμίζονται. Αντιθέτως, ενώ οι άνδρες έχουν μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά εργασίας είναι πιο επώδυνη για αυτούς η απώλεια εργασίας καθώς συνήθως επωμίζονται με την οικονομική στήριξη ολόκληρης της οικογένειας. Η ηλικία διαφοροποιεί κυρίως τον τρόπο αναζήτησης εργασίας. Όπως είναι αναμενόμενο οι νεώτεροι πληροφορητές δεν απογοητεύονται εύκολα και θέτουν προϋποθέσεις για το είδος της εργασίας που αναζητούν. Αυτό δε συμβαίνει για τους μεγαλύτερης ηλικίας πληροφορητές, οι οποίοι έχουν εκ των πραγμάτων μικρότερο μερίδιο στην αγορά εργασίας και λόγω των αυξημένων υποχρεώσεών τους έναντι της οικογένειας βιώνουν μεγαλύτερη ψυχολογική και οικονομική πίεση για την ανεύρεση εργασίας. Η ηλικία σε συνδυασμό με το εκπαιδευτικό επίπεδο παίζει ουσιαστικό ρόλο και στο είδος της εργασίας που αναζητά κανείς. Όσο πιο νέος είναι

κανείς και όσο πιο αυξημένα τυπικά προσόντα έχει, τόσο πιο επιλεκτικός είναι κατά την αναζήτηση εργασίας ενώ αντίθετα όσο η ηλικία αυξάνεται η επιλεκτικότητα μειώνεται και η αναζήτηση γίνεται για λόγους διαβίωσης.

Στα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής συμπεριφοράς και των αντιλήψεων που την καθορίζουν, παρατηρείται το αίσθημα του γενικευμένου κυνισμού και της αναποτελεσματικότητας. Ο ειδικός κυνισμός συνδυάζεται με ένα γενικευμένο αίσθημα πολιτικής αναποτελεσματικότητας είτε προσωπικής είτε γενικότερα του πολιτικού συστήματος, τοποθετώντας στο στόχαστρο τόσο τα πρόσωπα που εκπροσωπούν τους συγκεκριμένους θεσμούς όσο και τους ίδιους τους θεσμούς. Η δεινή οικονομική κατάσταση επηρεάζει και την ένταση αυτών των συναισθημάτων. Άνδρες μέσης ηλικίας, υπεύθυνοι για τη συντήρηση του νοικοκυριού, που αδυνατούν να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας, εκφράζουν πιο ακραίες θέσεις· ο πολιτικός κυνισμός γίνεται διάχυτος και οδηγεί σε τάσεις εξόδου από το πολιτικό σύστημα είτε με τη μορφή της αποχής από κάθε πολιτική διεργασία είτε με την επιλογή ακραίων και αντισυστημικών θέσεων ή κομμάτων που εκφράζουν τέτοιες θέσεις.

Στο επίπεδο της συμπεριφοράς, κυρίως της πολιτικής κινητοποίησης και πολιτικής συμμετοχής, είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς άμεση σχέση με το βίωμα της ανεργίας καθώς δεν ικανοποιούνται οι ικανές και αναγκαίες συνθήκες που οδηγούν σε κινητοποίηση, δηλαδή η αντικειμενική υστέρηση, η πολιτικοποίηση του ζητήματος της ανεργίας, η οργανωτική ετοιμότητα και η ιδεολογική σαφήνεια. Παρόμοια είναι η εικόνα και για την πολιτική συμμετοχή, η οποία δεν παρουσιάζει ομοιογένεια ενώ εντοπίζονται και συγκεκριμένες διαβαθμίσεις. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται έχει δύο κατευθύνσεις, είτε της απάθειας είτε της αυξημένης συμμετοχής. Καθοριστικός παράγοντας για τη μία ή την άλλη κατεύθυνση είναι ο βαθμός της πολιτικής απαξίωσης, του κυνισμού και της εσωτερικής αποτελεσματικότητας· όσο πιο αποτελεσματικός αισθάνεται κανείς και όσο λιγότερο κυνικός είναι, τόσο πιο πιθανό είναι να έχει αυξημένη πολιτική συμμετοχή. Η ένταση αυτών των αντιλήψεων εξαρτάται και από την ίδια την προσωπικότητα του πληροφορητή και των κοινωνικών χαρακτηριστικών που τη διαμορφώνουν.

Επίλογος – Συμπεράσματα

Το φαινόμενο, όπως και το βίωμα της ανεργίας αποτελούν για πολλούς τη μήτρα αντιλήψεων, απόψεων ή και συμπεριφορών, οι οποίες σε πολιτικό επίπεδο τουλάχιστον μπορεί να θεωρηθούν ριζοσπαστικές ή εξτρεμιστικές. Σε αρκετές μελέτες για την άνοδο του ναζισμού συσχετίζεται αυτό το πολιτικό φαινόμενο με τη Μεγάλη Ύφεση του 1930, έχοντας ως βασική υπόθεση ότι η οικονομική υστέρηση έχει αιτιώδη σχέση με την πολιτική συμπεριφορά, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει σε ριζοσπαστικές ή/και εξτρεμιστικές συμπεριφορές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και σήμερα, με αφορμή την οικονομική κρίση του 2008, τέτοιου είδους αντιλήψεις και συμπεριφορές συσχετίζονται με την οικονομική υστέρηση και την ανεργία. Αυτό, ωστόσο, αποτελεί μια γενίκευση η οποία δεν έχει τεκμηριωθεί πλήρως επιστημονικά· αφενός, λογικά αναμένουμε κάποιου είδους αντίδραση σε μέτρα λιτότητας ή σε καταστάσεις που διαφοροποιούν το κοινωνικό και οικονομικό status των πολιτών, αφετέρου, πρέπει να εξετάσουμε υπό ποιες προϋποθέσεις επαληθεύεται ή διαψεύδεται η συγκεκριμένη υπόθεση και αν υπάρχει ευθεία συσχέτιση ή μεσολαβούν και άλλοι παράγοντες στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων. Στις αναπτύξεις της παρούσας μελέτης, το ερευνητικό ερώτημα προέκυψε από τις ανωτέρω συνδέσεις, εξειδικεύοντας την κατάσταση της οικονομικής υστέρησης και συσχετίζοντάς την με το βίωμα της ανεργίας. Εκτός από την οικονομική υστέρηση, η ανεργία προκαλεί και μία ρήξη με κοινωνικές νόρμες και ταυτότητες, την οποία κάθε άτομο βιώνει διαφορετικά. Επομένως, πρόκειται για ένα κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο που συνδέεται με το πολιτικό γίνεσθαι. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θελήσαμε να δώσουμε ένα διερευνητικό χαρακτήρα στην παρούσα μελέτη, απαντώντας σε δύο βασικά ερωτήματα: ποια είναι η πολιτική συμπεριφορά των ανέργων και πώς συνδέεται το βίωμα της ανεργίας με την πολιτική. Καθώς το βίωμα της ανεργίας δεν είναι ομοιόμορφο και καθορίζεται από πολλούς παράγοντες, θελήσαμε να ταυτοποιήσουμε τις

διαφορετικές όψεις της ανεργίας και να κατανοήσουμε σε βάθος τον τρόπο με τον επιδρούν στην πολιτική συμπεριφορά των ίδιων των ανέργων.

Προκειμένου να εξεταστούν όλες οι πτυχές και όψεις του φαινομένου της ανεργίας έπρεπε καταρχήν να διασαφηνιστεί η ίδια η έννοια. Στο εισαγωγικό πρώτο κεφάλαιο έγινε μια συνοπτική ιστορική επισκόπηση της εμφάνισης της έννοιας της ανεργίας και της εξέλιξής της μέσα στο χρόνο. Η βιομηχανική επανάσταση άλλαξε το είδος και τις σχέσεις εργασίας· εμφανίστηκε για πρώτη φορά και μαζικά η έννοια της μισθωτής, εξαρτημένης απασχόλησης, εισήλθαν οι γυναίκες και τα παιδιά στο εργατικό δυναμικό, ενώ αυξήθηκε σημαντικά και ο πληθυσμός των πόλεων, αφού εκεί συγκεντρώθηκαν οι βιομηχανικές επιχειρήσεις. Λόγω αυτών των αλλαγών στις κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες, μαζί με την οικονομική ύφεση εμφανίζεται και η μαζική ανεργία· κλείσιμο εργοστασίων λόγω της ύφεσης και απολύσεις εξαιτίας της συγκέντρωσης μεγάλου πληθυσμού εργατικών χεριών στα αστικά κέντρα. Αυτό το γεγονός είχε και μια σημαντική πολιτική συνέπεια· η ανεργία κατέστη σοβαρό πρόβλημα των εργαζομένων και επομένως αποτέλεσε κυρίαρχο αίτημα των εργατικών συνδικάτων και κομμάτων που έκαναν την εμφάνισή τους εκείνη την περίοδο. Ο συνδυασμός της ύφεσης του 1930, της οικονομικής υστέρησης και της απουσίας ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας για την προστασία των αδυνάμων, οδήγησε στην ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών στρωμάτων και δη των ανέργων, τα οποία με τον συντονισμό και την καθοδήγηση των αναδυόμενων σοσιαλιστικών κομμάτων διεκδίκησαν και σε ένα βαθμό πέτυχαν την αναβάθμιση του κράτους πρόνοιας και την ειδική μέριμνα για τους άνεργους. Όπως αναφέρει ο Perry (2000: 25-28) στην ενδιαφέρουσα συζήτηση που αναπτύσσει στο βιβλίο του, ο ριζοσπαστισμός των εργαζομένων και των ανέργων εκείνης της περιόδου, αποκτά θετική χροιά και διαχωρίζεται από τον εξτρεμισμό, έννοια στην οποία αποδίδει αρνητικό περιεχόμενο, καθώς συμβάλλει στην καθιέρωση κεκτημένων τα οποία συνέβαλαν στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων. Η σύγκριση της κρίσης της δεκαετίας του 1930 με την οικονομική ύφεση που πλήττει την Ευρώπη σήμερα είναι ενδιαφέρουσα καθώς εμπίπτει ακόμη και στην εννοιολογική συζήτηση για τον ριζοσπαστισμό, τα ριζοσπαστικά αιτήματα και τη ριζοσπαστική διεκδίκησή τους.

Η Μεγάλη Ύφεση του '30 είναι αυτή που αποτελεί σημείο τομής για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει και η οικονομική θεωρία την ανεργία καθώς θεωρείται παρενέργεια του οικονομικού κύκλου και όχι απόρροια των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ανέργων. Η κυκλική ανεργία είναι αναπόφευκτη, οπότε η προσοχή των οικονομικών αντίμετρων πρέπει να στραφεί στις πολιτικές επούλωσης και ανακούφισης των ανέργων. Επίσης, η ανεργία θεωρείται ότι αποτελεί ένα πρόβλημα της προσαρμογής του χρηματικού μισθού στην άνοδο των τιμών και κατά συνέπεια στην προσφορά εργασίας. Ο μισθός και η απασχόληση έχουν αρνητική συσχέτιση. Ωστόσο, ο Keynes αλλάζει αυτήν την οπτική καθώς θεωρεί ότι η ενεργός ζήτηση καθορίζει τον όγκο παραγωγής και κατά συνέπεια την αύξηση της απασχόλησης. Επομένως, η μείωση των μισθών θα οδηγήσει σε μείωση της ενεργούς ζήτησης και σε μείωση της απασχόλησης. Παρόλα αυτά, η ζήτηση για εργασία συνήθως υπερβαίνει την προσφορά και γι' αυτό ένα μέρος του εργατικού δυναμικού παραμένει σε κατάσταση μη ηθελημένης ανεργίας (involuntary unemployment).

Εκτός από τις παραπάνω βασικές αιτίες που προκαλούν την ανεργία, ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής και εργασίας έχει αλλάξει το είδος των εργασιακών σχέσεων με αποτέλεσμα να δημιουργήσει και διαφορετικές μορφές ανεργίας. Έτσι, σήμερα η ανεργία διακρίνεται σε έξι διαφορετικούς τύπους, ανάλογα με τις αιτίες που την προκαλούν, ανεργία τριβής, διαρθρωτική ανεργία, εποχική ανεργία, ανεργία ελλειπούς ζήτησης, ανεργία ως αποτέλεσμα μικρών ρυθμών μεγέθυνσης και τεχνολογική ανεργία. Η ανεργία τριβής προέρχεται από την εκούσια μετακίνηση των ατόμων μεταξύ διαφόρων επαγγελματίων και αφορά το χρονικό διάστημα που απαιτείται για τη μετακίνηση του εργαζόμενου από τη μία δουλειά στην άλλη. Η διαρθρωτική ανεργία έχει να κάνει με την προσφορά και ζήτηση εργασίας. Όταν σε μια οικονομία υπάρχουν άνεργοι και κενές θέσεις εργασίας, αλλά οι άνεργοι δεν μπορούν να απασχοληθούν στις υπάρχουσες κενές θέσεις, αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στα προσόντα και την εξειδίκευση των ανέργων και σε αυτά που απαιτούνται για την κάλυψη των κενών θέσεων. Η εποχική ανεργία οφείλεται στη φύση ορισμένων επαγγελματίων όπως για παράδειγμα τα τουριστικά, που απασχολούν εργαζόμενους ορισμένους μήνες το χρόνο. Έτσι για το διάστημα

που οι εποχικές επιχειρήσεις δεν λειτουργούν ή που οι καιρικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν (π.χ. για τους οικοδόμους) τότε όλοι αυτοί οι εποχικά εργαζόμενοι θα υποφέρουν από ανεργία μέχρι να επαναλειτουργήσει η επιχείρηση ή να το επιτρέψουν οι καιρικές συνθήκες να εργαστεί. Ακόμη μία ταξινόμηση που έχει καταστεί αναγκαία από τις μετρήσεις της ανεργίας είναι αυτή ανάλογα με τα χρονικά διαστήματα ανεργίας. Η μεταβλητή του χρόνου χρησιμοποιείται πλέον ευρέως στις μετρήσεις της ανεργίας με δύο κυρίως συνιστώσες, τη χρονική διάρκεια της ανεργίας και τη συχνότητα εμφάνισής της. Αυτές οι δύο συνιστώσες προέκυψαν από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της ανεργίας μέσα στο χρόνο. Έτσι, με την άνοδο του φυσικού ποσοστού ανεργίας άρχισε να αυξάνεται και η διάρκεια της ανεργίας ενώ η συχνότητα εμφάνισής της μειώθηκε κυρίως επειδή αυτοί που έμεναν άνεργοι ανά συχνά χρονικά διαστήματα, με την άνοδο των ποσοστών ανεργίας κατέστησαν μακροχρόνια άνεργοι.

Η διεθνής οικονομική κρίση του 2008 συμπαρέσυρε την Ελλάδα σε μια δεινή κρίση χρέους, η οποία άλλαξε και τα δεδομένα της ανεργίας στη χώρα μας. Τα βασικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά παραμένουν στα ίδια περίπου επίπεδα: η διαφορά στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών εξακολουθεί να είναι μεγάλη και οι γυναίκες να εμφανίζουν σχεδόν διπλάσια ποσοστά ανεργίας, αλλά η κρίση που έπληξε επαγγελματικές κατηγορίες και κλάδους στους οποίους εργάζονται κυρίως άνδρες, μείωσε αυτή τη διαφορά. Επιπλέον, οι ηλικιακές ομάδες που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση και κατά συνέπεια εμφάνισαν υψηλά ποσοστά ανεργίας ήταν οι μικρότερες ηλικίες που δεν είχαν καμία εξειδίκευση και εργασιακή εμπειρία αλλά και οι μεγαλύτερες ηλικίες, που βρίσκονταν κοντά στη σύνταξη και αποτελούσαν υψηλού κόστους επιλογή για τους εργοδότες τους. Το εκπαιδευτικό επίπεδο εξακολουθεί να αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης, με τους ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο να έχουν χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας, γεγονός που σημαίνει ότι η αναντιστοιχία προσόντων των εργαζομένων και αυτών που ζητούσε η αγορά εργασίας, τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα δεν ήταν πρόβλημα έλλειψης προσόντων αλλά ασυμβατότητας της ειδίκευσης των εργαζομένων και των επαγγελματικών κλάδων που γνώρισαν άνθιση στην Ελλάδα. Επιπλέον, η κρίση επιδείνωσε και την προσφορά εργασίας καθώς αρκετές

επιχειρήσεις έκλεισαν και οι θέσεις εργασίας που χάθηκαν δεν μπόρεσαν να αντικατασταθούν από νέες. Ακόμη και σήμερα, το ισοζύγιο εισροών-εκροών θέσεων εργασίας είναι αρνητικό, δηλαδή χάνονται περισσότερες θέσεις εργασίας από αυτές που δημιουργούνται. Επομένως, η ανεργία στην Ελλάδα σήμερα εκτός από τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της παρουσιάζει και έντονα σημάδια ελλειπούς ζήτησης, γεγονός που σημαίνει ότι ένα μείγμα κεϋνσιανών και νεοκλασικών πολιτικών αντιμετώπισης της ανεργίας είναι απαραίτητο. Αυτό που διαφαίνεται από τα παραπάνω και είναι σημαντικό συστατικό για την παρούσα έρευνα είναι ότι τα διαφορετικά είδη ανεργίας δημιουργούν διαφορετικούς τύπους ανέργων, οι οποίοι διαχωρίζονται ανάλογα με την ενεργή ή μη αναζήτηση εργασίας, το είδος της εργασίας που αναζητούν σε σχέση με τα τυπικά τους προσόντα, το χρονικό διάστημα που μένουν εκτός εργασίας και τη χρονική στιγμή κατά την οποία εισέρχονται στην αγορά εργασίας. Όλα αυτά αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας επιδρά στον ίδιο τον άνεργο και συμπαράσχει τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις του. Τέλος, η συζήτηση για την αντιμετώπιση της ανεργίας αναδεικνύει το ιδεολογικό πρόσημο που μπορεί να προσδώσει κανείς σε τέτοιου είδους πολιτικές και άρα την αξιολογική κρίση των ανέργων για την επιλογή συγκεκριμένης πολιτικής και συγκεκριμένων πολιτικών χώρων που θα φέρουν εις πέρας τις επιθυμητές πολιτικές απασχόλησης.

Η εξειδίκευση των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών της ανεργίας και των πολιτικών αντιμετώπισής της φανερώνει τη σχέση που μπορεί να εντοπίσει κανείς με την πολιτική συμπεριφορά· οι βασικές θεωρίες για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς λαμβάνουν υπόψη τόσο το μικροεπίπεδο, δηλαδή τα ατομικά χαρακτηριστικά, όσο και το μακροεπίπεδο, δηλαδή, ιστορικούς, ιδεολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνεται η συμπεριφορά και οι αντιλήψεις. Για το λόγο αυτό παρουσιάστηκαν αναλυτικά και οι βασικές θεωρίες μελέτης του τρόπου διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς. Αυτό που είναι σημαντικό να τονιστεί για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς, είναι ότι εξαιτίας της πολυπλοκότητας που τη διακατέχει, δεν είναι δυνατό να υπάρξει ένα και

μοναδικό μοντέλο που να την εξηγεί ή να την προβλέπει. Όπως υποστήριξαν και οι συγγραφείς του *The American Voter* (Campbell et al., 1960), η πολιτική συμπεριφορά αποτελεί συνονθύλευμα πολλών παραγόντων μέσα στο χρόνο. Ωστόσο, την πολιτική συμπεριφορά, και δη την εκλογική, τη μετράμε σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, συνήθως κοντά στις εκλογές. Επομένως, για ολόκληρο το χρονικό διάστημα πριν από τις εκλογές, θα πρέπει να εξετάσουμε τους παράγοντες που παρεμβάλλονται στην πολιτική συμπεριφορά του ατόμου. Αυτοί οι παράγοντες, στη βιβλιογραφία γενικότερα, μπορούν να διακριθούν σε μακροπρόθεσμους (long-term) και βραχυπρόθεσμους (short-term), έχοντας ως κριτήριο διαμόρφωσης και διαφοροποίησής τους τον παράγοντα χρόνο· η χρονική στιγμή κατά την οποία ο κάθε παράγοντας υπεισέρχεται στη διαδικασία λήψης της απόφασης είναι καθοριστικός για κάθε σχολή σκέψης.

Οι μακροπρόθεσμοι παράγοντες έχουν σημαντική επίδραση και μακρά διάρκεια. Κοινωνικό-δημογραφικοί, ψυχολογικοί και ιστορικοί παράγοντες συμβάλλουν στη συγκρότηση της προσωπικότητας κάθε εκλογέα, επηρεάζοντας έτσι τις πολιτικές του προτιμήσεις και τον ιδεολογικό του προσανατολισμό. Μελετώντας σε βάθος την πολιτική συμπεριφορά των ανέργων μέσω αφηγηματικών συνεντεύξεων παρατηρήσαμε ότι τα διαφορετικά μοντέλα για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς εμφανίζονται και στην περίπτωση των ανέργων. Η χοάνη της αιτιότητας που αρκετά εύγλωττα παρουσίασαν οι συγγραφείς του *The American Voter* (Campbell et al. 1960) σχηματίζεται κατά την ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων (βλ.

Γράφημα 38) και ξεδιπλώνεται όπως η αφήγηση των ιστοριών ζωής τους. Οι άνεργοι δεν ξεκινούν *de novo* την πολιτική τους ζωή και δεν έρχονται αντιμέτωποι με τις πολιτικές τους επιλογές αποκλειστικά και μόνο ως άνεργοι. Η πολιτική ιστορία του καθενός διαμορφώνεται με βάση τα βιώματά του και τον τρόπο που αυτά επηρεάζουν το άτομο. Επομένως, θα πρέπει να εξετάσουμε τα βιώματα συνδυαστικά προκειμένου να κατανοήσουμε την αλληλεπίδρασή τους με την πολιτική συμπεριφορά. Ειδικά για τους ανέργους, λοιπόν, το βίωμα της ανεργίας είναι απαραίτητο να μελετηθεί ως ένα κομμάτι της προσωπικής ιστορίας του ατόμου. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη τα μοντέλα μελέτης της πολιτικής

συμπεριφοράς προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τις ιδεολογικές προδιαθέσεις των πληροφορητών, τα χαρακτηριστικά εκείνα που τους εντάσσουν σε συγκεκριμένα ιδεολογικό-πολιτικά στεγανά. Ωστόσο, όπως διαφάνηκε από τις αφηγήσεις των πληροφορητών δεν είχαν όλοι συγκεκριμένες ιδεολογικό-πολιτικές σταθερές. Η θεωρία των Lipset & Rokkan για τις διαιρετικές τομές, δηλαδή εκείνους τους πολιτικούς συσχετισμούς και τις διαμάχες που ανέδειξαν διχοτομίες και άρα εναλλακτικές επιλογές σε πολιτικό επίπεδο, δεν ήταν άμεσα ορατοί στις βιογραφίες των πληροφορητών. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα δεν είναι πλέον ξεκάθαρες ή τουλάχιστον δεν εντοπίζονται διακριτά από τις αφηγήσεις των ανέργων. Σε ορισμένους πληροφορητές είναι έντονο και διακριτό το στοιχείο της ταξικής διαίρεσης· υπάρχει ξεκάθαρη επίκληση στην ταξική συνείδηση και καταγωγή κυρίως για τις περιπτώσεις βιομηχανικών εργατών και οικοδόμων. Ωστόσο, οι περιπτώσεις αυτές είναι ελάχιστες. Επομένως, το μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο έχει ισχυρή δυναμική και παρουσία στη 'χοάνη της αιτιότητας των ανέργων'.

Αντιθέτως, ισχυρή είναι η δυναμική του μικρο-κοινωνιολογικού μοντέλου, η οποία καθορίζει και τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η ανεργία. Το μικρο-κοινωνιολογικό μοντέλο εκλογικής συμπεριφοράς, καθιερώθηκε από τον Lazarsfeld και τους συνεργάτες του στο πανεπιστήμιο Columbia (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1968) και σύμφωνα με αυτό, οι εκλογείς ψηφίζουν ανάλογα με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους. Το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, ο τόπος κατοικίας, το θρήσκευμα και το εισόδημα αποτελούν παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς ενός ατόμου. Ωστόσο, η κανονικότητα στην επίδραση που ασκούσαν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά μπορούσε να σπάσει είτε εξ αιτίας διασταυρούμενων πιέσεων είτε υπό την επιρροή της προεκλογικής εκστρατείας (βραχυπρόθεσμα). Το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το κοινωνικό κεφάλαιο είναι καθοριστικοί παράγοντες, οι οποίοι σε συνδυασμό με τη χρονική διάρκεια της ανεργίας και τον τρόπο απώλειας της εργασίας αποδίδουν διακριτά χαρακτηριστικά στο βίωμα της ανεργίας. Τα τέσσερα πρώτα χαρακτηριστικά σχετίζονται με τον πρακτικό τρόπο του βιώματος της ανεργίας και της αναζήτησης εργασίας· όπως επιβεβαιώνεται και από τις στατιστικές μελέτες, οι γυναίκες είναι αρκετά πιο ευάλωτες στην ανεργία ενώ έχουν

και λιγότερες ευκαιρίες στην αγορά εργασίας λόγω των οικογενειακών βαρών που επωμίζονται. Αντιθέτως, ενώ οι άνδρες έχουν μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά εργασίας είναι πιο επώδυνη για αυτούς η απώλεια εργασίας καθώς συνήθως επωμίζονται με την οικονομική στήριξη ολόκληρης της οικογένειας. Η ηλικία διαφοροποιεί κυρίως τον τρόπο αναζήτησης εργασίας. Όπως είναι αναμενόμενο οι νεότεροι πληροφορητές δεν απογοητεύονται εύκολα και θέτουν προϋποθέσεις για το είδος της εργασίας που αναζητούν. Αυτό δε συμβαίνει για τους μεγαλύτερης ηλικίας πληροφορητές, οι οποίοι έχουν εκ των πραγμάτων μικρότερο μερίδιο στην αγορά εργασίας και λόγω των αυξημένων υποχρεώσεών τους έναντι της οικογένειας βιώνουν μεγαλύτερη ψυχολογική και οικονομική πίεση για την ανεύρεση εργασίας. Η ηλικία σε συνδυασμό με το εκπαιδευτικό επίπεδο παίζει ουσιαστικό ρόλο και στο είδος της εργασίας που αναζητά κανείς. Όσο πιο νέος είναι κανείς και όσο πιο αυξημένα τυπικά προσόντα έχει, τόσο πιο επιλεκτικός είναι κατά την αναζήτηση εργασίας ενώ αντίθετα όσο η ηλικία αυξάνεται η επιλεκτικότητα μειώνεται και η αναζήτηση γίνεται για λόγους επιβίωσης. Αντίστοιχα, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το κοινωνικό κεφάλαιο επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται και εξελίσσεται το βίωμα της ανεργίας. Όσο πιο ενδυναμωμένο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο τόσο πιο αδύναμο είναι το βίωμα της ανεργίας, γεγονός που ενισχύεται από το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο ενώ αντίθετα το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο σε συνδυασμό με το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αυξάνουν το βάρος του βιώματος και των αρνητικών συνεπειών της ανεργίας.

Το βίωμα της ανεργίας, εκτός από τα ανωτέρω χαρακτηριστικά, επηρεάζεται και από δύο βασικούς παράγοντες που σχετίζονται άμεσα με την ανεργία, τον τρόπο απώλειας της εργασίας και τη διάρκεια της ανεργίας, τα οποία σε συνδυασμό με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο διαμορφώνουν εν γένει την πολιτική συμπεριφορά, κυρίως επειδή στρέφουν τα βέλη αιτιότητας σε συγκεκριμένα άτομα, θεσμούς, πολιτικές. Αυτό που είναι αναμενόμενο, σε μια περίοδο γενικευμένης οικονομικής κρίσης, η οποία έχει οδηγήσει στην αύξηση του ποσοστού ανεργίας και στην πολιτική απαξίωση, είναι να υπάρχει μια γενικευμένη απόδοση ευθυνών προς το πολιτικό σύστημα, ωστόσο, αυτό δε συμβαίνει σε ένα πρώτο επίπεδο. Ο τρόπος

απώλειας εργασίας αφήνει εμφανή σημάδια κυρίως κατά το πρώτο χρονικό διάστημα της ανεργίας, όταν ακόμη ο άνεργος προσπαθεί να αιτιολογήσει την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει. Αρχικά, όταν η απώλεια εργασίας προκαλείται από απόλυση, οι ευθύνες αποδίδονται συνήθως στον εργοδότη, στην κακή σχέση που υπήρχε με τους εργαζόμενους, στην αδυναμία του να αναγνωρίσει την προσφορά τους στην επιχείρηση. Ευθύνες βαραίνουν επίσης τον εργοδότη όταν η επιχείρηση κλείνει ή πτωχεύει, καθώς θεωρείται υπεύθυνος για την ελλιπή διαχείριση ή κακοδιαχείριση η οποία οδήγησε την επιχείρηση σε πτώχευση. Σε ελάχιστες περιπτώσεις αναλαμβάνουν την ευθύνη για την απόλυση οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, δηλαδή, αναγνωρίζοντας ότι δεν είχαν πολλά να προσφέρουν στην επιχείρηση ή έκαναν ορισμένα λάθη και παραλείψεις, τα οποία οδήγησαν στην απόλυσή τους. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, η απόδοση ευθύνης προς τον εργοδότη λειτουργεί –αθέλητα– ως ανάχωμα προστασίας προς το πολιτικό σύστημα. Οι ευθύνες είναι άμεσες, ορατές και βαραίνουν τα πρόσωπα τα οποία είχαν το βάρος της διαχείρισης. Ωστόσο, καθώς το χρονικό διάστημα εκτός εργασίας αυξάνεται και οι ελπίδες για ανεύρεση εργασίας εξανεμίζονται, η απόδοση ευθύνης γίνεται πιο διάχυτη και γενικευμένη. Πλέον, δεν ευθύνεται μόνο ο εργοδότης για την απόλυση ή το κλείσιμο της επιχείρησης αλλά ολόκληρο το πολιτικό σύστημα, το οποίο δεν είναι σε θέση να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας ή να διατηρήσει τις υπάρχουσες. Ακόμη, η ευθύνη βαραίνει το πολιτικό σύστημα και κυρίως τα κόμματα που είχαν την ευθύνη της διακυβέρνησης, όταν το ίδιο το κράτος ήταν ο εργοδότης ή με συγκεκριμένες παρεμβάσεις μπορούσε να κρίνει το μέλλον μιας ιδιωτικής επιχείρησης. Συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις συμβασιούχων εργαζομένων του δημοσίου οι οποίοι είτε απολύονται (για παράδειγμα η περίπτωση της ΕΡΤ) είτε λήγει η σύμβασή τους, ο άμεσος στόχος είναι η κυβέρνηση και οι χειρισμοί της προκειμένου να αιτιολογηθεί η απώλεια της θέσης εργασίας τους. Αντίστοιχα, στις περιπτώσεις επιχειρήσεων υπό διαδικασία πτώχευσης, οι οποίες εξαρτώνται από την εγγυοδοσία του δημοσίου προκειμένου να δανειοδοτηθούν από τις τράπεζες και να συνεχίσουν τη λειτουργία τους (βλ. περίπτωση εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας), η αδυναμία ή απροθυμία των κυβερνητικών μηχανισμών να ανταποκριθούν στο αίτημα της επιχείρησης, το οποίο γίνεται και αίτημα των εργαζομένων της, καθιστά την κυβέρνηση τον άμεσο στόχο

τους. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, βέβαια, υπάρχει μια διαβάθμιση ως προς τον τύπο και το εύρος των ευθυνών που αποδίδονται στο πολιτικό σύστημα, τα κόμματα και τους πολιτικούς.

Η διαφοροποίηση έγκειται στο ειδικό φίλτρο από το οποίο διαπερνούν οι πολιτικές αντιλήψεις εν γένει. Αυτό ακριβώς είναι και το βασικό σημείο του κοινωνικό-ψυχολογικού μοντέλου των ερευνητών του πανεπιστημίου του Michigan (Campbell et al., 1960), οι οποίοι διερεύνησαν τους παράγοντες σταθερότητας και αντίστοιχα διαφοροποίησης της πολιτικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τον Campbell και τους συνεργάτες του, η σταθερή εκλογική συμπεριφορά οφείλεται στο συναισθηματικό δεσμό του ψηφοφόρου με το κόμμα του. Η γενεσιουργός αιτία αυτού του συναισθηματικού δεσμού είναι η επιρροή που δέχεται το άτομο στα νεανικά του χρόνια από το κοινωνικό του περιβάλλον (και πρωτίστως από την οικογένεια), δημιουργώντας έτσι την ταύτισή του με κάποιο κόμμα. Σημαντικό συμπέρασμα της ερευνητικής δουλειάς του πανεπιστημίου Michigan είναι ότι η κομματική ταύτιση επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές αντιλήψεις των ψηφοφόρων μέσω μιας «αντιληπτικής οθόνης», η οποία κατευθύνει τον τρόπο με τον οποίο οι εκλογείς αξιολογούν τις πολιτικές των κομμάτων (Campbell et al., 1960: 133). Επομένως, για τον κομματικά ταυτισμένο ψηφοφόρο, η υποκειμενική του οπτική φιλτράρεται μέσω των ιδεολογικών και κομματικών του πιστεύω και οι πολιτικές του στάσεις και αντιλήψεις υπαγορεύονται από την κομματική του υποταγή. Στην περίπτωση των πληροφορητών η απόδοση ευθυνών φιλτράρεται από την κομματική ταύτιση, δηλαδή, πληροφορητές οι οποίοι είναι ταυτισμένοι με συγκεκριμένο κόμμα δεν κατηγορούν ευθέως το κόμμα το οποίο στήριζαν αλλά διαχέουν την ευθύνη σε ολόκληρο το πολιτικό σύστημα. Αυτό ωστόσο δεν αποτελεί πάγια τακτική. Η κομματική ταύτιση χαλαρώνει όσο το χρονικό διάστημα εκτός εργασίας αυξάνεται και όσο η οικονομική και ψυχολογική κατάσταση του ανέργου χειροτερεύει. Η χαλάρωση των κομματικών ταυτίσεων έχει παρατηρηθεί σε αρκετές έρευνες τα τελευταία χρόνια (βλ. ενδεικτικά Dalton 2000β· Weßels et al. 2014) και είναι κάτι που επιβεβαιώνεται στις ειδικές συνθήκες που βιώνουν οι άνεργοι πληροφορητές μας. Η οικονομική εξαθλίωση και η ψυχολογική εξασθένηση εξανεμίζουν κάθε

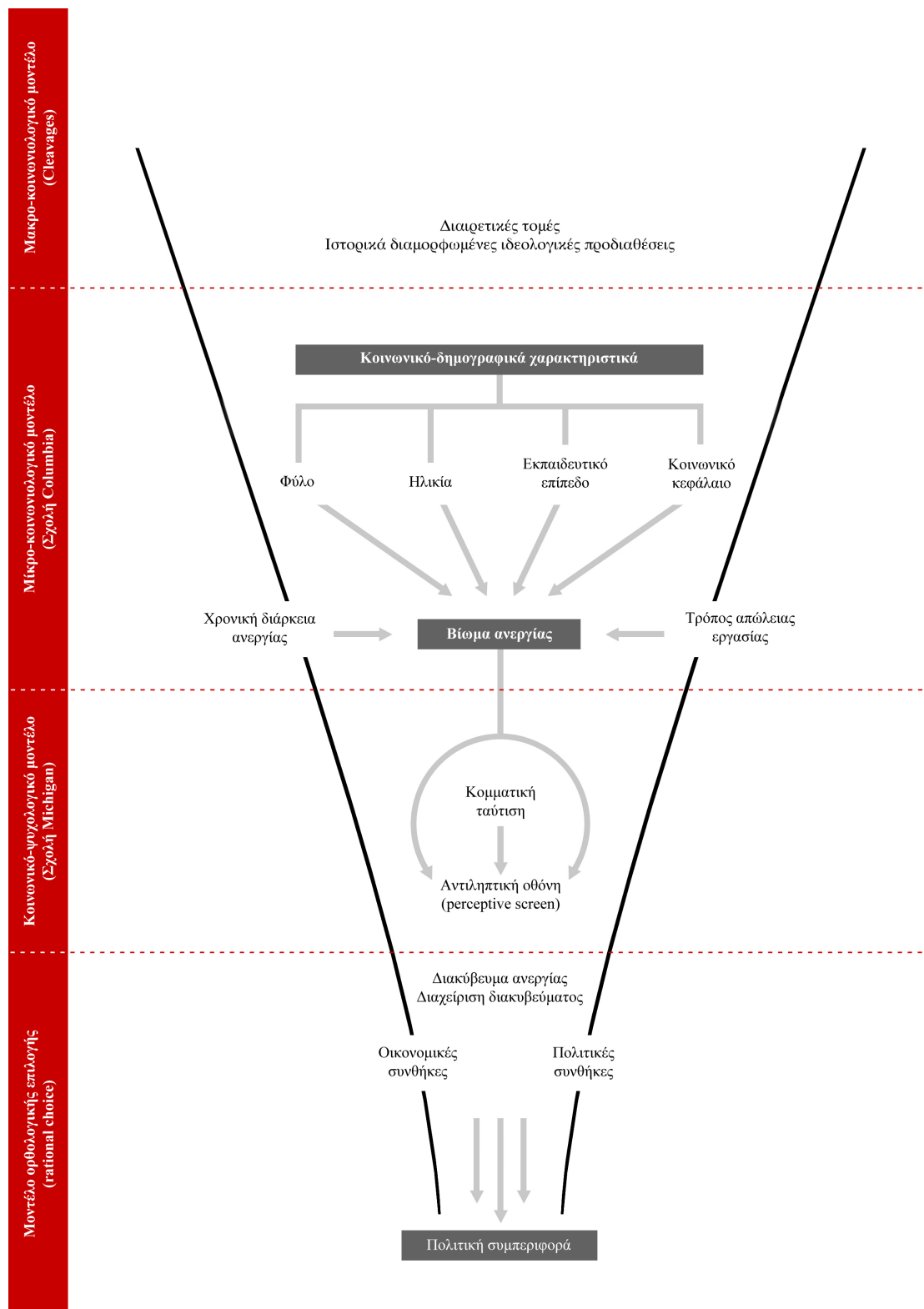
ελπίδα επανεισόδου στην αγορά εργασίας και αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν στη χαλάρωση της κομματικής τους ταύτισης.

Η χαλάρωση της κομματικής ταύτισης αποδίδεται σε βραχυπρόθεσμους παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτές στις μετατοπίσεις ψηφοφόρων. Αυτοί είτε επιδρούν στο διάστημα λίγο πριν από τις εκλογές, κατά το οποίο ο ψηφοφόρος επηρεάζεται ευκολότερα, είτε η επίδρασή τους θα είναι πρόσκαιρη, δηλαδή σε μία εκλογική αναμέτρηση ή σε βάθος μερικών ετών και μετά θα αναχαιτιστεί (Norris & Evans, 1999). Στους βραχυπρόθεσμους παράγοντες εντάσσεται το ορθολογικό πλαίσιο με τα μοντέλα της οικονομικής ψήφου και η θεματική ψήφος. Το βασικό επιχείρημα των μελετών οικονομικής ψήφου είναι η επιβράβευση ή τιμωρία των κομμάτων με βάση τη διαχείριση της οικονομίας. Επιβράβευση με ψήφο στις εκλογές αν η κυβέρνηση σημείωσε θετική επίδοση στην οικονομία, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις των ψηφοφόρων και τιμωρία στις εκλογές, καταψηφίζοντας την κυβέρνηση εάν από την αξιολόγηση δεν προέκυψαν θετικές κρίσεις. Εξίσου σημαντικός παράγοντας είναι τα διακυβεύματα ή αυτό που στη βιβλιογραφία αποκαλείται θεματική ψήφος. Αυτό το μοντέλο προέκυψε ως κριτική στο ορθολογικό πλαίσιο και αποδίδει στα σημαντικά κατά την προεκλογική περίοδο διακυβεύματα, καθοριστικό ρόλο, καθώς μπορούν να επηρεάσουν άμεσα την πολιτική συμπεριφορά. Τα διακυβεύματα διακρίνονται σε ζητήματα θέσης, για τα οποία τα κόμματα έχουν διαφορετικές πολιτικές προτάσεις και τα ζητήματα ικανότητας, για τα οποία υπάρχει ευρεία συναίνεση για την ανάγκη επίλυσής τους, επομένως τα πρόσωπα των ηγετών των κομμάτων θα είναι καθοριστικά για την επιλογή των ψηφοφόρων.

Από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας προκύπτει η σημασία των παραπάνω μοντέλων στη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς. Η ανεργία εν προκειμένω αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα διακυβεύματα, όχι μόνο των ανέργων αλλά και των οικογενειών τους και φυσικά του εργατικού δυναμικού καθώς καθένας μπορεί να βρεθεί εκτός εργασίας ανά πάσα στιγμή. Επομένως, είναι ένα ζήτημα για το οποίο κρίνονται τα κόμματα και η πολιτικές τους. Αυτό που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι ακόμα και όταν ένα διακύβευμα είναι και προσωπικό πρόβλημα ή βίωμα δε σημαίνει ότι θα αποτελέσει απαραίτητα και κριτήριο ψήφου για το άτομο που το

βιώνει ή δεν θα επηρεάσει την πολιτική του συμπεριφορά εν γένει. Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, το βίωμα της ανεργίας δε συγκροτεί πάντοτε μία ταυτότητα και ο άνεργος δε συμπεριφέρεται μόνο έχοντας την ιδιότητα του ανέργου. Φυσικά, ως πολίτης θα κρίνει τα κόμματα και τις πολιτικές τους αλλά δεν θα έχει ως βασικό κριτήριο την αντιμετώπιση της ανεργίας. Για αυτό υπάρχουν δύο εξηγήσεις, αφενός η αντιμετώπιση της ανεργίας είναι αρκετά πολύπλοκο οικονομικό ζήτημα και η λύση του απαιτεί συνδυασμό παραγόντων που δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τις κυβερνητικές πολιτικές και αφετέρου η αντιμετώπιση της ανεργίας δεν είναι δυνατό να αποτελεί το αποκλειστικό κριτήριο ψήφου και πολιτικής συμπεριφοράς. Μπορεί να επηρεάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της συμπεριφορά, όπως η διάθεση για πολιτική κινητοποίηση, ωστόσο δεν αποτελεί το μοναδικό κριτήριο.

Γράφημα 38. Χοάνη της αιτιότητας της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων

Επομένως, το πρώτο βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση των δεδομένων και απαντά στο αρχικό ερώτημα για τη σύνδεση του βιώματος της ανεργίας με την πολιτική συμπεριφορά, είναι ότι το βίωμα της ανεργίας είναι ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν την προσωπικότητα του ανθρώπου και το οποίο σε συνδυασμό με άλλους μακροπρόθεσμους ή βραχυπρόθεσμους παράγοντες συνθέτουν την πολιτική προσωπικότητα και διαμορφώνουν την πολιτική συμπεριφορά. Το επόμενο βασικό ερώτημα είναι η ταυτοποίηση των όψεων της πολιτικής συμπεριφοράς και ο τρόπος που συνδέονται με το βίωμα της ανεργίας. Σε αυτό το ερώτημα απαντήσεις δίνουν οι προσωπικές ιστορίες των πληροφορητών και ιδιαίτερα οι αντιλήψεις τους για την πολιτική, το πολιτικό σύστημα και εν τέλει η πολιτική τους συμπεριφορά.

Από αυτές τις αφηγήσεις προέκυψε ένα πλαίσιο κωδικοποίησης το οποίο αποτυπώνεται στο Γράφημα 39. Από αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά ο διαχωρισμός που γίνεται μεταξύ αντιλήψεων, συναισθημάτων και συμπεριφοράς· η συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα των πολιτικών αντιλήψεων και συναισθημάτων, τα οποία επηρεάζονται άμεσα από το πρόσκαιρο πολιτικό πλαίσιο. Σε ένα γενικευμένο κλίμα οικονομικής και πολιτικής κρίσης παρατηρούνται συναισθήματα γενικευμένου κυνισμού και της αναποτελεσματικότητας, ενώ η δεινή οικονομική κατάσταση επηρεάζει και την ένταση αυτών των συναισθημάτων. Αν συνδυάσουμε αυτό το αίσθημα της γενικευμένης απαξίωσης με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πληροφορητή και του τρόπου με τον οποίο βιώνει την ανεργία θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά συνδυάζονται με πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορά. Άνδρες μέσης ηλικίας, υπεύθυνοι για τη συντήρηση του νοικοκυριού, που αδυνατούν να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας, εκφράζουν πιο ακραίες θέσεις· ο πολιτικός κυνισμός γίνεται διάχυτος και οδηγεί σε τάσεις εξόδου από το πολιτικό σύστημα είτε με τη μορφή της αποχής από κάθε πολιτική διεργασία είτε με την επιλογή ακραίων και αντισυστημικών θέσεων ή κομμάτων που εκφράζουν τέτοιες θέσεις. Αυτό που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι η έκφραση τέτοιων αντιλήψεων δε συνεπάγεται άμεσα και εκδήλωση συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, για να ανέβει κανείς το «σκαλοπάτι» ριζοσπαστικών ή ακραίων συμπεριφορών θα πρέπει να είναι αποφασισμένος και η εξήγηση για τέτοιου

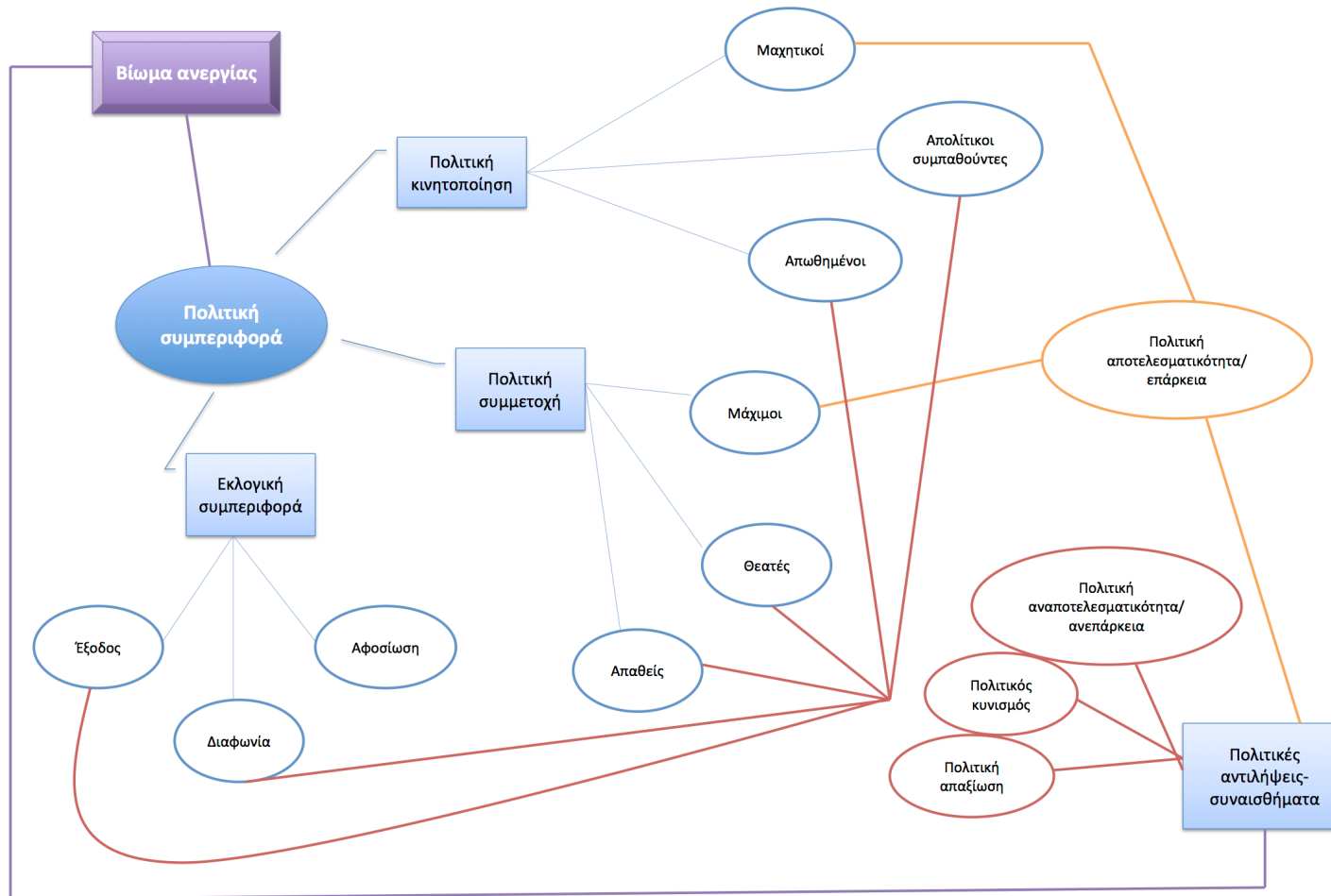
είδους συμπεριφορές δεν εξαντλείται στην πολιτική ανάλυση. Θα πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι η ριζοσπαστικοποίηση και ακρότητα των αντιλήψεων και συμπεριφορών διαφέρει ως προς το πλαίσιο και το αίτημα που τις περιβάλλει. Στο επίπεδο των αντιλήψεων και σύμφωνα με τον ορισμό του Calhoun (2012) για το ριζοσπαστισμό, δεν υπάρχει κάποιο εκ θεμελίων διαφορετικό αίτημα το οποίο να επικαλούνται και να υπερασπίζονται όσοι εκφράζουν αντιλήψεις πλήρους απαξίωσης και απόρριψης του πολιτικού συστήματος. Στο επίπεδο της συμπεριφοράς, η ριζοσπαστικοποίησή τους έγκειται στον τρόπο και τα μέσα με τα οποία διεκδικούν το εκάστοτε αίτημα, το οποίο δεν επικαλείται κάποια θεμελιωτική αλλαγή αλλά αντίδραση σε αυτά που συμβαίνουν τώρα. Επομένως, η ριζοσπαστικοποίηση μπορεί να αποδοθεί απλά και με τον όρο της αντιδραστικής μαχητικότητας (για τις διαφορετικές εκφάνσεις του ριζοσπαστισμού και τον τρόπο με τον οποίο εντοπίζονται στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης βλ. Καπέλου & Κατσανίδου 2015).

Στο επίπεδο της συμπεριφοράς εντοπίζονται συγκεκριμένες διαβαθμίσεις. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται έχει δύο κατευθύνσεις, είτε της απάθειας είτε της αυξημένης συμμετοχής, ενώ οι περιπτώσεις ριζοσπαστισμού εντοπίζονται κυρίες στην επιλογή της εξόδου από το πολιτικό σύστημα είτε μέσω ακραίων κομματικών προτιμήσεων είτε μέσω της πλήρους απαξίωσης και κατά συνέπεια αποχής από ό,τι έχει σχέση με πολιτική στάση. Καθοριστικοί παράγοντες για την επιλογής της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης είναι ο βαθμός της πολιτικής απαξίωσης, του κυνισμού και της εσωτερικής αποτελεσματικότητας αλλά και της κομματικής ταύτισης· όσο πιο αποτελεσματικός αισθάνεται κανείς και όσο λιγότερο κυνικός είναι, τόσο πιο πιθανό είναι να έχει αυξημένη πολιτική συμμετοχή, η οποία ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την αφοσίωση του ανέργου σε ένα κόμμα και τη διάθεσή του να βοηθήσει με την κινητοποίησή του τόσο το κόμμα του όσο και το κοινωνικό σύνολο.¹¹⁰ Η ένταση αυτών των αντιλήψεων εξαρτάται και από την ίδια την προσωπικότητα του πληροφορητή και των κοινωνικών χαρακτηριστικών που τη

¹¹⁰ Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο στο σχήμα του Hirschman (2002: 116-117) η αφοσίωση ενεργοποιεί τη διαφωνία. Ο ισχυρός δεσμός ενός πολίτη με ένα κόμμα ή μια οργάνωση μπορεί να τον κινητοποιήσει ώστε με τις ενέργειές του να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του και να υποδείξει στο κόμμα του τις λανθασμένες πολιτικές επιλογές του.

διαμορφώνουν. Ενώ σημαντικό συστατικό αποτελούν οι κομματικές και ιδεολογικές δεσμεύσεις. Δηλαδή, η ενεργός ενασχόληση των πληροφορητών με την πολιτική, είτε μέσω της συμμετοχής τους σε συνδικάτα είτε μέσω της συμμετοχής τους σε κόμματα, τους προστατεύει από ακραίες αντιλήψεις και συμπεριφορές. Αντιθέτως, για εκείνους τους πληροφορητές οι οποίοι είχαν πιο χαλαρή σχέση με την πολιτική είναι πιο εύκολο να αποδεσμευτούν σε μια περίοδο που σχεδόν το «επιβάλλει».

Γράφημα 39. Κωδικοποίηση πολιτικής συμπεριφοράς και αντιλήψεων

Επομένως, παρόλο που η παρούσα έρευνα είχε ένα διερευνητικό χαρακτήρα μπορέσαμε να εντοπίσουμε όχι μόνο τις βασικές όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της ανεργίας συνδέεται με την πολιτική συμπεριφορά. Απαντώντας στο δεύτερο βασικό ερευνητικό ερώτημα παρατηρούμε ότι όσο το βίωμα της ανεργίας δυσχεραίνει την οικονομική και ψυχολογική κατάσταση του ανέργου, τόσο αυξάνει τις τάσεις εξόδου του ανέργου από το πολιτικό σύστημα. Οι κομματικές ταυτίσεις και ιδεολογικές προσδέσεις χαλαρώνουν σε άστατες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και δημιουργούν τις προϋποθέσεις απαξίωσης του πολιτικού συστήματος, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν και ένα ανάχωμα σε ακραίες συμπεριφορές. Αυτή είναι μία γενική τάση που δεν διαφοροποιείται μεταξύ των διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών, ωστόσο όταν σε αυτή την «πληγή» προστίθεται η «προσβολή» της ανεργίας, για να χρησιμοποιήσουμε αντίστροφα τους όρους των Schlozman & Verba, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις όχι μόνο απαξίωσης αλλά και αποσταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος. Το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι υπάρχουν αναχώματα σε τέτοιες τάσεις και με την παρούσα έρευνα ευελπιστούμε να τα κάνουμε πιο ορατά. Οι τάσεις αποστασιοποίησης και εξόδου από το πολιτικό σύστημα μπορούν να αποτραπούν με την όσο το δυνατό καλύτερη ενημέρωση των πολιτών για τις δυνατότητες που έχει το πολιτικό σύστημα για την προστασία των ίδιων των πολιτών αλλά και του πολιτεύματος. Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι σημαντικό εύρημα της παρούσας έρευνας είναι ότι ακόμη και σε συνθήκες έντονου πολιτικού προβληματισμού και οικονομικής κρίσης δεν μπορούμε να εντοπίσουμε εύκολα τη σύνδεση μεταξύ ανεργίας και πολιτικής συμπεριφοράς. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει ο κάθε άνεργος να συμπεριφέρεται με αυτή την ταυτότητα αλλά αυτό δεν αναδεικνύεται ευθέως. Όπως είδαμε η ανεργία αντιμετωπίζεται ως ένα προσωπικό βίωμα και μια προσωρινή κατάσταση· η αποκοπή από το εργασιακό περιβάλλον και τις οργανωμένες εκπροσωπήσεις του, σε συνδυασμό με το αίσθημα προσωρινότητας του συγκεκριμένου βιώματος, δεν δημιουργούν επαρκείς προϋποθέσεις συλλογικής δράσης και κινητοποίησης των ανέργων. Μάλιστα, όσο ο χρόνος της ανεργίας αυξάνεται τόσο πιο πιθανό καθίσταται το γεγονός να υπάρχει αποδοχή, συνήθεια και τελικά καταβύθιση σε αυτή την κατάσταση, αλλά σε

συνθήκες έντονης οικονομική και πολιτικής διαταραχής είναι δύσκολα εντοπίσιμο· το οικονομικό και βιοτικό επίπεδο των ανέργων δε διαφέρει πολύ από αυτό των εργαζομένων λόγω των χαμηλών αμοιβών και της υποαπασχόλησης ενώ η πολιτική αστάθεια επηρεάζει ευρύτερα το κοινωνικό σύνολο και όχι επιμέρους κοινωνικές ή επαγγελματικές ομάδες.

Εν κατακλείδι, το «αίνιγμα» της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων δεν απαντήθηκε μεν καθ' ολοκληρία, αλλά προστέθηκε άλλη μία οπτική στις γνώσεις μας για το πεδίο. Η ποιοτική έρευνα, συνδυασμένη με εργαλεία της ποσοτικής ανάλυσης που προηγήθηκαν, επιβεβαίωσε ότι όντως δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη κατεύθυνση στην πολιτική συμπεριφορά των ανέργων. Ωστόσο, από τις αφηγηματικού τύπου συνεντεύξεις έγινε σαφές ότι ένα μείγμα που συντίθεται από τη διάσταση του χρόνου (μακρά διάρκεια ανεργίας), εκείνη της ατομικής επάρκειας (αίσθηση αποξένωσης από το πολιτικό σύστημα και περιορισμένης ατομικής αποτελεσματικότητας), καθώς και της αδιαφοροποίητης απόδοσης πολιτικής ευθύνης για την κατάσταση της ανεργίας (διάσταση πολιτικού κυνισμού) δημιουργεί ένα ευνοϊκό υπόβαθρο για την ριζοσπαστικοποίηση και την πολιτική κινητοποίηση των ανέργων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Aalberg, T. & Jenssen, A.T. (2007). Do Television Debates in Multiparty Systems affect Viewers? A Quasi- experimental Study with First-time Voters. *Scandinavian Political Studies* 30(1): 115–135.
- Abedi, A. (2004). *Anti-political Establishment Parties. A Comparative Analysis*. London,: Routledge.
- Abraham, K.G. & Katz, L.F. (1987). *Cyclical Unemployment: Sectoral Shifts or Aggregate Disturbances?* (Working Paper No. 1410). National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w1410>
- Abramson, P.R. (1976). Generational Change and the Decline of Party Identification in America: 1952-1974. *The American Political Science Review* 70(2): 469–478.
- Abramson, P.R. (1979). Developing Party Identification: A Further Examination of Life-Cycle, Generational, and Period Effects. *American Journal of Political Science* 23(1): 78–96.
- Abramson, P.R. & Finifter, A.W. (1981). On the meaning of political trust: New evidence from items introduced in 1978. *American Journal of Political Science* 25(2): 297–307.
- Adam, B., Beck, U. & Van Loon, J. (2000). *The risk society and beyond: critical issues for social theory*. London , Thousand Oaks, California: Sage.
- Ajzen, I. & Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological bulletin* 84(5): 888.
- Alder, C. (1986). 'Unemployed Women Have Got It Heaps Worse': Exploring the Implications of Female Youth Unemployment. *Australian & New Zealand Journal of Criminology* 19(4): 210–224.
- Alesina, A. (1987). Macroeconomic Policy in a Two-Party System as a Repeated Game. *The Quarterly Journal of Economics* 102(3): 651–678.
- Alesina, A. (1989). Politics and Business Cycles in Industrial Democracies. *Economic Policy* 4(8): 55–98.
- Alesina, A. (1991). Evaluating Rational Partisan Business Cycle Theory: A Response*. *Economics & Politics* 3(1): 63–71.
- Alesina, A. & Roubini, N. (1992). Political Cycles in OECD Economies. *The Review of Economic Studies* 59(4): 663–688.

- Almond, G.A. & Verba, S. (1989). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Newbury Park, CA: Sage.
- Alt, J.E. (1985). Political Parties, World Demand, and Unemployment: Domestic and International Sources of Economic Activity. *American Political Science Review* 79(04): 1016–1040.
- Alvarez, R.M., Garrett, G. & Lange, P. (1991). Government Partisanship, Labor Organization, and Macroeconomic Performance. *American Political Science Review* 85(02): 539–556.
- Anderson, C.J. (1995). *Blaming the Government: Citizens and the Economy in Five European Democracies*. New York and London: M.E. Sharpe.
- Anderson, C.J. (2000). Economic voting and political context: a comparative perspective. *Electoral Studies* 19(2): 151–170.
- Anderson, C.J. (2001). Desperate Times Call for Desperate Measures? Unemployment and Voter Behavior in Comparative Perspective. In *Unemployment in the New Europe*. New York,: Cambridge University Press.
- Anderson, C.J. (2007). The End of Economic Voting? Contingency Dilemmas and the Limits of Democratic Accountability. *Annual Review of Political Science* 10(1): 271–296.
- Anderson, C.J., Mendes, S.M. & Tverdova, Y.V. (2004). Endogenous economic voting: evidence from the 1997 British election. *Electoral Studies* 23(4): 683–708.
- Anderson, L.R. & Fishbein, M. (1965). Prediction of attitude from the number, strength, and evaluative aspect of beliefs about the attitude object: A comparison of summation and congruity theories. *Journal of Personality and Social Psychology* 2(3): 437–443.
- Anderson, N. (1923). *The hobo: The sociology of the homeless man*. Chicago: Chicago University Press.
- Arzheimer, K. & Carter, E. (2006). Political opportunity structures and right-wing extremist party success. *European Journal of Political Research* 45(3): 419–443.
- Babbie, E. (2010). *The Practice of Social Research*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Baglioni, S., Baumgarten, B., Chabanet, D. & Lahusen, C. (2008). Transcending marginalization: The mobilization of the unemployed in France, Germany, and Italy in a comparative perspective. *Mobilization: An International Quarterly* 13(3): 323–335.
- Baglioni, S., Colloca, P. & Theiss, M. (2015). Political Participation of Unemployed Youth: The Moderator Effect of Associational Membership. *Partecipazione &*

Conflitto 8(3): 770–787.

- Bakke, W.E. (1933). *The Unemployed Man. A Social Study*. London,: Nisbet & Co Ltd.
- Bakke, W.E. (1940). *The Unemployed Worker. Citizens Without Work*. New Haven: Yale University Press.
- Balch, G.I. (1974). Multiple Indicators in Survey Research: The Concept 'Sense of Political Efficacy'. *Political Methodology* 1(2): 1–43.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social-Cognitive View*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Banks, M.H. & Ullah, P. (1987). Political attitudes and voting among unemployed and employed youth. *Journal of Adolescence* 10(2): 201–216.
- Barber, J.D. (1969). *Citizen Politics: An Introduction to Political Behavior*. Markham Publishing Company.
- Barrault-Stella, L. & Berjaud, C. (2015). Political practices from the sidelines: A qualitative approach to political ambivalence in contemporary working-class youth in France. *French Politics* 13(3): 221–240.
- Bartels, L.M. (2010). The Study of Electoral Behavior. In J. E. Leighley (ed.), *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartels, L.M. (2012). Elections in hard times. *Public Policy Research* 19(1): 44–50.
- Bartels, L.M. (2013). Ideology and Retrospection in Electoral Responses to the Great Recession. *Center for the Study of Democratic Institutions Working Paper*(4).
- Bartolini, S. & Mair, P. (2007). *Identity, competition, and electoral availability: the stabilisation of European electorates, 1885–1985* (2nd ed.). Colchester: ECPR Press.
- Baum, W.M. (2005). *Understanding behaviorism: Behavior, culture, and evolution*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Baxandall, P. (2001). When is unemployment politically important? Explaining differences in political salience across European countries. *West European Politics* 24(1): 75–98.
- Bay, C. (1965). Politics and Pseudopolitics: A Critical Evaluation of Some Behavioral Literature. *The American Political Science Review* 59(1): 39–51.
- Beck, U. (2006). Risk society revisited. Theory, Politics and Research Programmes. In J. F. Cosgrave (ed.), *The Sociology of Risk and Gambling Reader*. New York: Routledge.

- Belanger, E. & Kees, A. (2006). Explaining the Rise of the LPF: Issues, Discontent, and the 2002 Dutch Election. *Acta Politica* 41(1): 4–20.
- Belknap, G. & Campbell, A. (1951). Political Party Identification and Attitudes Toward Foreign Policy. *The Public Opinion Quarterly* 15(4): 601–623.
- Bellucci, P. (2006). Tracing the cognitive and affective roots of ‘party competence’: Italy and Britain, 2001. *Electoral Studies* 25(3): 548–569.
- Bengtson, V.L. (1975). Generation and family effects in value socialization. *American Sociological Review* 40(3): 358–371.
- Bennett, L. (1981). Perception and Cognition. In S. L. Long (ed.), *The Handbook of Political Behavior* (Vol. 1). New York: Plenum Press.
- Benney, M. & Geiss, P. (1950). Social Class and Politics in Greenwich. *The British Journal of Sociology* 1(4): 310–327.
- Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*. Glencoe: Free Press.
- Berelson, B., Lazarsfeld, P. & McPhee, W.N. (1954). *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berg, B.L. (2001). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Boston: Allyn and Bacon.
- Berg, G.J. van den. (1990). Search Behaviour, Transitions to Non-participation and the Duration of Unemployment. *The Economic Journal* 100(402): 842–865.
- Bermeo, N. & Bartels, L. (eds.). (2013). *Mass Politics in Tough Times: Opinions, Votes and Protest in the Great Recession*. New York: Oxford University Press.
- Bértoa, F.C. (2014). Party systems and cleavage structures revisited: A sociological explanation of party system institutionalization in East Central Europe. *Party Politics* 20(1): 16–36.
- Beveridge, W. (1909). *Unemployment: A Problem of Industry*. London: Longmans, Green and Company.
- Beveridge, W. (1923). Population and unemployment. *The Economic Journal* 33(132): 447–475.
- Beveridge, W. (1936). An analysis of unemployment. *Economica* 3(12): 357–386.
- Beveridge, W. (1944). *Full employment in a free society*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Beveridge, W. (1976). *Causes and cures of unemployment*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

- Beverly, J. (2000). Testimonio, Subalternity, and Narrative Authority. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE.
- Biendarra, A.S. (2012). *Germans Going Global, Contemporary Literature and Cultural Globalization*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Billiet, J.B. (1995). Church Involvement, Ethnocentrism and Voting for a Radical Right-wing Party: Behavioral Outcomes of Equal Attitudinal Dispositions. *Sociology of Religion* 56(3): 303–326.
- Blais, A. (2006). What affects voter turnout? *Annual Review of Political Science* 9: 111–125.
- Blanchard, O. & Katz, L.F. (1996). *What we know and do not know about the natural rate of unemployment*. National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w5822>
- Blaug, M. (ed.). (1991). *Pioneers in economics, vol 12, A. Smith*. Aldershot: Elgar.
- Borum, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security* 4(4): 7–36.
- Breckenridge, J. (2009). Demystifying Theoretical Sampling in Grounded Theory Research. *The Grounded Theory Review* 8(2): 112–126.
- Brinkmann, S., Jacobsen, M.H. & Kristiansen, S. (2014). Historical Overview of Qualitative Research in the Social Sciences. In P. Leavy (ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. New York: Oxford University Press.
- Brown, C. (1982). The Nazi Vote: A National Ecological Study. *The American Political Science Review* 76(2): 285–302.
- Browne, K. (2005). Snowball sampling: using social networks to research non-heterosexual women. *International Journal of Social Research Methodology* 8(1): 47–60.
- Brunt, P.A. (1971). *Italian Manpower*. Oxford: Clarendon Press.
- Bryant, A. & Leavy, P. (2014). The Grounded Theory Method. In *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. New York: Oxford University Press.
- Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done? *Qualitative research* 6(1): 97–113.
- Budge, I. & Farlie, D. (1977). *Voting and Party Competition*. London and New York: John Wiley & Sons.
- Bulmer, M. (1982). *Social Research Ethics*. New York: Holmes & Meier Pub.

- Burgess, R.G. (1984). *In the Field: An Introduction to Field Research*. London: Allen & Unwin.
- Burnett, J. (1994). *Idle hands: The experience of unemployment, 1790-1990*. London and New York: Routledge.
- Burns, N. (2006). *The Michigan, then National, then American National Election Studies*. Ann Arbor: Institute for Social Research.
- Butler, D. & Stokes, D.E. (1969). *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*. New York: St. Martin's Press.
- Calhoun, C. (2012). *The Roots of Radicalism: Tradition, the Public Sphere, and Early Nineteenth-Century Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cameron, D.R. (1974). Toward a Theory of Political Mobilization. *The Journal of Politics* 36(1): 138–171.
- Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E. & Stokes, D.E. (1960). *The American Voter*. Chicago: University of Chicago Press.
- Campbell, A., Gurin, G. & Miller, W.E. (1953). Political Issues and the Vote: November, 1952. *The American Political Science Review* 47(2): 359–385.
- Campbell, A., Gurin, G. & Miller, W.E. (1954). *The voter decides* (Vol. xiii). Oxford, England: Row, Peterson, and Co.
- Campbell, A. & Kahn, R.L. (1952). *The People Elect a President*. Ann Arbor: Institute for Social Research.
- Campbell, D.T. (1963). Social Attitudes and Other Acquired Behavioral Dispositions. In S. Koch (ed.), *Psychology: A study of a science. Study II. Empirical substructure and relations with other sciences. Volume 6. Investigations of man as socius: Their place in psychology and the social sciences*. New York, NY, US: McGraw-Hill.
- Campbell, D.T. & Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin* 56(2): 81–105.
- Cappella, J.N. & Jamieson, K.H. (1997). *Spiral of cynicism: The press and the public Good*. New York: Oxford University Press.
- Carr, E.G. (1993). Behavior analysis is not ultimately about behavior. *The Behavior Analyst* 16(1): 47–49.
- Cartledge, P., Cohen, E.E. & Foxhall, L. (2005). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece*. London and New York: Routledge.
- Cassel, C.A. (1993). A Test of Converse's Theory of Party Support. *The Journal of Politics* 55(3): 664–681.

- Chabanet, D. & Faniel, J. (eds.). (2012). *The Mobilization of the Unemployed in Europe: From Acquiescence to Protest?* Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London ; Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications Ltd.
- Chase, S. (2005). Narrative inquiry: Multiple lenses, approaches, voices. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The SAGE handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: SAGE.
- Childers, T. (1983). *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel, Hill: The University of North Carolina Press.
- Cho, J. & Trent, A. (2006). Validity in qualitative research revisited. *Qualitative Research* 6(3): 319–340.
- Cho, J., Trent, A. & Leavy, P. (2014). Evaluating Qualitative Research. In *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. New York: Oxford University Press.
- Citrin, J. (1974). Comment: the political relevance of trust in government. *American Political Science Review* 68(3): 973–988.
- Cladin, D.J. & Connelly, F.M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco: Jossey-Bass publishers.
- Clark, A.W. (1985). The Effects of Unemployment on Political Attitude. *Journal of Sociology* 21(1): 100–108.
- Clarke, H.D., Sanders, D., Stewart, M. & Whiteley, P. (2004). *Political Choice in Britain*. New York: Oxford University Press.
- Clarke, H.D. & Whitten, G.D. (2013). Hard choices in hard times: Valence voting in Germany (2009). *Electoral Studies* 32(3): 445–451.
- Coffield, F., Borrill, C. & Marshall, S. (1986). *Growing Up at the Margins: Young Adults in the North East*. Philadelphia: Open University Press.
- Cohen, B.J. (1993). The Triad and the Unholy Trinity: Problems of International Monetary Cooperation. In R. Higgot, R. Leaver & J. Ravenhill (eds.), *Pacific Economic Relations in the 1990s: Cooperation or Conflict?* New York: Allen & Unwin.
- Cole, M. (2007). Re-Thinking Unemployment: A Challenge to the Legacy of Jahoda et al. *Sociology* 41(6): 1133–1149.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American journal of sociology* 94: S95–S120.
- Collier, J.F. (1974). Women in politics. In M. Zimbalist Rosaldo & L. Lamphere (eds.),

- Woman, culture, and society*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Colomer, J.M. (2005). The general election in Spain, March 2004. *Electoral Studies* 24(1): 149–156.
- Colyer, W.T. (1936). *An Outline History of Unemployment*. London,: N.C.L.C. Publishing Society Limited.
- Converse, J.M. (1987). *Survey Research in the United States. Roots and emergence, 1890-1960*. Berkeley: University of California Press.
- Converse, P.E. (1966). The Concept of a Normal Vote. In A. Campbell, P. E. Converse, W. E. Miller & D. E. Stokes (eds.), *Elections and the Political Order*. New York: John Wiley & Sons.
- Converse, P.E. (1969). Of Time and Partisan Stability. *Comparative Political Studies* 2(2): 139–171.
- Converse, P.E. (1976). *The Dynamics of Party Support: Cohort-Analyzing Party Identification*. Beverly Hills: Sage.
- Converse, P.E. (2006). The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review* 18(1-3): 1–74.
- Craig, S.C., Niemi, R.G. & Silver, G.E. (1990). Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. *Political Behavior* 12(3): 289–314.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Approaches*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Creswell, J.W. (2009). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Los Angeles: Sage publications.
- Creswell, J.W. & Clark, V.L.P. (2007). *Designing and conducting mixed methods research*. Los Angeles, London, New York: SAGE.
- Crewe, I. & Denver, D.T. (eds.). (1985). *Electoral change in western democracies: Patterns and sources of electoral volatility*. New York: St. Martin's Press.
- Croucher, R. (2008). The History of Unemployed Movements. *Labour History Review* 73(1): 1–17.
- Daalder, H. (1966). Parties, Elites and Political Developments in Western Europe. In J. LaPalombara & M. Weiner (eds.), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press.
- Dahl, R.A. (1961). The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest. *The American Political Science Review* 55(4): 763–772.

- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.
- Dalton, R.J. (1996). Political cleavages, issues, and electoral change. In L. LeDuc, R. G. Niemi & P. Norris (eds.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Dalton, R.J. (2000a). Citizen Attitudes and Political Behavior. *Comparative Political Studies* 33(6-7): 912–940.
- Dalton, R.J. (2000b). The decline of party identification. In R. J. Dalton & M. P. Wattenberg (eds.), *Parties without partisans: political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R.J., Flanagan, S.C., Beck, P.A. & Alt, J.E. (eds.). (1984). *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment Or Dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Deegan-Krause, K. (2009). New Dimensions of Political Cleavage. In R. J. Dalton & H. Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Della Porta, D. (2005). Protest on unemployment: forms and opportunities. In M. G. Giugni & P. Statham (eds.), *The Contentious Politics of Unemployment in Europe. Political Claim-making, Policy Deliberation and Exclusion from the Labour Market*. Final Report for the European Commission (Fifth Framework Programme).
- Della Porta, D. (2008). Protest on Unemployment: Forms and Opportunities. *Mobilization: An International Quarterly* 13(3): 277–295.
- Demertzis, N. (ed.). (2013). *Emotions in Politics: The Affect Dimension in Political Tension*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Demertzis, N., Eyerman, R., Alexander, J.C. & Butler Breese, E. (2011). The Drama of the Greek Civil War Trauma. In *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*. London: Paradigm Publishers.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (2005). Introduction. The discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Derber, C. (1978). Unemployment and the Entitled Worker: Job-Entitlement and Radical Political Attitudes among the Youthful Unemployed. *Social Problems* 26(1): 26–37.
- Deutsch, K.W. (1961). Social Mobilization and Political Development. *The American Political Science Review* 55(3): 493–514.
- De Vroey, M. (2001). *Involuntary Unemployment. The elusive quest for a theory*.

London: Routledge.

- Diamandouros, N. (1994). Cultural dualism and political change in postauthoritarian Greece. In *CEACS* (Vol. 50). Madrid.
- Diamond, P.A. (1981). Mobility costs, frictional unemployment, and efficiency. *The Journal of Political Economy* 89(4): 798–812.
- Dinas, E. (2008). The Greek General Election of 2007: You Cannot Lose If Your Opponent Cannot Win. *West European Politics* 31(3): 600–607.
- Dinas, E. (2010a). *The Impressionable Years: The Formative Role of Family, Vote and Political Events During Early Adulthood*. European University Institute, Florence. Retrieved from http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/14708/2010_Dinas.pdf?sequence=1Dinas
- Dinas, E. (2010b). The Greek General Election of 2009: PASOK – The Third Generation. *West European Politics* 33(2): 389–398.
- Dinerman, H. (1948). 1948 Votes in the Making—A Preview. *Public Opinion Quarterly* 12(4): 585–598.
- Dogan, M. (2001). Class, Religion, Party. Triple decline of electoral cleavages in Western Europe. In L. Karvonen & S. Kuhnle (eds.), *Party systems and voter alignments revisited*. London and New York: Routledge.
- Donkin, R. (2010). *The History of Work*. London: Palgrave.
- Dorussen, H. & Taylor, M. (eds.). (2002). *Economic Voting*. New York: Routledge.
- Drechsler, D. (2005). *Unemployment in Germany and the Eurosclerosis debate: Can the Hartz reforms induce higher employment?* Universität Potsdam: Finanzwissenschaftliche Diskussionsbeiträge. Retrieved from <http://www.econstor.eu/handle/10419/39665>
- Duch, R.M. & Stevenson, R.T. (2008). *The Economic Vote: How Political and Economic Institutions Condition Election Results*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. *British journal of political science* 5(04): 435–457.
- Easton, D. & Dennis, J. (1967). The child's acquisition of regime norms: Political efficacy. *American Political Science Review* 61(01): 25–38.
- Eckstein, H. (1966). *Division and Cohesion in Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Edsall, N.C. (1971). *The anti-poor law movement, 1834-44*. New Jersey: Manchester

University Press.

- Elder, G.H. (1975). Age differentiation and the life course. *Annual review of sociology* 1: 165–190.
- Elff, M. (2007). Social Structure and Electoral Behavior in Comparative Perspective: The Decline of Social Cleavages in Western Europe Revisited. *Perspectives on Politics* 5(2): 277–294.
- Elsby, M.W., Michaels, R. & Solon, G. (2007). *The Ins and Outs of Cyclical Unemployment* (Working Paper No. 12853). National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w12853>
- Elshtain, J.B. & Decosse, D.E. (2006). Public man, private woman: Women in social and political thought. *Journal of Religious Ethics* 34(2): 339–369.
- Engbersen, G., Schuyt, K., Timmer, J. & Waarden, F. van. (2006). *Cultures of Unemployment: A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Erber, R. & Lau, R.R. (1990). Political cynicism revisited: An information-processing reconciliation of policy-based and incumbency-based interpretations of changes in trust in government. *American Journal of Political Science* 34(1): 236–253.
- Ernst, E. & Rani, U. (2011). Understanding unemployment flows. *Oxford Review of Economic Policy* 27(2): 268–294.
- Erzberger, C. & Kelle, U. (2003). Making inferences in mixed methods. The rules of integration. In A. Tashakkori & C. Teddlie (eds.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks: SAGE.
- Eulau, H. (1966). *Political Behaviour in America: New Directions*. New York: Random House.
- Eulau, H. (1968). The Behavioral Movement in Political Science: A Personal Document. *Social Research* 35(1): 1–29.
- Evans, G. (1992). Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review* 8(3): 211–232.
- Evans, G. (1999). *The End of Class Politics?: Class Voting in Comparative Context*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Evans, G. & Andersen, R. (2006). The Political Conditioning of Economic Perceptions. *Journal of Politics* 68(1): 194–207.
- Evans, G. & Graaf, N.D. de. (2013). *Political Choice Matters: Explaining the Strength of Class and Religious Cleavages in Cross-National Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

- Eyck, E. (1968). *Bismarck and the German Empire*. Norton.
- Fair, R.C. (1978). The Effect of Economic Events on Votes for President. *The Review of Economics and Statistics* 60(2): 159–173.
- Falter, J., Lindenberger, T. & Schumann, S. (1986). *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik: Materialien zum Wahlverhalten 1919-1933*. Miinchen,: C.H. Beck Verlag.
- Feather, N.T. & O'Brien, G.E. (1986). A longitudinal study of the effects of employment and unemployment on school-leavers. *Journal of Occupational Psychology* 59(2): 121–144.
- Feldstein, M. (1976). Temporary layoffs in the theory of unemployment. *The Journal of Political Economy* 84(5): 937–957.
- Ferejohn, J. (1986). Incumbent Performance and Electoral Control. *Public Choice* 50(1/3): 5–25.
- Fetterman, D.M. (2009). *Ethnography Step-by-Step*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Fine, G.A. (1993). Ten Lies of Ethnography. Moral Dilemmas of Field Research. *Journal of Contemporary Ethnography* 22(3): 267–294.
- Finkel, S.E. (1985). Reciprocal effects of participation and political efficacy: A panel analysis. *American Journal of political science* 29(4): 891–913.
- Finlay, L. (2009). Debating Phenomenological Research Methods. *Phenomenology & Practice* 3(1): 6–25.
- Fiorina, M.P. (1976). The Voting Decision: Instrumental and Expressive Aspects. *The Journal of Politics* 38(2): 390–413.
- Fiorina, M.P. (1978). Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis. *American Journal of Political Science* 22(2): 426–443.
- Fiorina, M.P. (1981). *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Fitzmaurice, G.M., Lard, N.M. & Ware, J.H. (2004). *Applied Longitudinal Analysis*. Hoboken, NJ,: Wiley & Sons.
- Flanagan, S.C. & Dalton, R.J. (1984). Parties under stress: Realignment and dealignment in advanced industrial societies. *West European Politics* 7(1): 7–23.
- Flick, U. (1992). Triangulation Revisited: Strategy of Validation or Alternative? *Journal for the Theory of Social Behaviour* 22(2): 175–197.
- Flick, U. (2009). *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE.

- Flick, U., Von Kardoff, E. & Steinke, I. (eds.). (2004). *A Companion to Qualitative Research*. London: SAGE.
- Foley, D. & Valenzuela, A. (2005). Critical Ethnography. The politics of collaboration. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Fontana, A. & Frey, J.H. (1994). Interviewing. The Art of Science. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE.
- Fraile, M. & Lewis-Beck, M.S. (2010). Economic voting in Spain: A 2000 panel test. *Electoral Studies* 29(2): 210–220.
- Franklin, C.H. & Jackson, J.E. (1983). The Dynamics of Party Identification. *The American Political Science Review* 77(4): 957–973.
- Franklin, M.N. (1992). The decline of cleavage politics. In M. N. Franklin, T. T. Mackie & H. Valen (eds.), *Electoral change: responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franklin, M.N. (2004). *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franklin, M.N. (2010). Cleavage Research: A Critical Appraisal. *West European Politics* 33(3): 648–658.
- Freston, P. (2004). *Protestant Political Parties: A Global Survey*. Aldershot, Hants, England ; Burlington, VT: Ashgate Publishing Limited.
- Frey, B.S. & Weck, H. (1983). A Statistical Study of the Effect of the Great Depression on Elections: The Weimar Republic, 1930-1933. *Political Behavior* 5(4): 403–420.
- Frieden, J.A. & Rogowski, R. (1996). The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview. In R. Keohane & H. Milner (eds.), *Internationalization and Domestic Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, T.L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Fröbel, F., Heinrichs, J., Kreye, O. & Burgess, P. (1980). *The new international division of labour: structural unemployment in industrialised countries and industrialisation in developing countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Früh, W. (2007). *Inhaltsanalyse* (6th ed.). Konstanz: UVK.

- Fryer, D. & Payne, R. (1984). Proactive behaviour in unemployment: findings and implications. *Leisure Studies* 3(3): 273–295.
- Fryer, D. & Ullah, P. (eds.). (1987). *Unemployed People: Social and Psychological Perspectives*. Milton Keynes, England: Open University Press.
- Fu, H., Mou, Y., Miller, M.J. & Jalette, G. (2011). Reconsidering Political Cynicism and Political Involvement: A Test of Antecedents. *American Communication Journal* 13(2): 44–61.
- Gallagher, M., Laver, M. & Mair, P. (2005). *Representative Government in Modern Europe: Institutions, Parties, and Governments*. Boston: McGraw-Hill.
- Gallie, D. & Paugam, S. (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Garraty, J.A. (1978). *Unemployment in history: economic thought and public policy*. New York: Harper & Row.
- Gaskell, G. & Smith, P. (1985). An investigation of youths' attributions for unemployment and their political attitudes. *Journal of Economic Psychology* 6(1): 65–80.
- Geary, D. (1998). Who Voted for the Nazi? Electoral History of the National Socialist German Workers Party. *History Today* 48(10).
- Gemenis, K. (2008). The 2007 Parliamentary Election in Greece. *Mediterranean Politics* 13(1): 95–101.
- Gemenis, K. (2010). Winning Votes and Weathering Storms: The 2009 European and Parliamentary Elections in Greece. *Representation* 46(3): 353–362.
- Gemenis, K. (2012). The 2010 Regional Elections in Greece: Voting for Regional Governance or Protesting the IMF? *Regional & Federal Studies* 22(2): 107–115.
- Gendler, T.S. (2000). *Thought experiment: On the powers and limits of imaginary cases*. London and New York: Routledge.
- George, A.L. (1959). Quantitative and qualitative approaches to content analysis. In I. se S. Pool (ed.), *Trends in content analysis*. Urbana: University of Illinois Press.
- Georgiadou, V. (2013). Right-Wing Populism and Extremism: The Rapid Rise of 'Golden Dawn' in Crisis-Ridden Greece. In R. Melzer & S. Serafin (eds.), *Right-Wing Extremism in Europe. Country Analyses, Counter-Strategies and Labour-Market Oriented Exit-Strategies*. Berlin: Friedrich-Ebert Foundation.
- Gilpatrick, E. (1966). On the classification of unemployment: A view of the structural-inadequate demand debate. *Industrial and Labor Relations Review* 19(2): 201–212.

- Giorgi, A. (1971). Phenomenology and Experimental Psychology. In A. Giorgi, W. Fischer & R. Von Eckartsberg (eds.), *Duquesne Studies in Phenomenological Psychology*. Pittsburg: Duquesne University Press.
- Giugni, M. (ed.). (2016). *The Politics of Unemployment in Europe: Policy Responses and Collective Action*. London and New York: Routledge.
- Given, L.M. (ed.). (2008). *Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (Vol. 1 & 2). Thousand Oaks, California: SAGE.
- Glaser, B.G. (1978). *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valey: The Sociology Press.
- Glaser, B.G. & Holton, J. (2004). Remodeling Grounded Theory. *Forum Qualitative Sozialforschung* 5(2): 1–22.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1965). *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1968). *Time for Dying*. Chicago: Aldine.
- Gleave, D. & Palmer, D. (1980). Spatial variations in unemployment problems: a typology. *Papers in Regional Science* 44(1): 57–71.
- Gobo, G. (2001). Best Practices: Rituals and Rhetorical Strategies in the "Initial Telephone Contact. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 2(1). Retrieved from <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/978>
- Goldberg, A.C. & Sciarini, P. (2014). Electoral Competition and the New Class Cleavage. *Swiss Political Science Review* 20(4): 573–589.
- Golder, M. (2003). Explaining Variation in the Success of Extreme right Parties in Western Europe. *Comparative Political Studies* 36: 432–466.
- Goldthorpe, J. (1994). Κοινωνικές τάξεις και πολιτική στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες 4.
- Goldthorpe, J.H. (1996). Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: The Case of Persisting Differentials in Educational Attainment. *The British Journal of Sociology* 47(3): 481–505.
- Green, D.P., Palmquist, B. & Schickler, E. (2004). *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven: Yale University Press.
- Green, D.P. & Shapiro, I. (1994). *Pathologies of Rational Choice Theory*. New Haven: Yale University Press.

- Groeben, N. (1987). Möglichkeiten und Grenzen der Kognitionskritik durch Inhaltsanalyse von Texten. In P. Vorderer & N. Groeben (eds.), *Textanalyse als Kognitionskritik? Möglichkeiten und Grenzen ideologiekritischer Inhaltsanalyse* (S. 1-21). Tübingen: Narr.
- Gronau, R. (1971). Information and frictional unemployment. *The American Economic Review* 61(3): 290–301.
- Habermas, J. (2005). *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- Hainsworth, P. (2008). *The Extreme Right in Western Europe*. New York,: Routledge.
- Halikiopoulou, D., Nanou, K. & Vasilopoulou, S. (2012). The paradox of nationalism: The common denominator of radical right and radical left euroscepticism. *European journal of political research* 51(4): 504–539.
- Hallgren, M.A. (1933). *Seeds of Revolt: A Study of American Life and the Temper of the American People During the Depression*. New York: A.A. Knopf.
- Hall, O. (1934). Attitudes and unemployment. A comparison of the opinions and attitudes of employed and unemployed men. *Archives of Psychology* 165: 65.
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (2007). *Ethnography. Principles in practice*. London: Routledge.
- Hammer, T. (2003). *Youth unemployment and social exclusion in Europe: a comparative study*. Bristol: Policy Press,.
- Harcourt, G.C. & Riach, P.A. (1997). A 'Second Edition' of *The General Theory* (Vol. 2). London,: Routledge.
- Heberle, R. (1945). *From Democracy to Nazism*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Hellwig, T. & Coffey, E. (2011). Public Opinion, Party Messages and Responsibility for the Financial Crisis in Britain. *Electoral Studies* 30(3): 417–426.
- Hellwig, T. & Samuels, D. (2007). Voting in Open Economies The Electoral Consequences of Globalization. *Comparative Political Studies* 40(3): 283–306.
- Hellwig, T. (2001). Interdependence, Government Constraints, and Economic Voting. *Journal of Politics* 63(4): 1141–1162.
- Hibbs, D.A. (1977). Political Parties and Macroeconomic Policy. *American Political Science Review* 71(4): 1467–1487.
- Hibbs, D.A. (1993). *Solidarity or Egoism? The Economics of Sociotropic and Egocentric Influences on Political Behavior: Denmark in International and Theoretical Perspective*. Aarhus: Aarhus University Press for the Rockwool Foundation Research Unit.

- Hibbs, D.A. (1996). On Ad-Hominem Assertion and Scientific Discourse in the Study of Sociotropic and Egocentric Motivations of Political Attitudes and Behavior. *Scandinavian Political Studies* 19(3): 283–290.
- Hibbs, D.A. & Vasilatos, N. (1982). Economic Outcomes and Political Support for British Governments among Occupational Classes: A Dynamic Analysis. *American Political Science Review* 76(02): 259–279.
- Hicks, J.R. (1937). Mr. Keynes and the ‘Classics’; A Suggested Interpretation. *Econometrica* 5(2): 147–159.
- Hobbins, J. & Lahusen, C. (2015). Between Evasion and Activism: A Qualitative Inquiry into the Political Behavior of German and Swedish Long-Term Unemployed. *Partecipazione & Conflitto* 8(3): 788–813.
- Hobolt, S.B. & Tilley, J. (2014). *Blaming Europe? Responsibility Without Accountability in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobolt, S.B., Tilley, J. & Wittrock, J. (2011). Listening to the Government: How Information Shapes Responsibility Attributions. *Political Behavior* 35(1): 153–174.
- Hobolt, S., Tilley, J. & Banducci, S. (2013). Clarity of responsibility: How government cohesion conditions performance voting. *European Journal of Political Research* 52(2): 164–187.
- Holstein, J.A. & Gubrium, J.F. (1997). Active interviewing. In D. Silverman (ed.), *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: SAGE.
- Holton, J. (2007). The Coding Process and Its Challenges. In A. Bryant & K. Charmaz (eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory*. London: SAGE.
- Honigmann, J. (1982). Sampling in ethnographic fieldwork. In R. G. Burgess (ed.), *Field Research: A Source Book and Field Manual*. London: Allen & Unwin.
- Hopf, C. (2004). Research ethics and qualitative research. In U. Flick, E. von Kardoff & I. Steinke (eds.), *A Companion to Qualitative Research*. London: SAGE.
- Hotelling, H. (1929). Stability in Competition. *The Economic Journal* 39(153): 41–57.
- Hsieh, H.-F. & Shannon, S.E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research* 15(9): 1277–1288.
- Hughes, J.J. & Perlman, R. (1984). *The Economics of Unemployment: A Comparative Analysis of Britain and the United States*. New York: Cambridge University Press.
- Husserl, E. (1913). *Ideas*. London: Allen & Unwin.
- Husserl, E. (1967). The Thesis of the Natural Standpoint and its Suspension. In J. J.

- Kockelmans (ed.), *Phenomenology*. Garden City: Doubleday and Co.
- Hutson, S. & Jenkins, R. (1989). *Taking the strain: Families, unemployment and the transition to adulthood*. Milton Keynes: Open University Press.
- Hutter, S. (2014). *Protesting economics and culture in Western Europe : new cleavages in left and right politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hyman, H. (1959). *Political Socialization*. Glencoe: Free Press.
- ILO. (2013). *Report and proposed resolution of the committee on work statistics*. Geneva.
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review* 65(04): 991–1017.
- Inglehart, R. (1984). The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. In S. C. Flanagan, R. J. Dalton & P. A. Beck (eds.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Flanagan, S.C. (1987). Value Change in Industrial Societies. *American Political Science Review* 81(04): 1289–1319.
- Inglehart, R. & Hochstein, A. (1972). Alignment and Dealignment of the Electorate in France and the United States. *Comparative Political Studies* 5(3): 343.
- Jackman, R. & Layard, R. (1991). Does Long-Term Unemployment Reduce a Person's Chance of a Job? A Time-Series Test. *Economica* 58(229): 93–106.
- Jackman, R.M. & Volpert, K. (1996). Conditions Favouring Parties of the Extreme Right in Western Europe. *British Journal of Political Science* 26(4): 501–521.
- Jackman, R. & Roper, S. (1987). Structural unemployment. *Oxford bulletin of economics and statistics* 49(1): 9–36.
- Jackson, M.P. (1985). *Youth Unemployment*. London: Croom Helm.
- Jackson, P.R. & Warr, P.B. (1984). Unemployment and psychological ill-health: the moderating role of duration and age. *Psychological Medicine* 14(03): 605–614.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis*. London and New York: Cambridge University Press.
- Jahoda, M. (1992). Reflections on Marienthal and after. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 65(4): 355–358.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P.F., Zeisel, H. & Fleck, C. (2002). *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community*. New Brunswick, U.S.A: Transaction Publishers.

- Janowitz, M. & Miller, W.E. (1952). The Index of Political Predisposition in the 1948 Election. *The Journal of Politics* 14(4): 710–727.
- Jenkins, R. (1982). *Hightown Rules: Growing Up in a Belfast Housing Estate*. Leicester: National Youth Agency.
- Johnson, E.A.J. (1932). Unemployment and Consumption: The Mercantilist View. *The Quarterly Journal of Economics* 46(4): 698–719.
- Johnson, R.B. & Onwuegbuzie, A.J. (2004). Mixed methods research: A research paradigm whose time has come. *Educational researcher* 33(7): 14–26.
- Kalyvas, S. (1996). *The Rise of Christian Democracy in Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kalyvas, S.N. (1997). Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years. *Journal of Hellenic Diaspora* 23(1): 83–104.
- Kalyvas, S.N. (2000). Commitment problems in emerging democracies: The case of religious parties. *Comparative Politics* 32(4): 379–398.
- Kalyvas, S.N. & Van Kersbergen, K. (2010). Christian democracy. *Annual Review of Political Science* 13: 183–209.
- Karamesini, M. (2012). Labour market impact of four recessions on women and men in Greece: Comparative analysis in a long term perspective. *Social Cohesion and Development* 7(2): 93–104.
- Karamesini, M. (2014). Structural crisis and adjustment in Greece: social regression and the challenge to gender equality. In M. Karamesini & J. Rubery (eds.), *Women and Austerity: the economic crisis and the future for gender equality*. London and New York: Routledge.
- Kasimati, E. & Dawson, P. (2009). Assessing the impact of the 2004 Olympic Games on the Greek economy: A small macroeconometric model. *Economic Modelling* 26(1): 139–146.
- Kassimeris, G. (2004). The 2004 Greek Election: PASOK's Monopoly Ends. *West European Politics* 27(5): 943–953.
- Katsanidou, A. (2016). Greece in times of crisis. Shaping political identification. In M. Voicu, I. C. Mochmann & H. Dülmer (eds.), *Values, Economic Crisis and Democracy*. London and New York: Routledge.
- Katz, E. & Lazarsfeld, P. (1955). *Personal Influence*. Glencoe: Free Press.
- Katz, L.F. & Meyer, B.D. (1990). The impact of the potential duration of unemployment benefits on the duration of unemployment. *Journal of public economics* 41(1): 45–72.

- Keiding, T.B. (2010). Observing Participating Observation—A Re-description Based on Systems Theory. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 11(3).
- Kelle, U. (2007). Development of Categories: Different Approaches in Grounded Theory. In A. Bryant & K. Charmaz (eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory*. London: SAGE.
- Kendall, P.L. & Lazarsfeld, P. (1950). Problems of Survey Analysis: studies in the scope and method of "The American Soldier. In R. K. Merton & P. Lazarsfeld (eds.), *Continuities in Social Research*. New York: Free Press.
- Kern, A., Marien, S. & Hooghe, M. (2015). Economic Crisis and Levels of Political Participation in Europe (2002–2010): The Role of Resources and Grievances. *West European Politics* 38(3): 465–490.
- Kessler, A.E. & Freeman, G.P. (2005). Support for Extreme Right-Wing Parties in Western Europe: Individual Attributes, Political Attitudes, and National Context. *Comparative European Politics* 3(3): 261–288.
- Keyssar, A. (1986a). *Out of Work: The First Century of Unemployment in Massachusetts*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Key, V.O. (1966). *The responsible electorate: rationality in presidential voting, 1936-1960*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Key, V.O. & Heard, A. (1949). *Southern Politics in State and Nation*. New York: Vintage Books.
- Key, V.O. (1955). A Theory of Critical Elections. *The Journal of Politics* 17(01): 3–18.
- KILM. (2014). *Key Indicators of the Labour Market* (8th ed.). Geneva: International Labour Office.
- Kim, K.W. (1965). The Limits of Behavioural Explanation in Politics. *The Canadian Journal of Economics and Political Science* 31(3): 315.
- Kinder, D.R. & Kiewiet, R.D. (1979). Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievance and Collective Economic Judgements in Congressional Votings. *American Journal of Political Science* 23(3): 495–527.
- Kinder, D.R. & Kiewiet, R.D. (1981). Sociotropic Politics: The American Case. *British Journal of Political Science* 11(2): 129–161.
- King, G., Rosen, O., Tanner, M. & Wagner, A.F. (2008). Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler. *The Journal of Economic History* 68(04): 951–996.
- King, N. & Horrocks, C. (2010). *Interviews in Qualitative Research*. London: SAGE.

- Kirchheimer, O. (1996). Political Parties and Political Development. In J. LaPalombara & M. Weiner (eds.), *The Transformation of Western European Party Systems*. Princeton: Princeton University Press.
- Kitschelt, H.P. (1986). Political opportunity structures and political protest: Anti-nuclear movements in four democracies. *British journal of political science* 16(01): 57–85.
- Kitschelt, H. & Rehm, P. (2004). Political Groups Alignments in Party Systems. In *14th Conference of the Council of European Studies*. Chicago.
- Kitt, A.S. & Gleicher, D.B. (1950). Determinants of Voting Behavior: A Progress Report on the Elmira Election Study. *Public Opinion Quarterly* 14(3): 393–412.
- Knigge, P. (1998). The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe. *European Journal of Political Research* 34(2): 249–279.
- Knight, K. (2014). A. C. Pigou's The Theory of Unemployment and its corrigenda : the letters of Maurice Allen, Arthur L. Bowley, Richard Kahn and Dennis Robertson. The University of Western Australia.
- Knutsen, O. (1998). The strength of the partisan component of Left-Right identity: a comparative longitudinal study of Left-Right party polarization in eight West European countries. *Party Politics* 4(1): 5–31.
- Knutsen, O. & Scarbrough, E. (1995). Cleavage politics. In J. Van Deth & E. Scarbrough (eds.), *The impact of values*. Oxford: Oxford University Press.
- Koliastasis, P. (2015). The Greek Parliamentary Elections of 25 January, 2015. *Representation* 51(3): 359–372.
- Komarovsky, M. (1971). *The Unemployed Man and His Family*. New York: Octagon Books.
- Koopmans, R. (1999). Political. Opportunity. Structure. Some Splitting to Balance the Lumping. *Sociological Forum* 14(1): 93–105.
- Kosmidis, S. (2013). Government Constraints and Economic Voting in Greece. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe GreeSE Paper No.70*: 1–48.
- Kovras, I. (2010). The parliamentary election in Greece, October 2009. *Electoral Studies* 29(2): 293–296.
- Kracauer, S. (1952). The Challenge of Qualitative Content Analysis. *Public Opinion Quarterly* 16(4): 631–642.
- Kramer, G.H. (1971). Short-Term Fluctuations in U.S. Voting Behavior, 1896-1964. *The American Political Science Review* 65(1): 131–143.

- Kraus, S.J. (1995). Attitudes and the Prediction of Behavior: A Meta-Analysis of the Empirical Literature. *Personality and Social Psychology Bulletin* 21(1): 58–75.
- Krieger, H. (1985). Anti-Regierungs- oder Klientelthese?: Wirkungen persönlicher Betroffenheit von Arbeitslosigkeit im Rahmen des etablierten Parteienspektrums (1980-1985). *Politische Vierteljahresschrift* 26(4): 357–380.
- Kriesi, H. (1993). *Political mobilization and social change*. Aldershot: Avebury.
Retrieved from http://www.euro.centre.org/data/1122637652_72080.pdf
- Kriesi, H. (1995). Bewegungen auf der Linken, Bewegungen auf der Rechten. Die Mobilisierung von zwei Typen von sozialen Bewegungen in ihren politischen Kontext. *Swiss Political Science Review* 1(1): 1–46.
- Kriesi, H. (1998). The transformation of cleavage politics: the 1997 stein rokke lecture. *European Journal of Political Research* 33(2): 165–185.
- Kriesi, H. (2007). The role of European integration in national election campaigns. *European Union Politics* 8(1): 83–108.
- Kriesi, H. (2010). Restructuration of Partisan Politics and the Emergence of a New Cleavage Based on Values. *West European Politics* 33(3): 673–685.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S. & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research* 45(6): 921–956.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., Frey, T. & others. (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, J.W. & Giugni, M.G. (1992). New social movements and political opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research* 22(2): 219–244.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis. A introduction to its methodology*. Thousand Oaks: SAGE.
- Kuechler, M. (1992). The NSDAP Vote in the Weimar Republic: An Assessment of the State-of-the-Art in View of Modern Electoral Research. *Historical Social Research* 17(1): 22–52.
- Kuzel, A.J. (1992). Sampling in qualitative inquiry. In B. F. Crabtree & W. L. Miller (eds.), *Doing qualitative research*. Newbury Park: SAGE.
- Kvale, S. (1995). The Social Construction of Validity. *Qualitative Inquiry* 1(1): 19–40.
- Kvale, S. (1996). *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks: SAGE.

- Lather, P. (1986). Issues of validity in openly ideological research: Between a rock and a soft place. *Interchange* 17(4): 63–84.
- Layard, R., Nickell, S. & Jackman, R. (2005a). *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market* (2nd edition.). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Layard, R., Nickell, S. & Jackman, R. (2005b). *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market* (2 edition.). Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Gaudet, H. (1968). *The People's Choice. How the voter makes up his mind in a presidential campaign* (3rd ed.). New York and London: Columbia University Press.
- Leaper, R. a B. (1985). Long-Term Unemployment. *Social Policy & Administration* 19(1): 3–13.
- LeCompte, M.D. & Schensul, J.J. (1999). *Designing and Conducting Ethnographic Research*. Walnut Creek: AltaMira.
- LeDuc, L. & Pammett, J.H. (2013). The fate of governing parties in times of economic crisis. *Electoral Studies* 32(3): 494–499.
- Leighley, J.E. (1995). Attitudes, opportunities and incentives: A field essay on political participation. *Political Research Quarterly* 48(1): 181–209.
- Leonard, J.S. (1988). *In the wrong place at the wrong time: The extent of frictional and structural unemployment*. Cambridge, Mass., USA: National Bureau of Economic Research.
- Lewis-Beck, M.S. (1988). *Economics and Elections: The Major Western Democracies*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lewis-Beck, M.S. (ed.). (2004). *The French Voter Before and After the 2002 Elections*. New York: Palgrave.
- Lewis-Beck, M.S. & Nadeau, R. (2011). Economic voting theory: Testing new dimensions. *Electoral Studies* 30(2): 288–294.
- Lewis-Beck, M.S. & Nadeau, R. (2012). PIGS or not? Economic voting in Southern Europe. *Electoral Studies* 31(3): 472–477.
- Lewis-Beck, M.S., Nadeau, R. & Elias, A. (2008). Economics, Party, and the Vote: Causality Issues and Panel Data. *American Journal of Political Science* 52(1): 84–95.
- Lewis-Beck, M.S. & Stegmaier, M. (2007). Economic Models of Voting. In R. J. Dalton & H. Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*. New York: Oxford University Press.

- Lewis-Beck, M.S. & Whitten, G.D. (2013). Economics and elections: Effects deep and wide. *Electoral Studies* 32(3): 393–395.
- Lialiouti, Z. & Bithymitris, G. (2016). A Nation Under Attack: Perceptions of Enmity and Victimhood in the Context of the Greek Crisis. *National Identities, Special issue*: 1-19.
- Lijphart, A. (1979). Religious vs. Linguistic vs. Class Voting: The ‘Crucial Experiment’ of Comparing Belgium, Canada, South Africa, and Switzerland. *The American Political Science Review* 73(2): 442–458.
- Lilien, D.M. (1982). Sectoral Shifts and Cyclical Unemployment. *Journal of Political Economy* 90(4): 777–793.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: SAGE.
- Lindbeck, A. & Snower, D.J. (2001). Insiders versus outsiders. *Journal of Economic Perspectives* 15(1): 165–188.
- Linders, A. & Kalander, M. (2007). The Construction and Mobilization of Unemployed Interests: The Case of Sweden in the 1990s. *Qualitative Sociology* 30(4): 417–437.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man: the social bases of politics*. Garden City: Doubleday and Company.
- Lipset, S.M. (2001). Cleavages, parties and democracy. In L. Karvonen & S. Kuhnle (eds.), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London and New York: Routledge.
- Lipset, S.M. & Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: Free Press.
- Locke, K. (2001). *Grounded Theory in Management Research*. London: SAGE.
- Long, S.L. (ed.). (1981). *The Handbook of Political Behavior*. Boston, MA: Springer US.
- Lorenzini, J. & Giugni, M. (2012). Employment Status, Social Capital, and Political Participation: A Comparison of Unemployed and Employed Youth in Geneva. *Swiss Political Science Review* 18(3): 332–351.
- Lovenduski, J. & Norris, P. (1993). *Gender and party politics*. Thousand Oaks, Calif: SAGE.
- Luhmann, N. (2000). *Art as a Social System*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Lundberg, G.A. (1927). The Demographic and Economic Basis of Political Radicalism and Conservatism. *American Journal of Sociology* 32(5): 719–732.
- Lyberaki, A. (2011). Migrant Women, Care Work, and Women’s Employment in

- Greece. *Feminist Economics* 17(3): 103–131.
- Machin, S. & Manning, A. (1999). Chapter 47 The causes and consequences of longterm unemployment in Europe. In O. C. A. and D. Card (ed.), *Handbook of Labor Economics* (Vol. 3, Part C). Elsevier.
- MacRae, C.D. (1977). A Political Model of the Business Cycle. *Journal of Political Economy* 85(2): 239–263.
- Magone, J.M. (1998). The logics of party system change in Southern Europe. In P. Pennings & J.-E. Lane (eds.), *Comparing Party System Change*. London and New York: Routledge.
- Mair, P. (1993). Myths of electoral change and the survival of traditional parties. The 1992 Stein Rokkan Lecture. *European Journal of Political Research* 24(2): 121–133.
- Mair, P. (2001). The freezing hypothesis. An evaluation. In L. Karvonen & S. Kuhnle (eds.), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London and New York: Routledge.
- Malinvaud, E. (1984). *Mass Unemployment*. Oxford,: Basil Blackwell Ltd.
- Marcus, G.E. & Fischer, M.M. (1999). *Anthropology as cultural critique: An experimental moment in the human sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marsden, D. & Duff, E. (1983). *Workless: Some Unemployed Men and Their Families* (2nd Revised edition.). London: Croom Helm.
- Marshall, G., Rose, D., Newby, H. & Vogler, C. (1988). Political quiescence among the unemployed in modern Britain. In D. Rose (ed.), *Social stratification and economic change*. London: Hutchinson.
- Marshall, M.N. (1996). Sampling for Qualitative Research. *Family Practice* 13(6): 522–525.
- Matteo Bassoli & Lahusen, C. (n.d.). Political Participation by the Deprived: A Comparative Analysis in Political Behavior by Unemployed Young Adults. *Partecipazione & Conflitto* 8(3): 761–769.
- Mattila, J.P. (1974). Job quitting and frictional unemployment. *The American Economic Review* 64(1): 235–239.
- Mavrogordatos, G. (1984). The Greek Party System: A Case of ‘Limited but Polarised Pluralism’? *West European Politics* 7(4): 156–169.
- Mavrogordatos, G.T. (1983). *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. Berkeley: University of California Press.

- Mayhew, D.R. (2000). Electoral Realignment. *Annual Review of Political Science* 3(1): 449–474.
- Mayring, P. (2000). Qualitative content analysis. *Forum: Qualitative Social Research* 1(2).
- McAdam, D., McCarthy, J.D. & Zald, M.N. (1996). *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, J.D. & Zald, M.N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American journal of sociology* 82(6): 1212–1241.
- McCauley, C. & Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence* 20(3): 415–433.
- Mcclurg, S.D. (2003). Social Networks and Political Participation: The Role of Social Interaction in Explaining Political Participation. *Political Research Quarterly* 56(4): 449–464.
- Meehl, P.E. (1977). The Selfish Voter Paradox and the Thrown-Away Vote Argument. *The American Political Science Review* 71(1): 11–30.
- Michie, J. & Smith, J.G. (1994). *Unemployment in Europe*. London,: Academic Press.
- Milbrath, L. (1981). Political Participation. In S. L. Long (ed.), *The Handbook of Political Behavior* (Vol. 4). New York: Plenum Press.
- Miles, M. & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks: SAGE.
- Miller, A.H. (1974). Political Issues and Trust in Government: 1964–1970. *American Political Science Review* 68(03): 951–972.
- Miller, R.L. (2000). *Researching Life Stories and Family Histories*. London: SAGE.
- Milne, R.S. & Mackenzie, H.C.H. (1954). *Straight Fight. A study of voting behaviour in the constituency of Bristol North-East at the General Election of 1951*. London: Hansard Society.
- Mitchell, B.R. & Deane, P. (1962). *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitrakos, T., Tsakoglou, P. & Cholezas, I. (2010). Determinants of youth unemployment in Greece with an emphasis on tertiary education graduates. *Economic Bulletin* 33: 21–62.
- Mitscherlich, A. & Mielke, F. (1949). The Nuremberg Code (1947). In *Doctors of infamy: the story of the Nazi medical crimes*. New York: Schuman.

- Mohiyeddini, C. & Montada, L. (1998). BJW and Self-Efficacy in Coping with Observed Victimization. Results from a Study about Unemployment. In L. Montada & M. J. Lerner (eds.), *Responses to Victimizations and Belief in a Just World*. New York and London: Plenum Press.
- Montalvo, J.G. (2012). Re-examining the evidence on the electoral impact of terrorist attacks: The Spanish election of 2004. *Electoral Studies* 31(1): 96–106.
- Morrell, S., Taylor, R., Quine, S., Kerr, C. & Western, J. (1994). A cohort study of unemployment as a cause of psychological disturbance in Australian youth. *Social science & medicine* 38(11): 1553–1564.
- Morse, J.M. (1999). Myth #93: Reliability and Validity Are Not Relevant to Qualitative Inquiry. *Qualitative Health Research* 9(6): 717–718.
- Morse, J.M. (2007). Sampling in Grounded Theory. In A. Bryant & K. Charmaz (eds.), *The Sage Handbook of Grounded Theory*. London: SAGE.
- Morse, J.M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K. & Spiers, J. (2008). Verification Strategies for Establishing Reliability and Validity in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods* 1(2): 13–22.
- Mortensen, D.T. (1970). Job search, the duration of unemployment, and the Phillips curve. *The American Economic Review* 60(5): 847–862.
- Mortensen, D.T., Pissarides, C.A., Tatsiramos, K. & Zimmermann, K.F. (2011). *Job Matching, Wage Dispersion, and Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Moskalenko, S. & McCauley, C. (2009). Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism. *Terrorism and Political Violence* 21(2): 239–260.
- Mouhammed, A.H. (2011). Important Theories of Unemployment and Public Policies. *Journal of Applied Business and Economics* 12(5): 100–110.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Methods*. Thousand Oaks: SAGE.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Mueller, J.E. (1970). Presidential Popularity from Truman to Johnson. *The American Political Science Review* 64(1): 18–34.
- Murray-Leach, T. (2014). *Crisis Discourses in Europe*. London School of Economics and Political Science. Retrieved from <http://www.gcsknowledgebase.org/europe/files/2014/07/CrisisDiscoursesinEurope.pdf>
- Muysken, J. (1989). Classification of unemployment: analytical and policy relevance.

- De Economist* 137(4): 397–424.
- Nannestad, P. & Paldam, M. (1994). Review of Hibbs, Solidarity or Egoism? *Scandinavian Political Studies* 17(1): 83–88.
- Nannestad, P. & Paldam, M. (1997). Douglas A. Hibbs, Jr, On Ad Hominem Assertion and Scientific Discourse in the Study of Sociotropic and Egocentric Motivations of Political Attitudes and Behavior: A Rejoinder. *Scandinavian Political Studies* 20(1): 113–114.
- Nelson, R.R. & Winter, S.G. (2009). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Nettl, J.P. (1967). *Political mobilization: A sociological analysis of methods and concepts*. London: Faber.
- Neundorf, A. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. Thousand Oaks: SAGE.
- Neundorf, A. & Niemi, R.G. (2014). Beyond political socialization: new approaches to age, period, cohort analysis. *Electoral Studies* 33: 1–6.
- Nezi, R. (2012). Economic voting under the economic crisis: Evidence from Greece. *Electoral Studies* 31(3): 498–505.
- Nezi, R. & Katsanidou, A. (2014). From valence to position: Economic voting in extraordinary conditions. *Acta Politica* 49(4): 413–430.
- Nicolacopoulos, I. (2005). Elections and Voters, 1974–2004: Old Cleavages and New Issues. *West European Politics* 28(2): 260–278.
- Nicolitsas, D. (2007). Youth participation in the Greek labour market: developments and obstacles. *Bank of Greece: Economic Bulletin* 29: 37–88.
- Niemi, R.G., Craig, S.C. & Mattei, F. (1991). Measuring internal political efficacy in the 1988 National Election Study. *American Political Science Review* 85(4): 1407–1413.
- Niemi, R.G. & Sobieszek, B.I. (1977). Political socialization. *Annual Review of Sociology* 3: 209–233.
- Nie, N.H. & Andersen, K. (1974). Mass belief systems revisited: Political change and attitude structure. *The journal of politics* 36(3): 540–591.
- Nie, N.H., Verba, S. & Petrocik, J.R. (1976). *The changing American voter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nordhaus, W.D. (1975). The Political Business Cycle. *The Review of Economic Studies* 42(2): 169–190.
- Nordhaus, W.D., Alesina, A. & Schultze, C. (1989). *Alternative Approaches to the*

Political Business Cycle (Cowles Foundation Discussion Paper No. 927).
Cowles Foundation for Research in Economics, Yale University.

- Norpoth, H., Lewis-Beck, M.S. & Lafay, J.-D. (1991). *Economics and Politics: The Calculus of Support*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Norris, G.M. (1978). Unemployment, subemployment and personal characteristics. *The Sociological Review* 26(1): 89–108.
- Norris, P. & Evans, G. (1999). Introduction: Understanding Electoral Change. In G. Evans & P. Norris (eds.), *Critical Elections. British Parties and Voters in Long-term Perspective*. London: SAGE.
- Noy, C. (2008). Sampling knowledge: The hermeneutics of snowball sampling in qualitative research. *International Journal of social research methodology* 11(4): 327–344.
- O'Connor, J. (1962). Seasonal Unemployment and Unemployment Insurance. *The American Economic Review* 52(3): 460–471.
- Offe, C. (1972). *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Paldam, M. (1979). Is There An Electoral Cycle? *Scandinavian Journal of Economics* 81(2): 323–342.
- Paldam, M. (1991). How robust is the vote function? A study of 17 nations over four decades. In H. Norpoth, M. S. Lewis-Beck & J.-D. Lafay (eds.), *Economics and Politics: The Calculus of Support*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Paldam, M. & Nannestad, P. (2000). What do voters know about the economy?: A study of Danish data, 1990–1993. *Electoral Studies* 19(2–3): 363–391.
- Panagopoulos, C. & Marantzidis, N. (2006). The parliamentary election in Greece, March 2004. *Electoral Studies* 25(2): 404–409.
- Pappas, T.S. (2003). The transformation of the Greek party system since 1951. *West European Politics* 26(2): 90–114.
- Pappas, T.S. (2010). Winning by Default: The Greek Election of 2009. *South European Society and Politics* 15(2): 273–287.
- Parsons, T., Bales, R.F. & Shils, E.A. (1953). *Working Papers in the Theory of Action*. Glencoe: Free Press.
- Patrikios, S. & Karyotis, G. (2008). The Greek parliamentary election of 2007. *Electoral Studies* 27(2): 356–359.

- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Pearson, B.C. (2007). *Faith and Democracy: Political Transformations at the German Protestant Kirchentag, 1949-1969*. University of North Carolina, Chapel, Hill.
- Pedersen, M.N. (1979). The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research* 7(1): 1–26.
- Pennings, P. (2006). An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960–2003. *European Union Politics* 7(2): 257–270.
- Pennings, P. (2013). The impact of economic dualisation on political cleavages in the ‘New’ Europe. Presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research Workshop, Mainz.
- Perry, M. (2000). *Bread and Work: Social Policy and the Experience of Unemployment, 1918-39*. London ; Sterling, Va: Pluto Pr.
- Petrocik, J.R. (1996). Issue Ownership in Presidential Elections, with a 1980 Case Study. *American Journal of Political Science* 40(3): 825–850.
- Philippopoulos-Mihalopoulos, A. (2009). *Niklas Luhmann: Law, Justice, Society*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Phillips, A.W. (1958). The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957. *Economica* 25(100): 283–299.
- Pickup, M. & Evans, G. (2013). Addressing the endogeneity of economic evaluations in models of political choice. *Public Opinion Quarterly* 77(3): 735–754.
- Pigou, A.C. (1968). *The Theory of Unemployment* (1st edition.). Abingdon, Oxon: Routledge.
- Piore, M.J. (1987). Historical Perspectives and The Interpretation of Unemployment. *Journal of Economic Literature* 25(4): 1834–1850.
- Pissarides, C.A. (2013). *Unemployment in the Great Recession* (CEP Discussion Paper No. dp1210). Centre for Economic Performance, LSE. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/cep/cepdps/dp1210.html>
- Piven, F.F. & Cloward, R. (1977). *Poor People’s Movements: Why They Succeed, How They Fail*. New York: Panteon Books.
- Powell, G.B. & Whitten, G.D. (1993). A Cross-National Analysis of Economic Voting: Taking Account of the Political Context. *American Journal of Political Science* 37(2): 391–414.
- Ranney, A. (1962). *Essays on the Behavioral Study of Politics*. Urbana, Illinois:

University of Illinois Press.

- Rattinger, H. (1991). Unemployment and elections in West Germany. In H. Norpoth, M. S. Lewis-Beck & J.-D. Lafay (eds.), *Economics and politics: The calculus of support*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Reder, M.W. (1969). The theory of frictional unemployment. *Economica* 36(141): 1–28.
- Reiss, M. & Perry, M. (2011). *Unemployment and Protest: New Perspectives on Two Centuries of Contention*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Ribton-Turner, C.J. (1972). *A history of vagrants and vagrancy, and beggars and begging*. London: Montclair, N.J., Patterson Smith.
- Rice, S.A. (1924). *Farmers and Workers in American Politics*. New York: Columbia University Press.
- Rice, S.A. (1928). *Quantitative Methods in Politics*. New York: Knopf.
- Richards, A. (2002). Mobilizing the powerless: collective protest action of the unemployed in the interwar period. *Estudios/Working Papers (Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales)* 175(1).
- Richardson, L. (1997). *Fields of Play: Constructing an Academic Life*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Richardson, P., Boone, L., Giorno, C., Meacci, M., Rae, D. & Turner, D. (2000). *The concept, policy use and measurement of structural unemployment: estimating a time varying NAIRU across 21 OECD countries*. OECD Publishing. Retrieved from <http://ideas.repec.org/p/oec/ecoaaa/250-en.html>
- Riessman, C.K. (1993). *Narrative Analysis*. Newbury Park: SAGE.
- Riker, W.H. & Ordeshook, P.C. (1968). A Theory of the Calculus of Voting. *The American Political Science Review* 62(1): 25–42.
- Ritchie, J. & Lewis, J. (2003). *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Students and Researchers*. London: SAGE.
- Roberts, B. (2002). *Biographical Research*. Philadelphia: Open University Press.
- Rodgers Jr, H.R. (1974). Toward explanation of the political efficacy and political cynicism of black adolescents: An exploratory study. *American Journal of Political Science* 18(2): 257–282.
- Rogers, C.L. (1997). Job search and unemployment duration: Implications for the spatial mismatch hypothesis. *Journal of Urban Economics* 42(1): 109–132.
- Rokkan, S. (1968). *The Structuring of Mass Politics in the Smaller European*

- Democracies: A Developmental Typology. *Comparative Studies in Society and History* 10(2): 173–210.
- Rokkan, S. (1970). Nation-Building, Cleavage Formation and the Structuring of Mass Politics. In S. Rokkan (ed.), *Citizens, Elections, Parties, Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rootes, C.A. (1999). Political Opportunity Structures: promise, problems and prospects. *La Lettre de la maison Française d'Oxford* 10: 75–97.
- Rosenthal, G. (2004). Biographical Research. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (eds.), *Qualitative Research Practice*. Thousand Oaks: SAGE.
- Rose, R. & Urwin, D.W. (1970). Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945*. *Political Studies* 18(3): 287–319.
- Ross, A. & Escobar-Lemmon, M. (2011). The price of personalizing politics: Political distrust and economic performance in Latin America, 1996–2006. *Electoral Studies* 30(3): 406–416.
- Rossi, P. (1959). Four Landmarks in Voting Research. In E. Burdick & A. J. Brodbeck (eds.), *American Voting Behavior*. New York: The Free Press.
- Rozenweig, R. (1975). Radicals and the jobless: The Musteites and the unemployed leagues, 1932–1936. *Labor History* 16(1): 52–77.
- Rundquist, E. & Sletto, R. (1936). *Personality in the depression; a study in the measurement of attitudes*. Oxford, England: Univ. Minnesota Press.
- Rustemeyer, R. (1992). *Praktisch-methodische Schritte der Inhaltsanalyse. Eine Einführung am Beispiel der Analyse von Interviewtexten*. Münste: Aschendorff.
- Ryder, N.B. (1965). The cohort as a concept in the study of social change. *American sociological review* 30(6): 843–861.
- Ryen, A. (2004). Ethical issues. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (eds.), *Qualitative Research Practice*. London: SAGE.
- Salais, R., Baverez, N. & Reynaud, B. (1986). *L'invention du chômage: Histoire et transformations d'une categorie en France des annees 1890 aux annees 1980*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Saloutos, T. (1946). The Rise of the Nonpartisan League in North Dakota, 1915–1917. *Agricultural History* 20(1): 43–61.
- Sanders, D. (2000). The real economy and the perceived economy in popularity functions: how much do voters need to know?: A study of British data, 1974–97. *Electoral Studies* 19(2–3): 275–294.

- Sanders, D. (2003). Party identification, economic perceptions, and voting in British General Elections, 1974–97. *Electoral Studies* 22(2): 239–263.
- Sanders, D. & Carey, S. (2002). Temporal variations in economic voting. A comparative cross-national analysis. In H. Dorussen & M. Taylor (eds.), *Economic Voting*. New York: Palgrave.
- Sanders, D., Clarke, H.D., Stewart, M.C. & Whiteley, P. (2011). Downs, Stokes and the Dynamics of Electoral Choice. *British Journal of Political Science* 41(02): 287–314.
- Sartori, G. (1969). Politics, ideology, and belief systems. *American Political Science Review* 63(2): 398–411.
- Sassen, S. (2003). Globalization or denationalization? *Review of International Political Economy* 10(1): 1–22.
- Scarpetta, S., Sonnet, A. & Manfredi, T. (2010). Rising Youth Unemployment During The Crisis: How to Prevent Negative Long-term Consequences on a Generation? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* 106.
- Scheuch, E. & Klingemann, H. (1967). Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften. In *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* (Vol. 12).
- Scheurich, J.J. (1996). The masks of validity: a deconstructive investigation. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 9(1): 49–60.
- Schlozman, K.L. & Verba, S. (1979). *Injury to Insult: Unemployment, Class, and Political Response*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Schmidt, M. (1983). The Welfare State and the Economy in Periods of Economic crisis: A Comparative Study of Twenty-three OECD Nations. *European Journal of Political Research* 11(1): 1–26.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: SAGE.
- Schumpeter, J.A. (2009). *History of Economic Analysis*. New York: Routledge.
- Schutz, A. (1977). Concepts and Theory Formation in the Social Sciences. In F. R. Pallmayr & T. A. McCarthy (eds.), *Understanding and Social Inquiry*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Sheffrin, S.M. (1989). Evaluating Rational Partisan Business Cycle Theory*. *Economics & Politics* 1(3): 239–259.
- Shimer, R. (2007). *Reassessing the Ins and Outs of Unemployment* (Working Paper No. 13421). National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w13421>

- Sills, D.L. (1987). *Paul. F. Lazarsfeld 1901-1976*. Washington: National Academy of Sciences.
- Simon, C.J. (1988). Frictional unemployment and the role of industrial diversity. *The Quarterly Journal of Economics* 103(4): 715–728.
- Skinner, B.F. (1976). *About behaviorism*. New York: Vintage.
- Smith, L.M. (1998). Biographical Method. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *Strategies of qualitative inquiry*. Thousand Oaks: SAGE.
- Solow, R.M. (1980). On Theories of Unemployment. *The American Economic Review* 70(1): 1–11.
- Spyridakis, M. (2013). *The Liminal Worker: An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*. London and New York: Routledge.
- Stake, R. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Stigler, G.J. (1973). General Economic Conditions and National Elections. *The American Economic Review* 63(2): 160–167.
- Stögbauer, C. (2001). The radicalisation of the German electorate: Swinging to the Right and the Left in the twilight of the Weimar Republic. *European Review of Economic History* 5(2): 251–280.
- Stokes, D.E. (1963). Spatial Models of Party Competition. *The American Political Science Review* 57(2): 368–377.
- Strama, M. (1998). Overcoming Cynicism: Youth Participation and Electoral Politics. *National Civic Review* 87(1): 71–78.
- Strauss, A.L. (1987). *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A.L. & Corbin, J.M. (1998). *Basics of Qualitative Research. Techniques and procedures for developing grounded theory*. London: SAGE.
- Summers, L.H. (1981). Measuring Unemployment. *Brookings Papers on Economic Activity* 1981(2): 609–620.
- Summers, L.H. (1988). *Relative Wages, Efficiency Wages, and Keynesian Unemployment* (Working Paper No. 2590). National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w2590>
- Summers, L.H. (1992). *Understanding Unemployment*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Taagepera, R. & Shugart, M.S. (1989). *Seats and Votes: The Effects and Determinants*

- of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.
- Tarrow, S.G. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, M. & Rae, D. (1969). An Analysis of Crosscutting between Political Cleavages. *Comparative Politics* 1(4): 534–547.
- Teddlie, C. & Tashakkori, A. (2009). *Foundations of mixed methods research: Integrating quantitative and qualitative approaches in the social and behavioral sciences*. Los Angeles, London, New York: Sage Publications Inc.
- Tesch, R. (1990). *Qualitative Research: Analysis Types and Software Tools*. Lewes: Falmer Press.
- Thirlwall, A.P. (1969). Types of unemployment: with special reference to 'non demand-efficient' unemployment in Great Britain. *Scottish Journal of Political Economy* 16(3): 20–49.
- Thomas, K. (1964). Work and Leisure. *Past & Present* (29): 50–66.
- Thomas, W.I. & Znaniecki, F. (1918). *The Polish peasant in Europe and America: monograph of an immigrant group*. Chicago: Chicago University Press.
- Thompson, E.P. (1991). *The Making of the English Working Class* (4th ed.). London: Penguin Books Ltd.
- Thorne, S. (1998). Ethical and representational issues in qualitative secondary analysis. *Qualitative Health Research* 8(4): 547–555.
- Thrasher, F.M. (1927). *The gang: A study of 1313 gangs in Chicago*. Chicago: Chicago University Press.
- Tilley, J. & Hobolt, S.B. (2011). Is the Government to Blame? An Experimental Test of How Partisanship Shapes Perceptions of Performance and Responsibility. *The Journal of Politics* 73(02): 316–330.
- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. New York: Addison-Wesley.
- Tingsten, H. (1937). *Political Behavior. Studies in Election Statistics*. London: P. S. King.
- Tobin, J. (1972). Inflation and unemployment. *American economic review* 62(1): 1–18.
- Tobin, J. (1995). The natural rate as new classical macroeconomics. In R. Cross (ed.), *The Natural Rate of Unemployment: Reflections on 25 Years of the Hypothesis*. Cambridge,: Cambridge University Press.
- Tongco, M.D.C. (2007). Purposive Sampling as a Tool for Informant Selection. *Ethnobotany Research & Applications* 5: 147–158.

- Topel, R.H. (1984). Equilibrium Earnings, Turnover, and Unemployment: New Evidence. *Journal of Labor Economics* 2(4): 500–522.
- Trattner, W.I. (2007). *From poor law to welfare state: A history of social welfare in America*. New York: Simon and Schuster.
- Tsatsanis, E., Freire, A. & Tsirbas, Y. (2014). The Impact of the Economic Crisis on the Ideological Space in Portugal and Greece: A Comparison of Elites and Voters. *South European Society and Politics* 19(4): 519–540.
- Tsirbas, Y. (2015). The January 2015 Parliamentary Election in Greece: Government Change, Partial Punishment and Hesitant Stabilisation. *South European Society and Politics* 0(0): 1–20.
- Tubadji, A. (2012). Youth unemployment in Greece: economic and political perspectives. *Friedrich Ebert Stiftung*.
- Tufte, E.R. (1978). *Political Control of the Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Twycross, A. (2004). Research Design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches. *Nurse Researcher* 12(1): 82–84.
- Van Der Brug, W. (2010). Structural and Ideological Voting in Age Cohorts. *West European Politics* 33(3): 586–607.
- Van Der Brug, W., Eijk, C. van der & Franklin, M. (2007). *The Economy and the Vote: Economic Conditions and Elections in Fifteen Countries*. New York: Cambridge University Press.
- Van Manen, M. (1990). *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Albany: State University of New York Press.
- Verba, S., Nie, N.H. & Kim, J. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Verba, S. & Schlozman, K.L. (1977). Unemployment, Class Consciousness, and Radical Politics: What Didn't Happen in the Thirties. *The Journal of Politics* 39(2): 291–323.
- Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H.E. & Brady, H.E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics* (4th ed.). Cambridge: Harvard University Press.
- Verick, S. (2009). Who is hit hardest during a financial crisis? The vulnerability of young men and women to unemployment in an economic downturn. *IZA DP* 4359.
- Visser, M. (1998). *Five theories of voting action strategy and structure of psychological explanation*. University of Twente. Retrieved from

- Vogler-Ludwig, K. (2005). European Employment Observatory Germany. *Quarterly review of labour market trends and policies* 1–16.
- Walgrave, S., Lefevere, J. & Tresch, A. (2012). The Associative Dimension of Issue Ownership. *Public Opinion Quarterly* 76(4): 771–782.
- Wallace, C. (1987). *For Richer, For Poorer: Growing up in and out of Work*. London: Tavistock.
- Walters, W. (1994). The discovery of ‘unemployment’: new forms for the government of poverty. *Economy and Society* 23(3): 265–290.
- Walters, W. (2000). *Unemployment and Government. Genealogies of the Social*. Cambridge,: Cambridge University Press.
- Warner, C.M. (2000). *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe*. New Jersey: Princeton University Press.
- Weatherford, M.S. (1984). Economic ‘Stagflation’ and Public Support for the Political System. *British Journal of Political Science* 14(2): 187–205.
- Webb, S. & Webb, B. (1929). *English poor law history*. London: Longmans, Green and Company.
- Wernette, D.R. (1976). Explaining the Nazi Vote: the Findings and Limits of Ecological Analysis. CRSO Working Paper No 134.
- Weßels, B., Rattinger, H., Roßteutscher, S. & Schmitt-Beck, R. (eds.). (2014). *Voters on the Move or on the Run?* Oxford: Oxford University Press.
- Whitehead, A.N. (1958). *Modes of Thought*. New York: Capricorn.
- Wolcott, H.F. (1999). *Ethnography: a way of seeing*. Walnut Creek: AltaMira.
- Wright, E.O. (ed.). (2005). *Approaches to class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, J.D. (1981). Political Disaffection. In S. L. Long (ed.), *The Handbook of Political Behavior*. New York: Springer US.
- Wright, J.R. (2012). Unemployment and the Democratic Electoral Advantage. *American Political Science Review* 106(04): 685–702.
- Yin, R.K. (2002). *Case Study Research. Design and Methods*. Thousand Oaks, California: SAGE.
- Zawadzki, B. & Lazarsfeld, P. (1935). The psychological consequences of unemployment. *The Journal of social psychology* 6(2): 224–251.

- Zetterberg, H.L. (2004). US Election 1948: The First Great Controversy about Polls, Media, and Social Science. In *Elections, News Media and Public Opinion*. Presented at the WAPOR regional conference, Pamplona.
- Zhang, Y. & Wildemuth, B.M. (2009). Qualitative analysis of content. In B. M. Wildemuth (ed.), *Applications of Social Research Methods to Questions in Information and Library Science*. Westport: Libraries Unlimited.
- Zuckerman, A. (1975). Political Cleavage: A Conceptual and Theoretical Analysis. *British Journal of Political Science* 5(02): 231–248.
- Zukas, A. (2001). Lazy, Apathetic, and Dangerous: The Social Construction of Unemployed Workers in Germany during the Late Weimar Republic. *Contemporary European History* 10(1): 25–49.

Ελληνόγλωσση

- Αγγελόπουλος, Α. (1937). *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*. Αθήνα: Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος.
- Αγριαντώνη, Χ. (1999). Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Στο Β. Κρεμμύδας (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνες)*. Αθήνα: τυπωθήτω Γ. ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Alheit, P. (1997). Η αφηγηματική συνέντευξη. Μια εισαγωγή. Στο Σ. Παπαϊωάννου, Ρ. Alheit & Η. S. Olesen (επιμ.), *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*. Ρέθυμνο-Ανώγεια: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ανδρεάδης, Ι. (2015, Ιανουάριος 16). Οι άξονες του εκλογικού ανταγωνισμού στο HelpMeVote. Διαδικτυακές Έρευνες - Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Πολιτικής Έρευνας. Ανακτήθηκε από <http://epolls.gr/node/20>
- Αντωνοπούλου, Μ. & Χιωτάκης, Σ. (επιμ.). (2011). *M. Weber, Ο σύγχρονός μας. Δοκίμια κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Αρανίτου, Β. (2007). Η εκλογική συμπεριφορά των εμπόρων 2000-2004. Διαφοροποιήσεις μεταξύ εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006. Πολιτικές και κοινωνικές εκπροσωπήσεις, ευρωσκεπτικισμός, μη κυβερνητικές οργανώσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Αρανίτου, Β. & Λοΐζος, Κ.Ι. (2014). *Η συλλογική εκπροσώπηση των εμπόρων. Από τον 19ο αιώνα στην ΕΣΕΕ*. Αθήνα: Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ. (2005). *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Backhouse, R.E. (2009). *Η Εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα*. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Βαρβαρέσος, Κ. (2002). *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.
- Beck, P.A. (1996). *Η Επινόηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνη.
- Βεργόπουλος, Κ. (1992). *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βεργόπουλος, Κ. (1993). *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ. & Νικολακόπουλος, Η. (2014). Εισαγωγή. Ο εκλογικός σεισμός του 2012. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γεωργαράκης, Ν. & Δεμερτζής, Ν. (επιμ.) (2015). *Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Αθήνα: Gutenberg-EKKE.
- Γεωργιάδου, Β. (1992). *Νέα Ένδεια και Αρωγή. Συρρίκνωση της Αγοράς Εργασίας και Κοινωνικές Πολιτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Γεωργιάδου, Β. (1995). Οικονομικές συνθήκες και εκλογική συμπεριφορά. Οι κομματικές προτιμήσεις των ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6: 79–120.
- Γεωργιάδου, Β. (1999). Η Επινόηση του Πολιτικού. Στο Λ. Λουλούδης, Β. Γεωργιάδου & Γ. Σταυρακάκης (επιμ.), *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των Έτρελών Αγελάδων. Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Γεωργιάδου, Β. (2010). Προλεγόμενα. *Επιστήμη και Κοινωνία* 25: III–XIV.
- Γεωργιάδου, Β. (2014). Η Εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής. Ψήφος-ρεβάνς των επισφαλών και νέες πολιτικές ευκαιρίες. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γεωργιάδου, Β., Μοσχονάς, Γ., Παπαδημητρίου, Δ., Σκρίνης, Σ. & Τίκα, Β. (2012). *Κριτική ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας αναφορικά με τα ζητήματα που συνδέονται με τον κοινωνικό και πολιτικό ριζοσπαστισμό [ΠΕ1 (Ε1)]*.

Αθήνα.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999). *Πολιτισμός και εθνογραφία: από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Craib, I. (2000). *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία : από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Goldthorpe, J. (1994). Κοινωνικές τάξεις και πολιτική στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 4: 5-24.

Δεδουσόπουλος, Α. (2000). *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας. Ρύθμιση - Ευελιξίες - Απορρύθμιση. Τόμος Πρώτος: Θεωρίες της Ανεργίας*. Αθήνα: τυποθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.

Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Δεμερτζής, Ν. (2014). Κυνική δημοκρατία: η μεταξίωση του πολιτικού συστήματος. Στο Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*. Αθήνα: Νήσος.

Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2008). *Φθόνος και Μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις

Δερτιλής, Γ. (1984). *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Downs, A. (1997). *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Δρόσος, Δ.Γ. (1993). *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεο-φιλελευθερισμού*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.

Ζαφειρόπουλος, Κ. & Μαραντζίδης, Ν. (2001). Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση. Κριτικό σημείωμα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (18): 129–138.

Θωμαδάκης, Σ.Β. & Σερεμέτης, Δ.Β. (1993α). Η αποσταθεροποιητική δυναμική του ελληνικού εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2: 48–82.

Θωμαδάκης, Σ.Β. & Σερεμέτης, Δ.Β. (1993β). Θεωρίες του Εκλογικού-Οικονομικού Κύκλου: Προβλήματα Θεμελίωσης και Κριτικής. *Αξιολογικά* 5: 75–99.

Heilbroner, R.L. (2000). *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου. Η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Hirschman, A.O. (2002). *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*. (Τ. Πλυτά, μτφ., Η. Κατσούλης, επιμ.). Αθήνα: Παπαζήσης.

- Ιορδάνογλου, Χ. (2008). *Η Ελληνική Οικονομία στη 'Μακρά Διάρκεια' 1954-2005*. Αθήνα: εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.
- Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και Ομάδες Συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Καβουνίδη, Τ. (2014). Η Ελληνική Προεδρία και η μεταναστευτική πολιτική. *Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών: Οικονομικές Εξελίξεις* 23: 57–63.
- Καζάκος, Π. (2010). *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καζάκος, Π., (1990). Οικονομία, Πολιτική και Εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα 1979-1989. Στο Χ. Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καπέλου, Τ. & Κατσανίδου, Α. (2015). Where there is hope, there is a way: affective and value-based determinants of political radicalization. Παρουσιάστηκε στο συνέδριο με τίτλο: Το Ελληνικό κομματικό σύστημα μετά τις εκλογές της 25 ης Ιανουαρίου 2015, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Καράγιωργας, Δ. (1978). Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας. Στο Σ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία: επιλογή άρθρων που δημοσιεύτηκαν στον 'Οικονομικό Ταχυδρόμο', το 'Αντί', το 'Βήμα' και την 'Καθημερινή'*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καράγιωργας, Σ., Καραντινός, Δ. & Γεωργακόπουλος, Θ. (2005). *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καραμεσίνη, Μ. (2006). Από την εκπαίδευση στην αμειβόμενη εργασία: εμπειρική διερεύνηση της εργασιακής ένταξης των νέων στην Ελλάδα. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 1(1): 67–84.
- Καραντινός, Δ. (2012). Αγορά εργασίας, εγγεγραμμένη ανεργία και ροές εργατικού δυναμικού κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη & Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κατσορίδας, Δ.Α. (2012). Η απώλεια της εργασίας ως μορφή θρήνου. *Ενημέρωση-Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ* (193): 2–9.
- Κατσούλης, Η. (1988). Το 'ανθρώπινο κεφάλαιο' στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική 'αμυντική' κοινωνία μπροστά στην πρόκληση του 2000. Στο Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίσης & Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*.

Αθήνα: Παπαζήσης.

- Καφέ, Α., Νέζη, Ρ. & Πιερίδης, Κ. (2011). Ποιοι δεν ψηφίζουν και γιατί. Μελέτη της αποχής στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010. *Επιστήμη και Κοινωνία* (27): 25-54.
- Καφέ, Α. & Τσίρμπας, Γ. (2013). Κρίση, ανεργία και πολιτική μέσα από τη Βιογραφική προσέγγιση. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου: Γεφυρώνοντας τις γενιές. Διεπιστημονικότητα και ιστορίες ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.
- Keynes, J.M. (2001). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κικίλιας, Η. (2008). *Οι τάσεις, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης και η μετάβαση στην εργασία των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Kirchheimer, O. (1991). Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη. *Λεβιάθαν* 11: 77–104.
- Κόλλιας, Α. (2007) *Εφαρμογές Στατιστικών Αναλύσεων στις Κοινωνικές Επιστήμες. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κόλλιας, Α. (2013). *Ανάλυση περιεχομένου: Εξέλιξη, τεχνικές και εφαρμογές της μεθόδου στη μελέτη της επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κορνέτης, Κ. (2014). Το άσχημο μυστικό του Πρίμο Λέβι και η σχετικοποίηση του καλού. *Σύγχρονα Θέματα* (126): 9–11.
- Κορρές, Γ.Μ. & Χιόνης, Δ.Π. (2003). *Ελληνική Οικονομία. Οικονομική Πολιτική και Ανάλυση Βασικών Μακροοικονομικών Μεγεθών*. Αθήνα: εκδόσεις Αθ. Σταμούλη.
- Κούσουλας, Δ. (1987). *ΚΚΕ. Τα πρώτα τριάντα χρόνια, 1918-1949*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Κωνσταντινίδης, Γ. (2007). Η 'συντηρητική Αριστερά' και η 'προοδευτική Δεξιά': Ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης 'κοινωνικός συντηρητισμός-προοδευτισμός' με το παραδοσιακό σχήμα 'Αριστερά-Δεξιά'. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006: Πολιτικές και κοινωνικές εκπροσωπήσεις, ευρωσκεπτικισμός, μη κυβερνητικοί οργανισμοί*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας'. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνες*. Αθήνα: Πόλις.

- Λιάκος, Α. (1993). *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Λεχουρίτης, Γ. (2012). Κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες από την κρίση. *Ενημέρωση-Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ* (193): 10–15.
- Λυριντζής, Χ. & Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (1990). *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαραντζίδης, Ν. (1997). *Οι Μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον αγροτικό χώρο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marx, K. & Engels, F. (2002). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Mason, J. (2009). *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mayer, N., Perrineau, P., Boy, D. & Cautrès, B. (2005). *Εκλογική Συμπεριφορά. Ιστορικές Διαδρομές και Μοντέλα Ανάλυσης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1982). *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Mazower, M. (2009). *Η Ελλάδα στην Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μοσκόφ, Κ. (1988). *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μουζέλης, Ν. (2000). *Η κρίση της κοινωνιολογικής θεωρίας. Τι πήγε λάθος;* Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπεχράκης, Θ. & Νικολακόπουλος, Η. (1988). Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 69Α: 82–158.
- Μπιθυμήτρης, Γ. & Καφέ, Α. (2014). Η κρίση συμμετοχής και εκπροσώπησης στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα σήμερα: η περίπτωση των ανέργων και ευέλικτα απασχολούμενων. Στο Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*. Αθήνα: Νήσος.
- Μπουρντιέ, Π. (1994). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. (Ν. Παναγιωτόπουλος, επιμ.).

Αθήνα: Δελφίνι.

Νέζη, Ρ. (2013). *Ο κομματικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1974–2009: Από-ιδεολογικοποίηση και οικονομική ψήφος*. Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Νικολακόπουλος, Η. (2000). *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.

Ντίνας, Η. (2010). Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει δεξιά: η αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθίνον) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. *Επιστήμη και Κοινωνία* 25: 65–94.

Ντίνας, Η. & Κωνσταντινίδης, Γ. (2015). *Θυματοποίηση και Οικονομική ψήφος στην Ελλάδα της Κρίσης* (ΑΡΙΣΤΕΙΑ II - Η συλλογική δράση των "αγανακτισμένων πολιτών" στην Ελλάδα. Αίτια, περιεχόμενο, ενέργειες και συμπεράσματα για φορείς χάραξης πολιτικής. Ενότητα Εργασίας 10, Παραδοτέο 10.4). Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Ανακτήθηκε από http://media.wix.com/ugd/28ecf4_f095aed077a04c5ba4a0301a47b1380d.pdf

Οικονόμου, Α. (1999). *Η βιομηχανία στη Νάουσα από τον 19ο στον 20ο αιώνα*. Νάουσα: Πολιτιστικός Οργανισμός Αναστάσιος Μιχαήλ.

Παναγιωτόπουλος, Νίκος. (2005). *Η οδύνη των ανέργων*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Παναγιωτόπουλος, Νίκος, Ν. (2013). *Η βία της ανεργίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (1992). *Γυναίκες και πολιτική*. Gutenberg.

Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαδημητρίου, Δ. (2012). *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο: η ελληνική δημόσια συζήτηση*. Αθήνα: Ασίνη.

Παπασπηλιόπουλος, Σ. (επιμ.). (1978). *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία: επιλογή άρθρων που δημοσιεύτηκαν στον 'Οικονομικό Ταχυδρόμο', το 'Αντί', το 'Βήμα' και την 'Καθημερινή'*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Παππάς, Τ. (2001). Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981 - 2000. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (17): 71–102.

Παραδέλλης, Θ. (1977). Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση. Στο Walter J. Ong,

Προφορικότητα και Εγγραματοσύνη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πετράκη, Γ. (2002). *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*. Αθήνα: ΤΥΠΟΘΗΤΩ.

Πετρινιώτη, Ξ. (1989). Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών. *Σύγχρονα Θέματα* 12(40): 47–54.

Πλούταρχος, 50-120 μ.Χ. (1975). *Βίοι Παράλληλοι*. Αθήνα: Πάπυρος.

Rifkin, J. (1996). *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*. Αθήνα: εκδόσεις Λιβάνη.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2003). *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*. Αθήνα: εκδόσεις Διόνικος.

Σακελλαρόπουλος, Θ.Δ. (1991). *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Πληροφόρηση.

Σπανού, Κ. (1990). Εκλογές και Δημόσια Διοίκηση. Η εκλογική ενεργοποίηση των ενδοδιοικητικών πελατειακών μηχανισμών. Στο Χ. Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Σταθόπουλος, Π. (2009). Βουλευτικές εκλογές 2009 : διαπιστώσεις και απορίες. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34: 125–140.

Σταθόπουλος, Π. (2014). Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τεπέρογλου, Ε. & Τσατσάνης, Μ. (2014). Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τραγάκης, Γ.Ε. (2001). *Οικονομική Ιστορία του Ελληνισμού*. Αθήνα: Εταιρεία Αρχαικών Μελετών και Εκδόσεων.

Τσατσάνης, Μ. (2009). Παλαιές και νέες διαιρετικές τομές. Στο Γ. Κωνσταντινίδης, Ν. Μαραντζίδης & Τ. Παππάς (επιμ.), *Κόμματα και Πολιτική στην Ελλάδα. Οι σύγχρονες εξελίξεις*. Θεσσαλονίκη: Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2010). Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. Αθήνα: Τόπος.

- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1999). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χλέτσος, Μ., Κατσορίδας, Δ.Α., Ναζάκης, Χ., Ιωακείμογλου, Η. & Καρασάββογλου, Α. (1998). *Ανεργία. Μύθοι και Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989). *Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι. Συμβολή στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1990). *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: μύθος και πραγματικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1997). *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική. Η Βρετανική προσέγγιση*. Αθήνα: Αίολος.
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες (τόμος 1)*. Σαββάλας.
- Weber, M. (2006). *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Αθήνα: Gutenberg.
- Wildenmann, R. (1998). *Η Εκλογική Έρευνα. Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*. Β. Γεωργιάδου (μτφ. και εισαγωγή). Αθήνα: Παπαζήσης.

Παράρτημα

id	Φύλο	Ηλικία	Εκπαιδευτικό επίπεδο	Ημερομηνία συνέντευξης	Τόπος κατοικίας	Διάρκεια ανεργίας	Οικογενειακή κατάσταση	Τρόπος απώλειας εργασίας
E2.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	08/07/13	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση
A.	Γυναίκα	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	17/01/14	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Διαζευγμένος/η	Λήξη σύμβασης
Δ.	Άνδρας	45-54	ΑΕΙ-ΤΕΙ	14/01/14	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Άγαμος	Απόλυση
M.	Γυναίκα	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	17/01/14	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Κλείσιμο επιχείρησης
K.	Γυναίκα	25-34	Γυμνάσιο-Λύκειο	17/05/11	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Απόλυση
N2.	Γυναίκα	25-34	ΑΕΙ-ΤΕΙ	14/05/11	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Λήξη σύμβασης
Λ.	Άνδρας	25-34	ΑΕΙ-ΤΕΙ	30/01/11	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Δεν έχει δουλειά ως αυτοαπασχολούμενος
E.	Γυναίκα	35-44	ΑΕΙ-ΤΕΙ	10/01/14	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση
N.	Γυναίκα	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	24/05/10	Θεσσαλονίκη	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η χωρίς παιδιά	Απόλυση
Z.	Γυναίκα	25-34	ΑΕΙ-ΤΕΙ	24/05/11	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Λήξη σύμβασης
Φ.	Γυναίκα	25-34	ΑΕΙ-ΤΕΙ	21/03/11	Αθήνα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Πρώτη φορά αναζητά εργασία
O.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	16/05/10	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση

						ανεργία > 12 μήνες	παιδιά	αυτοαπασχολούμενος
Χ.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	29/05/11	Λαύριο	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Δεν έχει δουλειά ως αυτοαπασχολούμενος
Τ.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	29/05/11	Λαύριο	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Λήξη σύμβασης
Θ.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	30/08/13	Θεσσαλονίκη	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Διαζευγμένος/η	Κλείσιμο επιχείρησης
Γ.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	19/05/10	Νάουσα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Κλείσιμο επιχείρησης
Λ.	Άνδρας	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	25/06/11	Λαύριο	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Διαζευγμένος/η	Δεν έχει δουλειά ως αυτοαπασχολούμενος
Γ1.	Γυναίκα	25-34	Γυμνάσιο-Λύκειο	30/08/13	Θεσσαλονίκη	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Απόλυση
Ι.	Άνδρας	55-64	Γυμνάσιο-Λύκειο	30/08/13	Θεσσαλονίκη	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Λήξη σύμβασης
Φ.	Άνδρας	25-34	ΑΕΙ-ΤΕΙ	02/05/12	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Άγαμος	Απόλυση
Σ.	Γυναίκα	25-34	Γυμνάσιο-Λύκειο	26/06/13	Αθήνα	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση
Β.	Άνδρας	45-54	Δημοτικό	29/05/11	Λαύριο	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση
Χ.	Γυναίκα	18-24	Γυμνάσιο-Λύκειο	29/05/11	Λαύριο	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Άγαμος	Πρώτη φορά αναζητά εργασία
Γ2.	Γυναίκα	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	30/08/13	Θεσσαλονίκη	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Πρώτη φορά αναζητά εργασία
Γ3.	Γυναίκα	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	30/07/13	Θεσσαλονίκη	Μακροχρόνια ανεργία > 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Απόλυση
Β.	Άνδρας	45-54	Γυμνάσιο-Λύκειο	19/05/10	Νάουσα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Κλείσιμο επιχείρησης
Τ.	Άνδρας	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	19/05/10	Νάουσα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Κλείσιμο επιχείρησης
Ξ.	Άνδρας	35-44	Γυμνάσιο-Λύκειο	19/05/10	Νάουσα	Βραχυχρόνια ανεργία < 12 μήνες	Παντρεμένος/η με παιδιά	Κλείσιμο επιχείρησης

